

54683

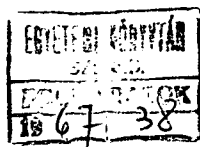
54683

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS

A
SZEGEDI TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

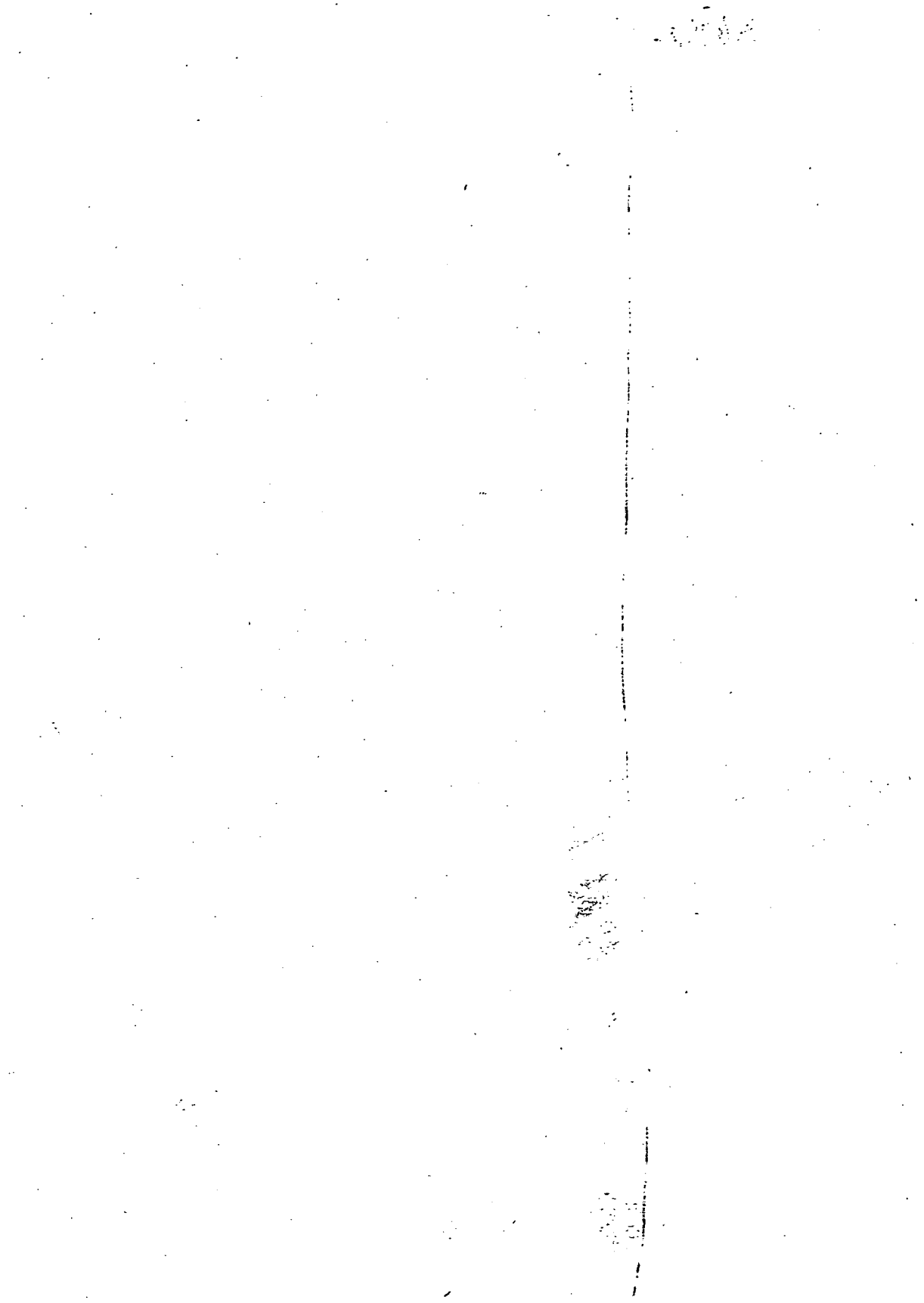
1966

I.

SZEGED, 1966

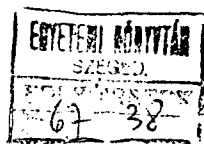
54683

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS

A
SZEGEDI TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

1966

ELSŐ RÉSZ

SZEGED, 1966

CSUKÁS ISTVÁN és MEGYERI JÁNOS

közreműködésével

szerkesztette:

BENKŐ LÁSZLÓ

I. NYELV ÉS IRODALOM

MONDATELEMZÉS*

Írta: BENKŐ LÁSZLÓ

1. A legegyszerűbb játékszett csakúgy, mint a bonyolult szerkezetű elektronikus számológépet előregyártott alkatrészekből állítják össze, s természetesen ugyanezekre az alkatrészekre lehet őket szétbontani. Az összeszerkesztés és szétbontás műveletét tetszés szerint akármikor és akárhányszor meg lehet ismételni. Az eredmény minden művelet után változatlanul azonos marad. Nem így a biológiai egyedeknél, az élőlényeknél. Ezeket tudvalevően éppen az jellemzi, hogy önmagukat reprodukálják, önmagukhoz hasonló egyedeket hoznak létre.

A nyelv mint sajátos társadalmi termék — bizonyos vonatkozásaiban — közelebb áll az élőlények világához, mint az élettelen tárgyakhoz. A nyelv elvont rendszerének valóságos, materiálisan érzékelhető formája: a *beszéd* (egyes előfordulásaiban: *megnyilatkozás* vagy *beszédmű*) nem úgy jön létre, hogy először hangokat, aztán szavakat, majd mondatokat alkotunk, hanem olyan egységekként, amelyek — mint a biológiai egyedek — önmagukban is funkcionálni képesek [1]. Ebből a párhuzamból természetesen nem szabad arra következtetnünk, hogy az egyes megnyilatkozások (beszédművek) ugyanúgy viselkednek, ugyanolyan törvényszerűségek szerint működnek, mint a biológiai egyedek. Ilyenről szó sincs. Az egyezés köztük csupán annyi, hogy minden egyes megnyilatkozás önálló egész; vannak általános és közös, de vannak sajátosan egyéni, speciális tulajdonságai is. Éppen ez a dialektikus kettősség — az általános, közös, illetőleg különleges, egyéni — nehezíti meg a megnyilatkozás, azon belül első-sorban a mondat elemzését. Gépekből, a legkülönbözőbb használati tárgyakból, bármily bonyolult szerkezetűek legyenek is, korlátlan mennyiségű sorozatokat, tökéletesen egyforma darabokat lehet gyártani. De két tökéletesen egyforma megnyilatkozás nincs, aminthogy nincs két tökéletesen egyforma élőlény sem.

Mindebből következik, hogy a nyelvi elemzés (s azon belül természetesen a mondatelemzés) lényege, egyúttal célja a legkülönbözőbb megnyilatkozások sokoldalú vizsgálata; és pedig:

- a) általános, illetőleg különleges szerkezeti sajátságainak megállapítása,
- b) ezeknek rendszerezése, vagyis az általános sajátságok beillesztése a nyelvtani rendszerbe, a különleges sajátságok nyelvtani rendszerhez való viszonyának a tisztázása,
- c) a megnyilatkozás funkciójának — főleg közlő és expresszív szerepének — megállapítása, s e funkciókat kifejező eszközök rendszerező vizsgálata.

A rendszerezésnek mint tudományos elméleti feladatnak elvégzése mellett a nyelvi elemzésnek jelentős gyakorlati célja is van: annak a készségnek megszerzése, amely szükséges a nyelvi helyes és helytelen megkülönböztetésére, az azonos vagy hasonló értékű nyelvi eszközök minősítésére, az adott helyzetben legmegfelelőbbnek, legalkalmasabbnak a kiválasztására, más szóval a nyelvi elemzés útján juthatunk el annak

* A Nyelvtudományi Társaság felolvasási ülésén (Budapest, 1965.) elhangzott előadás kibővített változata.

a képességnek a birtokába, hogy a beszéddel szemben támasztott legfontosabb társadalmi igényeket kielégíthessük, vagyis megnyilatkozásunk a lehető legpontosabb információt a lehető legrövidebb nyelvi formában, sőt esztétikailag is pozitíve hatásosan közvetítse.

A nyelvi elemzés tehát a nyelvi gépezet működésének, mégpedig egy adott megnyilatkozásban mutatkozó működésének olyan aprólékos megismerése, amely az elemző személy számára lehetővé teszi ennek a gépezetnek biztonságos üzembentartását.

A nyelvi elemzésnek itt megjelölt lényege és szerepe a nyelv általános társadalmi feladatát: az emberek beszéd útján történő érintkezését tartja szem előtt, s elsősorban nyelv művelési, illetőleg pedagógiai szempontokat követ. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni azokat az újabb tudományos diszciplinákat, amelyek a maguk sajátos céljainak megfelelően törekednek a nyelvi elemzés problémáinak megoldására. Elsősorban a gépi fordításra kell itt gondolnunk, amelynek tökéletesítése éppen azon múlik, hogy mennyire sikerül a nyelv sokszínűen bonyolult rendszerét egyneművé alakítani, és egzakt módon olyan képletsorozatba, ún. algoritmusokba foglalni, amelyekkel a különböző nyelvi szerkezetek összes előfordulási, illetőleg előfordulási lehetőségei kifejezhetők. A nyelvnek ilyen célból történő elemzésével (modellezésével) külön tudományág, a matematikai nyelvészet foglalkozik. A nagy lendülettel folyó s e tudományág fiatal kora ellenére óriási szakirodalmat termelő vizsgálatok sajátos jellegüknél fogva nem tartoznak e dolgozat tárgykörébe, [2] de minthogy a matematikai nyelvészet is a nyelvi törvényszerűségek pontos leírására, az egyes nyelvi tények (megnyilatkozások) rendszerbeli sajátságainak, helyének megállapítására törekszik, eredményeiben és módszereiben — alább látni fogjuk — egyaránt sok értékes segítséget nyújthat az általános nyelvi elemzés számára. Ez annál inkább természetes, minthogy mindenféle nyelvi elemzés (főleg a mondat elemzése) abból az alaptételből indul ki, hogy minden megnyilatkozás (és persze minden mondat) valamilyen grammatikai rendszer szerint jön létre, részei szoros kapcsolatban vannak egymással, ennek a kapcsolatnak törvényszerűségei vannak, s ezek megállapíthatók és rendszerbe sorolhatók.

2. A nyelvi elemzés egészére vonatkozó eddigi megjegyzések egyöntetűen arról vallanak, hogy e diszciplinának rendkívül bonyolult feladatokat kell megoldania, s e feladatok elvégzésében nem állnak rendelkezésre kitaposott utak, jól bevált módszerek. A nyelvi elemzés bonyolultsága is, kialakulatlansága is még fokozottabban megmutatkozik, ha vizsgálódásunkat a mondatelemzés körére szűkítjük. Természetes ez, hiszen a mondat a legösszetettebb, legsokrétűbb nyelvi elem. Szemben a hang és szó sztatikus jellegével a mondat dinamikus tulajdonságát szokás emlegetni. Nem is alaptalanul, mert a mondat a legváltozékonyabb, legtöbbszörféle alakban megjelenő, szinte a végtelenségig variálható nyelvi egység. Csak egyetlen sajátságát, a mondat szórendet véve alapul, egy négy szóból álló mondat — elméletileg — huszonnégy alakban, öt szóból álló mondat százhusz variációban fordulhat elő. Szerencsére a szórendi kötetlenség csak elméleti. A nyelvtani rendszer meggátolja a tetszés szerinti változtatást. De a variálási lehetőség így is rendkívül gazdag [3]. Csaknem végtelenségig variálhatók az összetett mondat tagmondatai is, csupán a fő- és mellékmondatok számáranyát tekintve, s még sokkal bonyolultabb a helyzet a tagmondatok egymáshoz viszonyának alakulásában [4]. Mindez körütekintő óvatosságra int, de sürgősen követeli is a mondatelemzés kérdéseinek gondos vizsgálatát.

3. A mondatelemzés kezdetleges formájával mindnyájan találkoztunk iskolai tanulmányaink során, de a mondatelemzés gyakorlata és módszere először nem az anyanyelvi oktatásban alakult ki, hanem az idegen nyelvek tanításában. Így a mondatelemzésnek különösképpen a latin nyelv vonatkozásában jelentős múltja van. Mint

egész nyelvtani rendszerezésünk alakulására, a mondatelemzésre vonatkozó megjegyzések is (amelyek a régebbi nyelvtanokban mintegy mellékesen, szétszórtan kerültek be) ezt a latin nyelvi hatást tükrözték. (Elrettentő példája ennek a latin nyelvre szabott elemzésnek az a néhány évtizeddel ezelőtt még általános elemzési szabály, amely szerint a *Magas a kaszánya, A bátyám tanár-féle névszói állítmányos mondatokban az állítmány: van, csak nem tesszük ki.*) Anyanyelvi vonatkozásban s főleg mint tudományos diszciplinának tehát a mondatelemzésnek alig van hagyománya. SZEMERE GYULA egyetemi jegyzetében, amely a nyelvtani elemzés legújabb és legteljesebb szakirodalmi összeállítását nyújtja, mindössze két 1950-nél régebbi utalást találunk [5].

4. A mondatelemzés területén így nincs egységesen kialakult, megbízható módszerünk, sőt a mondatstruktúrák megállapítása és rendszerezése tekintetében meglehetősen nagy a zűrzavar, amint erről a középiskolából kikerülő ifjúság, a magyar szakos tanárjelöltek és tanárok tájékozatlansága és a szakemberek meg-megújuló vitája egyként tanúskodik. A zűrzavar és tisztázatlanság okát kereshetjük egyrészt az eddigi elemzési törekvések egyoldalúságában vagy elvi tisztázatlanságában, másrészt abban, hogy kialakulatlan a vizsgálat tárgyának, tehát a mondatnak mibenléte is.

A ma általánosan ismert s az iskolai tanításban is szinte kizárólagosan alkalmazott módja a mondatelemzésnek az ún. tartalmi-logikai alapon nyugvó elemzés. Ennek az eredetileg a latin nyelvi oktatásból átültetett, de az idő folyamán sokat csiszolt elemzési iskolának vitathatatlan érdemei vannak. Nem kétséges azonban az sem, hogy ez az elemzési mód sok buktatót hagyott megoldatlanul, s nem tudja biztosítani bizonyos mondat típusok megnyugtató elemzését. (Gondoljunk a *Pistának piros arca van* mondat vitájára, vagy az akadémiai leíró nyelvtannal kapcsolatos vitás kérdésekre [6].

Közismert tény az is, hogy a nyelvi struktúra alapján történő, ún. formális mondatelemzések (ide sorolva természetesen az előbb említett gépfordítási modellezéseket is), amelyeknek klasszikus őst JESPERSEN analitikus szintaxisában jelölhetnénk meg, nagy lökessel gördítették előre a mondatelemzés meg-megfeneklő szekerét [7]. Hogy a mondatelemzés problematikáját mégsem tudták megoldani, annak okát abban látom, hogy ez a mondatelemzési szemlélet is egyoldalú, formális, s egzakt módszereket és megoldásokat keresve a képletrendszereknek egyre bonyolultabbá váló tömegét kénytelen alkalmazni vagy mellőzni a megoldandó feladatok egy részét [8]. Márpedig olyan rendszerhálózat, amelybe minden mondat típus belefér, aligha lehetséges. De ha elméletileg létrehozható is, gyakorlatilag haszontalan, amint ezt OETTINGER a harvardi egyetem professzora is találóan megállapítja [9].

A mondatelemzésnek e két, elterjedt, sokszor — helytelenül — egymással szembeállított módszere, vagyis a tartalmi-logikai és a strukturális-formai tehát sok értékes megállapítást, részleteredményt és főleg az elemzés módszere tekintetében igen fontos tanulságokat nyújtott a nyelvtudománynak. Ugyanakkor azonban feltárta azokat a sokáig nem ismert vagy elhallgatott nehézségeket is, amelyek a mondatelemzés kérdéseinek egységes és teljes megoldását mind a mai napig akadályozzák.

A mondatelemzés megoldatlanságának okait keresve röviden

- a) az említett módszerek egyoldalú szemléletére,
- b) a mondat mibenlétének tisztázatlanságára, ezen belül
- c) különösen az úgynevezett hiányos és tagolatlan mondatok elhanyagolására,
- d) a mondatviszonyokat jelölő elemek (főleg a kötőszók) szerepének és értékének mellőzésére, végül
- e) egy egységes alapokon nyugvó, de sokoldalúan vizsgáló, komplex módszer hiányára kell utalnom.

5. Kérdés elsősorban, hogy a mondszerkezet bonyolult rendszerének sokféleségében lehetséges-e egyáltalán olyan közös alap, olyan egységes sík, amelyre a hatalmas tirádától kezdve a tömondat és a hiányos mondat különböző fajtái, meg az ún. tagolatlan mondatok vagy mondatsszók egyaránt ráhelyezhetők.

Véleményem szerint van ilyen közös alap. Anélkül, hogy kitérnék azokra az elméletekre, amelyeknek szerzői RIESTől VINOGRADOVIG és BLOOMFIELDIG a mondat mibenlétét vitatják, csupán BALÁZS JÁNOSNAK „Mi a mondat és mi mondat?” c. előadására s a hozzája kapcsolódó vitára utalok [10]. Az az egységesnek látszó vélemény alakult ott ki, hogy bármiféle megnyilatkozás lehet mondat az adott körülmények között érvényes nyelvi funkció alapján. Következésképp az a közös alap, amely a legkülönbözőbb megnyilatkozásokat mondatná teszi, a nyelvi funkció. Más szóval: bizonyos nyelvi jelek azáltal válnak mondatná, hogy bizonyos nyelvi funkciót kapnak, vagy még szerényebben fogalmazva: a mondatalkotásban elengedhetetlen szerepe van bizonyos nyelvi funkciónak. De mi ez a nyelvi funkció?

A nyelvi funkció nem egysíkú, hanem többfajta. Többféleségét minden nyelvi szemlélet elismeri, még az olyan merőben különböző felfogások is, mint a formálisan strukturalista vagy a WEISGERBER-féle négyfokozatú nyelvi elmélet [11].

Mindebből tehát leszűrhető annyi, hogy a mondatnani elemzésnek figyelembe kell vennie a vizsgálandó, az elemzés tárgyául szolgáló megnyilatkozás nyelvi funkciójának különböző fajtáit.

6. A nyelvi funkció rendszerezésével, fajtáinak osztályokba sorolásával tudomásom szerint a német ALFRED HOPPE foglalkozott legújabban és legmélyrehatóbban [12]. Nem szándéksom itt a szerző igen bonyolult és vitára alkalmat adó rendszerezését részletesen taglalni. De utalok arra az igen fontos, sokszor elhanyagolt tételre, hogy a nyelvi funkciónak egyaránt vannak tartalmi és formai vonatkozásai. Ha például egy ilyen megnyilatkozást akarok vizsgálni a nyelvi funkciók szempontjából, mint *Sopron város*, akkor

- a) hangtani, fonológiai funkció szerint ez a megnyilatkozás olyan hangokat, illetőleg hangkapcsolatokat tartalmaz, amelyek a magyar beszélők számára érthető és ismert szokat alkotnak,
- b) lexikális funkciójuk szerint ezek a hangsorok szók (tulajdonnév és köznév), mégpedig ragtalan alanyesetben álló, köznyelvi szók,
- c) tartalmi funkciójuk szerint egymással összefüggő földrajzi helymegjelölést, illetőleg közigazgatási minősítést adnak,
- d) grammatikai (közelebbről mondatnani) funkciójuk szerint jelzős vagy predikatív szerkezetet alkotnak,
- e) az intonációs funkció-segít eldönteni, hogy a kétfő közül melyiket,
- f) hasonlóképpen döntő befolyású lehet a kontextuális vagy szituációs funkció is a vizsgálandó megnyilatkozás mondatnani szerepének megállapításában.

De lehetne még stilisztikai (expresszív), lélektani stb. funkcióról is beszélni, bizonyos esetekben ezeknek is szerepük van a mondatelemzésben, mégis ezek mint nem általános szempontok kevésbé fontosak. Hogy ezek a különböző funkciófajták egymástól sem függetlenek, azt az iménti felsorolás is eléggé mutatja, de jelzi az is, ha a megnyilatkozás egyik vagy másik tagját valamilyen más hangsorral cseréljük fel, sőt az egyes funkciók gyakran kereszteződnek, illetőleg kombinálódnak is [13].

7.1. Mindezeknek a funkciófajtáknak a felsorolására azért van szükségünk, mert a mondatelemzés első feladata annak eldöntése, hogy az elemzendő megnyilatkozás mondat-e vagy nem mondat-e, s ezt az imént felsorolt különböző funkcióknak az egybevetésével tudom eldönteni. Előbbi példánál maradva a Sopron város megnyilatko-

zás nem lesz mondat, ha kontextuális és intonációs funkciója szerint egy ilyen nagyobb megnyilatkozás (tréfás versike) része: *Sopron város híres város, mert a Pepi ott kocsmáros*. De ugyanilyen funkciói alapján mondattá válik a *Felpéc csak falu, de Sopron város környezetben*.

7.2. Példánk mindjárt elvezet a mondatelemzésnek másik alapvetően fontos és egységes tételéhez is, vagyis ahhoz, hogy a mondatban a grammatikai funkció alapján kifejezetten vagy odaérthetően, de lennie kell predikatív szerkezetnek. A legkülönbébb megnyilatkozásoknak mint nyelvi tényeknek mondat vagy nem mondat létük abban realizálódik, hogy van-e bennük predikatív szerkezet. Ha nincs, de a kontextuális vagy szituációs funkciók révén mondattá válnak, akkor szükségszerűen kiegészíthetők predikatív szerkezettel, vagy ilyennel helyettesíthetők.

Ezért a mondatokat a grammatikai funkció figyelembevételével három típusba sorolhatjuk:

- a) teljes mondat, vagyis olyan megnyilatkozás, amelyikben predikatív szerkezet van. A hagyományos kötelező, klasszikus mondatpéldákat idézve: *Ugat a kutya*, *Kék a kökény*;
- b) hiányos mondat, vagyis olyan, amelyikből a predikatív szerkezetnek egyik vagy mindkét tagja hiányzik, de kiegészíthető a mondat, úgy, hogy beleillesztjük a teljes predikatív szerkezetet. Pl. *Mit csinál Pista?* *Hegedül*. (Kiegészítve: *Pista hegedül*), illetőleg *Ki hegedül?* *Pista*. (Kiegészítve szintén: *Pista hegedül*) és *Hol hegedül Pista?* *A szobában*. (Kiegészítve: *Pista a szobában hegedül*.) Ezek tehát a hiányos, de a kontextuális funkció alapján teljessé kiegészíthető mondatok;
- c) helyzetmondat, vagyis az olyan megnyilatkozás, amely a szituáció alapján válhat mondattá; mint ilyen helyettesíthető egy predikatív szerkezettel bíró, teljes mondatral. Ide tartoznak az *Igen*, *Jaj*, *Segítség* stb. típusú megnyilatkozások. (Pl. *Igen = Becsuktam az ajtót*, *Jaj = Nagyon fáj a fejem*, *Segítség = Kérem, segítsen rajtam valaki*).

7.3. A grammatikai funkció, tehát a predikatív szerkezet meglétének vagy hiányának megállapítása szükségszerűen előírja a mondatelemzés harmadik mozzanatát: a vizsgálandó mondatoknak lexikális funkció szerinti minősítését. E szerint két alapkategóriát különböztetünk meg: tiszta vagy homályos, másként pontosan vagy nem pontosan megállapítható mondatokat. Vagyis az iménti első csoportba sorolt teljes mondatok egyértelműek, bennük a predikatív szerkezet is pontosan megjelölhető. A hiányos, még inkább a tagolatlan mondatok azonban homályosak, mert nemcsak egyféleképpen egészíthetők ki, illetőleg helyettesíthetők, amint erre a MNYR. rendszerezése is részletesen kitér [14]. Tehát pl. a *Mit csinál Pista?* kérdésre egyazon szituációban is lehetségesek az ilyen mondatokba formálódó válaszok: *Játszik*; *Hegedűn játszik*; *Hegedüléssel van elfoglalva*; *Úgy tesz, mintha hegedülne* stb. Még szétágazóbb a helyzetmondatokat helyettesítő mondatok bokra: *Jaj! = De komisz dolog ez a fejfájás*; *Nem lehet kibírni ezt a fejfájást*; *Megőrülök ettől a fejfájástól*; *Úgy fáj a fejem, hogy majd megbolondulok* stb. A biztos és homályos mondatokra osztályozás nemcsak a lexikális jellegű eltérések miatt fontos. A szerkezeti felépítés szempontjából is számos alternatívát kell megállapítanunk, s ezek legtöbbször magukban hordozzák a mondat tartalmi funkciójának többféleségét is. A biztos és homályos mondatok szerinti osztályozás különösen jelentős az összetett mondatok vizsgálatában, ahol ez a megkülönböztetés a tagmondatok mennyiségének megállapításában éppen úgy nélkülözhetetlen, mint az egyes tagmondatok minőségi viszonyának tisztázásában. Az összetett mondatokra azért is hivatkozom már itt, mert bennük jelent-

kezik legélesebben a mondatelemzésnek az a korlátozottsága, hogy a nem pontosan megállapítható, tehát homályos mondatokkal kapcsolatban meg kell elégednünk a fennálló lehetőségek számbavételével. Vagyis egy ilyen mondatról: *Fölbúgtak a gépek, mindenki feszülten figyelt* megállapíthatom, hogy a két tagmondat közti viszony lehet kapcsolatos és következtető, esetleg alárendelő úgy, hogy az első tagmondat idő- vagy okhatározói mellékmondata a másodiknak; ennél többet azonban objektíve megállapítani nem tudok [15]. A lehetőségek közti választás már szubjektív jellegű, s mint ilyennek, nincs helye a mondatelemzésben. Ugyanez a helyzet a *Bátyám az elnök, Ez az enyém* típusú, azonosító mondatok alanyának vagy állítmányának, továbbá főleg a költői nyelvben előforduló kétértelmű mondatoknak az elemzésében is. Pl. *Még ifjú szívemben a lángsugarú nyár; A folyó csendes, nagy nyugalmat görgöt stb.* [16].

7.4. Végül egy negyedik alapelv mint a mondatelemzés egységes és általános követelménye: a mondat szintagmatikus felépítettségének figyelembe vétele. Tehát annak a régebben igen elhanyagolt, de újabb nyelvtani rendszerezésünkben (így a MNyR-ben is) következetesen érvényesülő szempontnak biztosítása, hogy a mondat egyes részei között szorosabb, szerkezeti összefüggés van. Ennek jelentőségére még visszatérünk [17].

Az eddigieket összegezve, a mondatelemzésnek a következő alaptételeit állapítottuk meg:

a) Sorra kell vennünk a vizsgálandó megnyilatkozásban érvényesülő nyelvi funkció különböző fajtáit, főleg a tartalmi és grammatikai funkciókat (szükség szerint a lexikális, kontextuális, szituációs, intonációs, stilisztikai stb. funkciókat is), abból a célból, hogy a szóban forgó megnyilatkozás mondat-e vagy sem.

b) Meg kell vizsgálnunk, hogy az adott megnyilatkozásban van-e predikatív szerkezet, illetőleg, hogy ilyennel kiegészíthető vagy helyettesíthető-e.

c) A predikatív szerkezet, illetőleg szerkezetek alapján megállapítjuk, hogy hány biztos és hány bizonytalan (homályos) mondat (tagmondat) van a vizsgálandó megnyilatkozásban.

d) Megállapítjuk a megnyilatkozás egyes szószerkezeteit.

Ezzel azonban még távolról sem oldottuk meg a mondatelemzés kérdéseit. Ez csak a szükséges bevezető eljárás, amelyből két irányban is tovább kell lépünk: lefelé és fölfelé, vagy tudósosabban szólva: vertikálisan és horizontálisan.

8. Ez azt jelenti, hogy ha tisztáztuk az előbbieik alapján, hogy a vizsgálandó megnyilatkozás mondat, illetőleg több mondat (aszerint, hogy hány predikatív szerkezet van, illetőleg lehet benne), vagyis tisztáztuk azt, hogy hány biztos és hány homályos mondatunk van, azaz melyek a pontosan, és melyek a nem pontosan körülhatárolható mondatok, akkor egyfelől meg kell vizsgálnunk az egy mondatba sorolt megnyilatkozások szerkezeti felépítettségét, másrészt a több összetartozó mondat egymáshoz való viszonyát. Nem térhetek itt ki a mondat minden egyes részének s e részek különböző fajtáinak vizsgálatára. Csak az általános érvényű tételek megállapítására szorítkozom. De újra meg újra vissza kell térnem a predikatív szerkezethez, mint a mondatelemzés alfájához és omegájához.

Alapfeltételül tűztük ki, hogy meg kell állapítani a vizsgálandó megnyilatkozás predikatív szerkezetét, illetőleg szerkezeteit. De hogyan történik ez?

A hagyományos tartalmi-logikai módszer abból indult ki, hogy „mit állítok” és „miről állítok” valamit. Ez a megoldás alsó fokon, egyszerű típusú mondatokban igen jó, de bonyolultabb szerkezetekben nem biztosítja a predikatív szerkezet helyes megállapítását. (Tipikus példaként vö. a „kiről állítom, hogy piros az arca?” vagy

„kinek van piros arca?” esetét: *Pistának.*) De nem biztosítja ez a módszer a predikatív szerkezetnek vagy valamelyik tagjának a mondat többi szerkezeti elemeitől való elkülönülését sem. Pl. a *Hét csillagból áll a Göncöl szekere* mondatban a „mit állítok” kérdésre adható válasz: *hét csillagból áll, s „mi áll hét csillagból”: a Göncöl szekere.* Ebben a mondatban: „*Sokat kellett emelgetni a pici csizmákat...*” főiskolai felvételi vizsgát tevő, több száz érettségizett jelölt szerint az állítmány (a „mit állítok kérdés alapján”): *kellett emelgetni.* A magyar szakos tanárjelöltek minden évjárata bizonytalanul áll a létigés, illetőleg névszói-igei állítmányú mondatok előtt, (*Van egy ország ott túl a tengeren, Pipa a szájában, Olyan fehér volt mint a hó, A házikó nagyobb is lehetett volna* stb.), mert az ilyen mondat típusok predikatív szerkezetét nem tudja pontosan megállapítani a hagyományos módszerrel. Ugyanígy félrevezető lehet a kizárólag formai jegyeket vizsgáló elemzés is. Ha egy alanyesetben álló névszó és vele számban, személyben megegyező ige (vagy igésíthető, igével helyettesíthető) névszó kapcsolatában keresem a predikatív szerkezetet, a *Börtönéből szabadult sas lelkem*, vagy az *Ez egy olyan tedd ide, tedd oda János* típusú megnyilatkozások helyes elemzésére nincs biztosítékom.

Ám az eddigiek után további bizonygatás nélkül is nyilvánvaló, hogy az „*unus testis, nullus testis*” elve a mondatelemzésben is érvényes. Tehát csakis a már felsorolt, különböző fajtájú funkciók rendszeres és következetes vizsgálatán alapuló komplex elemzés vezethet biztos, egyöntetű eredményre. Ehhez a tételhez a gyakorlati alkalmazás szempontjából legfeljebb még annyit fűzhetnék hozzá, hogy tapasztalatom szerint a legcélszerűbben úgy járunk el, ha a predikatív szerkezeten kívüli elemek lehántolásával (deriváció) kezdjük az elemzést. Ezért vagy pontosabban ezért is van szükség a mondat elemeinek szintagmatikus szemléletére. Tehát pl. ebben az újságcikkből vett mondatban: *A szövetkezeti vezetők igyekeznek rendet, fegyelmet teremteni a gazdálkodás minden területén* figyelmen kívül hagyom mindazokat az elemeket, amelyek más mondattani funkciójuk alapján nyilván nem lehetnek részei a predikatív szerkezetnek. (Tehát *a szövetkezeti vezetők szerkezetből a szövetkezeti, a rendet, fegyelmet teremteni szerkezetből a rendet, fegyelmet* determinánsokat, továbbá *a gazdálkodás minden területén* szintagmát.) Az így lehántolt mondatmagban könnyen megtalálom a predikatív szerkezetet alkotó, alanyesetben álló névszót és a vele számban, személyben megegyező igét vagy ez utóbbi hiányában az igével helyettesíthető, illetőleg igével kiegészíthető névszót. Végül megvizsgálom az így feltételezett predikatív szerkezetnek a tartalmi funkcióját. (Egyik részével valamit megneveztem, a másikkal erről a megnevezettől valamit megállapítottam.) Ha mindezek egybevágoan azonos eredményre vezetnek, kétségtelen a predikatív szerkezet mibenléte. Persze buktató így is marad. Ilyen elsősorban az imént említett névszói-igei állítmánnyal bíró vagy általában a létigés mondat. Az ilyen mondatban a fő kérdés annak eldöntése, hogy maga a létige-e az állítmány, vagy a létige csupán része a névszói-igei állítmánynak. Minthogy az egyes létigék sem teljesen egyformán viselkednek, e kérdés részletes taglalásába itt nem bocsátkozhatok, csupán azt az egyszerű gyakorlati segítséget említem, hogy a kérdéses mondatot át kell transzformálnunk kijelentő mód jelen idő egyes szám harmadik személyű formába. Ha a *van* létige ebben a segédmondatban benne marad vagy beleilleszthető, akkor létigés állítmányunk van. Pl. *Sok ember volt ebben a teremben: Sok ember van ebben a teremben: Nyitva legyen minden ajtó. Nyitva (van) minden ajtó* létigés mondatok, *Mi vagyunk a baza reménysége: Ő a baza reménysége; ez még nem lett volna baj: Ez még nem baj* névszói állítmányú mondatok. (Sajnos, itt is van szabályt erősítő kivétel: *Van ő olyan okos.*) Természetesen az a mondatéséma, amelyikben jelen idejű kijelentő mód egyes

szám harmadik személy szerinti alakjában a *van* létige nincs benne, vagy nem illeszt-
hető be, névszói állítmányú mondat: *Az ajtó fehér; A bátyám katona; Szállni gyö-
nyörűség.*

9. Áttérve a mondatelemzés horizontális síkjára, vagyis az összetett mondatok vizsgálatára, itt először a hiányos (esetleg tagolatlan) mondatok garmadájával kell megküzdenünk. Akadémiai nyelvtanunk éppen úgy mint a BENKŐ—SZEMERE, illetőleg RÁCZ ENDRE gondozásában megjelent Nyelvtani elemzések három füzeté [18], gon-
dosan elkerüli a hiányos mondatú példákat. Pedig a nyelvi valóságban a hiányos mondatok (mind az egyszerű mondatok közt, mind pedig az összetett mondat tag-
mondatai között) jóval gyakoribbak, mint a teljes mondatok. (A mai magyar iro-
dalmi nyelvnek különböző műfajú prózai szövegein végzett mintegy ötezer mondatra terjedő statisztika szerint kerekén 40–60%-os arányban oszlanak meg a teljes és hiányos mondatok. Nem állítom, hogy ez a szám végleges és pontos, de megközelíti a valóságot.) Ez a tény ismét arra késztet, hogy visszatérjünk a predikatív szerkezet fontosságát hangsúlyozó refrénhez, vagyis az összetett mondat vizsgálatában a predi-
katív szerkezetek számának megállapítása a kiindulási pont. Azaz valamely meg-
nyilatkozás aszerint sorolandó az egyszerű vagy összetett mondat kategóriájába, hogy egy vagy több predikatív szerkezet van, illetőleg lehet benne. Természetesen a tagmondatok számának megállapításában is gyakran meg kell elégednünk a több-
féle lehetőséget felsorakoztató alternatív megoldással, hiszen az átmeneti formák itt sem ritkák. *Nemcsak a ló az enyém, hanem a kocsi is; Ez jobb, mint az stb.* (NB! A tagmondatok számának megállapítása, tehát a meglevő vagy beilleszthető predi-
katív szerkezetek megkeresése sem történhet az előbb említett alapkövetelmények, je-
lesen a szintagmatikus összefüggések és a különböző funkciók figyelembe vétele nél-
kül, hiszen egymásba ékelt vagy más módon összeszövődött mondatokat csak így tudunk szétbontani.) Az összetett mondatban előforduló tagmondatok számának meg-
állapításához szükséges tudni, hogy kiegészítést, még inkább áttranszformálást csak akkor végezhetünk, ha a mondat szerkezeti képlete az eredeti forma alapján nem állítható fel. Tehát pl. a *Szeretek nyugodtan, kellemes környezetben ebédelni, de sose törődök azzal, hogy mit* megnyilatkozásban az első két tagmondat teljes és biztos, a harmadik (*hogy mit*) hiányos és homályos. Ezt tehát ki kell egészíteni (*eszem, ebé-
delek, raknak elem az asztalra stb.*) De egy ilyen megnyilatkozásban: *Küzdünk az imperialista agresszió, valamint a más államok és népek ügyébe való beavatkozás el-
len* szükségtelen és helytelen volna beiktatni egy új predikatív szerkezetet (pl. így: *valamint küzdünk*), mert ez egyszerű mondat halmozott mondatrészekkel; tehát a mondatsema minden változtatás nélkül megállapítható.

10. Az összetett mondatok minőségét, a tagmondatok egymáshoz való viszonyát tekintve két alapsopórtort különböztethetünk meg: a jelöletlen és jelölt tagmondatok csoportját. (Ez a megkülönböztetés nem nyelvtani kategorizálás — vö. a *Majtyin-
szkájával* néhány éve folytatott vitát — csupán a mondatelemzés segítő eszköze.) [19]

A jelöletlen mondatok közötti viszony tartalmilag, grammatikailag egyaránt bi-
zonytalan, homályos. Ilyenkor — mint már láttuk — az elemzés feladata nem az, hogy a mondatot mindenáron beleerőszakoljuk valamilyen minőségi skatulyába, ha-
nem az, hogy megállapítsuk azokat a lehetőségeket, amelyek szerint az adott tag-
mondatok egymással bizonyos tartalmi és grammatikai viszonyba állíthatók (vö. a fön-
tebbi *Fölbúgtak a gépek, mindenki feszülten figyelt* példát).

A jelölt viszony esetén a mondatelemzésben elsősorban, legközvetlenebbül a kö-
tőszóra támaszkodhatunk. Ezért szükséges, hogy a kötőszóknak — szeretném így mondani — visszaadjuk a rangját [20]. A kötőszó szerepe azért lényeges, mert általa

tisztázható a tagmondatok közötti mellérendelő, vagy alárendelő grammatikai viszony. (Azokat a sajátos, inkább csak a költői nyelvben előforduló eseteket nyugodtan mellőzhetjük, amelyekben nyilvánvaló ellentmondás van a kötőszóval megjelölt grammatikai és a tagmondatok tartalmában kifejezett funkció között, mint pl. *A Kőrost néztük, és láttuk Velencét*).

11. A kötőszó szerepére nézve azonban igen eltérők a vélemények, ezért e kérdéssel kissé részletesebben kell foglalkoznom.

11.1. Általánosan ismert és elismert tény, hogy a kötőszó nélküli mondatok tükröznek ősi állapotot. Ilyen összetett mondatok minden bizonnyal már a finn-ugor korban is voltak. (Így ZSIRAI, BERRÁR stb.). Az egyes tagmondatok közötti viszonynak kötőszóval történő jelölése csak jóval később, már a magyar nyelv külön életében fejlődött ki, hasonlóan a mondatrészek egymásközi viszonyát jelölő toldalékrendszerhez. Mint számos más esetben, itt is megmaradt nyelvünkben az ősi, jelöletlen, tehát kötőszó nélküli mondatfűzés lehetősége a kötőszók gazdag rendszerének kialakulása után is. (NB! A kötőszók kialakulása sem lezárt folyamat, ma is megfigyelhetjük egyes szavak (szókapcsolatok) kötőszóvá alakulását, illetőleg az ilyen tendenciát: *amennyiben, ugyanakkor, ezzel szemben* stb.). Az sem kétséges, hogy a kötőszó kialakulását a nyelvvel szemben támasztott ugyanolyan társadalmi igény hozta létre, mint a mondatrészekként felhasznált szók toldalékolását: az élet és gondolkodás bonyolultabbá válásával szükségessé vált az információt közvetítő nyelvi elemek viszonyának pontosabb megjelölése s ezzel az információ továbbításának könnyebbé, gyorsabbá és főleg biztosabbá tétele.

Nyelvünk mai állapotából kiindulva persze már nehéz visszavetíteni a fejlődésnek most jelzett útját. A gyorsírók büszkén szokták emlegetni azt az ókori sírkövet, amely egy önmagára mutató alakot, mellette kis vésőszerű szerszámot és sasmarat ábrázol. A képsorozat értelme ez volna: *én, ír, gyors*. Magyarán: én gyorsíró vagyok. Akár helyes ez a megfejtés, akár nem, a képirás a maga bizonytalan ábrázoló eszközeivel, majd a képeket helyettesítő szók pusztá felsorakoztatása, végül a szavak mondatná szerkesztése — azt hiszem — jól érzékelteti a nyelvi fejlődésnek azt az útját, amelyről előbb szó volt.

11.2. A nyelvi alakulás ismerőji számára az is természetes, hogy egy-egy nyelvi elem mint valamilyen információt közvetítő jel többféle szerepre is felhasználható. (Csaknem minden szavunknak több jelentése van, mellékneveink gyakran válhatnak főnevekké és megfordítva. A helyhatározó ragok számos más határozók jelölői is lehetnek s az összetett mondat kötőszavai közt is gyakori az ilyenfajta sokszerepűség: az és kötőszó nemcsak kapcsolatos, hanem ellentétes vagy másféle mondatok közt is állhat, a *hogy* kötőszó a helyhatározói mellékmondat kivételével valamennyi mondatrészt helyettesítő tagmondatot bevezethet stb.). Éppen ezért a kifejezés pontosságának, árnyaltságának igénye újabb és újabb megkülönböztető, finomabb eltérések érzékeltetésére is képes, nyelvi jelölőket hoz létre (vö. pl. az egyidejűség, elő- és utóidejűség megkülönböztetésére alkalmas, *mikor, miután, mielőtt* kötőszókat, sőt még további differenciálás lehetőségét, még finomabb eltérések kifejezését biztosítja az *alighogy, mihelyt* stb. alkalmazása). A legkülönbözőbb, legbonyolultabb gondolati finomságok pontos tükröztetésére alkalmas nyelvi jelölők gazdagsága csak növekszik azzal, hogy igen sok esetben megmaradt, és mitsem veszített frissességéből az ősi, differenciálatlan vagy kevésbé pontos kifejező forma. Így — többek között — a kötőszók nélküli összetett mondat is. Mindez a változatoknak olyan skáláját teremtette meg, hogy az információ és expresszivitás legfinomabb, legbonyolultabb árnyalatai is közvetíthetővé váltak. A különböző variánsok felsorakoztatása, a legmegfelelőbb kiválasztása, illetőleg a kiválasztott nyelvi forma értékelése a stilisztika feladata. Itt elég annyit megállapítanunk, hogy a kötőszóknak nem csupán informatív megkülönböz-

tető, hanem expresszív szerepük is van, illetőleg lehet. (A *Nyakatokon vad úri tatáro-
rok, S mégis büszke a ti fejetek* mondatba illesszük a *mindazonáltal* kötőszót a mégis
helyébe, vagy egyszerűen tegyük ki a kötőszót és utalószót a *Milyen volt szőkesége,
nem tudom már* verssorba.) Nem is kell a költői nyelvhez fordulnunk igazolásért.

Állítsunk fel egy ilyen kötőszós sorozatot:

1. Sok az eszkimó, kevés a fóká
2. Sok az eszkimó és kevés a fóká
3. Sok az eszkimó, a fóká *meg* kevés
4. Sok az eszkimó, a fóká *pedig* kevés
5. Sok az eszkimó, a fóká *viszont* kevés
6. Sok az eszkimó, a fóká *azonban* kevés
7. Sok az eszkimó, a fóká *ellenben* kevés
8. Sok az eszkimó, *csak* hogy a fóká kevés
9. Sok az eszkimó, *de* a fóká kevés

Lehetetlen észre nem vennünk a tagmondatok közötti ellentét intenzitásbeli külön-
ségét.

11.3. A kötőszóval kapcsolatos általános megjegyzések felsorakoztatására szüksé-
günk volt azért, hogy tisztán lássuk a kötőszók rendeltetését, tehát azt, hogy a kötő-
szónak a nyelvi rendszerben meghatározott feladata van: a vele ellátott nyelvi egy-
ségek, esetünkben az összetett mondat tagmondatai közötti viszony, illetőleg visz-
onyok megjelölése. Más szóval: a kötőszó nélküli tagmondatok viszonyának homá-
lyát, bizonytalanságát, két- vagy többértelműségét a nyelv a kötőszók alkalmazásával
igyekszik kiküszöbölni. Egy egyszerű példa: *Felgördült a függöny, kezdődik az elő-
adás.* A két tagmondat között lehet mellérendelő viszony, azon belül 1. kapcsolatos,
2. következtető, 3. magyarázó, de lehet alárendelő is, mégpedig úgy, hogy 4. az első
tagmondatot tekintem alárendelt mondatnak (*minthogy felgördült a függöny*), vagy
úgy, hogy 5. a második tagmondat lesz okhatározói mellékmondat (*mert kezdődik
az előadás*). Mindez a bizonytalanság megszűnik, ha a felsorolt lehetséges viszonyok
valamelyikét mint a beszélő szándéka szerinti valóságosan érvényes viszonyt a meg-
felelő nyelvi jellel, vagyis kötőszóval kifejezem: 1. és: kapcsolatos; 2. tehát: követ-
keztető; 3. ugyanis: magyarázó; 4. minthogy: okhatározói mellékmondat + főmon-
dat; 5. főmondat + mert: okhatározói mellékmondat).

Ha a tagmondatok között előfordul minden egyes viszony jelölésére külön-külön
kötőszók állnának rendelkezésünkre, a helyzet — elméletileg — nagyon egyszerű volna.
A valóság azonban sokkal bonyolultabb.

12. Természetes, hogy a kötőszók szerepe éppen a különböző mondatfajták
érintkező sávjában legjelentősebb. Ezért egy két határesetet alább részletesen is meg-
vizsgálunk. De tisztáznunk kell még néhány, az összetett mondatokkal kapcsolatos kér-
dést is. Az összetett mondatok elemzési gyakorlatában ugyanis el szokott sikkadni az
a kérdés, hogy tartalmi (logikai) vagy nyelvtani mellé-, illetőleg alárendelés-e az osztá-
lyozás alapja. A mellérendelés megállapítása rendszerint tartalmi, az alárendelésé
grammatikai alapon szokott történni. Természetesen itt is következetesen érvényesíteni
kell a grammatikai és tartalmi funkció szerinti megkülönböztetést.

12.1. A sokszor elhanyagolt nyelvtani mellérendelés annyit jelent, hogy a tag-
mondatok szintaktikai összefüggése: laza, a tagmondatok intonációs funkció alapján
önállóíthatók. A mellérendelő viszonyú összetett mondat tagmondatai közötti szin-
taktikai viszony legszorosabb akkor, ha ezt az összefüggést páros kötőszó jelöli:
*Nemcsak hirdetni kell a szocializmust, hanem meg is kell valósítani; Vagy lesz új
értelmük a magyar igéknek, vagy marad régiben a bús magyar élet.*

De megállapítható a mellérendelés, sőt a mellérendelő viszony minősége az egyszerű kötőszók jelenléte alapján is: *K. hangsúlyozza a történetiség elvének fontosságát, s ezzel teljes mértékben egyet is lehet érteni; Ez a polémia nem tekinthető saját kezdeményezésnek, mégis jórészt elérte célját; Egy ismeretterjesztő lapnak nem kell rivalizálnia a szakfolyóiratokkal, ezért hasznos a magyar művészet történetéről szóló emlékek feltárása stb.* (A példák újságcikkekből valók).

A kötőszó nélküli tagmondatok viszonya — mint láttuk — mindig homályos.

12.2. Az összetett mondat tagmondatai közötti alárendelő funkció nyelvtanilag azt jelenti, hogy az egyik tagmondat a másiknak mondatalakjában kifejezett mondatrésze. Tehát mondattanilag a két mondat nem egyenlő értékű. De következik ebből a funkcióból az is, hogy tartalmilag a két mondat szoros egységet alkot, az egyik kiegészíti a másikat. (Végleg fel kell már számolnunk azt a még mindig élő, értelmetlen babonát, hogy a főmondatnak önállóan is van értelme, a mellékmondatnak nincs. Az *Akkor gyere, mikor mondom* mondatban az egyik tagmondat éppen úgy hiányos tartalmilag, mint a másik, nem szólván arról, hogy a mondatokban kifejezett tartalmi közlés lényege gyakran éppen a mellékmondatba kerül, s sokkal inkább annak van önálló értelme, mint a főmondatnak: *Azt üzeni, hogy délután eljön*).

13. A tagmondatok közötti mellé- vagy alárendelő viszony tehát megállapítható a mondatok közt levő kötőszókból. Persze itt is vannak átmeneti csoportok. Ilyenek az ún. megengedést tartalmazó összetett mondat típusok. (Más átmeneti mondatformákat, mint pl. a halmozott kötőszós tagmondatokat most nem vizsgálok részletesen.)

A MNyR-ben „megengedő ellentétes”, tehát mellérendelő viszonyú mondatként szerepel ez az összetett mondat: *Csendesen kérődzik, igen jámbor fajta, — Pedig éhes borja nagyokat dőf rajta.* Előtte magyarázatként azt olvassuk, hogy a „második tagmondatba — megengedő jellege miatt — megengedő kötőszót is képzelhetünk, illetőleg a már ott levő *pedig*-et megengedő kötőszónak tekinthetjük” [21]. Ez helyeselhető, de az ugyanilyen szerkezetű *Szomorú vagyok, pedig semmi okom sincs rá* mondat az állapot-féle határozót kifejező alárendelő mondatok között szerepel [22]. Tehát az ilyen típusú mondatokat egyszer mellérendelőnek, másszor alárendelőnek minősíthetjük? Az efféle bizonytalankodás zavaró, nem felel meg azoknak a modern követelményeknek, amelyek a nyelvtani rendszerezésben is egzakt jellegű eljárást és eredményt igényelnek. Az ingadozás kiküszöbölhető az alábbi tipologizáló sorozat segítségével. A megengedést is tartalmazó mondatoknak ugyanis ez a négy formája lehetséges:

- Kötőszó nélkül: *Többször is figyelmeztettük, nem hallgatott ránk;*
- Ellentétes kötőszóval: *Többször is figyelmeztettük, mégsem hallgatott ránk;*
- Megengedő kötőszóval: *Ambár figyelmeztettük, nem hallgatott ránk;*
- Megengedő és ellentétes kötőszóval: *Ambár figyelmeztettük, mégsem hallgatott ránk.*

A négy mondatfajta közül a kötőszó alapján kettő tiszta, kettő homályos szerkezetű, vagyis a második típusú (b) ellentétes kötőszóval ellátott mondat mellérendelő viszonyú összetett mondat, s ugyanilyen módon a harmadik (c) megengedő jellegű állapothatározói mellékmondatot tartalmaz (*ambár figyelmeztettük* = *figyelmeztetésünk ellenére*), tehát alárendelő viszonyú összetett mondat. Az a) és d) típusok homályos szerkezetűek. Mindkettő egyformán lehet megszorító ellentétes és megengedést tartalmazó alárendelő viszonyú összetett mondat. (A negyedik típusban a kétféle — mellérendelő és alárendelő — kötőszó semlegesíti egymást, tehát ez a mondat ugyanolyan homályos mint az első, kötőszó nélküli mondatfajta.) Elképzelhető, hogy az előbbi négy mondatfajta mellé ötödiknek felvegyünk egy *Nem hallgatott ránk, pedig figyelmeztettük* mondatformát is, vagyis külön kategóriába soroljuk az ilyen kettős

funkciójú kötőszós mondatokat. A mai magyar nyelvben azonban a *pedig* kötőszó megengedést kifejező funkciója elhalványodik az ellentétes viszonyt jelölő funkció mellett. Éppen ezért a *pedig* kötőszós mondatokat bátran besorolhatjuk a második csoportbeli ellentétes kötőszóval jelölt mondatok kategóriájába. (Az *és* kötőszó is előfordulhat — mint láttuk — a kapcsolatos viszony jelölésén kívül másfajta mondatokban is, mégis kapcsolatos kötőszónak minősítjük.)

A most bemutatott eljárással arra is szeretnék utalni, hogy az elemzésben mindig gondosan külön kell választanunk a tartalmi és grammatikai funkciót, de persze egyiket sem mellőzhetjük.

14. Ha a meglevő vagy beilleszthető kötőszók alapján tisztáztuk a tagmondatok közötti pontos vagy alternatív grammatikai mellé- vagy alárendelést, következik a tagmondatok közötti minőségi viszony megállapítása.

14.1. Mellérendelés esetén — mint már tudjuk — a tartalmi funkció gyakran ingadozó. A grammatikai funkció a mellérendelő kötőszók alapján állapítható meg. Ha tehát a tagmondatok között nincs kötőszó, vagy többféle, halmazott kötőszó is van, a mondatok közti grammatikai viszony (és legtöbbször a tartalmi is) bizonytalan, homályos. Az elemzés feladata ilyenkor a fennálló lehetőségek felsorakoztatása.

14.2. Az alárendelő kötőszók (egy csoportjaiktól eltekintve) nem jelzik az alárendelés minőségét sem tartalmi, sem grammatikai vonatkozásban. De itt nem is kell a kötőszóra hagyatkoznunk. Sokkal biztosabb fogódzót ad a) a főmondatban meglevő vagy oda beilleszthető utalószó (rámutatószó), b) a mellékmondatnak mondatrészé alakítása (iskolai műszóval: zsugorítása), c) végül az ún. rákérdezés.

Az elemzés lényege és útja tehát az összetett mondat vizsgálatában is az, hogy az összetett mondat mivoltát, illetőleg a tagmondatok számát jelző, meglevő vagy beilleszthető predikatív szerkezetek megállapítása után keresem a tagmondatok egymáshoz való viszonyát. A nyelvi jelekből (kötőszókból, utalószókból) kiindulva megállapítom a tagmondatok közti grammatikai funkciót, s ezt egybevetem a tartalmi funkcióval. Konkrét fogódzók hiányában (kötőszó nélküli mondatokban) sorra veszem a fennálló lehetőségeket.

15. Nyelvtani rendszerezésünknek még mai, nagyot előrelépett fejlettségi fokán is jócskán találunk zavaró ingadozási sávokat az alárendelő viszonyú tagmondatok keretében is. Bizonytalan és ingadozó a feltételes, pontosabban a feltételt is tartalmazó vagy feltételes jellegű határozói mellékmondat helyzete.

A feltételt kifejező mondatokat — mint ismeretes — az időhatározói és az állapot-határozói (állapot-féle határozói) mellékmondatok körébe szokás sorolni [23]. A MNyR megállapítása szerint azokat a mondatokat tekintjük feltételes jellegű időhatározói mellékmondatoknak, „amelyek oly módon fejezik ki a feltételt, melytől a főmondatbeli cselekvés, történés, létezés függ, hogy egyúttal arra az időpontra is utalnak, amelyben az a mellékmondatához képest végbemehet [24]. A feltételes jellegű állapot-határozói mellékmondatokra pedig „az jellemző, hogy a főmondatukban kifejeződő cselekvés, történés, létezés valamely a mellékmondatról megnevezett személy vagy dolog állapotától, esetleg ennek az állapotában beállott változástól függ” [25]. A közös töről fakadó idő-, állapot-, módhatározók s természetesen az őket helyettesítő mellékmondatok is tudvalevően át-áthajolnak a szomszédos parcellákra. A cselekvés, történés, létezés időtartamát kifejező mellékmondatokban „mindig felfedezhető valamiféle mód, illetőleg állapot-határozói jelleg. Sőt olykor szinte lehetetlen eldönteni, hogy idő-, mód-, vagy állapot-határozói mellékmondatról van-e dolgunk” [26]. Tartalmilag tehát nincs konkrét, biztos fogódzónk a feltételes jellegű idő- és állapot-határozói mellékmondatok megkülönböztetésére. Ezt a bizonytalanságot tükrözik a MNyR mondatai is.

Pl. a *Ha elmenne az orvoshoz, biztosan meggyógyulna*, időhatározói mellékmondatként szerepel. *Ha az embernek rossz a gyomra, akkor nagy moralista lesz belőle*, állapothatározói mellékmondat [27]. Vajon nem segítenek-e itt is a kötőszók? Ha az első mondat valóban időhatározói jellegű, nyilván az időhatározót jelölő kötőszó is beleilleszthető. Az első mondatot azonban a magyar nyelvben nem mondhatjuk így: „Amikor elmenne az orvoshoz...” A második példamondatban viszont nagyonis helyénvaló a *mikor* kötőszó (*Mikor az embernek rossz a gyomra...* Az *akkor* utalószó is időhatározóra mutat). Kézenfekvő tehát az a megkülönböztetés, hogy az olyan feltételes jellegű mondatot tekintsük időhatározóinak, amelyikbe (a *ha* kötőszó helyébe) *(a)mikor* kötőszó illeszthető. A MNyR időhatározói mellékmondatai közé sorolt példákat alapul véve mondhatjuk: *Amikor én hívlak, akkor jöjjetek; Váczyra többnyire csak akkor utalok, amikor számszerű adatokat veszek át tőle; Amikor megvirrad, indulj anyádhoz; Amikor meggyógyultál, keresd föl rögtön*. De nem illeszthető *mikor* kötőszó ezekbe a mondatokba: *De megöriülnék, ha levelet kaptam volna; Ha tudnám a baját, segítenék rajta; Ha akkor melletted vagyok, nem követted volna el; Én, ha gazdag volnék, másképp élnék*. Ezek tehát állapothatározói mellékmondatok [28].

Mintegy ellenpróbaként azt is könnyű megállapítani, hogy a *ha* kötőszó nem minden időhatározói mondatba illeszthető be még egyidejűség esetén sem. Egyöntetűség kedvéért most is a MNyR példamondataira utalok: *Tizennyolc éves lehetett, mikor az apja elhalt; Amikor elmentek* (a külföldi bizottság tagjai), *az udvariassági szokásoknak megfelelően, kölcsönösen kitüntetéseket adományoztunk* [29]. Tehát a feltételes jelleg nem szükségszerű velejárója az időhatározói mellékmondatnak. De az is kitérünk egy ilyen kötőszócsereből, hogy a legtöbb időhatározói mellékmondati típus egyúttal feltételes jellegű is. Ha a kötőszónak ilyen determináló szerepe van az időhatározói mellékmondatban, joggal várhatunk ugyanilyen megkülönböztető értéket az állapothatározói mellékmondat kötőszóitól is. Az ilyen következtetés a logika szabályai szerint helyénvaló ugyan, de mint annyi más nyelvi jelenségbe, ide sem illeszthető megfelelő áttételezés, átszerelés nélkül. Nem pedig azért, mert az időhatározói és az állapothatározói mellékmondat kötőszavai nem sorolhatók ugyanabba a típusba, nem fejezhető ki egy képlettel. Az időhatározói mellékmondatnak ugyanis megvannak a sajátosan elkülönítő kötőszavai (*mikor, mielőtt, miután, mihelyt, alighogy* stb.). Az állapothatározói mellékmondat kötőszavai azonban (*hogy, ahogy, amint, valamint*) másfajta mellékmondatokban is előfordulnak. Így nem is lehet megkülönböztető értékük. Ezért kellett arra a negatív szabályra szorítkoznunk, hogy feltételes jellegű állapothatározói mellékmondat az olyan alárendelt mondat, amelybe nem illeszthetők az időhatározói mellékmondat kötőszavai a feltételt kifejező *ha (hogyha)* kötőszó helyébe.

A feltételt tartalmazó idő- és állapothatározói mellékmondatokra vonatkozó, a kötőszó helyettesíthetősége alapján kialakított előbbi szabályok érvényét támogatja egy másik körülmény is. Ha az állapothatározói mellékmondatnak is volna saját kötőszava, ha pl. polgárjogot kapna a kötőszó szerepre áhítozva leselkedő *amennyiben* szó, akkor az *amennyiben* szónak kötőszóként való alkalmazásával ugyanúgy megkülönböztethető volna egymástól a feltételes jellegű állapot- és időhatározói mellékmondat, mint azt előbb a *mikor* kötőszó segítségével tettük. (Pl. *Amennyiben levelet kaptam volna...*; *amennyiben tudnám a baját...* stb.)

16. Az elemzéssel kapcsolatos megjegyzéseimet összegezve a nyelvi elemzés ma még eléggé tisztázatlan problematikájának megoldását abban látom, hogy egyoldalú vagy különböző aspektusok között vibráló elemzési módok helyett a nyelvi funkció

sokrétű, de egységes egészet alkotó, szorosan összefüggő szempontjai alapján a nyelvi megformáltság tényéből kiindulva következetesen komplex, szintetizáló elemzési módszert kell kialakítanunk. Ennek az elemzési eljárásnak a mondatelemzés néhány fontosabb részletére vonatkozó alkalmazását igyekeztem dolgozatomban felvázolni.

JEGYZETEK

- [1] A nyelv és beszéd sokat vitatott megkülönböztetésére és viszonyára nézve I. legújabban Андреев, Н., Д., — Зиндер, М., Р., О понятиях речевого акта, речи, речевой вероятности и языка: вопр. Язык 1963/3. 15—21.
- [2] A matematikai nyelvészet szakirodalmának áttekinthetetlen rengetegében némi tájékoztatást ad PAPP FERENC, Matematikai nyelvészet és gépi fordítás a Szovjetunióban. (Időszzerű műsz. dokum. kérd. 6.) 1964; ált. bibliográfiái közlését kezdte meg DÉNES JÓZSEF és HAZAI GYÖRGY: I. OK. XXI. 329. kk; továbbá az olyan periodikák, mint a Statistical Methods in Linguistics (Stockholm), Beiträge zur Sprachkunde und Informationsverarbeitung (München—Wien), American Mathematical Monthly; nálunk főleg az általános nyelvészeti tanulmányok (szerk. TELEGDY ZSIGMOND) I—III. stb.
- [3] A szórend variálási lehetőségeire épülő modern strukturális vizsgálatokra nézve vö. DEZSŐ LÁSZLÓ, A magyar szórend strukturális vizsgálata. (Ált. nyelv. tan. III. 43—62.).
- [4] Vö. RÁCZ ENDRE, Nyelvtani elemzések III. 1964. Bev.
- [5] SZEMERE GYULA, A leíró nyelvtani elemzés módszere. 1964.
- [6] Vö. Nyr. LXXVII., 114—21. stb., I. OK. IX., 303—83.
- [7] JESPERSEN, O., Analytic Syntax. London, 1924. Magyar vonatkozásban vö. főleg ANTAL LÁSZLÓ, Vázlatok egy eljövendő magyar mondattanhoz. MNy. LVIII, 443—9, uő. A formális nyelvi elemzés. 1964.
- [8] Ilyen pl. az angol mondat szerkezetek 3500 szabályos rendszere (vö. Beiträge zur Sprachkunde u. Informationsverarbeitung (1963) 2 : 23.
- [9] Uo.
- [10] M. Nyelvtud Társaság felolvasó ülése. Bp. 1961. okt. 17. — A mondatelméleti vizsgálatokra nézve kitűnő áttekintést ad BERRÁR JOLÁN: Ált. nyelv. tan. I. 53—76.
- [11] WEISGERBER, L., Das Problem der inneren Sprachform u. seine Bedeutung f. die d. Sprache. (Germ-Rom. Monatsschrift XIV, 241 kk); (Értékelése: TEMESI MIHÁLY, Weisgerber nyelvelmélete. Ált. nyelv. tanulm. I. 1963. 307—24.)
- [12] HOPPE, ALFRED, Der sprachliche Formulierungsprozess in den Funktionsibenen der Sprache. (Beiträge zur Sprachkunde (1964) 4 : 7—32.
- [13] vö. MNyR. II, 44—7.
- [14] II. 56 kk.
- [15] TÖRÖK GÁBOR megjegyzése alapján hozzátehetem, hogy a homályos mondatviszonyok lehetséges száma stilisztikai, kontextuális, szituációs vagy egyéb funkciók segítségével esetenként csökkenthető.
- [16] Nem tudom tehát magamévá tenni BALÁZS-PIRI ALADÁR felfogását az azonosító predikatív szó szerkezetéről; ő foglalkozott e kérdéssel legújabban és legalaposabban (Nyr. LXXXIX, 209—19).
- [17] Vö. ezzel kapcsolatban KÁROLY SÁNDOR, Az egyszerű mondat szerkezeti egységei. Nyr. LXXXII, 438—56, uő. Az egyszerű mondat szerkezeti egységeinek tanításáról (főleg) Nyr. LXXXIV, 61—3. Más szempontból, de igen tanulságos ANTAL LÁSZLÓ, Vázlatok egy eljövendő magyar mondattanhoz. MNy. LVIII, 443—9; továbbá CHIKÁN ZOLTÁNNÉ, Helyzetkép középiskolát végzett tanulók magyar nyelvtani felkészültségéről. Nyr. LXXXIX, 452—61.
- [18] BENKŐ LÁSZLÓ—SZEMERE GYULA, Nyelvtani elemzések I. 1959; RÁCZ ENDRE, Nyelvtani elemzések II. (1960); III. (1964).
- [19] Nytud. Közl. LX, 113—8; LXI, 99—106. Más kérdés a jelöletlen mondatok stilisztikai funkciójának vizsgálata (vö. ezzel kaps. TÖRÖK GÁBOR, A költői mondat-összekapcsolás kérdéseiről. (Nytud. Ért. 46. 1965. 128—38.).
- [20] Azért „visszaadjuk”, mert a régi nyelvtanokban is találunk ilyen felfogást, így elsősorban SIMONYI ZSIGMOND, A magyar nyelv II. 1889. 328 kk.
- [21] II. 424.
- [22] II. 385.
- [23] Így a MNyR. is: II. 373—4; 387—8.
- [24] II. 373

- [25] II. 387—8.
 [26] II. 373
 [27] II. 374, 388
 [28] II. 373, 374
 [29] II. 370

АНАЛИЗ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Л. Бенкё

Грамматический, и в частном синтаксический анализ очень сложен. Сложен не потому, что данные единицы надо определённым способом разбирать на определённые части, и вновь составлять их, а потому что он представляет собой познание во многих отношениях бесконечных, комбинативных возможностей языковых элементов, систематизацию разных аспектов и способов анализа, различие более частого и общего, точнее редкого и единичного, а также постоянно изменяющегося и неизменного и в итоге — приведение в этих явлений в языковую систему, многократно сплетённую, и всё же представляющую собой единое целое. Всё это, разумеется, не может освободить нас от разработки методов анализа, отвечающим современным научным и общественным требованиям. По мнению автора, не формировался уже раньше соответственный аналитический способ разбора предложения потому, что традиционный, так называемый логический разбор так же, как и современный, так называемый формальный разбор односторонне занимались многогранными языковыми элементами. Таким образом он постоянно сталкивался с неразрешимыми затруднениями. По автору к удовлетворительному решению может привести только комплексный метод анализа, учитывающий многостороннюю функцию языковых элементов. Автор показывает такой многосторонний метод анализа. Он занимается первую очередь изучением предикативной структуры, а также — ролью и значением союзов сложных предложений.

SATZANALYSE

Von

L. Benkő

Die grammatische Analyse — und innerhalb derselben die Satzanalyse — ist eine sehr verwickelte Sache. Sie ist deshalb kompliziert, weil es sich nicht darum handelt, gewisse Einheiten mit bestimmten Verfahren in ihre Bestandteile zu zerlegen und wieder zusammenzufügen, sondern es sind die vielfältigen, in mancher Beziehung unendlichen kombinatorischen Möglichkeiten der Sprachelemente zu erkennen, die verschiedenen Gesichtspunkte und Methoden der Analyse in ein System zu bringen, häufige und allgemeine Eigenschaften von seltenen und individuellen, sich fortwährend ändernde von solchen ständigen Charakters zu unterscheiden und dies alles in ein mehrfach verwobenes und doch ein einheitliches Ganzes bilden des Sprachsystem einzufügen.

Das kann uns freilich von der Ausbildung auch den modernen wissenschaftlichen und gesellschaftlichen Forderungen genügender Methoden der Analyse nicht entheben. Nach Verfassers Ansicht hat sich eine entsprechende analytische Verfahrensweise deshalb nicht früher ausgebildet, weil die hergebrachte, sogenannte logische Analyse ebenso wie die moderne, sogenannte formale Analyse sich mit den mehrschichtigen Sprachelementen einseitig befasste und so fortwährend auf unlösbare Schwierigkeiten stieß. Nach der Meinung des Verfassers kann nur eine die vielseitige Funktion der Sprachelemente berücksichtigende komplexe Analyse zu einem befriedigenden Resultate führen. Es wird eine solche, die Probleme von mehreren Seiten beleuchtende Methode vorgeführt und zuerst die Struktur der prädikativen Beziehung untersucht, dann Rolle und Wert der Bindewörter in zusammengesetzten Sätzen behandelt.

127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545
 546
 547
 548
 549
 550
 551
 552
 553
 554
 555
 556
 557
 558
 559
 560
 561
 562
 563
 564
 565
 566
 567
 568
 569
 570
 571
 572
 573
 574
 575
 576
 577
 578
 579
 580
 581
 582
 583
 584
 585
 586
 587
 588
 589
 590
 591
 592
 593
 594
 595
 596
 597
 598
 599
 600
 601
 602
 603
 604
 605
 606
 607
 608
 609
 610
 611
 612
 613
 614
 615
 616
 617
 618
 619
 620
 621
 622
 623
 624
 625
 626
 627
 628
 629
 630
 631
 632
 633
 634
 635
 636
 637
 638

PETŐFI ÉS A SZLOVÁKOK (II.)*

Írta: CSUKÁS ISTVÁN

1.

A 60-as évek közeledési kísérletei nem váltak a nemzeti együtt működés alapjává. Az 1867-es kiegyezés a szlovák nemzeti mozgalom vezetőit ismét a szemben álló oldalra taszította. A magyar nacionalizmus pedig „bűnrészessé” vált a hazai népek elnyomásában anélkül, hogy a magyar nemzet függetlenségét biztosíthatta volna [1]. A dualizmus évtizedeiben, a kieleződött ellentétek légkörében Petőfi neve nem egyszer került a magyarosító erőszak zászlajára. Ezért a szlovák nacionalizmus Petőfi-ellenes hangoltsága is az elnyomás elleni tiltakozás egyik formája volt. A dualizmus korának — a rendkívül kedvezőtlen körülmények ellenére is viszonylag gazdag — szlovák Petőfi-irodalma elsősorban ebben leli magyarázatát.

De az érdeklődés felkeltésében fontos szerepet játszottak a század második felében egymást követő tanulmányok — Gyulai Pál, Széberényi Lajos, Zilahy Károly, majd Ferenczi Zoltán könyvei, a Petőfi-könyvtár meginduló sorozata stb., — a tömegesen megjelenő sajtócikkek, viták, a díszkiadás körül támadt országos vihar [2], a Petőfi Társaság megalakulása, illetőleg tevékenysége stb. is.

A szlovák szellemi élet irányítóinak azt is tapasztalniuk kellett, hogy a hazai Petőfi-kultusz kibontakozását egyre szélesedő nemzetközi visszhang kíséri. A nyugati fordítások mellett a költőnek számos verse jelent meg a 70-es évek elején orosz nyelven nemcsak folyóiratban [3], hanem verskötetben is [4]. A 60-as évek közepén jelennek meg az első román nyelvű fordítások is, a pesti Familia pedig 1872-től közöl — nagyobb megszakításokkal, de szinte folyamatosan — románul Petőfi-verseket. Ezzel párhuzamosan a bukaresti folyóiratok is kezdenek figyelni a magyar költőre [5]. Ezidőtájt fejt ki értékes közvetítő tevékenységet déli szomszédaink körében Jovanović Zmaj is [6]. A szlovák kulturális fejlődésre közvetlen hatást gyakorló cseheknél pedig 1871-ben már önálló Petőfi-kötet jelenik meg Tuma és Brábek munkájaként. A könyv megjelenését Ján Neruda meleg hangú cikke avatja a cseh irodalmi élet fontos eseményévé [7]. Mindez közrejátszott abban, hogy Petőfi személye — a kedvezőtlenre fordult belpolitikai körülmények közt is — foglalkoztatta a szlovák irodalom- és sajtó képviselőit.

A kiegyezés következtében megváltozott erőviszonyok és a kapitalista fejlődés meggyorsulása differenciálódást idéztek elő a szlovák szellemi életben is. A konzervatív mártoni irányzattal szemben létrejött egy modern szemléletű, a polgári fejlődés lehetőségeihez rugalmasabban alkalmazkodó csoport, amely az új helyzetben is biztosítani akarta a fiatal szlovák burzsoázia helyét és szerepét az ország gazdasági és politikai életében. A szemléleti ellentét kifejezésre jutott az irodalomban, és meghatározta a kétféle irányzat viszonyát Petőfi költészetéhez is. A haladó, polgári irányzat egyház, nemzet” gondolatkörében üres formává sekélyesítette a Stúr-iskola népiességét [9]. Olyan irodalmat akartak, amely eszmeiségével és modern kifejezési eszközeivel képes betölteni az új társadalmi igényekhez mért funkcióját. Programszerűen fogtak

*A tanulmány első része a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1965. évi kötetében jelent meg (77—123).

eszmái befolyása alatt álló, a 70-es évek elején fellépő fiatalok mesterüknek vallják Petőfit, a konzervatív tábor hívei pedig – az elfogult nacionalizmus álláspontjáról – elutasítják. A költő szlovák recepciójának ekkor kialakult kettőssége hagyományozódik át a későbbi évtizedekre. Sőt a század vége felé további differenciálódást mutat a kormánytámogató szlovák kiadványok Petőfi-kultusza, valamint a munkássájtó állásfoglalásai révén. Ezekben a nyomokon haladva tekinthetjük át a dualizmus korának szlovák nyelvű Petőfi-irodalmát.

Pavol Országh és Koloman Banšell emelkedik ki abból a fiatal írógenerációból, amely a kiegyezést követő évtizedben lépett a nyilvánosság elé a *Minerva*, illetve a *Napred* c. almanachokban, majd pedig a *Dunaj* c. folyóirat lapjain. Fellépésük a szlovák irodalmi fejlődésben hasonló funkciót töltött be, mint az irodalmi Deák-párttal szembeforduló magyar ellenzékieké [8]. Elvetették az epigonköltészetet, amely az „isten, hozzá az új esztétikai elvek megvalósításához és ebben a szlovák irodalom legjobb tradícióin kívül támaszkodtak az európai irodalom legnagyobbjainak, köztük Petőfinek a példájára is.

A szlovák irodalomtudomány hosszú ideig csak negatív értékűnek tekintette Petőfi hatását a pályakezdő Pavol Országh fejlődésére. Hol a magyar „úri világ” csábításai-val kapcsolta össze [10], hol a magyarrá válás veszélyét látta Petőfi hatásában [11]. Közelebb áll az igazsághoz az a vélemény, amely a „kunyhó-palota” ellentétnek az első javára történő eldöntését hozza összefüggésbe Petőfi eszmái hatásával [12]. Csak a legújabb kutatás eredményei vezettek arra a megállapításra, hogy a magyar irodalom, különösen pedig Petőfi költészete pozitív szerepet is játszott a szlovák költő tehetségének kibontakozásában, amennyiben segítséget nyújtott a haladó eszmék elsajátításához és a költői hivatás felismeréséhez [13]. A pályakezdő Országh Shakespeare, Goethe és Schiller mellett Petőfitől tanulta meg, hogy a költészet az emberi szellem legmagasabb rendű tevékenysége [14]. A Petőfinél (és Aranyánál) felfedezett „Iudový smer” [15], a népi irányzat mutatta meg számára a realizmushoz vezető utat. De erre az útra determinálta a népközelség, a szülői ház és az árvai paraszti környezet gazdag élményvilága is. Az irodalmi és a társadalmi hatások ilyen egybejárása ad magyarázatot arra a mindvégig friss érdeklődésre, amelyet Hviezdoslav a két magyar költő iránt egész életén át tanúsított.

A miskolci, kézmárki és eperjesi évek gazdag magyar, ill. szlovák nyelvű termésének elemzése [16] tárta fel azt a sokoldalú Petőfi-hatást, amely a szlovák költőt pályája kezdetén kísérte. Számos ekkor keletkezett költeménye mutat közeli rokonságot Petőfivel témában, hangulatban, szemléletmódban, költői magatartásban, eszméi tartalmában. (Egyetlen fájdalom, Nem ért engem, Hol a szent föld stb.). A *Kvety srdca* c. ciklus mintáját Petőfi zsánereidalaiban lehet megtalálni. Szembeötlő az az eszméi-szemléleti rokonság is, amely az ifjú Országh „romantikus fogantatású” költeményeit kapcsolja Petőfi *Felhők* c. ciklusának darabjaihoz. Olyan versekre gondolunk, mint a *Spravodlivost* (Igazság) és az *Igazság! Alszol?*, amelyekben nemcsak a költő és a világ viszonyának szemlélete hasonló, hanem annak a versekben kibontott tagolása és kifejezési formája is. Petőfi a szabadság és a szerelem költője az ifjú Országh számára is, amint a Petőfi spieval (Petőfi énekelt) c. vers, valamint a Na Petőfiho „Egy gondolat bánt engemet” c. töredék bizonyítja [17]. „Te soh’se nyugszol, munkálkodol most is szívemben” [18] – így vall a fiatal szlovák költő Petőfiről. Az érett évek egy-egy költeménye jelzi – *Slovensko, Sloboda, Tak pustne zem, Staráte sa o pomník, a Dozvuky* c. ciklus Petőfi-ódaja –, hogy ez a „munkálkodás”, Petőfi eszmái hatása Hviezdoslav élete végéig tartott. 1869-ben a kézmárki „vastag füzet” darabjai közt már ott vannak első fordításai (*Horký život, sladká lúbosť* – Keserű élet, édes szerelem; *Šialenec* –

Az örült), amelyeket majd a századfordulón a több mint negyven újabb Petőfi-vers követ.

Az eszmei-világnézeti hatás mellett a szlovák költészet fejlődése szempontjából nagy jelentősége van annak, amit Országh a verselés technikájában tanult Petőfiktől. Sziklay László állapította meg — az ifjúkori műveket elemezve —, hogy a szlovák költő gyakran kísérelte meg Petőfi és Arany verssorainak, ritmikájának szlovák változataival [19]. Egy-egy Petőfi-vers stófa szerkezetét gyakran tekintette mintául saját költeményei megalkotásánál. Így például az 1871-es Napred c. almanach címadó verse jambikus lejtésű, 9—8 szótagú, váltakozó soraival, keresztrímű nyolcsoros stófaival pontosan követi A XIX. század költői-nek a felépítését. Sziklay László vizsgálatai szerint a leggyakrabban előforduló formák a következők: 1. A Jövendőlés stófa szerkezetét és ritmusát követő négysoros, jambikus lejtésű versek, 2. a Távolból, A Tisza mintájára készült trocheikus lejtésű költemények, 3. a Deákpályám, az Est és a Disznótorban formai utánzatai, 4. a jambusi vagy trocheusi tízes és tizenegyes sorok váltakoztatásával felépített stófák és végül 5. a Petőfi szabadsorú verseit követő formák [20].

A Stúr-iskola epigonjainak népies verselésével szemben a nyugat-európai költői formák jelentősen kitágították a szlovák irodalom horizontját. Újabb fejlődési szakasz kezdetét jelezték, amely Hviezdoslav életművében érte el tetőpontját. Ebben pedig — Nyugat nagy költői mellett — Petőfinek is fontos szerepe volt.

A szlovák irodalmi ellenzék másik vezetője Koloman Banšell költő és publicista. Tehetsége és életműve messze elmarad Országh-Hviezdoslavétól, de a 70-es években játszott szerepe jelentősebb volt az utóbbiéénál. Erősebb irodalompolitikai és esztétikai tudatosság jellemzi, politikusabb egyéniség. Közelebb állott Bobula „új szlovák iskolájának” eszmeköréhez is, egy ideig a mozgalom lapját, a Slovenské Noviny-t is szerkesztette. Szenvedélyesebb ellenzékiisége, politikailag telítettebb egyénisége nem párosult a nagy alkotótehetség belső biztonságával. Ez is magyarázza korai összeroppanását. Nemcsak a konzervativizmussal való szembenállása, hanem egyéni sorsa is a magyar irodalmi ellenzék tragikus sorsú alakjainak rokonává teszi.

Banšell ifjúkori példaképei között is ott van Petőfi. Tőle kap útmutatást és bátorítást, amikor az irodalom társadalmi rangját, a költői személyiség önkifejezési jogait követeli. A realizmus felé mutató szociális problematikával és az új költői kifejezési eszközök igényével — Országh-Hviezdoslavhoz hasonlóan — Banšell is a modern szlovák irodalom előharcosa [21].

Bujnák azzal gyanúsítja Banšellt, hogy a Minerva almanachban 1869-ben közölt Petőfimu (Petőfihez) c. versét megrendelésre írta, hogy a költemény elismerő, barátságos hangja a szerkesztők szándéka szerint a magyar—szlovák megbékélés céljait szolgálta [22]. A vers ebben az esetben is figyelmet érdemelne, mert azt bizonyítaná, hogy húsz évvel az antagonisztikus nemzeti ellentétek után Petőfi szellemi öröksége ki tudta fejezni a két nép közös érdekeit. De a vers nem megrendelésre készült. Mondanivalója, közvetlen, meghitt hangja írójának mély meggyőződéséről, őszinte lírai átélésről tanúskodik. A Petőfihez intézett — Graichmané után időrendben a második, megjelenését tekintve pedig az első — szlovák költemény így hangzik [23]:

Petőfimu

Nenahneváš sa pevcé duše mojej,
že piesňou svojou z tmavej hrobky tvojej,
z tajomnej, skrytej mohyly
svetu cudziemu ja ťa vyhrabujem,
zaznanú slávu tvoju vychvalujem?
Nenahneváš sa, môj milý?

No však nie? Óh, nie! Ba duch tvoj zaplesá,
že hľa i v „cudzom“ národe nájde sa
duša, čo ťa velebí, ctí.
Že v „cudzom“? . . . Oj, nie, veď on tvoj vlastný
pobratim verný, ale nešťastný,
toho, ktorému spievals' ty.

Darmo . . . Lež pevec nespieva len rodu
svojemu krásu, blaženosť, slobodu:

Poet je poetom sveta!

Tie spevy, ako teplé slnka lúče
rozplyvajú sa svetom pekne-rúče,
čo znejú z hrude poeta.

Pevče, pravzor môj! Teba už zem kryje,
odznely lýry, tvojej harmónie,
spev tvoj slávny už umlkol.
N'adrá tie, z ktorých vrelej lásky tóny
a slobodienky striebrozvučné zvony
šumeli, zničil smrti bôľ.

Ale pamiatku tvoju nekruši' hrob,
tú aj vnukovia pozdných budúcich dób
ctiť a obdivovať budú.

A piesne tvoje sa svetom ozývať
budú a city s ľudstvom splývať
večne, vzdor časom, osudu.

Nuž, ľúbim ťa ja, pevcé môj súcitý,
mladistvých letov mojích vzorom si ty,
snáh, túh mojích najvyšší cieľ.

Ó, nechže duch tvoj mojím sa zlučí
a s mojím citom tvoj cit horúci,
bych *slobodu a lásku** pel!

Prózai fordításban [24]:

Nem haragszol-e, lelkelem énekese, hogy ismeretlen sírod sötét mélyéről dalommal megidézek egy idegen világ elé s el nem ismert dicsőségem hirdetem? Nem haragszol-e, kedvesem? Ugy-e, nem? Óh, nem! Sőt lelked ujjong, hogy lám, az „idegen” nemzet (fiai) közt is akad valaki, aki dicsóít, tisztel téged. Dehát „idegen”-e? Óh, nem, hisz a tied is, hű, de szerencsétlen testvére annak (a népnek), amelynek te énekeltél. Hiába . . . Csakhogy a költő a szépségről, boldogságról és a szabadságról nem csupán saját népének énekel: a költő az egész világot! Szívéből zengő dalai, mint a meleg napsugarak beragyogják az egész világot. Dalnokom, ősi példaképem! Téged már eltakar a föld,

* eredeti kiemelés.

nem zengenek már lantod húrjai, dicső éneked elhallgatott. A halál fájdalma megtörte szívedet, amelyből a forró szerelem hangja és a szabadság ezüstcsengésű harangszava áradt. De a sír nem nyeli el emlékedet, (neved) a késő utókor is tisztelni és csodálni fogja. Dalaid visszhangozza majd az egész világ és érzéseid — dacolva idővel, sorssal — szétáradnak az emberiség szívében. Szeretlek hát téged, velem rokonérezelmű költő, fiatal éveim példaképe vagy, a legmagasabb cél törekvéseim, vágyaim számára. Ó, hadd egyesüljön szellemünk, hasson át érzelmeid heve, hogy én is szabadságot és szerelmet énekeljek.

Banšell verse érdekes módon sűríti magába a korabeli szlovák irodalmi élet bonyolult problematikáját. Gondolatmenete négy részre tagolódik és ezek mindegyike más és más oldalról világítja meg a szerző szemben állását a konzervatív irányzattal.

Az első versszak Petőfi és a szlovákok viszonyát érinti. Petőfinek és a vele szemben idegen, elutasító szlovák világnak ez az első őszinte és jószándékú szembesítése, amellyel Banšell elégtételt szolgáltat a költőnek az „el nem ismert” dicsőségért. A második szakasz a magyar—szlovák viszonyt veti fel új módon, amikor a két népnek — Petőfin keresztül is megerősített — testvériségét hangoztatja. A harmadik gondolati elem a szlovák irodalmi ellenzék — Petőfi példájából tanult — elvi állásfoglalása: a költő az egész világé, nemcsak egy nemzeté. Ebben az epigonirodalom teológikus-provinciális szemléletének nyílt elutasítása nyer megfogalmazást. Végül a vers negyedik gondolati egysége Banšell subjektív vallomását mondja el lírai melegséggel s egyben írói programját hirdeti meg — amely Petőfi nyomán — a szabadság és szerelem kettős jelszavára épül. Emellett a befejező sorokban a költői személyességet tudatosan hangsúlyozó stílus-elemeivel [25] Banšell a társadalmi felelősséggel párosult alkotó szabadság elvét hirdeti a 60-as évek epigonizmusa által kötelezővé tett sablonokkal szemben.

Két évvel a szlovák (és a magyar) nép rovására megkötött kiegyezés után, az újból lángrollobbanó nemzeti gyűlölködés légkörében, az áltehetségek és a konzervatív teológus-esztétika uralma idején Banšell Petőfi-verse nagyvonalú, haladó politikai és esztétikai szemléletről tanúskodik. A magyar és a szlovák legjobb költői hagyományt ötvözi benne egyé: eszmeiségében Petőfit, a vers formájában Sládkovičot követi [26].

Banšell kapcsolata Petőfihez nem merül ki az előbbi költeménnyel. Azon túl, hogy néhány versét is lefordította [27], költészetén Petőfi hatásának több nyoma kimutatható. Ezek bizonyítják, hogy a „szabadság és szerelem” nem ügyes szerkesztési ötletként került a Petőfi-vers végére. Banšell mint lírikus is ehhez a programhoz tartotta magát. Petőfi eszmei-szemléleti hatására vallanak az olyan költői képelemek, mint a Niečo z dejepisu včiel kéziratban fennmaradt allegorikus sorai a szorgalmas méhecskék vörös zászlós harci felvonulásáról a társadalom heréi ellen [28]. Petőfi politikai verseinek dinamikáját és érvelési módját érezzük a Naša sloboda c. költeményen [29], az övével rokon a Banšell személyes lírájában is kedvelt dalforma, ahol egyes darabokban a közvetlen hatás is kimutatható. (A Zachvel sa líštoček [30], a Reszket a bokor, mert... megfélelője, a Len ma ľúb [31] fokozással kifejezett érzelmi hullámváza pedig a Fa leszek, ha... kezdetű Petőfi-verset juttatja eszünkbe.)

Petőfiről alkotott véleménye nem marad végig ilyen pozitív előjelű. A 70-es évek közepén — mint majd látni fogjuk — éles kritikával vizsgálja a magyar költő forradalmi verseit. A szlovák ellenzéki fiatalok fellépésének idején azonban Petőfi még egyike azoknak az eszményképeknek, amelyek formálják az új szlovák irodalmat.

Az új célkitűzések igényével szerkesztette Pavol Országh és Koloman Banšell az 1871-ben megjelent Napred c. almanachot, amely éles ellenkezést váltott ki az „öregek”, a konzervatív felfogás hívei között. A prozódiai kifogások és — Banšell-Len-ma-ľúb-c. verse kapcsán — az erkölcsstelenség vádja mögött mélyebb okok és elvi ellentétek rej-

teznek. Sytnianský és Hurban a konzervatív kispolgár álláspontjáról ítélték el — a párizsi kommunéval együtt — a haladó szellemű, eszmeiségben és művészi eszközökben is modern realista törekvéseket. Még a két tábor között közvetítő szerepre vállalkozó Jozef Nedobný is teljes értetlenséget mutatott, amikor a fiatalok irodalmi ízlését tudatlansággal akarta menteni. [32]. Petőfi neve a támadó cikkekben nem szerepel, de kétségtelen, hogy az összeütközés egyik oka a Minervában korábban közölt „Petőfit dicsőítő vers” volt [33]. Országának a felháborodás első hevében írott, de nem publikált válaszfoglalmazványa [34] is arról tanúskodik, hogy az ellenzék fiatal verselői is tudták: a kispolgári provincializmus a Napred ürügyén az európai szellem nagy alkotói, köztük Petőfi ellen folytat harcot, és a fiatalokat támadva az egyetemes haladástól akarja elzárni a szlovák szellemi életet. „Jöjjetek Shakespeare, Byron, Goethe, Petőfi, Heine, — írja Ország —, ti szintén hibásak vagytok, mert rosszul tanítottatok énekelni minket. Titeket ítél el és ró meg a pap, a silány költő.”

Valóban igaz, hogy a szlovák irodalmi fejlődés lemaradásának oka nemcsak a nemzeti elnyomásban keresendő, hanem a sokáig irányító szerepet betöltő kispolgári konzervativizmusban is [35]. Ez a konzervativizmus olyan szívósan tartotta magát, hogy a szlovák pozitívista irodalomtörténetírás úttörője, Jaroslav Vlček a Napred-pör után tíz évvel, 1881-ben is „debrecínsky šlendrián”-nak, debreceni lomposágnak minősítette Petőfi-és Arany-verselésének hatását a szlovák költészetre [36].

Ezért sem, de a fokozódó nemzeti elnyomás miatt sem lehetett hosszú életű a szlovák fiatalok újabb vállalkozása, a Pesten megjelenő Dunaj c. folyóirat, amely az itt élő szlovákok egyesületének, a Slovenský spoloknak volt a lapja. Írói gárdája — az 1873-ban evangélikus lelkészként Pestre került Daniel Bachát, valamint Sv. Oswald kivételével — csupa fiatalból állott. Kapcsolatban voltak a Napred körével, Banšellel is, aki ekkor Bobula Slovenské Noviny-jét szerkesztette. A Dunaj Pavol Országhról is közölt verset. Közéjük tartozott Emil Podharadský, aki a 90-es évek elején szlovák Petőfi-kötetet adott ki, és Svätopluk Oswald, aki a Dunaj számára lefordította a Megy a juhász számaron c. költeményt. A folyóiratot azoknak a fiataloknak szánták, akik a Napred vitája óta nem kaptak helyet a konzervatív Sytnianský lapjában, az Orolban [37].

A szerkesztő Belo Klein — Tesnoskalský tulajdonképpen kétnyelvű író volt; iglói diákkorában Pákh Albert hatására magyar verseivel aratott önképzőkori sikereket [38], a század végén pedig magyar nyelvű verses regényt adott ki Lidércfény címen Besztercebányán. Hviezdoslav és Vajanský verseiből is készített magyar fordításokat [39]. Szlovák nyelvű költeményein — egyebek közt — Petőfi hatása is kimutatható [40].

A fiatal írócsoport élénk társaséletet élt [41]. Rendszeresen találkoztak kávéházi törzsszettel mellett, délutánonként pedig Riedl Szendét keresték fel a Vlastenec c. szlovák kormánylap szerkesztőség szobájában [42]. Ez összejöveteleken gyakran esett szó magyar irodalmi kérdésekről. Kapcsolatot tartottak fenn Gáspár Imrével is, aki a Dunaj körének segítségével igyekezett tájékoztatni a magyar közvéleményt a szlovák irodalom eredményeiről. Gáspár a szlovák folyóiratot figyelemmel kísérte, cikke is jelent meg itt, amelyben hírt ad a hazai népek irodalmából tervezett fordításgyűjteményéről [43].

Az 1874 januárjától mindössze hat számban megjelent Dunaj élénk vitaszellemről és irodalmunk iránt nagy érdeklődésről tanúskodik. A már említett magyar vonatkozású anyagon kívül közölte még Arany János Ágnes asszony-át, Kiss József egy versét és egy Jókai-elbeszélést. Szempontunkból érdekes még a szerkesztő és Sv. Oswald között lezajlott ballada-vita [44]. Nem a téves megállapításai miatt — Oswald szerint

Petőfinek a Megy a juhász számaron és a Két vándor c. verse ballada —, hanem azért, mert a vitacikkek széles körű magyar és világirodalmi tájékozottságra vallanak. Osvald válaszából az is kitűnik, hogy Zsilinszky Mihály „főtanodai és magánhasználatra” összeállított munkáját, A magyar költészet és szónoklat kézikönyvét is forgatták. A vitát — amelyet ‘akkor a Dunaj megszűnése szakított félbe — 59 évvel később, 1933-ban zárta le Belo Klein-Tesnoscalský, megvédve álláspontját a két Petőfi-vers műfaji kérdésében [45]. Rég meghalt ellenfelének véleményét ekkor már Pavel Bajnák képviselte az Arany Jánosról írott könyvében.

Nem a véletlen műve, hogy Petőfi hatása a szlovák irodalmi ellenzék fölvonulási útját jelző kiadványokban erősen érezhető. Kétségtelen, hogy e nemzedék egyes tagjainak mély Petőfi-élményében fontos szerepe volt a személyes jellegű tényezőknek (az iskolai környezet hatása a fiatal Országhra vagy Klein-Tesnoscalskýra az eperjesi „Genius loci” [46], a Dunaj körének pesti kapcsolatai stb.). Ezek azonban csak a társadalom mélyén zajló folyamatok felszíni tükröződései, jelenségei.

A szlovák — és a magyar — irodalmi ellenzék föllépésének magyarázatát végső soron a polgári átalakulásnak abban a folyamatában lehetjük meg, amely 48 bukásával sem akadt meg, csak lassúodott, s a Bach-korszak letűntével, főleg pedig a 67-es kiegyezéssel erőteljes iramban haladt előre. Ennek a fejlődésnek az igényei és demokratikus tendenciái jelentkeztek a fiatalokban, akik a kor szükségleteinek megfelelő irodalmat kívántak teremteni. A Stúr-iskola örökségére csak részben támaszkodhattak, mert annak eszmei hagyatéka az epigonok kezén jórészt szikkadt moralizálássá vált s hitele különben is megcsappant a Bécshez fűződő illúziók szertefoszlásával. Művészi, formai vívmányai sem kínáltak elegendő változatosságot a korszerű mondani való számára. Ezért esik a fiatalok tekintete a világirodalom nagyjaira, köztük Petőfire is. Amikor Pavol Országh a Napred-pör fogalmazványában megidézi a nagy mestereket, jogosan teszi föl a kérdést: „Hát hol vannak nálunk (olyan) példaképek, akiket követnünk kell?” [47]. Petőfi eszmei és művészi öröksége alkalmas volt a követésre.

De alkalmas volt Országhék nemzedéke is, az időpont pedig szerencsés. A szlovák ellenzéki fiatalok már nem élték át a Petőfi névével összeforrt forradalom és szabadságharc antagonizmusát, mert azokban az években születtek. Petőfi örökének meghamisítása is éppen csak megkezdődött a 70-es évek elején, nevét pedig csak később írták az erőszakos nemzeti elnyomás zászlajára. Ez a nemzedék és ebben az időpontban valóban előítéletek és riasztó érzések nélkül fordulhatott Petőfihez is, amikor a provinciális kötöttségek ellen föllépett és harcot kezdett az alkotás szabadságáért s az irodalom társadalmi szerepének kivívásáért. Ebben a törekvésben találkozik a szlovák irodalmi ellenzék a miénkkel és ez ad magyarázatot a közöttük fennálló sok hasonlóságra is [48]. Az sem meglepő, hogy — Gáspár Imrén keresztül — a két csoport között személyes érintkezés is létrejött. Az eszmei rokonság — amelynek a Petőfi-élmény is lényeges eleme — érthetővé teszi azt is, hogy a kölcsönös irodalmi tájékozódás kedvező feltételei ekkor alakulnak ki első ízben mind a két oldalon.

A nemzetiségellenes kormányintézkedések azonban gátat vetnek a kibontakozó együttműködésnek. A gyűlölködő nacionalizmustól mérgezett közhangulat nem hagyja érintetlenül az egymáshoz közel álló magyar, ill. szlovák irodalmi ellenzék egyes tagjait sem. Reviczky Gyula megbotránkozik azon, hogy Gáspár Imre „tót munkások körében szocialisztikus felolvasásokat tart” [49]. A magyar ellenzék másik tagja, Komjáthy Jenő pedig a nemzeti gyűlöletet kevesli Gáspár Imre forradalmi verseiben. „Nem vagy pánmagyar, nem gyűlölsz senkit sem... és ez hiba” — írja neki egyik

levelében [50]. A 70-es évek végén pedig már maga Gáspár sem teljesen mentes a nemzeti elfogultságtól [51].

Hasonló jelenségek a másik oldalon is tapasztalhatók. Banšell — két évvel a Petőfihez írott, szinte meghatódott hangú verse után — a Podľa čoho sa má súdiť báseň? (A versbírálat szempontjai) c. elméleti cikkében már Petőfi-Petrovič néven említi a költőt. Elismerően persze, Shakespeare, Schiller és Kollár társaságában. És miközben kifejti a lírai realizmus álláspontját, több elméleti megállapítása észrevehetően Petőfi gyakorlatára épül [52]. De a Petrovič név említése mégis csak jelez valamit, annál is inkább, mert ekkor még eléggé szokatlan. A szlovák nacionalizmus csak később emeli szinte kötelező érvényre.

A szlovák gimnáziumok és a Matica ellen indított támadás azután messze távolította Banšellt az ifjúkori költőideáltól. Sőt úgy tűnik, hogy az 1874 júliusában írott Duch maďarskej revolučnej poézie (A magyar forradalmi költészet szelleme) c. tanulmányában [53] eszmeileg is visszalépett az önmaga számára — Petőfi példáján — korábban megfogalmazott programtól: „Poet je poetom sveta” (A költő az egész világa). E tanulmány megírására két körülmény készítette. Az egyik az a sajtókampány, amely a kormány szándéka szerint a közhangulat fölkorlácsolásával előkészítette a szlovák kulturális intézmények bezárását. A másik az 1874-es Petőfi-kiadás körül támadt országos vita [54].

A mesterségesen szított nemzeti gyűlölködés aggodalommal töltötte el Banšellt, aki tanulmányával a várható veszélyekre kívánta felhívni a közfigyelmet. Véleménye szerint a korabeli sajtó azt a hálátlan szerepet vállalta magára, amelyet azelőtt a magyar forradalmi költészet játszott a hazai népek közti feszültség fokozásában. Ez a költészet ugyanis — a rá jellemző szenvedélyes szabadságszeretettől elragadtatva — gyakran válik a nemzeti türelmetlenség és elfogultság eszközévé, gyűlöletet szít más népek ellen, s ezzel önmagát alacsonyítja le.

Tételének igazolására Banšell számos példát hoz fel a 48-as idők magyar költészetéből, különösen Petőfi forradalmi verseiből. Ehhez kapóra jött a Petőfi-kiadás megcsonkítása körül támadt vita, amelynek a liberális oldalon elhangzott érvelése Banšell koncepcióját is nyilvánvalóan sugalmazta. Emellett szól az időbeli egyezés: 1874 júniusában több vitacikk jelent meg mind a két fél sajtójában, Banšell pedig a következő hónapban publikálta tanulmányát. Ebben Gregussra is hivatkozik, említi annak Az apostol-ról mondott elmarasztaló véleményét és felsorolja a kiagyászásra ítélt királyellenes verseket. Tőle veszi át — de Bécs számára hátrányosabb megfogalmazásban — a magyarok királyhűségéről, royalista természetéről szóló tételt. A magyar költészetnek a forradalom alatt tapasztalt „lealacsonyodását” pedig a Beöthy Zsoltnak tulajdonított cikkel egyetértésben vallja.

A vitathatatlanul jó szándékú tanulmány alapvető hibája a koncepciójában van. Banšell itt egyenlőségi jelet tesz két, minőségileg különböző, sőt teljesen ellentétes jelenség közé. Azonosnak hallja a 48-as magyar forradalmi költészet hangját — amelynek nemzetiségellenes kitételei az ellenforradalomnak szólnak — az 1874-es kormány-sajtó ugyancsak nemzetiségellenes, de már reakciós szövegeivel. Banšellt a hangvétel hasonlósága téveszthette meg és az a szubjektív hatás, amelyet az újságok uszító cikkei és a vitából megismert Petőfi-versek benne kiváltottak. Ezért nem tudott különbséget tenni az 1848–49-es magyar nacionalizmus alapvetően haladó jellege és az 1874-es reakciós jellege között. De nem látta tisztán azt a határvonalat sem, amely Stúrék ellenforradalmat támogató fegyveres akcióit elválasztotta attól a haladó küzdelemtől, amelyet a szlovák nép a 70-es évek közepétől vívott jogaiért, nemzeti fennmaradásáért. Banšell korában nem a 48-as forradalmi tradíció „káros” továbbéléséről volt

szó, hanem annak a magyar uralkodó osztályok által való megtagadásáról. A szlovákok számára az igazi veszélyt nem az előbbi, hanem az utóbbi jelentette. Banšell nem vette észre, hogy amikor a „beszűkült” liberalizmus híveivel egyetértésben elítélte Petőfi forradalmi verseit, akkor saját népének ellenségeivel árult egy gyékényen, azokkal, akik egy évvel később a Maticát és a gimnáziumokat is bezáratták.

Banšell tanulmánya azonban nagyobb igényű annál, mintsem hogy az alkalom diktálta reflexiónak tekintsük. A konkrét érvelésen kívül elvi állásfoglalást is tartalmaz, mégpedig a politikai-forradalmi költészet ellen. Banšell szerint hibás az a költői gyakorlat, amely a „tömeg tapsaitól” kísérvé elhagyja a hozzá egyedül méltó szellem szféráit, mert a szenvedélyes megnyilvánulások „megvetésre méltók”. Azért hibáztatja a királyellenes versek republikanizmusát, mert — bár az akkori idők hangulata sok mindent megmagyaráz — nem lett volna szabad a gyűlöletet konkrét személyekre összpontosítani, „legkevésbé olyan személyre, aki ...nem is mindig egyedül felelős a nemzetek sorsának alakulásáért”. Véleményét a legvilágosabban a következő szavak szemléltetik: „A művészi génusz felsőbbiségének meg kell őriznie nyugalma a szenvedélyek viharában is; a prózai világ tisztátalan hullámaiba és zavaros örvényeibe merülni nem méltó a költészethez — akár Petőfi teszi azt, akár Rouget de Lisle (a Marseillaise szerzője), egyre megy.” [55]. A forradalmi költészet meg nem értése és elutasítása így vezetett el a forradalom elutasításához. Banšell azzal, hogy eltávolodott Petőfitől, egyben a forradalomtól is eltávolodott.

Dehát a Petőfi-kiadás vitájában nemcsak Greguss, Gyulai és Beöthy hallatta hangját, hanem az ellentábor Petőfit és a forradalmat védő érvei is napvilágot láttak! A vita országos lapokban folyt, Banšellnek tehát a baloldal érveit is ismernie kellett. Joggal kérdezhetnénk, miért nem az utóbbiak véleményét tette a magáévá. A szlovák irodalmi életben tanúsított ellenzéki magatartása, kapcsolódása a magyar irodalmi ellenzék eszmeköréhez, íróvá fejlődésének ösztönző tényezői mind arra predestináltak volna!

Mielőtt a kérdésre válaszolnánk, egy újabb körülményt kell szemügyre vennünk. A Petőfi-kiadásról folyó vita hónapjaiban a Riadó c. „politikus” gúnyos hetilap Petőfinek több forradalmi versét közölte, köztük a Greguss által kihagyott királyellenes költeményeket is. Ezzel kapcsolatban a szlovák konzervatív nacionalizmus lapja, a Mártonban megjelenő Národné Noviny nyilvánosságra hozza egyik pozsonyi olvasójának levelét [56]. A levélíró amiatt van megbotránkozva, hogy az ügyészség — miközben a mártoni gimnázium ellen megtorló intézkedéseket hoz — szemet huny a Riadóban közölt republikánus versek fölött. Pedig azokban olyan kifejezések olvashatók — néhányat idéz is —, amelyekből a „szlovákfelbújtó” haja is égnek áll. Ezt az „olcsó mérget” hintik el a közvéleményben. „Hol van hát a sajtószabadság határa”? — kérdi a levél írója és így felel rá: — „ahol a szlovák betű kezdődik”. A levél megjelenésének idején egyébként a Národné Noviny minden száma tele van a szlovák gimnáziumok elleni hajsza anyagával.

Mit mutat Banšellnek és a Národné Noviny levélírójának a megegyező tiltakozása Petőfi forradalmi versei ellen? Miért azonos a szlovák haladó ellenzék képviselőjének álláspontja a konzervatívokéval olyan kérdésben, amely ugyanakkor a magyar közvéleményt egymással ellentétes táborra, jobb- és baloldalra osztja? Azért, mert a nemzeti elnyomás viszonyai között a szlovák polgári szemlélet számára szubjektíve lehetetlen volt az elvszerű különbségtétel minden olyan jelenségben, amely a hatalom oldalán merült fel. A nemzeti közérzet krónikus sértődöttségi állapota időnként a valószínűs nemzeti érdekek felismerését is meggátolta és olyan tragikus helyzethez vezetett, mint a 48-as magyar–szlovák viszony. Kevésbé feszült időszakokban vagy olyan

magasan kiemelkedő szellem esetében, mint amilyen Hviezdoslav, láthatunk kivételeket a fenti szabály alól, de Banšell nem tudott kivétel maradni. Az ő esete is megmagyaráz valamit abból, hogy miért tört meg a Napred fiataljainak lendülete és miért nem bontakozott ki a szlovák realista irodalom abból a mozgalomból, amelynek lendítő erői közt Petőfi is jelen volt.

A további vizsgálódás számára még egy tanulságot vonhatunk le Banšell itt kifejtett nézeteiből. A szlovákok Petőfi-képe a 70-es évek közepén kezdi tükrözni azokat a torzításokat, amelyeket a magyar liberalizmus hamisít a költő portréjára. Ekkor fogalmazza meg Beöthy Zsolt a későbbi frázisos Petőfi-kultusz programját, amely szerint a költőtől és korától „nem elveket és eszméket kell tanulnunk, hanem lelkesedést, honszeretetet” [57]. Ez az „absztrakciókka” eszményített Petőfi juttatta a szlovákok eszébe évtizedeken át a Petrovičot. A kettőt együtt pedig nem tudták elfogadni.

2.

Ha a szlovák ellenzék bátor föllépése — mint Banšell tanulmányából látható — meg is torpant a nemzeti elnyomás következtében, szerepük a magyar–szlovák közlekedés és a Petőfi-recepció szempontjából alapvetően pozitív értékű.

Nem mondható el ugyanez a konzervatív irányzat képviselőiről, akik — a vezető irodalmi orgánumok és a politikai sajtó szerkesztőiként — hosszú ideig kezükben tartották a szlovák közvélemény irányítását s így meghatározták irodalmi kapcsolataink alakulását is. Nem vették át és nem folytatták az ellenzék szinte programszerű Petőfi-kultuszát. Ebben a Štúr-iskola magyarelles tradícióinak továbbélése és a kiegyezés ellenhatásaként felerősödött konzervatív nacionalizmusuk megakadályozta őket. De lehetetlen volt tudomást nem venniük a költőről.

A fiatalok megnyilatkozásai és a rövid életű Dunaj révén Petőfi mégiscsak bekerült a szlovák köztudatba és nemcsak ellenkezést, hanem érdeklődést is keltett az olvasók körében. Biztatást kapott ez az érdeklődés az első Petőfi-fordító, Viliam Paulíny-Tóth nagy tekintélyétől is, akinek harmincéves írói jubileumára öt szlovák megyéből jöttek össze a tisztelők. Az esti ünnepség műsora pedig Petőfi-verssel zárult. Pavel Mudroň, mártoni ügyvéd, a szlovákok egyik vezetője szavalta el a jubiláns által lefordított Ha férfi vagy, légy férfi c. költeményt [58]. Ehhez kapcsolódva közölte az Orol Paulíny-Tóth másik fordítását is, a Dalaim c. verset [59]. Sőt Petőfinek újabb önkéntes tolmácsai is akadtak a „mártoni” irányzat hívei között [60]. Ébren tartotta a Petőfi-hagyományt Ország-Hviezdoslav is, még a költővel polemizáló verseiben is [61].

Ha e tények nem támasztanak alá, akkor is igaznak fogadhatnánk el Vajanský-nak azt a megállapítását, hogy „Petőfit eléggé olvasták és csodálták” [62] szlovák körökben.

Vajanskýék lapja, a Národné Noviny a maga nemében igen jól szerkesztett újság volt, szemlervotva állandóan éber figyelemmel kísérte az országos magyar sajtót. Szerkesztői ennek közvetítésével folyamatosan tájékozódhattak és tájékozódtak is a magyar Petőfi-kultusz megnyilvánulásairól. A vegyes lakosságú Pozsonyban pedig magyar, szlovák és német munkások közösen őrizték és terjesztették Petőfi forradalmi örökségét a 70-es években [63]. Végül a fokozódó magyar nyomás alatt határozott szláv orientációra áttért mártoniak figyelmét nem kerülhették el az olyan jelenségek sem, mint az 1882-ben leleplezett pesti Petőfi-szobor nemzetközi visszhangja s azon belül Jovan Jovanović-Zmaj ez alkalomra írt verse [64]. A Petőfi-fordító cseh Brábek-

nek a prágai műegyetemen a magyar nyelv lektorává történt kinevezéséről pedig a Národnie Noviny is tudósítja olvasóit [65].

Nem lehet tehát csodálkoznunk, ha a szlovák konzervatív nacionalizmus vezető politikai lapja is kénytelen tárgyilagosan elismerni, hogy a magyaroknál „Arany és Petőfi koruk reprezentánsai” és bennük akkori irodalmunk a fejlődés csúcsára érkezett [66].

A kiegyezés utáni szlovák közélet konzervatív irányítói is foglalkoztak tehát Petőfivel, természetesen a maguk szemléletének megfelelően. A költőről alkotott véleményekben mindig a politikai szempont volt a meghatározó elem. Ezért azokban igen kevés az irodalmi érték, még kevesebb az elismerés. Ebben a sajátos helyzetben Petőfi értékének szlovák árfolyamát általában annak a reakciós magyar politikának a hullámváltozásai szabják meg, amelyhez a költő eszméinek semmi köze sem volt.

A véleményformálás egyik — nagyon gyakori — változata, amikor az erőszakos magyarosítás egyes tényei szolgáltatnak alkalmat a költő említésére. Ilyenkor a Petőfi-, ill. Petrovič-név a renegátság jelképe, annak — a szlovákoknál sokszor hangoztatott — tételnek az igazolása, hogy az elnyomó magyar rendszer az elnyomott népek tehetséges fiainak elhódításával is igyekszik fenntartani a maga erőfölényét. A renegát jelzőt a Napred fiataljainak ellenfele, Sytnianský ragasztotta elsőnek Petőfi neve mellé, amikor „slovenský renegát geniálny Petőfy (!)”-nek nevezte egyik cikkében [67]. A Duna—Tisza közti szlovák települések magyarosodása is „a vér szerint szlovák, de nyelvében magyar költőt, Petrovičot” juttatja a Národnie noviny egyik olvasójának eszébe [68]. Ha a kormány elhallgatja a népszámlálás adatai közt a nyelv szerinti megoszlást, megintcsak szó esik az asszimilált írókról, művészekről, s köztük az egyedül név szerint említett „Petőffy(!)-ról, akinek a megfelelő rovatba „szlovák anyanyelvűnek” kellene feltüntetnie magát [69].

A mártoni politikai vonalvezetés azonban nem mindig következetes a magyarosítás elítélésében. A Národnie noviny helyt adott olyan véleménynek is — méghozzá vezércikkben —, amely csak a tömeges magyarosítást kifogásolja, ezzel szemben „jogos nyereségnek” tekinti egyes tehetséges szlovák vagy német személyek asszimilálódását, mert ez meggyorsítja az ország fejlődését. A példa — Kossuth mellett — itt is Petrovič [70]. Ilyen következetlenség az is, amikor a fiatal Cyrill Gally verskötetének bírálója — Petőfi egyik versének fordítása alapján — azt állapítja meg, hogy „ez a mi Petrovičunk valóban a mienk, ugyanis úgy érez, mint mi” [71].

A szlovák származást hangoztató, alkalomszerű megjegyzéseken kívül a mártoni sajtó a 70-es, 80-as években néhány önálló cikket is közöl a magyar költőről. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szlovák lapok is bekapcsolódtak a Petőfire vonatkozó emlékezők gyűjtésébe [72]. Arra sem lehet ezek alapján következtetni, hogy a szlovákoknál az irodalmon kívüli közvéleményben „nagy Petőfi-kultusz” lett volna a 80-as években [73]. E cikkek oly módon kapcsolódtak a korabeli magyar nyelvű Petőfi-irodalomhoz, hogy annak téves adatait vagy szándékos ferdítéseit igyekeztek korrigálni, mint ahogy ezt Koreň István a Živena számára írott emlékezéseinek bevezetőjében ki is mondja [74]. A selmeci hónapokról emlékező Vodomarský (Ondrej Seberíni-Szeberényi Andor, Lajos öccse és vele együtt Petőfi iskolatársa Selmecen) is a helyesbítés szándékával írja cikkét, cáfolatul arra az elterjedt hírre, miszerint Lenau iskolatársa lett volna Selmecen Sládkovičnak és Petőfinek [75]. Az ifjabb Szeberényi a szerzője a Marina Hruz c. hangulatos írásnak is (alcíme ezt a közleményt is elhatárolja a mendemondáktól), amelyben Petőfi édesanyjának Turócból az alföldi környezetbe kerülését és házassága történetét mondja el [76].

A korrekciós szándékban nem csupán a tények tisztelete jut kifejezésre, hanem annak hangsúlyozása is, hogy erre a szlovákoknak — éppen Petőfi származása révén — joguk is van. Koreň is ezért tesz eleget Ambro Pietor levélbeli fölkérésének. E cikkek közös vonása, hogy mindegyik erőteljesen kiemeli a híres magyar költő szlovák eredetét. Koreň is többet mond itt erről, mint a Vasárnapi Újságban közölt cikkében [77]. Szeberényi pedig a Petrovič-fiú bölcsője fölött énekelt szlovák népdalokról szólva a magyarosításra is utal: „...„ő a legkiválóbb magyar költő, Alexander Petrovič, aki nevét Petőfira magyarosította. Hány anya énekelt szlovák dalokat olyan gyermekek bölcsője fölött, akik azután megtagadták anyanyelvüket...?” Érdekes, hogy a selmeci tárgyú cikkében Szeberényi nem szól Petőfi akkori névváltoztatási szándékáról, pedig a másik „kedvenc eszmét”, a színészi ábrándokat említi. Koreň itteni emlékezéseiben sem esik szó a „nemzetiségi düh”-ről. Talán a szlovák olvasók érzékenységet akarták kímélni, de az is lehet, hogy a kegyelet készítette őket a két apró mozzanat elhallgatására. Koreň — mintha a renegátság vádját enyhíteni akarná a szlovák közvélemény előtt — külön is hangsúlyozza, hogy Petőfi „zsenge korától kezdve állandóan színmagyar környezetben élt”.

A reagálás másik formájával a kölcsönös irodalmi érdeklődés megnyilvánulásainak keretében találkozhatunk. Ha ez az érdeklődés magyar részről erősödik, viszonzásképpen a szlovák sajtóban is szaporodik a magyar anyag s ezen belül Petőfi neve is gyakrabban olvasható.

A 70-es évek folyamán a mártoni körökben is rokonszenvvel fogadták Gáspár Imre közvetítő tevékenységét, Sládkovič-hoz fűződő baráti kapcsolatait, ezért meleg hangú szerkesztőségi megjegyzésekkel közölték írásait az Orol c. folyóiratban [78]. A Sládkovičről szóló emlékezések közé aztán természetesen illeszkedett az a néhány szó, amelyben Gáspár arról tudósít, hogy a szlovák költő kedvezőtlenül nyilatkozott Petőfiről s ezért Gáspár igyekezett őt ellenkező véleményre bírni [79]. Egy későbbi közleményből az derül ki, hogy sikerült is felkeltenie Sládkovič érdeklődését Petőfi iránt [80], mert az az „utolsó időkben” (halála előtt) a magyar költő műveit is olvassatta.

A nemzetiségekkel való megbékélés hangoztatása után [81] — amíg a szlovákok bíztak politikai elveinek szilárdságában — Jókai is gyakori szerzője volt a mártoni sajtónak. A Národní noviny több elbeszélését, regényrészletét s kisebb cikkét közölte czekekben az években [82]. Ezek között található két írása Petőfiről. Az egyikben a költő színészi próbálkozásairól, a másikban a pályakezdő Petőfi anyagi helyzetéről emlékezik meg anekdotikus hangon [83]. Az utóbbit Dumny (Daniel Bachát) fordította, akinek kétoldalú (magyarból szlovákra és szlovákból magyarra is fordított) közvetítő munkásságáról elismeréssel nyilatkoztak [84].

Amíg a szlovák intézmények elleni támadás keresztül nem húzta, a közeledési készség az irodalom síkján olyan erős volt, hogy a Napred körének fő ellenfelét, Synnianskýt is Petőfi-fordítóvá léptette elő. Nem verset szemelt ki és nem is Petőfi népszerűsítése volt a célja, amikor saját tolmácsolásában részleteket közölt a szabadszállási választás ügyében elhangzott Nyilatkozatból [85]. Eszmeileg természetesen nem ért egyet a költő radikalizmusával. Erről árulkodnak zárójelbe tett fölkiáltójeljei Petőfinek ebben a mondatában: „a nép az én vallásom, istenem!” A költő versei sem nyerték meg tetszését, ezért óva inti a szlovák fiatalokat Petőfi „féktelen Pegazusának” követésétől [86]. Mégis foglalkozott Petőfivel és konzervatív lapjában helyt adott mások hasonló tárgyú írásainak is, mert akkor még ezek is elfértek az irodalmi cserét támogató szerkesztői elvek keretei között. 1875 után azonban a Národní noviny is és az Orol is erősebb szláv orientációt mutat. A magyar anyag helyét egyre

inkább az új tájékozódás témakörei foglalják el. Az Orol utódként 1881-ben meginduló Slovenské pohľady pedig hosszú időn át nem is tekinti feladatának az irodalmunkkal való foglalkozást.

A 80-as évektől kezdve a kiélezett politikai ellentétek nem egyszer arra késztették a szlovák koznervatív sajtót, hogy az elnyomó rendszerrel szemben az azt leleplező magyar irodalmat használja fegyverül. Ilyen célzattal közlik a Nyúzó Pál főszerkesztő portréját megrajzoló szemelvényt Eötvös regényéből olyan szerkesztői megjegyzéssel, amely Eötvös kritikájának változatlan aktualitását húzza alá [87].

A szlovákok nemzeti harcának ehhez a formájához kapcsolódik a Petőfi-recepció újabb változata. Ennek az a sajátossága, hogy a konzervatív szlovák sajtó Petőfi költészetének éppen azokat az antifeudális-forradalmi elemeit használja fel a saját érdekeiért vívott harcban, amelyeknek az eszmeiségét egyébként elutasítja [88]. A dualizmus korának ellentmondásai teszik lehetővé, hogy az érdeellentétek miatt egymás ellen harcoló, de sok vonatkozásban rokon két ideológia közül az egyik olyan eszméket használ harci eszközül a másik ellen, amelyek mindkét küzdő féllel szemben ellenségesek. A későbbi évtizedekben Petőfi gyakran jut erre a sorsra a szlovákoknál. A most tárgyalt korszakból két ilyen példát említünk. Az első a megyei közigazgatás és a nemesi világ jellemző rajzát adja szellemes satírával a Turóc megyei választmány üléséről szóló tudósításban [89]. A szerző A magyar ifjakhoz c. vers első szakaszának 3–6. sorait választotta mottóul cikke élére. A másik tréfás-gúnyos karcolat — a színhely itt is a vármegye tanácssterme, szlovák résztvevőkkel —, amelyben az alispán hazafias szólásokkal bélyegzi meg a panszlávizmust. A dörgedelmes szónoklatnak Hungária Geniusa vet véget a Császár Ferenc önnagyságához c. vers utolsó strófáját olvasva az alispán fejére [90]. Mind a két idézet pontatlan. Ez nemcsak a cikkírók felületességét mutatja, hanem azt is bizonyítja, hogy emlékezetből idézték a költőt, tehát, bár felszínesen, de ismerték verseit. Ismerte azokat Vajanský is, csak éppen nem szerette. Idegen volt a számára Petőfi friss realizmusa, plebejus népiessége. Azért nyilatkozott olyan elutasítóan a „bor- és dohányszágú petőfiadák”-ról [91].

Így fest a 70-es, 80-as évek szlovák Petőfi-„kultusza”. Egyetlen pozitívuma az a pusztán tény, hogy ismerték verseit s a költői nagyságot nem tagadják meg tőle. De a szentvélen elismerésből is sokat levon az a méltatlan helyzet, amelyben a költő az uralkodó osztályok kicsinyes politikai manővereinek függvényévé válik. Ez különösen szembeötlő akkor, ha meggondoljuk, hogy az iparilag fejlettebb Csehországban ugyanebben az időben Petőfi költészete már megtalálta az utat a munkásmozgalomhoz is [92].

3.

A feudálkapitalista kormányzat az 1875 után meginduló magyarosítási programban fontos szerepet szánt a magyar nyelv és kultúra terjesztésének a nemzetiségek körében.

Ezt a célt szolgálták az egymást követő oktatásügyi törvények (1879 : 15. tc; 1883 : 30. tc; 1891 : 15. tc.), amelyek nemcsak a nemzetiségi népiskolákban írták elő kötelezően a magyar nyelv tanítását, hanem ugyanezt az óvodás korú gyermekekre is kiterjesztették. A nem magyar anyanyelvű pedagógusokkal szemben pedig az alkalmaztatás feltételül szabták meg a magyar nyelven letett sikeres vizsgákat.

Hasonló rendeltetéssel hozta létre a kormányzat a különböző közművelődési egyesületeket, amelyek alapszabályzatukban nyíltan meg is fogalmazták a nemzetiségek ellen irányuló célkitűzéseiket. Az 1882-ben megalakított Felvidéki Magyar Köz-

művelődési Egyesület a szlovák-lakra megyékben kívánta „a nem magyar ajkú lakosságot magyar nemzeti szellemben fenntartani, nevelni, a magyar nyelvet mint az állam nyelvét terjeszteni!” [93]. A „hazafias felbuzdulás” termékeként 'gombamódra szaporodó magyarosító egyesületek között létrehoztak azonos rendeltetésű, de szlovák fedőnevet viselő szervezeteket is, mint az Uhorský vzdělávací spolok, az Uhorský Kráľovský vzdělávací spolok slovenský stb.

A szoviszta propaganda gazdag forrásra lelt a magyar irodalomban, amelynek nemes tradíciókhoz kapcsolódó alkotásait használta fel az elnyomás nemtelen céljai érdekében. A hangos magyarkodás és az elkoptatott frázisok költőjévé hamisított Petőfi ekkor vált az erőszakos asszimiláció jelképévé. A századvég egyik epigon-költője fennkölt hangú ódában biztatja az „atyafiakat délen s az északi részen”, hogy ha osztozni kívánnak „közös dicsőségünk”-ben, Petőfi példáját kövessék: „A szív egy érzése, az ajkak egy nyelve, Egy lelkes lángolás egy honnak szentelve Örök láncsal fűzze hozzánk szívetek.” [94].

Nincs semmi csodálni való azon, ha ezt a szemforgató hazafias képmutatást a másik oldalon gúnyos megjegyzések kísérik, amelyek leleplezik az ünnepi szavak mögött megbúvó közéleti korrupciót is. Ennek a közhangulatnak ad hangot a Mártonban megjelenő szatirikus hetilap, a Černokňazník, amely a századvégi uralkodó körökről ilyen sommás véleményt formál: „Ten maďarský hazafišák / slúži vlasti riadne: v jednej ruke má zástavu, / drukou rukou kradne.” [95] (Ez a magyar hazafiság példaadóan szolgálja a hazát: zászlót tart az egyik kezében, a másikkal (pedig) lop.)

Az előbb említett egyesületek által kiadott vagy — ami egyre megy — kormány-pénzzel fenntartott sajtó és a számos kalendárium tömegével közölt olyan cikkeket, prózai és verses alkotásokat, amelyek alkalmaságnak látszóttak a szlovák nép „hazafias” lelkesedésének felszítására. Petőfi Honfidal-a a leggyakrabban felbukkanó vers e kiadványokban. Ezen kívül is számtalan költeményét (hazafias lírájának egyes darabjait, népdalait, zsánerdalait, szerelmes verseit) közlik más költők, főleg Arany János műveinek társaságában.

A Petőfi nevét hazafias cégerül vagyis az erőszakos magyarosítás céljára felhasználó „szlovák” sajtótermékek között vezető helyen áll a Vlast a svet, amely 1886-ban indult és havonként kétszeri megjelenéssel fennállott egészen 1919-ig. Az Uhorský Kráľovský vzdělávací spolok adta ki Budapesten. A patriárchális idill hangulatát árasztó lap — hasznos ismeretterjesztő anyag mellett — szorgalmasan közli a főpapok és az európai uralkodók képeit és természetesen Petőfi verseit. A Honfidal már az első számban olvasható s a későbbi évfolyamokban többször ismétlődik. Jellemző a lap szellemére és politikai célkitűzéseire, hogy közli A kutyák dalá-t, de A farkasok dala nélkül [96]. Ezzel teljesen összhangban áll az egyik szám vezércikke, amely az Uspokojme sa svojim osudom (Legyünk elégedettek sorsunkkal) címet viseli [97]. A verseken kívül rendszeresen megemlékezik a költő nevéhez kapcsolódó eseményekről, a segesvári szoboravatásról, Petőfi halálának ötven éves évfordulójáról stb.

Ennek a Petőfi-„kultusz”-nak volt az ernyedetlen szorgalmú terjesztője a Krajan c., 1904 és 1918 között megjelenő újság is, amelyet az első szám híradása szerint „Zólyom megye urai” kezdeményezésére a Vlastenecké spisy rozšírujúci spolok (Hazafias (szellemű) írásokat terjesztő egyesület) adott ki Besztercebányán. A Krajan a Petőfi-versekkel együtt népszerűsítette Ferenc Józsefet (unokái körében), a püspöki kar tagjait és a csendőrséget, ez utóbbit mint a személy- és vagyonbiztonság „legtökéletesebb” és „megfélemlíthetetlen” intézményét [98]. Máskor a „tehető gaz-

dák” megszervezésével kívánja megmenteni a pusztuló falut s anyagilag és erkölcsileg felemelni a népet, hogy megvalósuljanak Petőfi szavai: „Ha majd a bőség kosarából...” [99]. A nép „erkölcsi felemelését” szolgálta az „epigramma” rovat, amelyben ismételtelen közöltek magyar íróktól vett idézeteket. Berzsenyi, Kölcsey, Arany és Petőfi neve mellett olvasható a „Magyarhonfi Tót” írói álnév is a következő „epigramma” szerzőjeként: „Tisza István toto meno Po smrti, hej bude cteno” [100]. (Tisza István nevét a halála után is tisztelet fogja övezni.)

Valamivel komolyabb szerkesztésű, de az előzőekkel azonos rendeltetésű volt az 1885-től 1912-ig fennálló budapesti Slovenské Noviny. A Vlast a svet-hez fűződő kapcsolatát azzal is dokumentálta, hogy annak számaiban rendszeresen hirdette és ismertette. Egyéb magyar irodalmi anyag mellett több Petőfi-verset is közölt.

Többnyire ezekhez a lapokhoz, illetve „közművelődési egyesületekhez” kapcsolódóan szlovák nyelvű kalendáriumok is jelentek meg, amelyeknek szórakoztató része a fentiekhez hasonló szépirodalmi anyagot tartalmazott [101].

Téves az a vélemény, amely az említett kiadványok nagyszámú fordításában a szlovák nép közt élő Petőfi-kultusz századvégi föllendülését látja [102]. Nem a nép „kényszerítette ki” a Petőfi-fordításokat, [103] hanem a szlovák nép megtevéstetését, a magyarosítást szolgáló sajtó akarta rátukmálni Petőfit (a meghamisított Petőfit) és rajta keresztül a millenniumi hazafiságot olvasóira. Cinikus játékot űztek a szabadság megsűfolt költőjével, de az olvasóval is, amikor A kutyák dalával akarták odaédesgetni az elnyomó hatalomhoz. A versek fordítói pedig harmadrendű írók, kultúrmunkások, műkedvelők köréből adódtak, — néha egy-egy eredeti, vagy írói álnév, gyakrabban két betű, a legtöbbször semmi sem szerepel a szöveg mellett, sokszor hiányzik Petőfi neve is. Egyeseknél nem lehet kétségbevonni a jóhiszeműséget, a kultúra szolgálatát, a nemzeti együttműködést célzó szándékot. De munkájukat olyan ügy érdekében használták fel, amely nem vált javára sem a szlovák, sem a magyar népnek, sem pedig a Petőfi-kultusznak. Azoknál a Petőfi-verseknél, ahol a fordító személye megállapítható, a Vlast a svet-ben többnyire Emil Podhradský, Matzenauer, (Beňovský), Bachát (Dumný, Budinský), Karol Hrdlička, Edmund Živný nevével találkozunk. A Krajan-ban a névvel megjelölt fordítók között Margócsy József, Emil Podhradský, D. Kovács és 1911 után gyakran Rehor Uram-Pedatranský szerepel. A naptárak versanyagánál hasonló a helyzet.

A felsoroltak közül a 90-es évek elején önálló szlovák Petőfi-kötete jelent meg Karol Hrdličkának (1890), Emil Podhradskýnak (1893) és O. Matzenauernek (1893) [104].

Adatok híján nem lehet megállapítani, hogy Hrdlička — evangélikus lelkész volt Nagylakon, Csanád m. — milyen terjedelműnek szánta vállalkozását. Az első híradás szerint nagyobb számú vers fordítását tervezhette, mert a békéscsabai Corvina Kiadónál „25 kros füzetekben” szándékozott közrebocsátani Petőfi verseit [105]. Mindössze két füzete ismeretes, de ennél többet kellett fordítania, mert későbbi naptárakban a füzetekben nem közölt újabb tolmácsolásai is előfordulnak [106]. Az első füzet a Honfidal-t, Az alföld-et és a János vitéz első tizennégy énekét foglalja magában. A második a János vitéz folytatását és rajta kívül még tizennégy költeményt az 1843–44-es évek terméséből, népdalokat, szerelmes verseket. A hazafias lírát a Részegség a hazáért képviseli.

Hrdlička a baráti kéréseknek tett eleget, amikor a fordításokra vállalkozott, amint ez kiderül az első füzet rövid bevezetőjéből. A füzetekkel pedig az volt a célja, hogy a szlovákok körében segítse erősíteni a hazafiság érzését. Ezért fordult „hazafias felhívással” azokhoz, „kik a tót néppel érintkezésben vannak, hogy vál-

latát terjesszék” [107]. A fordítónak erről a szándékáról árulkodik az is, hogy a kiadvány élére Vlastenecká címmel a Honfidal-t állította. Ezt közli mutatóvagyként az Ethnográfia is, amely a megjelenés után néhány elismerő szóval emlékezik meg Hrdlička munkájáról [108].

Hrdlička szöveghű fordításokra törekedett és csak ott tér el Petőfitől, ahol a két nyelv természete és a verselés nehézségei erre kényszerítik. Láthatóan könnyebb dolga volt a János vitéz-zel, amelynek tizenkettős sorai, a cselekményt körülményesen bonyolító tempóssága viszonylag kényelmes keretet nyújtottak a műkedvelő fordítónak. Muknája mégis alig több a szó köznapi értelmében vett tolmácsolásnál: a cselekmény, a helyzetek, az érzelmi kitérők többé-kevésbé hű tartalmi-gondolati visszaadása. A stílus hiányzik a szlovák szövegéből, mindaz, ami a mesei elemeken túl sajátosan petőfiessé teszi a János vitézt. Petőfi egyszerű eszközökkel is életre keltett természeti jelenségeket, e mozzanatok Hrdlička szövegében erőtlenné, színtelenné válnak, holott látszólag híven tolmácsol. „Nem mozdult a tenger, de fickándoztának / Sima hátán néha apró, tarka halak” — mondja Petőfi. Hrdlička kezében ez a kép így laposodik el: „Nepohlo sa more, ale ticho stálo / Niekolko rybičiek po ňom pohrávaló.” (Nem mozdult a tenger, hanem csendben állott, néhány halacska játszadozott rajta.) Kudarcot vall a fordító akkor is, amikor az előadás élenkítését szolgáló „alakzatokat”, vagy a népmesék modorára emlékeztető — a János vitézben szándékosan alkalmazott — „pongyolaságokat” kell eredeti ízekkel visszaadnia.

Nagyjából ez érvényes a lírai darabokra is. Ha mégis van különbség, annak a forrása Petőfi dalainak sajátos szerkesztésmódjában s az ebből adódó fordítói feladatok nehézségében keresendő. Hrdlička nem ismerte fel — s ha igen, nem tudta utánozni — Petőfi népdalainak azt — a népköltészettől eltanult — alkotásmódját, amely a különböző gondolatformák alkalmazásával és azok variálásával teremti meg az érzelmi-hangulati effektusokat. Ezért csökken az ellentét feszültsége az Alku intonálásában (szegénység — teli erszény) Hrdličkáánál, (Šuhaj juhás, 81. l.), aki megbontja a strófa szerkezetét s ennek folytán a juhász legény megvásárolhatatlan boldogsága sem kap akkora érzelmi telítettséget, mint Petőfinél. A Befordultam a konyhára... (Vnišol som do kuchynôčky, 82. l.) megoldása is azért sikertelen, mert a fordításban eltűnnek vagy eltorzulnak azok a gondolatformák (múlt idejű közlés, majd ennek tagadása, az „én” — „ő” villamossággal telített szembesítése, az égő pipa — alvó szív ellentétes mozgása stb.), amelyek Petőfi tollán mesteri játékosággal varázsolják elénk a szerelmes ifjú bájos zavarát. Igazolásul álljon itt Hrdlička első strófája: „Vnišol som do kuchynôčky / Žapáľiť si do fajočky... / To jest, že sa mi len chcelo / Lenže mi v nej už horelo.” (Bementem a konyhácskába, hogy rágyújtsak a pipára. Azaz csak akartam, csakhogy az már égett.) Csak egy példát említünk még arra, hogyan homályosodik el Hrdličkáánál Petőfi strófájának szerkezeti tagolása. Az Ereszkedik le a felhő... első szakaszában a tekintetet lépcsőzetesen ejtegető képsor (az ereszkedő felhő — a fára hulló eső — a földre hulló levél) kontúrjai Hrdličkáánál elveszítik élességüket: „Oblak s hora doľ sa kloní / Husto padá dažď jesenný / Líšta stromov vetor berie / Slávik predsa vyspevuje.” (Föntől lefelé hajlik a felhő, sűrűn esik az őszi eső, a szél elviszi a fák leveleit, mégis énekel a fülemüle.)

Vannak sikerültebb megoldásai is, de fordításai nem művészi értékük alapján, hanem irodalomtörténeti szempontból érdemelnek figyelmet. Az első füzet előszavában Hrdlička szerényen menti hibáit barátai előtt és jó szándékára hivatkozik. Ezt mi sem tagadhatjuk meg tőle.

Emil Podhradský is a jószándék címén hárítja el a szigorú kritikát kötetének fogyatékoságai miatt. Podhradský (1855–1925) fiatal korában a „Dunaj” köréhez

tartozott, [110] de kétnyelvű író lett, szlovák verseken kívül magyar nyelven erdészeti és szakirodalmi munkásságot is fejtett ki [111]. Öccsével, Podhradský Lajossal együtt — aki 1888-ban magyarra fordította Sládkovič Marína-ját — a magyar–szlovák kulturális csere szorgalmas munkásai voltak. Irodalmi tevékenységét szlovák körökben később is nyilvántartották [112]. Személyes kapcsolatai sem szakadtak meg fiatal kori íróbarátaival. A Dunaj hajdani szerkesztője, Belo Klein — Tesnoskalský, amikor Podhradskýt Besztercebányán meglátogatta, még kéziratban olvasta Petőfi-fordításait [113]. Kötetét az az Izidor Žiak rendezte sajtó alá, aki Somolický néven szerzett magának írói érdemeket a szlovák irodalomban.

Emil Podhradský mégis azok közé tartozott, akiket a polgári szlovák közvélemény maďaron-oknak nevezett. Ezért kellett tartania attól — mint könyve előszavában írja —, hogy munkáját félremagyarázzák. A korabeli szlovák nacionalizmustól eltérő szemléletre vall az is, hogy — mint ugyancsak a bevezetőben írja — az eredeti szövegben szereplő „magyar” szót „uhor”-nak fordítja. Ez a szemlélet az uralkodó osztályok „politikai magyar nemzet” elvének az elfogadását jelentette. A polgári nacionalizmus jelentkezése óta ugyanis a szlovák irodalomban az „uhor” csak államjogi kifejezésekben (uhorský štát, uhorský snem stb.) és nem nemzeti megjelölésként szerepelt. A kormány magyarosító törekvéseit szolgáló Vlast a svet — amelynek Emil Podhradský is munkatársa volt — nem véletlenül ír következetesen národ uhorský-t [114].

Ezért érthető, hogy a mártoni sajtó bizalmatlanul fogadta Podhradský kötetét. A bizalmatlanságra okot adott az is, hogy a másik oldalon a kormányzati szervek olyan újabb eszközt láttak benne, amely „a magyar szellemiség lobogó fáklájával világítja meg a magyarosítás útját!” [115] A kultuszminiszter is ezért részesítette jutalomban.

Az elismeréstől ösztönözve Podhradský további fordításokat is tervezett és az volt a szándéka, hogy Petőfi, Arany, Garay János, Lévy József és mások munkáiból válogatott fordításait olcsó füzetekben adja ki és ingyen osztja szét a szlovák iskolás gyermekek között. Tervét közölte a kulturális szervekkel és felhívással fordult a magyar társadalomhoz a kiadványok anyagi fedezetének biztosítása céljából [116]. Mindez összhangban volt azzal a szereppel, amelyet a kormánykörök a magyar kulturális propagandának, különösen Petőfi népszerűsítésének szántak asszimilációs terveik valóra váltásában.

A 111 költeményt tartalmazó kötet élén rövid Petőfi-életrajz olvasható, amely főként a költő ifjúkori hányattatásainak tényeit sorolja fel. A családi név zárójeles említésén kívül nem szól Petőfi származásáról, pedig ebben az időben ez szinte politikai állásfoglalást jelentett a szlovákoknál. A Národnie noviny cikkírója szóvá is teszi ezt a mulasztást [117].

A kötet versanyaga bizonyos ízlésre, tervszerűen végigvitt válogatási szempontokra vall. Hosszmetszetben kívánja bemutatni Petőfi költői fejlődését, de úgy, hogy azért engedményeket is tesz a tradícióknak, a szlovák közízlésnek. 1842-től végigpásztazza az egyes évek termését, de gondosan kerüli a 48-as forradalmi események költői visszhangját, a szabadságharc idejének alkotásait pedig teljesen mellőzi. Úgy tűnik, mintha ebben Banšell véleményéhez is igazodna, akinek különben két fordítását, a Salgót és a Bolond Istókot, Podhradský felvette saját fordításai közé. Banšell hatásán kívül bizonyára a „nemzetiségi béke”, a „jó ügy szolgálata” is erre készítette [117]. Ezért a politikai költemények közül csak olyanokat sorolt be a kötetbe, amelyek a hazai feudális viszonyokat bírálják (Pató Pál úr, A magyar nemes), vagy amelyek általában hirdetik a szabadság eszméjét (A nép, A kutyák dala, A farka-

sok dala, A rab). A forradalmi harc gondolatát közvetlenül megszólaltató verseket egyedül az Egy gondolat bánt engemet képviseli. Ez is elsősorban a költő eltűnéséből sarjadt vátesz-szemléletnek köszönheti a kötetbe kerülését, amint az életrajzi vázlat is igazolja. Jellemző, hogy Petőfi szerelmi költészetét Podhradský válogatása igen hiányosan mutatja be. A közismert Júlia-dalokból egyet sem fordított le. A Cipruslombok ciklusának viszont több darabja bekerült a kötetbe.

Podhradský könyve valamiféle „illelmes”, „megnevelt” Petőfit mutat be a szlovák olvasóknak. Olyan költőt, akit — az egyházasan konzervatív, de a magyar-szlovák viszony szempontjából kevésbé elfogult folyóirat, a Kazateľna kritikusa szerint — „jó lelkiismerettel lehet a kamaszfiúk vagy a serdülő lányok kezébe is adni” [119]. A kritikus a kiadvány „eminensen jó oldalának” tartja a szlovákok szempontjából azt, hogy a fordító lelkiismeretes válogatással kihagyta a „trágárságot” (opizlost), a „költő természetének vadságát” tartalmazó verseket. E megjegyzések alapján arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy az olyan egyéni véleménynek tűnő — korábban említett — álláspontok, mint Banšellé vagy Sládkovičé, nem is voltak annyira egyéniek. Vagy már kialakult közfelfogást tükröztek, vagy pedig nyilvánosságra kerülésük után alakították ki a szlovák értelmiség Petőfi-szemléletét.

Podhradský szerencsésebb kézzel nyúlt a János vitézhez, mint Hrdlička. Az eredetit megközelítően sikerült eltalálnia és végig megőriznie a népmesék naiv előadási modorát, helyenként részletező körülményességét, egyszerű nyelvét. A szlovákoknál elterjedt párosrímű tizenkettősök nem állították nehéz feladat elé a verselésben sem. Egy-egy strófája egészen kitűnő:

„Neklamem, lež bola na nej brána taká,
že, ... že ... veru ani sám už neviem jaká.
Lež, že veľká bola, môže sa predstaviť:
Kráľ obrov by nedal malú ver vystaviť.”

A XX. ének 6. szakaszában Petőfi pontosan ezt mondja:

„Nem hazudok, de volt akkora kapuja,
Hogy, hogy ... biz én nem is tudom, hogy mekkora,
Csakhogy nagy volt biz az, képzelni is lehet,
Az óriás király kicsit nem építet.”

Nem mindig sikerült azonban megőriznie Petőfi képeinek teltségét, a hangulatiszemléleti képelemek nem egyszer megfogyatkozva jelennek meg a szlovák szövegben. Máskor elkerülik Podhradský figyelmét olyan mozzanatok, amelyek pedig fontosak a főhős jellemének — s ezen keresztül a mű eszmei mondanivalójának — szempontjából. Így például helytelen volt Jancsi jellemvonásai közé beiktatni a királyság utáni vágyat abban a jelenetben, amikor a királyleány hálából a kezét ajánlja megmentőjének. Jancsi egyik legszebb jellemvonása az Iluska iránti hűség. Ezért „tán egymaga volt csak a meg nem hallója” a király szavainak, amikor az a csata előtt leánya kezét ígérte annak vitéznek, aki az elrabolt leányt visszahozza. (XI. ének 8. és 10. szakasz.) Ennek megfelelően viselkedik a megmentett királylánnyal szemben is. A „hatalmas tusá”-t, amely a szívében keletkezett, a királyleány szépsége és Jancsi férfiassága motíválja, nem pedig a királyság. Ezért zavaró Podhradský betoldása: „Videl že už stojí kráľovstva na prahu”. (Látta, hogy már a királyság küszöbén áll. XII. ének 24. szakasz 3. sora.)

Van következtetés a cselekmény egyes mozzanatainak a kezelésében is. Ez szerkezeti töréshez vezethet, mint ahogy az előbbi jelenetnél is látható. Petőfi szerint a csata a király várától nem messze zajlott le, mert a magyar sereg a törököket „nem soká kereste, mindjárt rájuk akadt”. A vereség után azonban a basa fia az elrabolt királyleánnyal elmenekült és „soká nyargalt Jancsi, amíg utolérte”. Visszafelé menet tehát Jancsinak a királyleánnyal el kellett haladnia a csata színhelye mellett, és csak azután értek az örvendező király elé. Ez a sorrend teszi lehetővé, hogy Petőfi plasztikus képet fessen az elhagyott csatamezőről, mégpedig úgy, ahogy azt a „ló előtt a lánnyal lassacskán ballagó” Jancsi szemlélhette. Podhradskýnál a két fiatal előbb érkezik a vár elé s csak azután kerül sor a csatátér leírására, amely sokat veszít színességéből azáltal, hogy a két szemtanú nincs jelen. De ez a sorrend a cselekmény logikus menetét is felborítja.

Korábban említettük már, hogy Podhradský a nemzet-megjelölő „magyar” szót következetesen „uhor”-ral fordítja. (Pl. De magyar vagyok s a magyar lóra termett — Lež Uhor som a tak na koňa stvorený.) Ezzel az uralkodó magyar szemlélethez igazodik. Más mozzanatok viszont ennek az ellenkezőjét mutatják. Bizonyára az olvasókhoz akarta közelebb vinni a főhőst azzal, hogy nemcsak a szöveget fordította le, hanem helyenként a környezetet is megszlovákosította. A tipikusan alföldi tájképet — a falu szélén nyájat terelgető juhással — szlovák környezetbe helyezte: „Kto je to, čo z pása tu bujnú dolinu?” (Ki az, aki gazdag (bőven termő) völgyeket legelteti? I. ének 6. szakasz.) Hogy nem egyszeri, véletlen jelenségről van szó, mutatja a dolina-völgy megismétlődése más helyzetben is. „A falu messzire volt már a háta megett, Nem látta lobogni a pásztortüzeket” — mondja Petőfi az Iluskájától imént búcsúzó, világga induló Jancsiról. (IV. ének 12. szakasz). Podhradský a pásztortüzes éjszakát hegyvidéken, szlovák környezetben festi meg:

„Ohne pastierov, čo svieta na dolinu,
Nezbadá, ďaleko nechaj už dedinu.”

(A pásztortüzeket, amelyek a völgyre világítanak, nem veszi észre, már messze hagyta a falut.) A fordítói munka ilyen fogásai is szerepet játszhattak abban, hogy az egyik kritikus a János vitézt a szlovákokhoz, a szlovák népmesék világához annyira közel állónak érezte [120].

Az olvasóhoz intézett előszóban Podhradský indokolatlanul szerény, amikor a jó szándékra hivatkozva túlságosan hangsúlyozza munkája hiányosságait. Ebben a kritika sem értett vele egyet [121] és joggal, mert valóban van érzéke és tehetsége a fordításhoz. A kötetnek számos jól sikerült darabja van, mint az A faluban utcahosszat... (Po dedine hore dolu... 83–87), A csaplárné a betyárt szerette; (Křmárka raz zbojníka ľúbila, 80–81), Gyors a madár, gyors a szélvész..., (Bystrý je vták... 141–142), Keresztúton állok... (Na križnych som cestách... 75.) és még sok más.

Annál inkább szembe ötlenek azok a versek, amelyekben a fordító a szerkezeti elemek mélyebb tanulmányozása nélkül fogott munkájához. Gyakori eset, — előfordul a népdaloknál és más típusú lírai verseknél is, — hogy az eredeti szöveg képanyaga a fordításban elveszti logikailag világos felépítését, a képek egymáshoz kapcsolódása összekuszálódik s ennek folytán a vers egy-egy szakasza, vagy akár az egész költemény összeroppan. Így járt Podhradský a Mi haszna, ha a csoroszlya (Keď čieslo... 58–59.) c. verssel. A jól sikerült első szakasz után a másodikban súlyos képzavarral töri meg a vers logikai menetét s ezzel félresiklatja az egész mondanivalót. („Hej, dievčatko, zraky tvoje / Rozpálily srdce moje; / Jako rozoraná pôda,

/ Zrak tvoj moje srdce hlodá” — Bizony leányka, a te tekinteted lángra lobbantotta a szívemet, mint a felszántott talaj, tekinteted a szívemet mardossa.)

A képalkotás eltorzulásának sajátos változata az, amelyben a hasonlat két tagjának egybeillesztése tér el az eredetitől. A Lopott ló (Ukradený kôň. 72–73.) c. zsánerképét Petőfi így kezdi: „Mint a porszem szélvész / Fúvatán, / Röpi a legény gyors / Paripán”. Itt a hasonlat építő elemei, amelyek külső hasonlóság és hangulat alapján kapcsolódnak egymáshoz: porszem — legény, vihar — paripa. Podhradský megváltoztatja az egyes elemek kapcsolódását: „Jako víchor prášok / keď honí / rýchle letí šuhaj / Na kôni. (Mint a vihar mikor port kerget, gyorsan repül a legény a lovon.) A hasonlat elemei itt így kapcsolódnak: vihar — legény; porszem — ló. Itt nem a két „szállító eszköz” (vihar — paripa) és a két „szállított” (porszem — legény) áll hasonlósági kontextusban egymással. Felborul tehát az összehasonlítás alapján képező szemléleti rend s ezzel a kép áttetsző tisztasága, érzékletessége is csökken.

A képalkotásnak sajátos módja Petőfinél az, hogy — realista látásának megfelelően — előbb a kép legnagyobb szerkezeti elemeit vázolja fel és csak azután, ezen belül kerül sor a részletekre. Mondattanilag előbb kerül sor a határozói mondat-elemekre, azután a mondat egyéb részeire. Pl. „Porfellegekben a nagy ég alatt / A hazatérő nyáj, kolompja szól.” (Falun.) Vagy: „Kecskemét városa / Siralomházában / Két ifjú legény ül / Nagy szomorúságban,” (Két sóhaj.) Podhradský ezt a sorrendet majdnem teljes következetességgel megfordítja, ha pedig nem, akkor mindig keveri a mondat bővítményeit. Petőfi idézett két sora nála így hangzik: „Domov i — dúcich stád zvonce zvonja / Pod nebom prášnym oblakmi krytom.” (Na dedine. 145. — A hazatérő nyájak kolompjai szólnak a felhőkkel borított poros ég alatt.) (A Két sóhaj idézett strófájában: „Dva mládenci sedia / V Kecskeméte meste / Vo veľkom zármutku / Na stráženom mieste.” (Dva vzdychy. 161. — Két ifjú ül Kecskemét városában, nagy szomorúságban, őrizet alatt.) Nyelvi sajátosságok nem indokolják ezt az eljárást. Podhradskýt is a könnyebb strófaépítés lehetősége csábította, hogy eltérjen a természetes szemléleti formáktól.

A fordító más esetekben Petőfi lírai realizmusa ellen vét. Olyan motívumokat hagy figyelmen kívül, amelyek pedig a versben kifejezett hangulatnak, érzésnek, lelkiállapotnak az objektív alapjául szolgálnak. Ennek az a következménye, hogy a szlovák változatban a lírai mondanivaló hitele vesz el vagy legalábbis csökken. Példaként a Temetésre szól az ének (Pohrebná tam pieseň zneje; 75.) c. verset említjük. A lírai mondanivaló itt a költő elhagyatottság érzése, sivár magánya, életének kilátástalansága a debreceni tél hónapjai alatt. Ennek az alaphangulatnak a lírai kifejezése az az ellentét, amelyet a vers a sok ember által megsiratott boldog halott és az elhagyott, boldogtalan, élő költő egymás mellé állításával szemléltet. A szembeállítást Petőfinél az a gondolat teszi élessé, amely — félretolva minden kíváncsiszkodást — a halott *állapotára* koncentrálja a figyelmet s ennek alapján veti egybe a költő állapotával: Akárki... Nálam százszorta boldogabb.” Ezzel teszi hitelessé a második strófában következő fordulatot: „Mért nem visznek engemet ki, / Legalább nem sírna senki.” Podhradský a lírai folyamat legfontosabb mozzanatát, a halott és az élő állapotának összehasonlítását mulasztja el s megelégszik az egyoldalú megállapítással: „Blažený je, bárs i zhasol.” (Boldog, noha elhunyt.)

A lírai mondanivaló objektív háttere tűnik el a Füstbe-ment terv (Zmarený plán; 79.) c. költeményben is, amikor a néma viszontlátást lélektanilag motiváló hosszú távollét marad ki a szlovák szövegből: „Jaké poviem prvé slovo / Objímajúc matku.” (Mi lesz első szavam, mikor megölelem anyámat.)

Húsz évvel korábban — a 70-es évek szlovák fiataljainál — Petőfi is egyike volt a nagy világirodalmi példáknak, akik hatást gyakoroltak a szlovák verselés megújulására, a nyugat-európai formák elterjedésére. Érdekes módon, most a kritika szemrehányást tesz Podhradskýnak azért — amit előszavában maga is elismer —, hogy fordításaiban sok hibát vét a szlovák verselés prozódiai szabályai ellen. Valóban vannak kevésbé szabályosan lejtő sorai, de itt joggal hivatkozik Petőfire, aki maga is gyakran mutat példát a prozódiai szabályok szabadabb kezelésére. A verselés terén nem is ebben rejlik Podhradský fő hibája, hanem a tartalom és a forma egységének, összhangjának megsértésében. Fordítási nehézségek miatt elég gyakran eltér az eredeti vers formájától és ez mindig a művészi egyensúly megbomlásához vezet. A legkirívóbb példát A magyar nemes (Uhorský zemän. 147–148.) mutatja. Petőfi versében a maró gúny forrása nem utolsó sorban a hangsúlyozottan egyszerű, a problémátlanúságot, együgyűen naiv szemléletet sugalmazó versforma és a nemesi parazitizmust, tudatlanságot stb. kifejező gondolati elemek ellentétében rejlik. Podhradský redukálja ezt a hatást a 4–4–a/4–3–b/4–4–a/4–3–b) bonyolultabb felépítésű strófájával.

A 90-es évek három Petőfi fordítója közül František Ottó Matzenauer (1845–1901) vállalkozása a legnagyobb. Nagyszombatban — ahol a tanítóképző intézet tanára volt — háromíves füzet sorozatban akarta szlovák nyelven kiadni Petőfi összes lírai verseit. A népszerű kiadványt elsősorban a „művelt szlovák nagyközönségnek” szánták, de a kiadó (A. Horovitz) a szlovák nép szélesebb köreiben is terjeszteni kívánta. A nagyszabású tervnek azonban csak egy része valósult meg. Az első három füzet került csak kiadásra [122]. De így is Matzenauer vezet a mai napig a szlovák Petőfi-fordítók között — legalábbis a versek számát tekintve —, mert összesen 296 költeményt tolmácsolt [123].

A sorozat folytatására minden bizonnyal a Slovenské pohľady határozott hangú recenziója miatt nem kerülhetett sor. Ebben Jozef Škultéty „anakronizmusnak” minősítette Petőfi népszerűsítését és az erőszakos magyarosítással szemben a „kötelező önvédelem” egyik formáját a magyar irodalom elutasításában jelölte meg [124]. Škultéty jól tudta, hogy a kormányzat milyen szerepet szánt a különböző „közmuvelődési” egyesületeknek és azokon keresztül a magyar kulturális propagandának a nemzetiségek körében. Úgy látta — és nem ok nélkül —, hogy a Petőfi-fordításokat is erre a célra használják fel. Aggodalmait éppen Petőfivel kapcsolatban növelte az a felismerés, hogy a millenniumi „lángelkű hazafiság” szimbolumává hamisított költő az asszimiláció vonzó példája lehet a szlovák tömegek előtt. Fenntartásait azzal is igazolva látta, hogy a Vlast a svet c. kormánylap „melegen ajánlotta” olvasói figyelmébe Matzenauer füzeit [125] és rendszeresen közölte fordításait is. Ehhez kapcsolódott a Matzenauernél is meglévő „uhor-szemlélet”, amit Škultéty is kifogásol recenziójában. Egyébként a kiadványt a szlovák nacionalizmus szemében anakronisztikussá tette az is, hogy a kiéleződött nemzeti harc légkörében a magyar–szlovák együttműködést dokumentálta. Az első füzet ugyanis egy ívnyi terjedelmű Petőfi-életrajzot közöl Györffy Lajos tanár tollából — Škultéty szavai szerint — „barbár szlovák nyelven”, valamiféle „német–magyar stílusban”. Mindezek alapján cseppet sem kételkedhetünk a Škultéty által képviselt „szlovák álláspont” őszinteségében, abban, hogy a fordítások „nem váltottak ki lelkesedést” a szlovák irodalom vezető köreiben.

Matzenauer számára Györffy közvetítette a magyar liberalizmus Petőfi-értékelését. Megtalálható ebben minden olyan vonás, amellyel a századvégi romantikus szemlélet díszítette a maga Petőfi-képét. A legnagyobb hangsúly természetesen a

„lángoló hazaszeretetre” és az absztrakt szabadság-vágyra esik. Emellett eltörpülnek a „vad” forradalmi dalok. A tévesen 1849-cel datált Az apostolról is azt írja a szerző, hogy „szociáldemokrata hőisével”, „túlhajtott képeivel” a magyar élettől idegen s ezért méltán talált elutasításra a magyar olvasók körében. E vonások közé illik az a megjegyzés is, amely lebecsüli Petőfi epikai műveinek értékét. Ez utóbbiak ezért sem szerepeltek Matzenauer fordítói tervében.

Válogatásról — ami a lírai verseket illeti — Matzenauernél nem beszélhetünk. A régi kiadások rendjét követve, a Hazámban c. költeményt helyezte fordításainak élére. Ezt követik sorban az 1842-es évtől kezdődően írott versek végig a három füzetben. E teljességre való törekvés azután meg is kapja a szemrehányást. Más szavakkal, irodalmibb indoklással, de ugyanaz a konzervatív kispolgári ízlés marasztalja el Matzenauert, amelyik az illedelmes válogatásért Podhradskýt megdicsérte. E szemlélet szerint Petőfit a magyar pusztá szellemétől áthatott „erős szenvedélyesség” és gátlástalan „őszinteség” jellemzi, emellett előszeretettel választ közönséges, „hétköznapi témákat”. Mindez olyan sajátos színezetet kölcsönöz verseinek, amelyet a fordításban megőrizni lehetetlen. Ezért az ilyen költeményeket — mint pl. az Árvalányhaj a süvegem bokrétája, a Hej Büngözsi Bandi és sok ezekhez hasonlót — nem kell lefordítani, mert „nem felelnek meg a szlovák ízlésnek” [126]. Lényegében még mindig Petőfi népi realizmusának az elvetéséről van szó.

Bírálatot Matzenauer nem Petőfi cenzurálásának elmulasztása miatt érdemel — amit egyébként, mint látni fogjuk, a maga módján meg is tett — hanem amiatt, hogy saját fordítói képességeit nem mérte fel eléggé. Nem számolt azzal, hogy a mondanivalóban és formában rendkívül gazdag, változatos lírai életmű igényes tolmácsolása az övénél összetettebb fordítói tehetséget követel. Ezért csak részben lehet egyetérteni Škulskýval, aki — bíráló megjegyzései mellett — jó fordítónak minősíti Matzenauert. Mert valóban sikeres — egyik-másik esetben szinte hibátlan — munkát végzett Petőfi népdalainak, általában a hangsúlyos formában írott verseknek a tolmácsolásánál, de a nyugat-európai formákkal kevésbé boldogult. Érthető is ez, ha figyelembe vesszük, hogy a Štúr-iskola már évtizedekkel korábban magas színvonalra emelte a népies-hangsúlyos verset s így ebben Matzenauer már nagy hagyományokra támaszkodott. Nem csodálkozhatunk hát az olyan sikeres darabjain, mint a Hortobágyi kocsmárosné (Hortobádska krémárenko ... 7.), a Sikos a hó, szalad a szán ... (Hladký je sneh. 22.), a Barátaimhoz (Mojím priateľom, 13.), a Szeget szeggel (Klin s klinom. 14.). Ezekben a sokszor meglepően egyszerű, könnyed fogalmazás, a képek frissesége és a tiszta ritmus valóban hű közvetítője az eredeti tartalomnak-formának.

Ha pedig az ellenkezőre keresünk példát, az mindig a metrikus formák között lelhető meg. Különösen a jambus tartozik Matzenauer gyengéi közé. Ezek a formák készítenek igen gyakran a sorok szótagszámának megváltoztatására, a nagyszámú rágum alkalmazására s még így is csak ritkán képes elfogadható lejtést kölcsönözni a versnek.

Itt találkozunk Petőfi tömör, erős hangulati telítettségű képeinek fellazításával, vagy eltorzításával, mint a Hatalmas orvos az idő ... (Čas mocný lekár ... 95.) c. versben. Az idővel elcsituló bánat képét Petőfi így szemlélteti: „A bú, mely most sötét felhők villámtüze, / Lesz nyájas hold sugára, / Mely tündökölni száll szelíd emlékezetem / Morajtalan távára.” Matzenauer a metaforát hasonlattá oldja, megváltoztatja a hangulatteremtő stíluselemeket, színtelen s egyúttal nehézkes, zeneileg pedig teljesen zavaros szöveget alkot: „Bôl podobný včul bleskom z temných mračien hrudi / sa zmení v žiaru luny, / čo upomienok mojich utišených nežne / osvieti zmlklé vlny.”

[A fájdalom, most hasonló a kebel sötét felhőiből (kicsapó) villámokhoz, holdvilággá változik, amely gyengéden megvilágítja elcsitult emlékeim hallgatólag hullámaít.]

Jambikus vers a Ha életében (Keď v živote. 97.) kezdetű is a Cipruslombok közül. A „fényes hatyú” azonban Matzenauer szövegében sem nem fényes, sem nem száll, hanem „a hajnalpírban fürdött” („labuť, čo sa v zore zkúpala”), s ezért nem kapcsolódik sem a hangulat sem a vizualitás révén a verset záró képhez: „Lengett fölötte a fehér halál.”; De nem tudott megbirkózni a fordító a Játszik öreg földünk (Zem stará naša. 96.) leoninusaival sem.

Nem a jelentősége, hanem a jellemző volta miatt említjük meg, hogy Petőfi realizmusának hatására a cenzurázó szemérem Matzenauerben is fölébredt. A Piroslík már a fákon a levél (Už lísta na stromoch sa červenie, 113.) c. versben Petőfi így írja le az őszi változást a pásztor életében:

„Meleg tanyát a pásztor csak talál,
Ha kifogy a kulacs bor s tele tál,
Vár ott reá kulacs bor s tele tál,
Lágy párnán felesége vele hál.”

Matzenauernél a törvényes pásztori idill tankölteménnyé szemérmesedik, mondván:

„Len sluha najde strechu hostinnú,
Kde plná misa, krčah mu kynú,
Keď povečeral, mzkkej hned na loží
Ku odpočinku sladkému sa složí.”

(A szolga csak talál vendégszerető fedelet, ahol a tele tál /és/ a korsó intenek felé, mikor megvacsorázott, rögtön édes nyugalomra tér puha fekhelyén.)

Mint láthatjuk, a Petőfi egész lírai termésének nekirugaszkodó Matzenauer sem tudta következetesen vállalni a magyar költőt. A szlovák értelmiség közízlésén nem bírt felülemelkedni. Nagyigényű vállalkozása — mint másik két társáé is — önmagában hordozta ellenmondását. Petőfi egész líráját tolmácsolni s ugyanakkor lemondani a költő igazi arculatának a bemutatásáról, eleve kudarcra ítélt elképzelés. Nem kétséges, hogy e kudarcban a fordítói képességek korlátozottsága és a szlovákok hazafias szellemű lelkesítését célzó szándék illuzorikus volta is szerepet játszott [127].

Az igazi okot azonban — a nemzeti ellentéteken túl — a szlovák irodalom akkori fejlettségi szintjében kell keresnünk. A szlovák irodalom a 90-es évek elején nem volt felkészülve a teljes, az igazi Petőfi befogadására. Hviezdoslav és Kukučín alig valamivel korábban, a 80-as évek második felében alkotják meg első nagy műveiket s vetik meg a realizmus alapjait a szlovákoknál. Az általuk vágott csapás azonban csak a század utolsó évtizedében válik majd az irodalmi fejlődés általános irányává. A Petőfi-kötetek megjelenésük idején még mindig a mártoniak által diktált romantikus ízlést találják uralmon, amely az ellenzéki fiatalokkal folytatott vita óta — a cseh, főleg pedig az orosz irodalom hatására fejlődött ugyan — de lényege szerint nem változott meg.

A szlovák polgári értelmiség körében végbement differenciálódás — a Prágában szervezkedő hlaszisták kivételével — idehaza egyelőre nem vezet lényeges különbségekhez. A magyar katolikus néppárttal átmeneti szövetségre lépő klerikális szárny és sajtója csak a politikai harc taktikájában különbözik a mártoniak irányzatától. Ez abban is megnyilvánul, ahogyan a Petőfi-versekre reagálnak. A Národnie noviny és a

Slovenské pohľady elutasítóan, a klérus sajtója, a Kazateľna irodalmi melléklete, a Literárne listy pedig rokonszenvvel fogadja a fordításokat.

Az irodalom valóságos helyzetére azonban nem a fogadtatás különbözősége a jellemző, hanem az a véleményazonosság, amely Petőfi költészetének értelmezésében nyilvánul meg. Mind a két fél — mint láttuk — a köznapiaságot, a nyers szókimondást, lényegében a költő népi realizmusát sokallotta. Ezért szóltak elismeréssel a válogatásról. Ez a mértéktartás a népiség és realizmus kérdésében összhangban volt azzal a politikai felfogással, amelyet a néptől elszakadt, a demokratikus és szociális programtól elfordult szlovák nemzeti párt képviselt ebben az időben. Ez a burzsoá értelmiség — osztályérdekeitől és a nemzeti harctól elhomályosított szemléletével — nem vette tudomásul a szlovák társadalomban végbement tagozódást és saját felfogását a szlovákság egészének felfogásával azonosította. „A szlovák nem ismer népet, csak nemzetet és — helyesen” — mondja a Literárne listy a Podhradský kötetéről írott recenzióban [128]. Ebből a burzsoá nacionalista nézőpontból nem láthatták meg, hogy Magyarországon nemcsak nemzeti, hanem szociális elnyomás is van. Azt sem érthették meg, hogy Petőfi nemcsak a nemzeti szabadságért, hanem a társadalmi elnyomás ellen is harcolt.

Politikai költészetéből ezért csak azt fogadták el, ami — a szabadságesszme általános, liberális értelmezése szerint — összeegyeztethető volt a burzsoá osztályérdekeknek megfelelő nemzeti szabadság koncepciójával. Sőt ezt nemcsak elfogadták, hanem egyesek rokonnak, szlovák vonásnak érezték a „renegát” költőben. A Literárné listy azt írja a János vitézről, hogy csak a nyelve magyar, de egész cselekménye, a benne kifejezett „forró szabadságseretet” nagyon közel áll a szlovákokhoz [129]. A Národné noviny pedig a Petőfiben visszafojtott szlovák természet kiütközésének” minősíti A nép c. verset [130].

Lehetséges, hogy az irodalmi Deák-párt Petőfi — revíziója is: — „exaltációja a szláv fajra emlékeztet” [131] sugalmazta a fenti nézetet. De közvetlen összefüggései is vannak a „csak-nemzet” koncepcióval. Ilyenformán: a szlovákok a nemzeti szabadságért küzdenek az elnyomó magyarok ellen. Petőfi szabadság-költészete tehát nem az elnyomók (a magyarok), hanem az elnyomottak, vagyis a szlovákok vágyait fejezi ki. Így tör elő a magyarrá lett Petőfiből a Petrovič, a szlovák. Ezért érezték „lélekben nagyon közelállónak”. Ebben az értelemben helytálló az a megállapítás is, hogy „sok szlovák költő és nem költő szerelmes Petőfi múzsájába” — s a félreértés elkerülése végett külön is hangsúlyozza: — „nem a nyelve, hanem a múzsája” e rokonszenvnek a forrása [132].

A társadalmi fejlődés különbségei magyarázzák, hogy míg Petőfi „vívóasztó” volt a differenciáltabb magyar viszonyok között, addig a szlovák burzsoá értelmiség körében — a 90-es évek elején — még egységes elbírálásban részesült. Az árnyaltabb, tehát igazabb Petőfi-kép majd csak a századfordulón, Hviezdoslav fordításai nyomán alakul ki.

A számokból valóban úgy tűnik, hogy a 90-es évek fordulóján nagyarányú népszerűsítő munka folyt a szlovákoknál. Csupán az említett három kiadványban több mint négyszáz a Petőfi-versek száma, nem tekintve Bachát (Dumny) és mások fordításait. A kormánytámogató szlovák sajtóban és a naptárakban többször is megismételt közlések pedig tovább növelték a költő publicitását.

Merő ellentétben áll ezzel az a csekély és szűkkörű visszhang, amelyet a fordítások az irodalom köreiből kiváltak. Szlovák recenzió Podhradský munkájáról kettő, Matzenaueréről egy jelent meg. Hrdličkyról nem vettek tudomást. A nagyarányú vállalkozás tehát nem vált a szlovák irodalomban eseménnyé.

Annak a vékony értelmiségi rétegnek az ügye maradt, amely — a konzervatív mártoniak és az ekkor kibontakozó, a csehszlovák-egység útját előkészítő prágai irányzat között — a magyarsággal való együttműködés híve volt. Ez a réteg pedig a szlovákságon belül nem támaszkodhatott reális társadalmi erőkre, ennél fogva befolyása sem volt jelentős. Hitelet különben is aláásta és helyzetét lehetetlenné tette a közvéleményben a kormány nemzetiségellenes politikája. A kétoldalú nyomás következtében ezek a „szlovák értelmiségiek teljesen felmorzsolódnak, csalódottan félreállnak vagy asszimilálódnak” [133]. A közeledést segítő munkájukat — mint a Petőfi fordítók esetében — a kormány a szlovák nép ellen használta fel. Matzenauerék vállalkozása ezért sem hagyott mélyebb nyomokat a magyar–szlovák kulturális kapcsolatokban.

Hogy mennyire nem, az lemérhető az utolsó évtized polgári sajtójának magatartásán. Ez alig mutat változást a 80-as évekhez képest. A Škultéty-szerkesztette Slovenské pohľady valamivel nagyobb érdeklődést tanúsít kulturális életünk iránt, mint előzőleg Vajanský, de ez sem több az ellenfél szemmel tartásánál. Ez az alapállás szabja meg a tárgyat, a célt és a hangvételt is. Többnyire csak akkor esik szó rólunk, ha valamely vélemény, adatot, amely a szlovákokra hátrányos, korrigálni, s ha a magyarokra hátrányos, egyetértően tudomásul venni kell. Hasonló módon jár el a Národné noviny is. Ennek az érdeklődési formának a keretében bírálják Bachát századvégi fordítói tevékenységét [134], ismertetik Breznyik János könyvét a selmeci líceumról [135] és Gyulai Pál elmarasztaló véleményét a századvégi magyar irodalom nyomoráról [136].”

A ritka alkalmak közt is gyakran kerül említésre az asszimiláció, természetesen Petőfi elmaradhatatlan példájával. Škultéty szerint a nemzetiségi harc taktikájához tartozik a nevesebb asszimilált magyarok számbavétele [137]. Az egyik történeti munka nyomán számos példát sorol fel annak igazolására, hogy a magyar tudomány és művészet nagyjai között többségben vannak a nem-magyar származásúak [138].

Szükségesnek tartja, hogy Petőfi szlovák eredetéről is gyakrabban essék szó. Ezért újból fölleveníti azokat a családi adalékokat, amelyekről a szlovák sajtó évekkel korábban már tájékoztatást adott [139]. A külsőleg is igénytelen, többnyire rövid cikkekékké, glosszáknak nem szenvtelen írások. A sorok között a politikai harc heve és Petőfi szuggesztív hatása érződik. Van bennük valami a nemzeti büszkeségből a Petrovič-fiú miatt, aki a másik „szlovákkal”, Madáchsal és Arany Jánossal olyan magasan áll, hogy a századvég költője beleszédül, ha rájuk tekint [140]. A büszkeség mély keserűséggel színeződik a méltatlanul meghurcolt Koreň kapcsán, akinek a „tanítványai között az első történelmi hely Petőfit illeti meg”, s aki „a szlovák városkában, szlovák pedagógusként a magyarok számára nevelt” kiváló nemzedéket [141].

Az is megesk, hogy a — Škultéty szerint nem elégszer, de a valóságban mégis nagyon sokszor renegátnak nevezett — költő éppen Mártonban talál védelemre, igaz, hogy egy tévedés folytán. Mert a vitában a prágai Osvěta c. folyóiratnak volt igaza elvileg is és ténybelileg is, amikor Petőfi nemzeti hovatartozását a Magyar vagyok c. vers szerint vette tudomásul. Škultéty pedig tévedett, amikor Petőfinek a szlovák szülőkkkel szemben megnyilvánuló „jó ízlésére” hivatkozva tagadta ilyen vers létezését [142]. Pedig maga is jól tudta, hogy ez nem ízlés kérdése, hanem — egyebek közt — olyan objektív adottságoké, mint az a „színmagyar környezet, amelynek a szellemével a gyermek teljesen átitatódott” [143]. Ennek ellenére még a napihír sem elég tárgyilagos „műfaj” ahhoz, hogy elmaradhatna belőle a hangsúlyozott utalás a költő szlovák kapcsolataira, akár a Kollár-centenáriumról, akár a segesvári csata ötvenéves évfordulójáról esik szó [144].

A századvég szlovák nacionalizmusa következetesen folytatta a harcot az irodalom terén is. De nem egyedül hibáztatható amiatt, hogy Petőfi neve oly gyakran szolgált céltáblául a napi politika küzdelmeiben. Sokkal inkább felelősek azok az uralkodó körök, amelyek éppen az erőszakos magyarosítással tartották napirenden a költő származásának ügyét és nemcsak a szlovákoknál.

A renegátság gondolata ott van a Petőfi Sándor budapesti szobra előtt c. versben is [145], irodalmunk lelkes tolmácsának, a szerb Blagoje Brančić-nak a költeményében. A szlovákok is tudnak arról, hogy a brassói szász diákok az írásbeli érettségén tüntetően nem a Petőfiről szóló tételt választották kidolgozásra [146]. A segesvári ünnepségek körüli — ugyancsak a szászokkal kapcsolatos — vitáról pedig az országos sajtó is megemlékezett [147].

Nem lehet tehát csodálkozni azon, ha a költő neve a szlovák polgári értelmiség tudatában összekapcsolódott a nemzeti harccal.

4.

Élt azonban egy másik Petőfi-hagyomány is a századfordulón, az akkori Magyarország népeinek irodalmában.

A dualizmus válságát kísérő szellemi erjedés — a megoldást sürgető társadalmi problémák mellett — aktuálissá tette a haladó örökség, s így Petőfi hagyatékának is az új módon való értékelését. A Monarchia levegőjét betöltő politikai-szociális feszültség a forradalmi demokratizmus költőjét emelte magasba a hazafias szólamokká hamisított Petőfi helyett. A meglódult társadalmi mozgás pedig a nemzetiségek burzoáziáját nemcsak az együttes politikai fellépésre ösztönözte — mint az 1895-ös szerb—szlovák—román kongresszus mutatja — hanem a magyar szellemi élet forrongására is fölhívta a figyelmüket [148].

Petőfi demokratikus eszméinek időszerűsége kedvező feltételeket teremtett ahhoz, hogy új szempontok érvényesüljenek a nemzetiségek és a költő kapcsolatának a megítélésében is. A változás legfontosabb eleme az, hogy a szomszéd népek egyes haladó írói — megtagadva a nacionalizmus hamisításait — fölfedezték Petőfiben saját szövetségesüket, a nemzeti és a társadalmi elnyomás következetes ellenfelét. A millenniumi „szabadság” hazug világával azt a költőt állítják szembe, — mint Jovan Jovanović Zmaj írja [149] — aki „egy jobb és nagyobb szabadságért” harcolt. Blagoje Brančić fordításából is azt a Petőfit ismerik meg a szerb olvasók, aki „nem egy népnek, minden népnek dalolt” [155]. Gheorghe Coșbuc, a román parasztság nagy költője is azért zárándokolt el minden évben a segesvári emlékműhöz, mert a 49-es hősi halottban „az egyetemes szabadságeszmék” mártírját tisztelte [151].

Ebbe a körbe tartozik a szlovákok Hviezdoslavja is.

Gyermekkorától ismerte a nép, a szlovák parasztság nehéz életét és soha sem szakadt el annak világától. Tehetsége és nagy műveltsége mellett ez a népközelég tette képessé arra, hogy mentes maradjon a nacionalista demagógiától, hogy különbséget tudjon tenni az elnyomó osztályok és a magyar nép között. Jól tudta, hogy Petőfi ez utóbbihoz tartozik és az úri Magyarországnak semmi köze hozzá. E meggyőződésének versben is hangot adott [152]. Petőfi szellemében ítélte el a „szájhős s zsarnok-kényű” rendszert, rá-hivatkozik, amikor az ország népeinek testvériségét, az „áldozatban” és a „munkában” megnyilvánuló egyenjogúságot követeli [153]. Magyar kapcsolatai során nem egyszer érvelt népe igaza mellett Petőfivel. Arra a meggyőződésre kellett jutnia, hogy a „szabadságnak és a nemzetek testvériségének” gondolata csak „a magyar népnél találna megértésre, a magyar uraknál soha” [154]. Ez a mélyen

demokratikus szemlélet és eszmei közösség teszi őt igazán Petőfi rokonává és nem csupán azok a stílusjegyek, amelyeket a kritika — mint az ifjúkori nagy élmény maradványait — az érett korszak alkotásain is észrevett [155]. Ez a szemlélet vonzotta Hviezdoslavot „a népies versek, életképek, a népréteg gyermeki lelkének költői megnyilatkozásai” felé [156].

A századfordulón kifejtett fordítói munkájában nem a szlovákok „hazafias” lelkesítése vezette, mint a 90-es évek Petőfi-fordítóit. Nem is vette át egyetlen versét sem a kormány által pénzelt szlovák nyelvű sajtó. Nem is pusztán kedvtelésből fordult kedvenc költőjéhez. A szlovák irodalomnak akart használni, ahogy fordítási terveiről szóló egyik levelében mondja [157] Programszerűen gazdagítja a szlovák kultúrát mindazzal, ami megnyeri tetszését Shakespeare, a nagy lengyel és orosz költők, a németek és a három magyar: Petőfi, Arany és Madách műveiben.

1903 elején küldi a Slovenské pohľady számára az első Petőfi-fordításokat, egyszerre tizenkét verset. Terve a folytatásra is készen van már: „Petőfiből még legalább kétszer annyit akarok közölni — írja Škultétynek —, azokat a darabokat, amelyek ifjúi lelkemet valaha annyira lenyűgözték. Örömet okoz nekem, hogy azon a szlovák nyelven láthatom őket, amelyen tulajdonképpen már eredetileg is írva kellett volna lenniük. Jó érzéssel tölt el, hogy itt közlöm őket...” [158]. Az év folyamán újabb darabokkal készül el. A Slovenské pohľady 1903-as évfolyama összesen 21 Petőfi-verset közöl Hviezdoslav tolmácsolásában, köztük olyanokat, mint a Hazámban, a Távolból, a Füstbe ment terv, a Falun, A jó öreg kocsmáros, a Tündérálom, A bilincs, az Egy gondolat bánt engemet. Az 1904-es és 1905-ös évfolyamokban további 21 költemény olvasható. Ezek között találjuk a Palota és kunyhó, A XIX század költői, A Tisza, a Szeptember végén, a Minek nevezzetek, A pusztta télen c. verseket is.

A Slovenské pohľady jelzett kötetekben tehát összesen 42 művet közölt Petőfi alkotásaiból [159]. Ez a szám néhány évvel később 44-re emelkedett, amikor Hviezdoslav — Ferenczi Zoltán fölkérésére — lefordította a jelszót (Szabadság, szerelem...) és a Reszket a bókor... c. költeményt a Petőfi Ház megnyitása alkalmából kiadott almanach részére [160].

A Slovenské pohľady olvasói nagyon meglepődhettek, amikor kézbe vették az 1903. évi februári számot. És mi is csodálkozhatunk, ha a folyóirat korábban tárgyalt magyar vonatkozású közleményeire gondolunk. Škultéty elvi alapon zárkózott el irodalmunk ismertetése elől és még nem régen is, 1899-ben azt írta, hogy „egy rendes szlovák folyóirat nem lelkesedhet a magyar irodalomért” [161]. A „renegár” Petrovič—Petőfi verseinek a fordítását pedig egyenesen hazafiatlanság számba vette. Most mégis tizenkét magyar, sőt Petőfi-verset közölt egyszerre! A folyóirat májusi száma pedig a füzet élén, első költeményként hozza a Tündérálom (Čarovný sen) c. verset.

Ezek alapján úgy tűnik, mintha Škultéty szerkesztői munkájában valóban új időszak kezdődnekkor, amelyet — az előző évtizeddel szemben — irodalmunk közvetítése jellemez [162]. Pedig nem erről van szó. Politikai nézetei és ezekből folyó szerkesztési elvei nem változtak meg. Hiszen 1902 és 1907 között — a Július Botto által fordított Parainesis-t kivéve — kizárólag Hviezdoslav tolmácsolásában közölt magyar szépirodalmat. S mikor Hviezdoslav megvalósította a maga elé tűzött feladatot, a Slovenské pohľadyban is nyoma vészett a magyar irodalomnak. A folyóirat közvetítő tevékenysége tehát csak átmeneti jellegű volt, és nem Škultéty szerkesztői szándékából következett.

Hviezdoslav személyes tekintélye, a szlovák irodalomban betöltött kiemelkedő szerepe törte át azt „a mesterséges válaszfalat, amelyet a nemzetiségi viszály állított a magyar és szlovák irodalom, Petőfi és a szlovák nép közé [163]. Škultéty a maga küz-

delmes, önfeláldozó szerkesztői munkájában nagyon jól tudta, mit jelent Hviezdoslav rendszeres közreműködése nemcsak a folyóirat színvonala, hanem gyakran a folyamatos megjelenése szempontjából is. Kettőjük levelezése tanúskodik erről [164]. Az olvasók előtt pedig Hviezdoslav neve fölmentette a szerkesztőt a következetlenség esetleges vádjá alól. Nem az elveit adta fel, hanem fejet hajtott a legnagyobb szlovák költő előtt. Más nem tehetett. Hviezdoslav Slowackival, Puskinnal kapcsolatban kikéri a véleményét, de azt, hogy Petőfi, Arany és Madách műveiből is fordítani akar, ugyanabban a levélben egyszerűen bejelenti. Szinte kategorikusan közli Škultétyval: „Később a magyar irodalomból is küldök valamit, így Petőfi, Arany és Madách műveiből” [165]. Más alkalommal szükségesnek tartja hangsúlyozni annak a jelentőségét, hogy Petőfi versei éppen „itt” vagyis a Slovenské pohľady hasábjain jelennek meg [166]. Pedig tisztában volt Škultéty nézeteivel és korábbi szerkesztői gyakorlatával. Tudatában volt annak is, hogy Škultéty és a mártoni konzervativizmus szemlélete — a Slovenské pohľady és a Národné noviny útján — a szlovák kispolgári értelmiség körében is egyetértésre talál.

A költői nagyság mellett az emberi nagyság bizonyítéka, hogy Hviezdoslav túltette magát az előítéleteken, amelyektől közvetlen környezete sem volt mentes. Családi körében sem fogadták helyesléssel, hogy Petőfivel s a magyar irodalommal foglalkozik. Ez tükröződik sógorának, Alexander Kardoss-nak az egyik leveléből is, amelyben az a költő munkájáról számol be: „Most magyarból szlovákra fordítja Petrovič (Petőfy !) magyar költeményeit” [167]. Pár évvel később pedig ugyanez a Kardoss alig palástolt türelmetlenséggel — majdnem hogy hazafiatlansággal vádolja a költőt amiatt, mert az magasan fölé tud emelkedni a szűk látókörű nacionalizmusnak. — A születésnapj jókívánságok ürügyén írja neki: „... hagyd ezt a magyar (irodalmat), őszintén kérek. Az isten szép tehetséggel ajándékozott meg, de bizony csak ennek a mi elnyomott szlovák népünknek a javára! Hiszen mi elhagyottak vagyunk, a magyaroknak pedig mindenük van.” [168]

De Hviezdoslav a saját meggyőződése szerint szolgálta a szlovák nép igazi érdekeit. Ezek az érdekek pedig nem az elzárkózást sugallták neki, hanem a szlovák kultúra gazdagítását a világirodalom — s benne a mi irodalmunk — nagy alkotásaival. Hogy jó úton jár, azt — saját lelkiismeretén kívül — igazolták az olyan megnyilatkozások is, mint Ján Kvačalá-nak (1862–1934), a neves történésznek és kora egyik legismertebb kromiológusának a cikke [169]. Kvačala ebben „mély háláját fejezi ki” a költőnek azért, hogy „az utóbbi időben a világirodalom legszebb költeményei közül sokat lefordított”. Hangsúlyozza annak a „szeretettel, segítségnek és áldozatosságnak” a jelentőségét, amelyet — a szláv művek fordítása mellett Hviezdoslav a nyugati irodalmak közvetítése terén tanúsított. Cím szerint is megemlíti a fordítások között több olyan Petőfi-verset, amelyek a „XIX. századi líra gyöngyszemei és bizonyára azok is maradnak”.

Így adta vissza Országh Pál a szlovákoknak Petrovič Sándort anélkül, hogy maga rosszabb szlovákká, Petőfi pedig rosszabb magyarrá vált volna. A két név — amely a fordítások élén egymás mellé került — vezette azt a sort, amelyben azután Arany János és Madách Imre következett [170].

„Igaz kegyelettel és szeretettel eltele a nagy magyar szerzők iránt, láttam hozzá műveiknek tolmácsolásához, ami közben ... önmagamnak sok örömet s valódi lelki élvezetet szereztem” — írja Hviezdoslav a Kisfaludy Társaságnak küldött levelében [171]. Mi hozzátehetjük, hogy a kegyelet és szeretet nagy hozzáértéssel és művészi lelkiismerettel párosult. A nagy műgonddal elkészült darabok a nyomdába küldés után is foglalkoztatták a fordítót. Nem restellt csak azért levelet írni Škultétynek, hogy az

— a már hozzá érkezett kézirat — a Tündéralom egyik mondatában az állítmányt más igével cserélje fel [172].

Nem a szó köznapri értelmében vett fordító, hanem az egyenrangú, kiteljesedett művész kezemunkája a szlovákul megszólaló 42 Petőfi-vers. Olyan költőé, aki ifjú korában — mielőtt rátalált volna egyéni hangjára — Petőfit vallotta egyik mesterének. A magyar költő eszmei hatása, szemlélet- és alkotásmódja felszívódott az érett Hviezdoslav költészetébe és annak egyik értékes elemévé vált. Ez a körülmény ad magyarázatot a — sok jó megoldás közül is kiemelkedő — szinte tökéletes fordításokra, mint amilyenek a Dalaim (Moje piesne; 38–39. [173]), A Tisza (Tisa; 44–46.), A XIX. század költői (Básnici XIX. stolia; 40–42.), a Falu végén kurta kocsmá (Kraj dediny krčma vechá; 51.), A pusztán télén (Pustatina v zime; 61.), A völgy és a hegy (Dolina a vrch; 63.).

De Hviezdoslav „kikristályosodott stílusa és verstehnikája” [174], megállapodott egyéni alkotásmódja érteti meg velünk az eredeti művek és a fordítások között észlelhető eltéréseket is. A kétféle szöveg egybevetése során Hviezdoslavnál — ellentétben Petőfivel — szembetűnik valami lírai fegyverzettség, indulati lefékeztség, amely a magyar költő átfűtött líraiságát bizonyos mértékben lehűti, objektivizálja.

Ezt legjobban a Füstbement terv (V dym pošlý plán; 13.) szlovák változatán szemlélteshetjük. A szavakkal ki nem fejezhető érzés: az édesanya iránti szeretetnek ebben a csodálatos remekében két személy szerepel. Két pólus: köztük hullámszik a vers lírai tartalma. Ebben a hullámszó mozgásban a rég nem látott édesanya a „változatlan tényező”, az a fix pont, amely az érzelmhullámok mozgásirányát, végső célját jelöli. Ezzel szemben a fiú a „függő változó”, a versben lejátszódó kettős, egymással párhuzamos mozgás — az érzések hullámszása és a szülői házhoz való fizikai közeledés — aktív részese, alanya. Maga a lírai hős. A vers úgy van felépítve, hogy — miközben az előbb jelzett folyamatot ábrázolja — mesteri fokozással növeli a lírai feszültséget egészen a csúsig („repült felém anyám”), hogy aztán a záróképpel feloldja.

A lírai tárgy jellegéből következik, hogy a vers személyessége a végsőig kiélezett, minden mozzanat egyoldalúan és élesen a fiú lelkiállapotát világítja meg. Hogyan valósul ez meg a fordításban? Petőfinél az első szakasz 3–4. sora így hangzik: „Miként fogom szólítani / Rég nem látott anyám.” Hviezdoslav szövege szerint: „po rozchode dávnom znova / jak sa s matkou zvitám?” (a régi elválás után hogyan köszöntjük egymást anyámmal). A szlovák változat csak első pillanatra tűnik a magyarral azonosnak, ténylegesen azonban nem az. Mert Hviezdoslav — a lírai mondanivalóhoz kapcsolódó aktivitás szempontjából — anya és fia között egyensúlyi helyzetet teremt. Ez az egyensúlyi helyzet az „elválás” (po rozchode dávnom) kettősséget, kétoldalúságot sugalmazó képzetéből ered, továbbá a „köszöntjük egymást” (s matkou sa zvitám) kölcsönös aktusából. Petőfinél pedig nem egyensúly és nem kettősség van, hanem a lírai személyesség irányába erősen kilendített egyoldalúság: „miként fogom szólítani”, (a nekem hiányzó, általam) „rég nem látott anyám”. A hangsúly itt nem oszlik meg, koncentráltan a lírai hőst emeli ki értehetően, mert hiszen nem egyszerűen a találkozás körülményeiről, még kevésbé a kölcsönös üdvözlés mikéntjéről van szó, hanem a fiú szeretet szavakban való — majd csak a vers végén derül ki, hogy lehetetlen — kifejezéséről.

Petőfi ennek az egyoldalúan hangsúlyozott szubjektivitásnak a jegyében építi tovább a verset. Ezért a második szakaszban az érzelme hullámszása egy fokkal erősebbé válik, mert a motivációja is konkrétabb. A „hogyan?” helyébe a „mit?” lép, a fiú szeretet kifejezési lehetőségeinek a köre is szűkebb („kedvest, szépet”) ennél fogva fokozódik a lírai feszültség is, amit a „majd”, „először”, „is” stíuselemek sürgetést, nyug-

talanságot idéző környezete is sugall. „Mit mondok majd először is / kedvest, szépet neki?” Hviezdoslav itt is egyensúlyi helyzetet teremt és csökkenti a lírai telítettséget: „Čo jej rečiem prv by čula / milé i rozumné” (mit mondok neki először, hogy [valami] kedveset és értelmeset halljon). Az egyensúly a kétoldalú aktivitás (mondok-halljon) révén keletkezik, az érzelmi intenzitáshoz pedig hiányzanak a „majd”, „is” — Petőfinél a tervezgetés — várakozás — zavartság lelki állapotára utaló stíluselemek. A „rozumné” — értelmes, okos — melléknév pedig teljesen idegen ebben a környezetben és lélektani helyzetben, nem is beszélve arról, hogy a nagy műveltségű Petőfinek aligha okozhatott gondot, hogy egyszerű édesanyjának valami értelmeset, okosat mondjon. Gondot az okozott, hogy az iránta érzett szeretetet méltó módon kifejezni képes „kedvest, szépet” tud-e majd mondani, s mint a versből kiderül, ez a gond nem is volt alaptalan.

A várvavárt találkozás előre elképzelt jelenetét sem tudja Hviezdoslav olyan sokat mondóan egyszerű képpel felidézni, mint az eredeti szöveg. „Keď, kam ma vše privinula, / náruč vysterie ku mne.” (midőn, ahova mindig odavont, karjait felém tárja). Józanabb, prózaibb, intellektuálisabb ez a kép, mint a bölcsőringatás, amely a maga intim zártságával, gyengéd, halk ritmusával nemcsak a maga helyén, ebben a strófában ad újabb impulzust a torlódozó érzelmeknek, hanem előre is mutat, utal a záróképre is („mint a gyümölcs a fán”). A két kép között a hangulati-szemléleti rokonság alapján meginduló „cserebomlás” pedig már megsejtet valamit abból az elemi erejű, a természet törvényeinek alávetett, bonyolult érzésből, amelyet a legragyogóbb költői ékesszólás sem képes szavakba önteni.

Petőfi a harmadik strófában újabb feszültségi fokozathoz ér: „S jutott eszembe számtalan / szebbnél-szebb gondolat”. A „hogyan?” — „mit?” ... tanácsalansága után eljut a „szebbnél-szebb” konkrét megoldási formák gazdag változatáig. A mennyiségi („számtalan”) és a minőségi („szebbnél-szebb”) oldal együttes szerepeltetése itt maximálisan koncentrálna a lírai mondanivalót annak jeléül, hogy a vers csúcspontjának a közelébe érkeztünk. Itt van a csattanó közvetlen előkészítése, amely esztétikailag annál sikeresebb, minél élesebb az ellentét a záróképpel, a felkészült ékesszólás és az annál mégis többet mondó szótlan némaság között. Hviezdoslav nem dolgozza ki a vers szerkezetének ezt a fontos elemét. Szövege így hangzik: „A na mysli sa to rojí, / jak by iskry šířil” (és ez rajzik gondolatomban, mintha szikrákat vetne; szó szerint: mintha szikrákkal lenne tele). Ez a változat először is nem viszi előbbre a lírai folyamatot, „hullámtörőt” állít az áradó érzés elé, mert csak az előző szakaszban megismert helyzetet ismétli, utal is arra a mutató névmással (to — ez). Másrészt a csattanó előkészítése enyhédebb itt, Hviezdoslav szóképei: a rojí (rajzik), az iskry (szikrák) csak mennyiségi képzeteket váltanak ki, nem adnak vissza semmit a „szebbnél-szebb” minőségi utalásból. Ezért a szlovák szöveg nem tud olyan feszültséget teremteni, mint az eredeti, ennél fogva a záróstrófa sem nyer teljes lírai telítettséget.

A lírai személyesség csökkenésének, a tárgyiasabb előadási modornak a jeleit más darabokban is felfedezhetjük. Így például a Hazámban (V domovine; 7–8.) c. versben, amelyből csak egy példát idézünk. „Rég volt igaz, midőn e jegyenék / Árnyékain utószor pihenék” — olvassuk Petőfi versének második szakaszában. Hviezdoslavnál itt is háttérbe szorul vagy legalábbis csökken a személyesség és vele szemben a tárgyi környezet kap nagyobb hangsúlyt: „Veď dávno bolo, topoľov tých stín / čo posledne ma zajaľ v odpočin.” (Bizony régen volt, hogy a jegyenék árnyéka utoljára fogadott be nyugalomra v. nyújtott pihenést.) Látszólag itt is egyenértékű a két szöveg. De a tüzetesebb elemzés során kiderül, hogy a személyességet háttérbe szorították a tárgyi elemek: a mondat alanya itt már nem a költő — mint az eredeti versben — hanem az „árnyék” és nem is a költő „pihen”, hanem a jegyenék árnyéka „fogadja be” nyugalomra.

A mondat alanyában beállott szerepcsere a lírai alany plaszticitását is csökkenti s rajta keresztül a vers előadásmódjának és a mondanivalónak a személyes jellegét is.

Hviezdoslav fordításainak másik jellemző vonása az előadási mód gyakori terjedőssége, bizonyos körülményesség, az eredeti szöveg fellazítása újabb bővítményekkel. E jelenség magyarázatát a szlovák költő egyéni stílusában kell keresnünk. A versépítés tempósabb menete gyakori vonása Hviezdoslav eredeti költeményeinek is s mint jellegzetes alkotásmód a fordításokban is nyomot hagy. A másik ok a teljes tartalmi hűség igényével van összefüggésben. Szívesen választ bonyolultabb mondat szerkezeteket is, ha a gondolati elemek teljes visszaadása másként nem oldható meg [175]. Ez más oldalról megint kapcsolódik Hviezdoslav lírájának egyik sajátosságához: intellektuális jellegéhez.

Nézzünk néhány példát. Vessük össze az Egy gondolat bánt engemet... (Myšlienka trápi jedna ma... 37.) c. vers felvonulási jelenetét. Petőfi ismert sorai: „Ha majd minden rabszolga-nép / Jármát megunva síkra lép / Pirosló arccal és piros zászlókkal / És a zászlókon eme szent jelszóval: / „Világsszabadság!” — Hviezdoslav tolmácsolásában így hangzanak: „Keď národy raz otrokov, / zunujúc jarmo, s túžbou vysokou / tak vyjdú v pole, v tvárach zábron sporý, / prápory v rukách — tiež sta krídla zory —, a s tých to sväté heslo zahovorí: / „Svetosloboda!” (Ha egyszer a rabszolgák népei, jármukat megunva, magas vággyal [úgy] kivonulnak a harcmezőre, arcukon erős pirulással, kezükben zászlók — a hajnalpír szárnyaihoz hasonlók —, és ezekről ez a szent jelszó kiált: Világsszabadság.) Hviezdoslav az öt sorban kilenc olyan szót illesztett a szövegbe, amelyek Petőfinél nem szerepelnek. Ha megfigyeljük, mind olyan mozzanatot, részletet jelez, amely beleillik a Petőfi-rajzolta képbe is, csak hogy ennek nagyvonalú festési módja nem tér ki rájuk. Elképzelésüket az olvasó fantáziájára bízta. Hviezdoslav azonban aprólékosan odafesti. A részletezést az is fokozza, hogy a fordító öt vesszővel és két gondolatjellel is részeire tördeli a dikciót, s az öt helyett csak hat sorban fér el. Mindez azonban nem válik a vers javára. Mert Petőfi egy szuszra végig mondható öt sora, az akadálytalanul és félelmesen szökellő jarnbusokkal — a formai erények révén is — erős tartalmi értékekkel gazdagodik: a forradalmi eszme legyőzhetetlenségét hirdeti.

A csárda romjai-ban (Zrúcaniny čardy; 28.) hasonló jelenséggel találkozunk. Petőfi néhány biztos kezű vonással varázsolja elének az ivóban poharazgató társaságot: „Itt görcsös botjával egy vándorlegény, / Ott zsíros ruhában egy pár szegénylegény, / Itt hosszú szakállal egy üveges zsidó, / Amott egy drótostót s több ilyen borozó.” Petőfi legfeljebb egy-egy tipikus vonásra utaló jelzővel ékesíti a társaság egyes tagjainak portréját. Ezzel szemben Hviezdoslav több új vonást fest a tablóra, amelyek részletezőbbé teszik a leírást, vagy pedig az epikum felé tágtíják. Nézzük csak: „Tu s hrčavou kvakou tovariš, čo brúsi / po vandrovke, tam zas hlučne štrngajú si / dva chudobní chlapi, ale s plnou mošnou, / v šubách zamastených; heno Žid, sklár s krošňou, / bradu po pás; u dvier drotár v črtách psotu, / a viac takých, čo si popíjajú totu.” (Itt, csörgő kampós-bottal egy iparoslegény, aki vándorútján köszörül, ott meg zajosan koccint két szegénylegény, zsíros subákban, de a tarisznyájuk tele van, itt az üveges zsidó a háti szekrényével, övig erő szakállal, az ajtónál a drótos ínséges arccal és többen mások, akik itt izogatnak.) A négy sor helyett a szlovákban hatot kapunk, a szöveg tizenöt szóval lett terjedelmesebb. Ebből tíz jut a leírás részletezésére és öt a leírásba beépített epikai elemekre. (A köszörülő vándorlegény és a koccintgató szegénylegények.) Ugyanebben a versben a magyar szöveg 15–18. sorát négy helyett hatra szélesíti ki Hviezdoslav. Egyéni alkotásmódjának — a fordításokra átvitt — két jellegzetes vonását is megfigyel-

hetjük itt: a részletező godnolatkibontást és a hozzá kapcsolódó formát, az enjambement-t.

A körülményesebb előadásmód szembeötlőbb példái még: a Pusztai találkozás (Postret na pustatine; 31.), amelyben hét (7) sorral növeli a terjedelmet, a Három madár (Tri vtáky; 64.), ahol a bővülés tíz sornyi. A legszélsőségesebb példa pedig a Hol a leány, ki lelkem repülését... (Kde deva krem teba, čo vládala by..., 47.) kezdetű vers szlovák változata, amely 24 sorral hosszabb a Petőfiénél. Mentségére szolgáljon, hogy a fordító megjegyzése szerint „szabad fordítás”.

Hviezdoslav politikai szemléletére vonatkozóan is található egy apró adalék a fordításokban. Nem jelez újat, csak a költő következetességét húzza alá abban, ami eredeti művei alapján ismeretes. Azt ti., hogy Hviezdoslav nem volt forradalmár. Mély népszerűtetével, humanizmusával összhangban lefordította ugyan a Palota és kunyhó (Palác a chalupa; 39–40.) c. verset is, de megcenzúrázta. Teljesen kihagyta a harmadik strófát, amely Petőfi elvi állásfoglalását tartalmazza a forradalom mellett. A forradalmi erőszak idegen volt Hviezdoslav számára. Ez pedig mint tartalmi-szemléleti adottság szoros kapcsolatot mutat a korábban érintett formai sajátossággal, a terjen-gőséggel. Ha Hviezdoslav el is jutott a lírai realizmus fokára, a szlovák fejlődés sajátos „prédikációs és elmélkedő” hagyománya bele-belejátszott művészetébe. Ezért sem tudott olyan forradalmi lenni, mint Petőfi.

De ha radikalizmusában, plebejus népiességében nem tudta követni ifjúkori mes-terét — ebben egyéni adottságai és a kor társadalmi-politikai viszonyai egyaránt aka-dályozták —, mégis ő volt az első, aki sokoldalúan és nagy művészi hozzáértéssel mu-tatta be a szlovákoknak Petőfi költészetét. A korábbi fordítókat sem tehetségük, sem a Štúr-iskola hagyományos verseléséhez tapadó ízlésük nem tette képessé arra, hogy Petőfi művészetét a maga gondolati és formai gazdagságában, többnyire teljes értékűen tolmácsolják. Erre a feladatra csak a modern szlovák vers megteremtője, Hviezdoslav vállalkozhatott, aki egyaránt mestere a hangsúlyos verselésnek és a nyugat-európai for-mának is.

Škultéty joggal tett szemrehányást azért, hogy magyar részről nincs érdeklődés a szlovák kultúra iránt. Hviezdoslavot mégis kivételnek kell tekintenünk. Műveit ugyan sokáig nem fordították magyar nyelvre, de költői nagysága magyar körökben is ismertté vált. Hírének elterjedését személyes kapcsolatok is elősegítették. A század elején kötött ismeretséget Asbóth Oszkárral, a budapesti egyetem szlavista professzorával. Találko-zásukat 1904 nyarán éppen Škultéty szervezte meg [176], aki szerette volna Osbóthot megnyerni Hviezdoslav verseinek fordítására is [177]. Ismeretségi köréhez tartozott Rexa Dezső író is, akivel gyakran beszélgettek irodalmunk problémáiról, s aki magyar írói körökben is népszerűsítette a szlovák költőt [178].

A magyar irodalom hivatalos fórumainak figyelme a Slovenské pohľadyban meg-jelent fordítások után fordult Hviezdoslav felé. Berczik Árpád — Hviezdoslav eredeti műveinek a jelentőségét is hangsúlyozva — 1909-ben azért javasolja a Kisfaludy Tá-rsaság levelező tagjaul, mert „különösen a magyar remekírók átültetésével tett nagy szolgálatokat a két irodalomnak.” [179]. A „két irodalomnak tett nagy szolgálat” azonban a jelek szerint nem volt elegendő.

Ahhoz, hogy Hviezdoslav két évvel később, 1912-ben mégis bekerülhessen a Kis-faludy Társaságba, szükség volt a nemzetiségi politikában bizonyos új szempontnak a megfogalmazására is. Arra, amit ebben az időben Tisza István a nemzetiségi politika „Janus-arcá”-nak nevezett, s amely szerint az uralkodó osztályok magyarosítási cél-jait — az adminisztratív módszerek mellett — a közeledési szándék kinyilvánításával is támogatni kell [180]. Ebben a szellemben sürgeti a Budapesti Hírlap is a nemzetiségi

irodalmak megismerését, mert „a nemzetiségi politika szempontjából nem megvetendő az az eredmény, amelyet ezzel el lehetne érni”. Az élő írók egyes műveinek magyar kiadása is — az ebből részükre származó anyagi és erkölcsi haszon révén — „egészen más irányt” szabna ez írók politikai tevékenységének [181].

Helytelen volna tagadni, hogy a Kisfaludy Társaságot elsősorban Hviezdoslav írói és fordítói érdemeinek az elismerése vezette, mint ahogy korábban Josif Vulcan vagy Jovan Jovanović Zmaj tagságánál is ezek a szempontok érvényesültek. Az 1912-ben megismételt — Kozma Andor és Pekár Gyula által aláírt — ajánlás is irodalmi érvek alapján javasolja a felvételt [182]. De az eseményt kommentáló magyar sajtó — noha hangoztatja, hogy Hviezdoslav kitüntetése különbözik a Bachát püspökétől, akinek „megválasztása mögött... bizonyos politikai háttér is volt” [183] — mégsem tudja titkolni itt sem a „politikai háttér”. Azért sürgeti a nem magyar népek irodalmának és nyelvének megismerését, hogy hatékonyabban tudjunk védekezni az „idegen kultúrák” befolyása ellen, „amelyeknek éle ellenünk, a nemzet egysége és nyugalma ellen irányul.” [184]. A Kisfaludy Társaság helyesen járt el, mert a „megbecsülés által a megértés és egyesülés felé halad.” [185]. A helyeslő visszhangban olyan vélemény is akadt, amely — miközben éles határvonalat húz a Kisfaludy Társaság és a politika között — azt kifogásolja, hogy nem korábban került sor e „megbecsülni való tót anyanyelvű magyar emberünknek” (Hviezdoslavnak) a kitüntetésére [186].

A szlovák közvélemény mégis jólesően fogadta a hírt. Számos szlovák vezető küldte el szerencsekívánatait az ünnepelt költőnek [187] és a sajtócikkek hangja és terjedelme is méltó módon emelte ki az esemény jelentőségét. A reflexiókból kitűnik, hogy a Kisfaludy Társaság lépése egy pillanatra sem keltett olyan illúziókat, mintha az uralkodó körök nemzetiségellenes politikája megváltozott volna. A Národnie noviny első oldalas szerkesztőségi cikke változatlanul hangoztatja és példákkal illusztrálja most is a nemzetiségek kultúrájának lebecsülését [188]. Az elismerő szavak mellett Kozma Andort is arra kéri, hogy — Hviezdoslav ajánlása után — most már mutasson következetességet a szlovák iskolák megnyitása érdekében is [189]. A „Janus-arcú” nemzetiségi politikának nem a mosolygó oldalát látták tehát a kitüntetésben, hanem olyan győzelmet, amelyet a szlovák alkotó szellem aratott azáltal, hogy az igazi értékek tiszteletére készítette az ellenfelet. A Hviezdoslavnak kijáró személyes megbecsülésben — jogosan — „a szlovák kultúra fényes elismerését” [190] nyugtázták.

Hviezdoslav fordítói tevékenysége és a nyomában járó elismerés nem maradt hatás nélkül a szlovák irodalompolitikai nézetekre sem. A Škultéty és Vajanský által kialakított szemléletet megváltoztatni ugyan nem tudta, de annak merev, elutasító jellegét némileg pozitív irányba módosította. Volt abban bizonyos meggondolás, elvi állásfoglalás, hogy Hviezdoslav a Slovenské pohľady-n kívül a Dennica c. női lapnak is küldött a fordításokból. Nem a helyszűke készítette erre; hiszen a Dennica-ban közölt Arany-versek a Slovenské pohľadyban is megjelentek. Hanem azt a meggyőződését juttatta ezzel kifejezésre, hogy irodalmunk értékes alkotásai a női olvasók körében is, tehát a művelt szlovák közönség egésze részéről figyelmet érdemelnek.

Az elvszerű magatartás, — a különbségtétel az elnyomó rendszer és az irodalmi értékekben kifejezésre jutó humanizmus között — másoknál is követésre talált. Hviezdoslav példájára hivatkozik Terézia Vansová, amikor — a Dennica laptervéről szólva — magyar folyóiratok képanyagának átvételét tervezi: „Ami jó s ami számunkra hasznos, át kell vennünk az ellenféltől is. Lám, Hviezdoslav Aranyt, Petőfit és Madáchot fordítja.” [191].

Hviezdoslav példája inspirálta azt az új irodalompolitikai felfogást is, amely elvi szembefordulást jelent Škultétyék elzárkózó magatartásával, amennyiben bűnnek mi-

nősi a befeléfordulást és az írók kötelességévé teszi, hogy „vessék rá magukat a külföldi irodalmakra, a fordításokra” [192], mert a kis népek kulturális látóköre csak így tágítható. Bujnák, aki az irodalom fejlesztésének ezt az új programját megfogalmazta, nem ért egyet az idősebb nemzedékhez tartozó vezetőkkel abban, hogy az idegen irodalmak megismerése csökkenti az olvasók nemzeti öntudatát. A világirodalmi tájékozódásra követendő példaként a cseheket említi, köztük is Vrchlickýt és a magyarokat — nem véletlenül — Petőfit és Aranyt. A világirodalmi kitekintésnek ez az igénye az első világháborút követő évtizedekben is tovább él a szlovákoknál Hviezdoslav hagyatékaként és szerepet játszik a magyar–szlovák irodalmi kapcsolatokban is.

Sem a művészi érték, sem a szándék azonossága nem kapcsolja Rehor Uram — Podtatranský Petőfi-fordításait a Hviezdoslavéihoz. Együttes tárgyalásukat az a körülmény indokolja, hogy Podtatranský azon az ajtón át lépett a magyar költő tolmácsolói közé, amelyet Hviezdoslav nyitott ki. Az a személyleti változás, amely Hviezdoslav fordításai nyomán átmenetileg következett be, biztosított helyet Podtatranský-nak is a Dennica-ban [193].

A nagy költők árnyékában meghúzódó műkedvelők példája a Podtatranskýé. De jó példa arra is, hogy a dualizmus korának magyarosító politikája az elnyomott népek körében csak a dilettantizmus és a szellemi igénytelenség képviselői között talált szövetségeseket. A kormány által pénzelt „szlovák” sajtó egyetlen Hviezdoslav-fordítást sem közölt. De nagy számban vett át Matzenauer, Podhradský és Podtatranský tolmácsolásaiból. A már korábban említett Krajan c. újság nemcsak a fordításokat közli, hanem propagálja is Podtatranský kötetét [194]. Az újság azonos című naptárában is több tolmácsolása található [195].

Bizonyára nem Podtatranský szubjektív szándékai szerint történt, mégsem lehet a személyétől elválasztani azt a tényt, hogy az egyik vezető magyar napilap terjedelmes cikkben méltatta az „igazi költői tehetség” „mesteri” fordításait, fölébe helyezve azokat Hviezdoslavéinak is. A cikk szerzője, Steier Lajos, — miközben képmutatóan a „rút politikai mozgalmakra” hárítja a felelősséget az irodalmi kapcsolatok elmaradottságáért — lelkesedésében arra a következtetésre jut, hogy „üdvös volna, ha a felső-magyarországi népiszkolákban — kötelező olvasókönyv gyanánt használnák” Podtatranský kötetét [196.] Az igazsághoz tartozik, hogy Steiert e javaslatban — a „hazafias” célokon túl — egyéb érdekek is vezették: apja kiadásában jelent meg a kötet [197].

Podtatranský jószándékú dilettantizmusára vall, hogy — mint a 90-es években fordító elődei — ő is az összes költemények átültetését tervezte. A maga elé tűzött feladatot azonban nem tudta megvalósítani, kötete 54 verset tartalmaz. Többségük népdal, néhány darab a Cipruslombokból és a Felhők ciklusból való. De a későbbi évek terméséből is található itt több költemény, olyanok, mint a Szeptember végén, a Szülőföldemen, A rab, a Szüleim halálára stb. A fordításokról nincs sok mondani való. Kivételesen akad egy-egy sikeresebb megoldás a népdalok között (Síkos a hó, szalad a szán, A virágnak megtiltani nem lehet, Ez a világ amilyen nagy). Általában azonban távol állnak a művészi igénytől, a jó szándékú verselgető keze-nyomát mutatják. Petőfi stíluseszközei, amelyek látszólagos egyszerűségükkel is mély művészi élményt tudnak kiváltani, itt eltorzulnak vagy teljesen eltűnnek a fordításban. Gyakori a képzavar, a kificamított metafora, a bőbeszédűség, a prózaiság. A szlovák szöveg gyakran kilóg az eredeti formából, nemcsak a megnyújtott sorokkal, hanem a megváltoztatott rímképlettel is. A nyugat-európai forma pedig mintha teljesen ismeretlen volna Podtatranský előtt.

A kötethez írott előszóban Podtatranský azzal indokolja fordításainak kiadását, hogy tapasztalata szerint a folyóiratokban előzőleg közölt verseket „kedvező vissz-

hang fogadta". A hozzáértők véleménye azonban nem igazolja ezt az állítást. Škultéty „vakmerőségnek” minősíti ezt a vállalkozást, különösen Hviezdoslav után és joggal helyezi Podtatranský munkáját Matzenaueré és Podhradskýé mögé [198]. Hviezdoslav véleménye szerint pedig Podtatranský ezekkel a „kritikán aluli” fordításokkal az eredeti szlovák alkotásokat is kompromittálja a magyar közvélemény előtt [199]. Ami az utóbbi aggodalmat illeti, nem volt teljesen indokolt, hiszen Hviezdoslavot alig néhány hét választotta el a Kisfaludy Társaság levelező tagságától. Annál jogosabb volt az elmarasztaló bíráló, amely Podtatranský fordításait véglegesen kirekesztette az irodalom köréből.

Fentebb már utaltunk rá — Vansová és Bujnák kapcsán —, hogy Hviezdoslav magyar fordításai milyen szemléleti módosulást váltottak ki a szlovák irodalmi élet egyes képviselőinél. Most érdemes felfigyelnünk arra, hogy Podtatranský „vakmerősége” Škultétynél és általában a mártoni sajtóban is jelez valamit ebből a változásból. A feszültség nem oldódik fel teljesen — hiszen ahhoz a nemzetiségi politikának kellett volna alapvetően megváltoznia —, de a nézőpontok bizonyos eltolódást mutatnak. Škultéty korábban — Hviezdoslav előtt — nemcsak a gyenge színvonalat, hanem egyáltalán a magyar irodalom közvetítését kifogásolta. De már Podtatranskýt csak a fordítói képességek hiánya miatt marasztalja el. A tehetségtelenség ellen tiltakozik s nem Petőfi és a magyar irodalom ellen.

Túlzás volna azt állítani, hogy a tiltakozás hiánya egyben határozott helyeslést is jelent. A Národnie noviny fordítási programja most is majdnem kizárólag a szláv irodalmakra támaszkodik [200]. A kulturális elzárkózásról zajló vitában Vajanský most is szenvedélyes hangú szemrehányásokat tesz amiatt, hogy magyar részről nem mutatnak érdeklődést a szlovák alkotások iránt [201]. Mégis vannak olyan megnyilatkozások, amelyek a mártoni vezetők merevségének bizonyos fokú felengedésére, a differenciáltabb szemléletre mutatnak. A Národnie noviny egyetértően idézi Jászi Oszkár cikkét, amely az engedékenység és a türelem jegyében hangoztatja a kölcsönös irodalmi érdeklődés fontosságát [202]. Ezt az utat járja Škultéty is, amikor Heinrich Gusztáv Egyetemes irodalomtörténete számára megírja a szlovák irodalomról szóló tanulmányt a Národnie noviny helyeslése mellett [203].

Tárgyilagosabb a hang akkor is, ha Petőfiről van szó. Az indulatos kitérőések és a „renegátságot” megbélyegző kifejezések helyét a tények, az objektív irodalmi értékelések foglalják el. Ez látható a Slovenské pohľady közleményében, amely részletesen ismerteti az egyik német Petőfi-kiadás recenzióját [204], vagy a Tompa-centenárium alkalmával közölt vers szerkesztői megjegyzésében [205]. A „renegát” jelző ugyan nem tűnik el, sőt szemléleti örökségül áthagyományozódik a Škultétyékat követő nemzedék olyan tagjaira is, mint Martin Rázus, aki egyik szonettjében azért dicsőíti Aranyt, mert ő nem volt renegát [206]. De a szó érzelmi töltését már nem a megvetés vagy a gyűlölet, hanem inkább a rezignáció, a sajnálkozás adja.

Megmarad a régi hagyomány is: a Petőfire való hivatkozás a magyar elnyomók elleni harcban. Ehhez a tradícióhoz nyúl a Národnie noviny, amikor az 1910-es választások alkalmával időszerűnek tartja közölni Petőfi ismeretes nyilatkozatát a szabadszállási kudarcról [207]. De a kommentár hangja — noha a szlovák származás és annak megtagadása élesen van exponálva — más, mint amilyenhez eddig hozzászoktunk. Az ellenséges érzület tárgya itt nem a költő, hanem az a magyar úri világ, amely — mint annak idején Petőfivel, — most a szlovák néppel szemben követi el a jogtalanságokat. A Petőfin elkövetett csúfság tulajdonképpen szlovák nemzeti sérelem s így intő példa az aktuális politikai harcokban. Ez a beállítást hozza érzelmileg közelebb a költőt a szlovákokhoz és ebből táplálkozik a kommentár rokonszenvező, sajnálkozó hangja is.

Joggal verhetjük ellen, hogy ügyes választási kontesfogásról van szó, ami a maga nemében kitűnően szerkesztett Národnie noviny-nál nem is meglepő. Valóban arról van szó, de azon belül a mártóniak Petőfi-szemléletének bizonyos módosulásáról is. Ebben pedig Hviezdoslav példájának, fordításainak legalább akkora — de mindenképpen közvetlenebb — szerepe van, mint a századfordulóra bekövetkezett szlovák politikai aktivitásnak.

5.

Ebben a korszakban a szlovák Petőfi-képnek még egy változatáról kell beszélnünk, amely vonásokban nem gazdag ugyan, de vázlatos voltában is alapvető különbséget mutat az előzőekhez képest. Ez a különbség abból a nézőpont-változásból ered, amelyet a századforduló szlovák társadalmi életének differenciálódása tett lehetővé.

Ezekben az években válik politikai tényezővé a szlovák nemzeti mozgalom hlaszista irányzata, amely — éles ellentétben a konzervatív mártóniakkal — nem a cári udvar felé orientálódik, hanem a cseh burzsoázia haladó köreivel építi ki kapcsolatait a csehszlovák egység jegyében. Politikai szempontból a hlaszisták a demokratikus és szociális célkitűzésekkel új elemeket visznek a szlovák nemzeti mozgalomba. Hodža és lapja, a Slovenský Denník, ill. a Slovenský Týždenník burzsoá demokratikus és nemzeti programmal elsősorban a parasztság tömegeinek a megnyerésére törekszik, de a Slovenský Týždenník a polgári értelmiség között is nagy népszerűsége tett szert. Az irodalom terén ez az irányzat a realizmus híve. František Votruba, aki éveken át szerkesztette a Slovenský Týždenník-et, kritikai tevékenységével fontos szerepet játszott a realizmus uralomra juttatásában [208].

De a szlovák társadalmi fejlődés legjelentősebb eredménye a századvég és a századforduló éveiben a szocialista munkásmozgalom kibontakozása. Lapjai: a Nová Doba, a Zora, majd az 1904-ben induló Robotnícke noviny voltak az első sajtóorgánumok, amelyek a számban is jelentős szlovák munkástömegeket a szocialista eszmékkel megismertettek. Nagy hatással volt a munkáosztály eszméi fejlődésére az 1905-ös orosz forradalom is. Ezekben az években a szlovák munkások nagy számban vettek részt a sztrájkmozgalomban.

A forradalmi eszmék terjedésének ellensúlyozására a burzsoázia, különösen pedig a hlaszisták aktivitása megélenkült. Arra törekedtek, hogy a szocialista munkásmozgalmat is befolyásuk alá vonják. A szlovák szociáldemokrácia ideológiai gyengesége kedvezett ezeknek a törekvéseknek [209]. A két mozgalom kapcsolata személyi vonatkozásban is kifejezésre jutott. Votruba a Slovenský Týždenník szerkesztése mellett a Robotnícke noviny munkatársa is volt [210].

Petőfiről vallott felfogásuk majdnem teljesen egyező. Az eltérés csak annyi, hogy — a hlaszisták erősebb burzsoá nacionalizmusa következtében — Hodža sajtója jobban hangsúlyozza a költő szlovák eredetét. Érzelmi momentumok azonban ehhez sem kapcsolódnak, csupán a származás tényének tárgyilagos említéséről van szó. Így beszél Anton Štefánek, a Slovenský Denník szerkesztője a „szlovák szülők zseniális utódáról”, miközben Hviezdoslavot a nemzeti jelleg és az eredetiség szempontjából Petőfihez méri [211]. Az egyetlen disszonáns hang Votrubáé, aki Vansovához intézett, egyik levelében közlésre javasolja a Slovenskí Maďari c. cikket, amely „szlovák magyarokként” mutatta volna be Petőfit, Madáchot, Kossuthot és Mikszáthot [212]. Más helyen viszont — a szlovák fordításokról szólva, — Petőfi, Madách és Arany műveit ő is olyanoknak tekinti, amelyek „fontosak” a szlovákok számára [213]. Ő a fordítója A nép nevében c. versnek is, amelyre később még visszatérünk.

Mi az új a hlászisták és a korai szlovák munkásmozgalom Petőfi-szemléletében? Az, hogy leválasztják a költőt az úri Magyarországról s egyben a néptömegekhez, a szocialista eszmék zászlaja alatt szervezkedő munkásosztályhoz kapcsolják.

A korábbi évtizedek áttekintése során láhattuk, hogy nemcsak a magyar uralkodó osztályok sajátították ki Petőfit a sovíniszta elnyomás és a frázis-hazafiság céljainak megfelelően, hanem a szlovák nacionalizmus is egynek látta és együtt is utasította el a költőt és a szlovákok elnyomóit. Ha időnként Petőfit idézve leplezték is le a feudálkapitalizmus visszás jelenségeit, a költő akkor is a szlovákokkal ellentétes oldalon, a magyar elnyomók közt kapott helyet s idézett szavaival saját tábora ellen kellett tanúskodnia.

Csak Hviezdoslav tudott e szemlélet fölé emelkedni, csak ő volt képes meglátni az ellentmondást Petőfi eszméi és a századvégi márciusok hamis jelszavai között. De ő sem fogalmazta azt meg olyan élesen és konkrétan, mint a hlászista- és a munkás-sajtó. Mert itt olvashatjuk először a leleplező, éles szavakat arról, hogy a magyar nemesség hiába hangoztatja minden év március 15-én a szabadság szép jelszavát, ha az év többi napjain — 1848 óta — mást sem tesz, mint elárulja a forradalom eszméit [214]. Ez a sajtó vezényel „hátra arc”-ot a Petőfi-szobor körül tolongó „hazafias dzsentrififúságnak” és nevezi meg a forradalmi eszmék méltó örököseként a pesti munkástömegeket [215], amelyek közt a század elején 40 000 volt a szlovákok száma [216]. Szlovák nyelven a munkássajtó írja le először, hogy Petőfi „a forradalom szolgálatában” állott és az „igazi szabadságért” szólított harcba [217].

A Slovenský Denník közli néhány versét is, három népdalt és a Falu végén kurta kocsmá-t — Podtatranský sikerültebb darabjait [218], továbbá anonym fordításban a Hogy van, hogy azt a sok gazembert... c. költeményt [219]. Az 1915-ös évfolyam szeptember 18-i számában pedig a Részség a hazáért satirikus parafrázisa olvasható.

Mindezeknél azonban jobban érdekel bennünket a Votruba által fordított Petőfi-vers, A nép nevében, amely Misera contribuens plebs címmel jelent meg a Robotnícke noviny-ban [220].

Hogyan kerül Votruba a szlovák Petőfi-fordítók közé? Nem következetlenség-e, hogy ez a „cseh kultúrmunkás”, aki a műveltség fejlesztésével „segítette a szlovákságot önállósodási harcában” [221], a magyar–szlovák kapcsolatok javára is dolgozik? A világirodalmi tájékozódás terén a magyar helyett a cseh fordításokat ajánlja, mert az előbbieket a magyar szemlélet- és gondolkodásmód terjesztői is, s ez ellenkezik a szlovákok nemzeti érdekeivel [222], ő maga azonban Petőfi és Dózsa szellemét idézi a szlovákok előtt. Ez a nagy műveltségű, nyitott szemű kritikus évekig él Budapesten éppen abban az időben, amikor Adyék körül hullámszik a magyar irodalmi élet. Levelezése és a cikkeiben elszórt utalások tanúsítják, hogy mindez nem volt számára ismeretlen [223]. Az önként vállalt kulturális-politikai harc fegyelme mégis visszatartotta attól, hogy tájékozottságát szélesebb skálán mutassa be. Sokkal többet tudott rólunk, mint amit elárult. Mert nem közvetíteni jött, hanem harcolni. Semmi sem kötötte a közös magyar–szlovák múlthoz. A jelen — a szlovák burzsoázia harca a magyar úri elnyomás ellen — és a jövő — a csehszlovák egység — érdekelt.

Ez az alapállás ad magyarázatot Petőfihez való viszonyára is, amelyben nem következetlenség, ellenkezőleg: nagyon is átgondolt következetesség nyilvánul meg. Mert ahogy Votruba irodalmi munkásságában a realizmus esztétikai elvei elválaszthatatlanok a társadalmi haladás és a demokratikus átalakulás követelésétől [224], úgy Petőfiben sem a magyar irodalom reprezentánsát látta és tisztelte elsősorban, hanem a költőforradalmárt. Azt a politikai harcost, aki gyakorlati tevékenységével és az irodalom eszközeivel is a magyar feudalizmus megdöntéséért, a néptömegek felszabadí-

tásáért állt csatasorba. Votrubát az a Petőfi érdekelte, akinek volt ellenfeleit maga is naponként láthatta a pesti évek alatt, akik ellen maga is — a szlovák nemzeti jogokért küzdve — harcot folytatott. A közös ellenség felismerése fogadtatta el közös fegyverül a Petőfi-verset azzal a Votrubával, aki egyébként nem lelkesedett a magyar irodalomért. Petőfiért azonban alighanem. Öreg korában is visszatér hozzá: az 1949-es centenárium alkalmából, a költő-forradalmárhoz méltó megemlékezéssel [225].

A nép nevében lefordítása Votrubának nem az egyetlen találkozása Petőfivel. Nem véletlenül bukkant a versre, olvasta, tanulmányozta a költő életművét. Prágába történt visszatérése után Pestről Petőfi-kötetet küldet magának [226]. Podtatranský fordításairól ejtett elmarasztaló szavai pedig arra vallanak, hogy jól ismerte a korabeli szlovák Petőfi-irodalmat is [227]. Valószínű, hogy a magyar költőnek több forradalmi versét is lefordította. Emanuel Lehocký-nak Votrubához intézett egyik levele ugyanis — amelyben a Robotnícke noviny szerkesztője a hozzá érkezett kéziratokat nyugtázza — „Petőfi-versek”-ről beszél, amelyeket az adott politikai helyzetben nagyon is alkalmasnak tart a közlésre [228].

Mindezt ki kell egészítenünk azzal, amiről a *Misera contribuens plebs* címen megjelent fordítás árulkodik: Votruba Petőfi-élménye nem Magyarországon született, korábbi keletű, a cseh Petőfi-hagyományban gyökerezik. Abban a Petőfi-kultuszban, amelyhez nem tapadt hozzá az erőszakos asszimiláció riadalma, amelyet nem hamisított még az álhazafias millenniumi hetvenkedés s amely éppen ezért zavartalanul válhatott — Neruda, Tůma-Brábek és Vrchlický közvetítésével — a haladó cseh polgárság és a cseh munkásmozgalom élményévé. Votruba pedig mind a költővel kapcsolatban állott.

A vers latin címe azonos a Tůma-Brábek gyűjteményében használt címváltozattal [229]. Ez azonban még nem bizonyítja a két fordítás közti kapcsolatot. Petőfi költeményének a latin kifejezéssel való megjelölése nem ismeretlen a magyar irodalomban sem. Zilahy Károly ezen a címen említi a verset a Petőfiről írott életrajzban [230]. A 70-es évek közepén a *Riadó* c. hetilap is ezt írja a szöveg fölé, mikor — a csonkított kiadás körül kiobbant vitában — egymás után közli a kitagadott forradalmi-republikánus költeményeket [231]. De a cseh és a szlovák szöveg egybevetése kétségtelenné teszi azt a korábbi feltételezést, hogy „A nép nevében-t cseh közvetítéssel fordították szlovákra, méghozzá Budapesten.” [232].

A költemény 48 sorának több mint a fele teljesen vagy nagy részben egyezik a cseh, ill. a szlovák fordításban, természetesen a két nyelv közötti eltérések meglete mellett. (Tůma: „Lid ještě prosí — nuže dejte sem!” — Votruba: „Lud ešte prosí: — teda dajte sem!”; további hasonló párhuzamok: „když vstane, neprosí a beře sám” — „keď vstane, neprosí a berie sám”; „Ten Jiřík Doža neruší vám klid?” — „či Dóža pokoj váš vám neruší?”; „Nuž právo pro lid! Jménom veľkého svätého lidstva” — „Nuž právo pre ľud! — V mene veľkého, svätého ľudstva”; „A jménem vlasti, kteráž zahyne, když lid nebude jejím ramenem” — „A menom vlasti, ktorá zahynie, ak ľud v nej nebude jej ramenom” stb.

A két szöveg hasonlóságáról árulkodnak azok az eltérések is, amelyek Petőfi verséhez képest azonos módon fordulnak elő mind a cseh, mind pedig a szlovák fordításban. Több ilyen esettel találkozunk az ún. gondolat-alakzatok között. Az eredeti versben az első szakasz hatodik sora, a harmadik szakasz hatodik sora, a harmadik szakasz harmadik sora, továbbá az ötödik szakasz ötödik-hatodik sora ténymegállapító, kijelentő mondatból áll. Ezzel szemben a cseh és a szlovák fordításban egyaránt kérdőmondatokat találunk ezeken a helyeken. Hasonló rokonságot mutatnak az egyes képek is. Az „alkotmány rózsája” Tůma és Votruba tolmácsolásában is a „szabadság rózsája”

lesz („Vy rŭži svobody . . .” — „vy slobody len ružu . . .”), az „izzó vastrón”-ból pedig egyszerűen „izzó trón” („na žhavem trunu” — „na trone žhavom”).

A felsorolt tények kétségtelenné teszik, hogy Votruba a maga szlovák szövegét a jóval korábban készült cseh fordítás alapján alkotta meg. Ez azonban nem jelenti egyben azt is, hogy a két változat művészi színvonala azonos. Karel Tuřma tolmácsolása szerencsésebb, költőibb. Szövegűség és gondolati tartalom dolgában pontosabban követi Petőfit. Plasztikusabbak a képei, tömörebb a nyelvezete, hívebben adja vissza a gondolatformák váltakozó, az indulati feszültséget mesterien fokozó sorát. Ezért eszmei ragyogása, forradalmi sodrása is erőteljesebb. Ráadásul Votruba szövegébe egy bántó képzavar is becsúszott. Petőfi két sorát: „Ide a rózsá néhány levelét / S vegyétek vissza a tövis felét!” — Votruba így fordítja: „Pol práva i ten ľud má na ružu, Pol trňa vaše plecía niest' nech pomôžu.” (Fele joga ennek a népnek is van a rózsára, a tövis felét pedig segítség vinni a ti vállaitok.)

De a művészi fogyatékok sem homályosíthatják el annak a számunkra legfontosabb ténynek a jelentőségét, hogy a forradalom költője Votruba fordításában jutott el legmértőbb közönségéhez a szlovákok körében, a forradalmi munkástömegekhez. A *Misera contribuens plebs* „szenvedélyes kérdései” nemcsak a cseh munkássajtó olvasótáborát eszméltették ismételten az osztályharc feladataira [233], hanem a szlovák mozgalomban is fontos agitációs szerepet tölthettek be. A Robotnícke noviny-n kívül a forradalmi népművelés céljait szolgáló *Lacné čítanie* c. kiadvány is közölte a verset 1910-ben, most már eredeti címmel. (V mene ľudu — A nép nevében.)

Ez a tény nemcsak fontos számunkra, hanem tanulságos is. Banřell 1874-ben — mint láttuk — még elutasította Petőfi forradalmi-republikánus költészetét. Néhány évtizeddel később pedig a költő életművének éppen ez az oldala az, amely minden fenntartás és előítélet nélküli egyetértésre talál a szlovákoknál. Bujnák a maga pozitívista elméletének egyik tételét — minél problémátikusabb, ellenszenvesebb valamely írói egyéniség a másik nemzet számára, annál hosszabb időnek kell eltelnie a befogadásához — Petőfi és a szlovákok példáján látja igazoltnak [234]. Petőfi és a szlovák munkásmozgalom találkozása azonban meggyőzően cáfolja ezt a pszichologizáló elméletet. Mert az „időnek” itt csak annyiban van szerepe, amennyiben a társadalmi folyamatok lezajlásához — mint objektív keret — valóban szükséges. A lényeget azonban abban kell keresnünk és abban találjuk is meg, hogy a költő-forradalmár befogadásához a szlovákoknál is a megfelelő társadalmi feltételeknek kellett létrejönniük. Ezek a feltételek a 70-es években még hiányoztak, a századfordulóra azonban — a kapitalizmusnak az imperializmusba való átnövése révén — kialakultak.

A történelmi szerepére készülő munkáosztály a forradalmi hagyomány kiemelkedő képviselőjét fedezte fel és vállalta Petőfiben.

S ha ebben a századforduló magyar munkásmozgalmának is része volt, az csak természetes. Hiszen a magyar és a szlovák szociáldemokrácia kezdetben azonos keretek között szervezkedett. De a köztük fennálló kapcsolat önmagában mégsem lett volna elegendő ahhoz, hogy áttörje a két nép közé állított korlátokat. A burzsoá nacionalizmus mérge a dualizmus utolsó időszakában olyan mélyen beivódott a közgondolkodásba, hogy attól a magyar, ill. szlovák munkástömegek sem maradtak mentesek. Petőfi forradalmi költészete ezért nem találhatta meg a közvetlen csatlakozást a szlovák munkássághoz, ezért kellett kerülő úton, cseh közvetítéssel célba jutnia. Ezen nem változtat, csak a helyzet bonyolultságára utal az a tény, hogy a cseh közvetítés sem csupán próletár osztályjellegű, hanem a cseh és szlovák közeledés burzsoá nacionalista elemei is benne foglaltatnak. Ez A nép nevében szlovák fordításának második tanulsága.

A harmadik Votruba irodalmi tevékenységével kapcsolatos. Ha igaz az, hogy történelmi érzék híján „nem tudta értékelni a múlt számos közös vonását” s ezért „működése bizonyos törést jelent” a magyar–szlovák kulturális kapcsolatok korábbi hagyományaihoz képest [235], akkor az is igaz, hogy munkássága egyben új hagyomány kiinduló pontja is. Vele tűnik el végleg az amúgy is gyökerét veszített, történelmileg időszerűtlenné vált „hungarus” szemlélet, de az ő nevéhez kapcsolódik a forradalmi internacionalizmus szellemében fogant kulturális kapcsolataink kezdete is.

A Misera contribuens plebs fordítása tehát új hagyomány születését jelzi, amely éppen napjainkban van kiteljesedőben.

— × —

A dualizmus fél évszázada alatt — mint a fenti áttekintésből kitűnik — Petőfi költészete eljutott a szlovák társadalom minden rétegéhez. Az értelmiségi körök tájékozódásában — a szlovák irodalmi folyóiratokon kívül — szerepe volt a magyarosítás céljait szolgáló iskoláknak is. A paraszti és munkás olvasók között Petőfi híre a kormánypénzen kiadott lapok és kalendáriumok, majd a Slovenský Denník, ill. a munkás-sajtó útján terjedt el. A múlt század végén, ill. a századfordulón a János vitéz és A hóhér kötele ponyvakiadásban is megjelent [236].

Elterjedésével párhuzamosan — az ismert politikai okok miatt — a szlovák Petőfi-kép ellentmondásossága is elmélyült.

A költő eszmei és művészi hatása indítékokat adott az európai horizontú, realista szlovák költészet kibontakozásához. Ennek nyugtázása Hviezdoslav fordítói vállalkozása a századfordulón.

Ettől a vonaltól jobbra zajlik a magyar és a szlovák nacionalizmus harca, amelynek ütközőpontjában szinte állandóan jelen van a Petőfi probléma is. Petőfi elutasítása — mint az asszimiláció elleni harc egyik megnyilvánulása — tradícióvá lesz nemcsak a dualizmus évtizedeiben, hanem áthúzódik a két világháború közti korszakon is.

Votruba fordítása pedig a baloldali hagyomány számára tör utat, amely — mint majd látni fogjuk — az előbbivel párhuzamosan halad a monarchia bukását követő évtizedekben.

JEGYZETEK

- [1] Szabad György, Nacionalizmus és patriotizmus konfliktusa az abszolutizmus korában. A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Kossuth Könyvkiadó. 1964. 164.
- [2] Nagy Miklós, Harc az 1874-es Petőfi kiadás körül. Irodalomtörténet. 1950./3. 77—8. Komlós Aladár, Harc egy Petőfi-kiadás körül. Szabad Nép. 1949. július 20.
- [3] Zöldhelyi Zsuzsanna, Petőfi versei a „Gyelo” c. orosz demokratikus folyóiratban. Irodalomtörténet. 1950./3.
- [4] Nyilas Vera, A Petőfi-centenárium a Szovjetunióban. Irodalomtörténet. 1949./2. 280—2. L. még, Vámosi Pál, Petőfi első orosz fordítója. Világirodalmi Figyelő. 1958./1. 104—5.
- [5] Kemény G. Gábor, A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Tankönyvkiadó, Budapest. 1962. 278.
- [6] Kemény G. Gábor, i. m. 409.
- [7] Kovács Endre, Petőfi és Neruda. Irodalomtörténet. 1950./1. 79—91. Julius Dolanský, Petőfi és a cseh irodalom. Filológiai Közlöny. I. 1955. 293—306. A kötet Tüma által írott előszavát közli Kemény G. Gábor, i. m. 262—3.
- [8] Sziklay László, Az ifjú Hviezdoslav. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1965. 27.
- [9] Stanislav Šmatláke, Hviezdoslav. Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry. Bratislava. 1961. 22—3.
- [10] František Votruba, Za Hviezdoslavom, Hviezdoslav v kritike a spomienkach. Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry. Bratislava. 1954. 97.

- [11] Štefan Krčmery, Pavol Országh Hviezdoslav. Andrej Mráz, Živý básnik. Hviezdoslav v kritike a spomienkach. Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry. Bratislava. 1954. 120., ill. 151.
- [12] Milan Pišút, Literárne štúdie a portréty. Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry. Bratislava. 1955. 191.
- [13] Stanislav Šmatlák, Hviezdoslav. 104—5.
- [14] Stanislav Šmatlák, i. m. 31.
- [15] Stanislav Šmatlák, i. m. 121.
- [16] Sziklay László, i. m. 97.
- [17] Albert Pražák, S Hviezdoslavom. Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry. Bratislava. 1955. 340.
- [18] Petőfi énekelt. Fordította Baranyi Ferenc. Közli Kemény G. Gábor, A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Tankönyvkiadó. Budapest. 1962. 617—8.
- [19] Sziklay László, Tallózások csehszlovákiai levéltárakban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1957. LXI. 4. sz. 397.
- [20] Sziklay László, Az ifjú Hviezdoslav, 165.
- [21] R. Chmel, Banšellovo dielo dnes. Slovenské pohľady. 1964. LXXX./1. 142.
- [22] Pavel Bujnák, Ján Arany v slovenskej literatúre. 9.
- [23] A vers először 1869-ben jelent meg a Bobula által szerkesztett Minerva c. almanachban. 158. Közli még: Koloman Banšell, Túhy mladosti. Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry. 1963. 50—1. Fried István műfordítást készített a versről. Szövege azonban néhány helyen lényegbe vágó eltérést mutat az eredetitől.
- [24] Fried István fordítását közli; Kemény G. Gábor, A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Tankönyvkiadó. Budapest. 1962. 261. Továbbá Csanda Sándor, Csehszlovák—magyar kulturális kapcsolatok. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo. Bratislava. 1963. 262.
- [25] Stanislav Šmatlák; Hviezdoslav. 39.
- [26] Stanislav Šmatlák, Hviezdoslav. 37—8.
- [27] A Túhy mladosti címen 1886-ban megjelent gyűjteményes kötetben található a Mit daloltok még ti, jámbor költők? a Salgó és a Bolond Istók szlovák fordítása. (Fügedi Elek adata.)
- [28] Közli Mikuláš Gašparík, Koloman Banšell: Túhy mladosti. Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry. 1963. 18.
- [29] Túhy mladosti. 1963. 117.
- [30] Túhy mladosti. 1963. 147.
- [31] Túhy mladosti. 1963. 141.
- [32] Jozef Nedobrá, Ešte slovo o Naprede. Dennica. I. (1871./9.)
- [33] Mikuláš Gašparík, Koloman Banšell-Život a dielo. Túhy mladosti. 1963. 20.
- [34] Közli Stanislav Šmatlák, Hviezdoslav. Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry. Bratislava. 1961. 64—5.
- [35] Mikuláš Gašparík, Koloman Banšell-Život a dielo. Túhy mladosti. 1963. 25.
- [36] Belo Klein-Tesnoscalský: Literárne spory sedemdesiatych rokov. Sborník na počesť Jozefa Škultétyho. Matica Slovenská. Turčianský sv. Martin. 1933. 72.
- [37] Belo Klein-Tesnoscalský, Literárne spory ... 69.
- [38] Rudo Brtaň, Na osemdesiatky Belovi Kleinovi-Tesnoscalskému. Slovenské pohľady. 1933. 171.
- [39] Belo Klein-Tesnoscalský, Literárne spory ... 81.
- [40] A Dunajban (1874. III.) közzölt Z dialkő (Távolból) c. verse Petőfi azonos című költeményével rokon, a Nudenie (Unalom) pedig a Szobámban c. költeményre emlékeztet.
- [41] Belo Klein-Tesnoscalský, Pred polstoletím. Slovenské pohľady. 1923. 222.
- [42] Pavel Bujnák, Arany. (Odpoveď na poznámky p. Belu Kleina-Tesnoscalského, Prúdy. 1925. 357.
- [43] Belo Klein-Tesnoscalský, Pred polstoletím. Slovenské pohľady. 1923. 296—7.
- [44] Belo Klein-Tesnoscalský; O ballade. Dunaj. 1874/5. 222. Sv. Oswald, Bratovi Tesnoscalskému (list o tej ballade). Dunaj. 1874./6. 268.
- [45] Belo Klein-Tesnoscalský, Literárne spory ... 91—2.
- [46] Sziklay László, Az ifjú Hviezdoslav, 33.
- [47] Stanislav Šmatlák, Hviezdoslav, 65.
- [48] Sziklay László, Az ifjú Hviezdoslav, 26.
- [49] Sziklay László, A századvég ellenzéki irodalmának történetéből. Gáspár Imre. Művelt Nép. Budapest, 1955. 86.
- [50] Uo.

- [51] *Kemény G. Gábor*, Adalékok a kiegyezéskorabeli magyar—szlovák irodalmi és művelődési kapcsolatokhoz. Világirodalmi Évkönyv. Tankönyvkiadó Vállalat. Budapest, 1953. 176—7.
- [52] *Koloman Banšell*, Túhy mladosti. 1963. 280—3.
- [53] *Koloman Banšell*, Túhy mladosti. 1963. 284—97. Először Bobula Slovenské noviny-je közölte, 1874. 103—8.
- [54] A vita ismertetése: *Nagy Miklós*, *Harc a 1874-es Petőfi-kiadás körül*. Irodalomtörténet. 1950./3. 77—89; továbbá: *Komlós Aladár*, *Harc egy Petőfi-kiadás körül*. Szabad Nép. 1949. július 20.
- [55] Túhy mladosti. 1963. 293.
- [56] *Národne Noviny* 1875. február 4. A kifogásolt versek közlési helye: *Riadó* 1874. augusztus 2; október 18; október 25; november 22.
- [57] *Idézi Nagy Miklós*, *Harc az 1874-es Petőfi-kiadás körül*. Irodalomtörténet 1950./3. 89.
- [58] *Orol*, 1875. 283—4.
- [59] *Orol*, 1875. 83.
- [60] *Az Orol* 1875. évf. 184. lapján közli Divinko-Svedernický (Martin Medňanský) fordításában a *Nem ért engem a világ* (Nerozumie mňa svet) c. verset; az 1878. évf. 277. lapján pedig Cyrill Gallay tolmácsolásában olvasható *A XIX. század költői* (Poetom XIX. storočia) c. vers.
- [61] *Slovensko* c. versét 1880-ban közölte az *Orol*. Alcíme: *Odvetou na Petőfiho „Alföld”*. (Válaszul Petőfi Alföld c. versére.)
- [62] *Literárne poznámky*, *Národnie noviny*. 1889. június 22.
- [63] *Szalatnai Rezső*, *Petőfi Pozsonyban*. Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó. 100.
- [64] *Jovan Jovanović-Zmaj*, *Szemben a holddal*. Ford. *Csuka Zoltán*. Közli: *Kemény G. Gábor*, *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Tankönyvkiadó. Budapest, 1962. 266.
- [65] *Národnie noviny*. 1883. március 24.
- [66] *Slovo o našej belletristickej literatúre*. *Národnie noviny*. 1878. május 25.
- [67] *Sytnianský*, *Viliam Paulíny-Tóth*. *Orol*. 1873. évf. 292.
- [68] *Národnie noviny*. 1874. jan. 3.
- [69] *Veselšie city*. *Národnie noviny*. 1881. január 27.
- [70] *Pretiahnutá struna*. *Národnie noviny*. 1882. április 4.
- [71] *Ohlasy z Gemera*. *Národnie noviny*. 1882. június 24.
- [72] *Vájlok Sándor*, *Petőfi a tótoknál*. É. n. 39.
- [73] *Uo*. 20.
- [74] *Pamäti profesora Štefana Koreňa o Alexandrovi Petőfimu*. *Živena*. II. 1885. 264—74.
- [75] *Vodomarský*, *Sládkovič a Petőfi v Štiavnicí*. *Národnie noviny*. 1876. szeptember 7.
- [76] *Andrej Seberiny*, *Marina Hruz*. *Živena* II. 1885. 244—63. Először a *Národnie noviny*. 1874. (IV.) évfolyamában jelent meg.
- [77] *Petőfi Sándor Aszódon*. *Vasárnapi Újság*. 1875. május 30. Közli *Hatvany* is. I. 239.
- [78] *Orol*. 1872. 83.; 1873. 108.; 1874. 241.
- [79] *Gáspár Imre*, *Rozpomienka na Sládkoviča*. *Orol*. 1873. 105—8.
- [80] *Eudovít Grossman*, *Nákres života Andreja Braxatoris-Sládkoviča*. *Orol*. 1874. 147. Bujnák szerint *Sládkovič* *Petőfit* „renegát”-nak tartotta, ezért nem szerette. (*Pavol Bujnák*, *Ján Arany v slovenskej literatúre*. 8. *Grossman* pedig azt mondja, hogy „a túlzott érzékiesség” (valójában *Petőfi* lírai realizmusa!) nem tetszett *Sládkovič*nak. Valószínűleg mind a két állítás igaz.
- [81] *Jókai* vezércikke a *Hon* 1870. szeptember 11-i számában.
- [82] *Národnie noviny*. 1874. márc. 14; 1875. ápr. 10; 1875. nov. 11. és nov. 13; 1877. márc. 10-től folytatódólagosan közli a *Fekete gyémántok* fordítását; 1879. febr. 4.
- [83] *Petőfi* ako divadelný herec. (*Petőfi* mint színész) *Národnie noviny*. 1875. ápr. 10, *Oni dvaja* (Ők ketten). *Národnie noviny* 1879. febr. 4.
- [84] *Orol*. 1880. 63. Az említett magyar írókon kívül *Arany János*, *Szigligeti Ede*, *Czuczor Gergely* és *Győry Vilmos* nevével találkozunk még az *Orol* évfolyamaiban.
- [85] *Jako chcel byť Petőfi poslancom?* *Orol*. 1874. évf. 11—4.
- [86] *Szerkesztői* üzenetek az *Orol* 1876. évf. márciusi számában a 92. lapon.
- [87] *Služný v Uhorsku*. *Národnie noviny*. 1882. február 4.
- [88] *Pavol Petrus*, *Slovenská literárna kritika* koncom 19. storočia a inonárodne literatúry. *Litterária*. SAV. 1958. 336.
- [89] *Národnie noviny*. 1879. október 16.
- [90] *Národnie noviny*. 1883. január 18.
- [91] *Pavol Petrus*, *Slovenská literárna kritika* ... 336.

- [92] Dobossy László, Petőfi-vers a cseh munkások ajkán. Irodalomtörténeti Közlemények. LXIV. 1960./3. 361—2.
- [93] Idézi Kemény G. Gábor, A magyar nemzetiségi kérdés története I. Budapest. 1948. 132.
- [94] Török László, Közös dicsőségünk. Petőfi a magyar költők lantján. Petőfi Könyvtár XX. 91—2.
- [95] Veršik. Černokňazník. 1893. júl. 25.
- [96] Vlast a svet. 1888. 309.
- [97] Vlast a svet. 1889. 18. szám.
- [98] Krajan. 1909. április 1.
- [99] Krajan. 1905. dec. 15.
- [100] Krajan. 1904. dec. 15.
- [101] Krajan Nový domový Kalendár, Naša zástava stb.
- [102] Vájlok Sándor, Petőfi a tótoknál. Budapest. É. n. 52.
- [103] Szalatnai Rezső, Petőfi száz éve. Huszadik század. 37. évf. 4. sz. aug.—szept. 269.
- [104] Margócsy József, a losonci tanítóképző intézetben a szlovák nyelv és irodalom tanára volt, 1902-ben Tót nyelvre áttett hazafias magyar költemények c. kiadványában három Petőfi-vers található (Honfidal, A magyar nemzet, Nemzeti dal). (Fügedi Elek adata.)
- [105] Magyar költők tót fordításban. Ethnográfia. 1890. I. évf. 2. sz. 115.
- [106] Fügedi Elek (Bratislava) szóbeli közlése.
- [107] Ethnográfia. 1890. I. évf. 2. sz. 115.
- [108] Sándora Petőfiho Spisy básnické. Z maďarského jazyka preložil K. Hrdlička. B.-Csaba. 1890. Ethnográfia. 1890. I. évf. 4. sz. 209.
- [109] Výbor z básní Alexandra Petőfiho. Preložil Emil Podhradský. B. Bystrica. 1893. Slovo ku ct. čitateľovi.
- [110] Belo Klein-Tesnoskalský, Literárne spory sedemdesiatych rokov. Sborník na počesť Jozefa Škultétyho. Matica Slovenské. Turč. sv. Martin. 1933. 69—70.
- [111] Benedek Marcell, Irodalmi lexikon. Budapest, 1927. 949.
- [112] P. Bujnáka, Ján Arany v slovenskej literatúre. 1933. 10.
- [113] Belo Klein-Tesnoskalský, Ján Arany v literatúre slovenskej. Poznámky na knihu dr. Pavla Bujnáka. Slovenské pohľady. 1925. 290.
- [114] Pamiatka na Alexandra Petőfiho. Vlast a svet. 1899. július 30. 1—2.
- [115] Literatúra a maďarstvo. Národné noviny. 1894. június 30.
- [116] Uo. A kötetben közöltek kívül még 123 Petőfi-verset fordított, köztük Az apostolt. A kiadatlan kézirat anyagot a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi.
- [117] Národné noviny. 1893. május 16.
- [118] L. a fordításkötet előszavát.
- [119] Literárne listy. Príloha ku „Kazateľni”. 1893. 6. sz.
- [120] Uo.
- [121] Národné noviny 1893. május 16. és Literárne listy. Príloha ku „Kazateľni”. 1893. 6. sz.
- [122] Alexandra Petőfiho: Lyrické básne. Poslovenčil Fr. O. Matzenauer (Beňovský) a doktoril in. Trnava. Tlačou a nákladom A. Horovitz. 1893.
- [123] Fügedi Elek közlése.
- [124] Šk: Alexandra Petőfiho lyrické básne. Slovenské pohľady. 1893. 247.
- [125] Vlast a svet. 1893. 109.
- [126] Slovenské pohľady. 1893. 247.
- [127] Milan Pišút, Petőfi versei Ján Smrek fordításában. Közli, Csanda Sándor, Magyar—szlovák kulturális kapcsolatok. Slovenské Pedagógické Nakladateľstvo. Bratislava, 1959. 374.
- [128] Výbor z básní Alexandra Petőfiho. Literárne listy. 1893. 6. sz.
- [129] Uo.
- [130] Výbor z básní Alexandra Petőfiho. Literárne noviny. 1893. 6. sz.
- [131] Riedl Frigyes, Arany János. Budapest. 1887. 22.
- [132] Výbor z básní Alexandra Petőfiho. Literárne listy. 1893. 6. sz.
- [133] Kemény G. Gábor, A magyar nemzetiségi kérdés története. Budapest. 1947. I. 143.
- [134] Slovenské pohľady. 1890. 459.
- [135] Slovenské pohľady. 1892. 381.
- [136] Národné noviny. 1898. március 8.
- [137] Dve na tri. Slovenské pohľady. 1899. 183.
- [138] Niet plemena maďarského. Dr. Réthy László, A magyar nemzet s a nemzetiségek c. könyvét ismerteti. Slovenské pohľady. 1892. 59—60.
- [139] „Osvietenost” maďarskej literatúry. Slovenské pohľady. 1899. 125—8.

- [140] Uo.
- [141] Pamät Štefana Koreňa. Slovenské pohľady. 1896. 756.
- [142] Dve na tri. Slovenské pohľady. 1899. 183.
- [143] Nová maďárská literatúra. Slovenské pohľady. 1896. 62.
- [144] Kollár a Petőfi. Národnia noviny. 1893. augusztus 1. és Národnie noviny. 1899. augusztus 1.
- [145] Fordította Csuka Zoltán. Közli Kemény G. Gábor, A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Tankönyvkiadó, Budapest. 1962. 267—8.
- [146] Národnie noviny. 1893. szeptember 30.
- [147] A Petőfi-ünnep. Egyetértés. 1899. július 23. Kemény G. Gábor, A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Tankönyvkiadó, Budapest. 1962. 623—4.
- [148] „Starí” a „mladí” v dnešnej maďarskej literatúre. Slovenské pohľady. 1911. 190—2.
- [149] Jovan Jovanović-Zmaj, Szemben a holddal. Ford. Csuka Zoltán. Közli Kemény G. Gábor, A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Tankönyvkiadó, Budapest. 1962. 266—7.
- [150] Blagoje Branić: Petőfi Sándor budapesti szobra előtt. Fordította Csuka Zoltán. Közli, Kemény G. Gábor, A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Tankönyvkiadó, Budapest. 1962. 267—8.
- [151] V. Munteanu, Coșbuc és Petőfi. Közli, Kemény G. Gábor, A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Tankönyvkiadó, Budapest. 1962. 272—3.
- [152] Óda a millenniumi Magyarországhoz. Fordította Fried István. Közli, Kemény G. Gábor, A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Tankönyvkiadó, Budapest. 1962. 601.
- [153] Petőfihez írott ódája A magyar nemzet c. vers költői visszhangja. Fordította Fried István. Közli, Sziklay László, A szlovák irodalom története. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1962. 506—8.
- [154] Albert Pražák, S Hviezdoslavom. Slovenské Vydavateľstvo -Krásnej Literatúry. Bratislava. 1955. 57.
- [155] František Votruba, Hviezdoslav. V kritike a spomienkach. Slovenské Vydavateľstvo -Krásnej Literatúry. Bratislava. 1954. 86.
- [156] Rexa Dezső, Emlékezés Országh Pálról. Szivárvány. 1922. II. évf. január 15. 30—4.
- [157] Korrespondencia. P. O. Hviezdoslava so Svetozárom Hurbanom Vajanským a Jozefom Škultétym. Vydavateľstvo SAV. Bratislava. 1962. 172.
- [158] Korrespondencia P. O. Hviezdoslava so Svetozárom Hurbanom Vajanským a Jozefom Škultétym. Vydavateľstvo SAV. Bratislava. 1962. 183. Pavel Bujnák a Ján Arany v slovenskej literatúre c. könyvében ismételt kísérletet tesz annak igazolására, hogy Hviezdoslav Petőfit — szlovák származása miatt — kevésbé szerette, mint Aranyt. Hivatkozik a Staráte sa o pomník c. versben a Petőfi neve után tett „ach Petrovič!” zárójeles megjegyzésre. Az itt idézett levélre is hivatkozhatna, de még ez sem bizonyítaná állításának helyességét. Mert e levél vallomás-szerű szavai az ifjúkori nagy Petőfi-élményről — sok más hasonló megnyilatkozása mellett —, valamint az a tény, hogy a fordításokat a nagy számú Petőfi-verssel kezdte, inkább Petőfi mellett szól, akit „ifjúkori kedvencének” emlegetett.
- [159] Helyesbíteni kell Kemény G. Gábor adatait. Szerinte a Slovenské pohľady 1903-ban csak három Petőfi-verset közölt. (Kemény G. Gábor, Adalékok a kiegyezéskorabeli magyar—szlovák irodalmi és művelődési kapcsolatokhoz. Világirodalmi évkönyv. Tankönyvkiadó Vállalat. Budapest, 1953. 185.) Az 1903-as évfolyamban összesen huszonegy költemény található Hviezdoslav fordításában. Sorrendben ezek a következők: Hazában (V domovine; 90—1.), Távolból (Z dalky; 91.), Jövedölés (Veštba; 92.), Az utolsó alamizsna (Ostatná almužna; 93.), Füstbement terv (V dym pošlý plán; 95.), Két testvér (Dvaja bratia; 96.), Én vagyok itt (Ja som to; 97.), Kéket mutatnak még... (Či modrajú sa ešte... 97.), Az erdei lak (Horská chatrč; 98.), Falun (Na dedine; 99.), A jó öreg kocsmáros (Dobrý starý krčmár; 100.), Éj van (oc je; 101.), Tündérlalom (Čarovný sen, 249.), A csárda romjai (Srúcaniny čardy; 650.), Pusztai találkozás (Postret na pustatine; 652.), Mint felhők a nyári égen... (Ako nebm v lete chmáry...; 653.), Sz. J. kisasszony emlékkönyvébe (Do pamätníka; 654.), A bilincs (Okovy; 655.), Álmodtam szépet, gyönyörűt... (Mal sen som plný nehy, krás...; 728.), Egy gondolat bánt engemet... (Myšlienka trápi jedna ma... 729.), Dalaim (Moje piesne; 730.).
- Hasonlóképpen téves az a közlés is, amely szerint 1903 után csak két évvel később, tehát 1905-ben mutat be a folyóirat újabb Petőfi fordításokat. (Kemény G. Gábor, i. m. 186.) Mert a közbeeső, 1904-es évfolyam is közöl verseket, összesen tizennégyet s ezek a következők: Palota és kunyhó (Palác a chalupa; 168.), A XIX. század költői (Bánsíci

- XIX. század; 169.), Késérő élet, édes szerelem (Trpký život, sladká lúbst; 170.), A szél (Vietor; 171.), A Tisza (Tisa; 295.), A virágok (Kvety; 296.), Hol a leány, ki lelkem repülését... (Kde deva krom teba, čo vládala by...; 297.), Múzsám és menyasszonyom (Múza a mladucha; 298.), A költészet (Poézia; 300.), Falu végén kurta kocsmá (Kraj dediny krčma vetchá; 659.), A csillagos ég (Hviezdnaté nebo; 660.), Szeptember végén. (Na konci septembra; 661.), Szép napkeletnek... (Krásneho východu... 662.), Mosolyogj rám! (Usmej sa mi... 663.), Végül az 1905-ös évfolyam újabb hét költeményt közöl: A téli esték (Zimné večery; 152.), Minek nevezzetek? (Čim pomenovať ťa...? 17.), A pusztá télen (Pustatina v zime; 18.), A völgy s a hegy (Dolina a vrch; 20.), Három madár (Tri vtáky; 21.), Itt benn vagyok a férfikor nyarában... (Tu dnu som v lete; 22.), és a Szüleim halálára (Na smrť rodičov, 23.).
- [160] Sziklay László, Hviezdoslav — két ismeretlen Petőfi-fordítása. Világirodalmi Figyelő, 1962/1. 53.
- [161] Dve na tri Slovenské pohľady. 1899. 183.
- [162] Kemény G. Gábor, Adalékok... 185.
- [163] Kemény G. Gábor, Adalékok... 186.
- [164] Škultéty levele Hviezdoslavhoz. 1909. X. 17. Korešpondencia P. O. Hviezdoslava. SAV. Bratislava, 1962. 269.
- [165] Levele Škultétyhez. 1901. XI. 12. Korešpondencia. P. O. Hviezdoslava. SAV. Bratislava, 1962. 172.
- [166] Levele Škultétyhez. 1903. I. 24. Korešpondencia, P. O. Hviezdoslava. SAV. Bratislava, 1962. 183.
- [167] Ján V. Ormis, Hviezdoslav podľa kopiárov Alexandra Kardossa. V kritike a spomienkach. Krásna Literatúra. Bratislava. 1954. 379.
- [168] Ján V. Ormis, Hviezdoslav podľa kopiárov Alexandra Kardossa. V kritike a spomienkach. Krásna Literatúra. Bratislava. 1954. 381.
- [169] Ján Kvačala, „Ozvena vlúdna”. (Pozdrav Hviezdoslavovi. Slovenské pohľady. 1903. 227—31.
- [170] Aranyak 29 versét fordította le és közölte a Slovenské pohľady 1905—1906—1907-es évfolyamaiban. Ebből hetet a Dennicának is megküldött, amelynek 1905-ös évfolyamában a versek meg is jelentek. A Slovenské pohľady 1905—1906-os évfolyamai Az ember tragédiájának a teljes szövegét közlik Hviezdoslav fordításában, tehát nemcsak a konstantinápolyi színi terjedő részt, mint Kemény G. Gábor véli. (Adalékok... 187.)
- [171] Közli Kemény G. Gábor, A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. 607.
- [172] Korešpondencia P. O. Hviezdoslava. SAV. Bratislava, 1962. 190.
- [173] A szlovák verscímek mellett feltüntetett lapszám a Hviezdoslavove Sobrané Spisy Básnické c. sorozatnak a Matica által 1942-ben kiadott (második kiadás) IV. kötetére vonatkozik.
- [174] Milan Pišút, Petőfi versei Ján Smrek fordításában. Közli Csanda Sándor, Csehszlovák—magyar kulturális kapcsolatok. Slovenské Pedagógické Nakladateľstvo. Bratislava. 1963. 483.
- [175] Pavel Bujnák, Ján Arany v slovenskej literatúre. 163.
- [176] Korešpondencia P. O. Hviezdoslava. SAV. Bratislava 1962. 212., 214.
- [177] Pražák, S Hviezdoslavom. 193. A találkozást illetően Pražák téved. Nem Hviezdoslav kereste fel Asbóthot Vajanský és Škultéty kíséretében, hanem fordítva, ők látogatták meg hárman Hviezdoslavot és nem Železno-n, ahol előzőleg tervezték, hanem Alsókubinban. Korešpondencia P. O. Hviezdoslava. Bratislava, 1962. 214.
- [178] Rexa Dezső, Emlékezés Ország Pálról. Szivárvány. 1922. II. évf. január 15. 30—4.
- [179] A Kisfaludy Társaság levelezése 77/1912. MTA. Könyvtára.
- [180] Kemény G. Gábor, A magyar nemzetiségi kérdés története. I. Budapest. 1947. 163.
- [181] A nemzetiségi irodalmak. Budapesti Hírlap. 1911. április 14. sz. 5.
- [182] A Kisfaludy Társaság levelezése 87/1912. MTA. Könyvtára.
- [183] Richter János, Kisfaludy társaság — Hviezdoslav. Árvicegyei Hírlap. 1912. febr. 14.
- [184] Steier Lajos, Hviezdoslav-Ország Pál. Budapesti Hírlap. 1912. február 10.
- [185] Árvicegyei Hírlap. 1912. február 14.
- [186] Rexa Dezső, Kisfaludy Társaság és a politika. Árvicegyei Hírlap. 1912. február 21.
- [187] Sziklay László, Tallózás csehszlovákiai levéltárakban. Irodalomtörténeti Közlemények. LXI. 1957./4. 399.
- [188] Hviezdoslav členom Kisfaludyho Spoločnosti. Národné noviny. 1912. február 10.
- [189] Hviezdoslav členom maďarskej literárnej spoločnosti. Slovenský Týždenník. 1912. febr. 9.

- [190] Slovenský Denník. 1912. február 10.
- [191] Korešpondencia Františka Votrubu. SAV. Bratislava, 1961. 90.
- [192] P. B.-k (Pavel Bujnák), Poznámky ku V. R. prekladu Poeho „Havrana“. Národné noviny. 1918. május 18.
- [193] A Dennica 1910-es évfolyama közli a Falu végén kurta kocsmá (Konča viesky malá krčma) c. verset; az 1911-es évfolyam Rodina c. mellékletében a 2. lapon található a Szeget szeggel (Klin s klinom) c. vers, mindkettő Podtatranský fordítása.
- [194] Krajan 1911. nov. 23., dec. 7., 1915. márc. 25., 1916. márc. 9. stb.
- [195] Krajan. Velký obrázkový kalendár. 1913, 1916, 1917. (Fügedi Elek adatai.)
- [196] (Sl): Petőfi költeményei tót nyelven. Budapesti Hírlap. 1911. nov. 12.
- [197] Bászne Alexandra Petőfiho. Prekladá Rehor Uram — Podtatranský I. sošit. Liptovský sv. Mikuláš Tlačou a nákladom Izidora Steiera. 1911.
- [198] Korešpodencia P. O. Hviezdoslav. SAV. Bratislava. 1962. 286.
- [199] Korešpodencia P. O. Hviezdoslava. SAV. Bratislava. 1962. 289.
- [200] Literárne túžby. Národné noviny. 1910. aug. 11.
- [201] Literárna vzájomnosť! Národné noviny, 1911. április 25.
- [202] Národné noviny. 1910. május 14. Közli Kemény G. Gábor, A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. 635.
- [203] Národné noviny, 1911. június 10.
- [204] Povahyhodná mienka o Petőfim: Slovenské pohľady. 1910. 62—64. Max Nordan kritikája Ignaz Schnitzer Petőfi-könyvéről.
- [205] Národné noviny. 1917. október 13.
- [206] Martin Rázus, Aranyovi. Národné noviny. 1917. máj. 22.
- [207] Petőfi a snemové volby r. 1848. Národné noviny. 1910. jún. 18. és jún. 25.
- [208] Sziklay László, A szlovák irodalom története. 578.
- [209] Arató Endre, Csehszlovákia története. 1849—1945. Egyetemi jegyzet. 1958. 84.
- [210] Emanuel Lehocký levele Votrubához. 1909. máj. 9. Korešpondencia Františka Votrubu. SAV. Bratislava. 1961. 170.
- [211] Anton Štefánek, Moje spomienky na Pavla Országgha—Hviezdoslava. Hviezdoslav v kritike a spomienkach. 405.
- [212] Korešpodencia Františka Votrubu. 88. A cikk a Dennicában nem került közlésre.
- [213] František Votruba, Vybrané spisy. Slovenské Vydavateľstvo krásnej Literatúry. Bratislava, 1954. I. 257.
- [214] Na 15. marca. Slovenský Denník. 1910. márc. 15.
- [215] Robotníctvo pri soche Petőfiho. Slovenský Denník. 1910. márc. 15.
- [216] Arató Endre: Csehszlovákia története. 1849—1945. Egyetemi jegyzet. 1958. 72.
- [217] Jubileum Petőfiho. Robotnícke noviny. 1909. aug. 12.
- [218] Slovenský Denník 1911. március 2.: Klzký je snáh, letia sanc... (Síkos a hó, szalad a szán...), Vojak som ja vojak (Katona vagyok én), Oči, oči vy vševládne... Szemek, mindenható szemek!). 1911. november 19.: Konča viesky malá krčma (Falu végén kurta kocsmá...).
- [219] Petőfi: Ako je to... Slovenský Denník. 1910. március 19. A szöveg alatt a J. U. betűk talán Rehor Uram Podtatranský testvérének, Ján Uram-nak a nevét jelzik.
- [220] Misera contribuens plebs, Robotnícke noviny. 1909. június 24.
- [221] Sziklay László, A szlovák irodalom története. 577.
- [222] Česká kniha-slovenská kniha-maďarská kniha. Fr. Votruba, Vybrané spisy. Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry. Bratislava, 1954. I. 164—72.
- [223] Korešpodencia Františka Votrubu 227, 255, 333; Vybrané spisy I. 169. II. 207.
- [224] Ivan Kusý, Život a dielo akademika Františka Votrubu. Vybrané spisy... I. 8.
- [225] Sto rokov od smrti Petőfiho. Vybrané spisy... II. 209—213.
- [226] Korešpondencia Františka Votrubu... 284.
- [227] Vybrané spisy... I. 165. A jegyzet szerint (I. 372.) Votruba szavai: „nový preklad z Petőfiho“ Matzenauer 1893-as fordításaira vonatkoznak. A cikket Votruba 1912-ben írta. Miért nevezné „újnak“ az egy híján 20 évvel korábbi fordításokat? Megjegyzése nyilvánvalóan Podtatranský 1911-es gyűjteményére utal. Nemcsak a dátum szól emellett, hanem az elmarasztalás is.
- [228] Korešpodencia Fr. Votrubu. SAV. Bratislava. 1961. 171.
- [229] Bászne Alexandra Petőfiho. Preložili Karel Tůma—František Brábek. Poesie světová. Sbírka básnických spisů II. Petőfi. V. Praze. 1871. 101—3.
- [230] „Ezidőtájt készült a Misera plebs contribuens“. Zilahy Károly, Petőfi Sándor életrajza. Pest. 1864. 104.
- [231] Riadó. 1874. augusztus 2.

- [232] *Dobossy László*, Petőfi-vers cseh munkások ajkán. Irodalomtörténeti Közlemények. 1960. LXIV./3. 362.
- [233] Uo.
- [234] *Pavel Bujnáč*, Ján Arany v slovenskej literatúre 11.
- [235] *Sziklay László*, A szlovák irodalom története. 580.
- [236] Janko Vítáz Rozpráva. Napisal Petőfi Sándor. Slobodne preložil jeden priateľ ľudu. Pozsony. 1909. (prózaí fordítás), 1902-ben Pittsburgban is kiadták a János vitézt az Amerikába vándorolt szlovákok számára. Katov povraz. Romantická povest' dľa Alexandra Petőfiho. Budapest. 1896. Preložil K. C—A.

ПЕТЕФИ И СЛОВАКИ (II.)

И. Чукаш

Вслед за изложением происхождения Петефи и его связей со словаками (см. „Петефи и словаки (I.)” — Учёные записки Сегедского Педагогического Института за 1965. г.) автор дает обзорное словацкое рецепции поэта в эпоху дуализма.

В это время репутация Петефи и словаков представляет необычно дифференцированную и противоречивую картину. В её оформлении основную роль играют всё более обостряющиеся венгеро-словацкие отношения после 1867 года, насильственная политика венгеризации и, вследствие последней разгоряющаяся националистическая борьба по обе стороны. Параллельно с этим, — однако в начале в меньшей мере, — возникают особые потребности словацкого общественного и культурного развития, проявляющиеся сначала в интересе к народному реализму поэта, в дальнейшем в заслуженном признании великана мировой литературы, и наконец, — в начале XX-ого столетия — выражаются в уважении к поэту — революционеру.

1. В начале 70-ых годов молодые словацкие оппозиционные писатели, выступающие под руководством Павола Орсая и Коломан Ваншела считали Петефи одним из своих мастеров. Они учились у венгерского поэта передовой идейности, литературной концепции и современному творческому методу. Влияние Петефи обнаруживается во многих произведениях раннего творчества этих поэтов. Эти молодые литераторы поддерживали связь с представителями венгерской литературной оппозиции, в том числе и с Имре Гашпаром. В это время — на какое-то время — по обе стороны были условия для совместного литературного сотрудничества. Однако всё более обостряющиеся националистические разногласия преградили путь длительным связям. Баншел в своем трактате, о венгерской революционной поэзии, уже отрёкся от идей Петефи. Павел Орсай — Гведослав также должен был три десятилетия — чтобы уже на вершине своей поэтической славы, со своим авторитетом на всю страну, своими переводами мог обеспечить место Петефи в сокровищнице словацкой культуры.

2. Совершенно с противоположных молодым писателям позиций рассматривали Петефи правящие круги словацкого консервативного национализма. Они хорошо знали произведения поэта, их пресса часто занималась поэтом, но они свое мнение построили подчинялись актуальным поворотам и потребностям политической борьбы. Самым частым аргументом протеста против действий венгеризации является пример „ренегата” Петефи—Петровича. В это время обвинили Петефи в предательстве своей родины и такое мнение о поэте сохраняется вплоть до февральского поворота 1948 года. В то же время — другим видом реагирования — подчеркивают словацкий характер Петефи и в знак совместной принадлежности они публикуют воспоминания Кореня и Андрея Себерени. Цель этих публикаций: опровержение ошибочных данных, появившихся в венгерской прессе. В этом намерении поправки словацкий национализм выражает — свою компетентность относительно Петефи консервативная словацкая пресса. Часто используются те антифеодальные элементы поэзии Петефи в борьбе за собственные интересы, идейность которых она сама отвергала.

3. Программа венгеризации после 1875 года создает новое положение в отношении словаков к Петефи. Словацкая пресса поддерживаемая со стороны правительства, и служащая национальному угнетению, (Власть, а свет, Краян и Т.П.), календари, изданные этой прессой, а также культурные общества с подобной целью (напр. Венгерское Общеобразовательное Общество Северной Венгрии) имя Петефи использовали в качестве лозунга насильственной ассимиляции. В интересах этого в массовом порядке публиковали и популяризировали стихотворения Петефи, в первую очередь стихи, побуждающие к патриотизму, переводах трёхсотных писателей, культурных работников, дилетантов. Из значительного количества переводчиков опубликовали самостоятельный том своих переводов Карол

Грдличка (1890). Эмил Подградски (1893) и Отто Маценаур (1893). Художественный уровень этих сборников низок, их роль в популяризации Петефи незначительна. Помимо количества — они содержат около 400 переводов — их значение в том, что они дали возможность для повторного выражения словацких взглядов о Петефи. Среди этих взглядов — наряду с политическими аргументами — имели место и литературно-эстетические взгляды.

4. В этот период выдающееся место занимает переводческая деятельность Павла Орсага — Гвездослава в начале 1900-ых годов. Своим художественным переводом 44 стихотворений он создал должное Петефи, для стихотворений которого теперь уже и ведущий литературный журнал — „Словенске погляды“ вынужден открыть свои страницы. Анализируя переводы Гвездослава, автор приходит к заключению, что его отличные переводы носят на себе признаки зрелого стиля, оригинального творчества словацкого поэта. Они проявляются в определённой лирической дисциплинированности, в объективизированности и подробной эпической манере.

5. В начале XX-ого столетия поэзия Петефи доходит и до словацкого рабочего движения. Франтишек Вотруба, — близко связанный и с течением передовых буржуазных гласистов и с социал-демократическими рабочими, — опираясь на чешский текст, переводит стихотворение Петефи „От имени народа“ и публикует его под заглавием „Misera contribuens plebs“ в газете „Работнице новины“. В это же время и гласистская пресса публикует несколько стихотворений Петефи. Во всё более созревающей революционной ситуации Вотруба находит идейного союзника в венгерском поэте. С этого времени Петефи перестаёт быть символом венгерской супремации для словацких масс.

Такое прояснение взгляда с одной стороны обозначает конец полувековой националистической борьбы вокруг Петефи, с другой стороны означает начало того нового этапа, когда поэт революции и словацкий народ находят друг друга.

PETŐFI UND DIE SLOWAKEN (II.)

Von

I. Csukás

Nach Erörterung der Abstammung Petőfis und seiner Beziehungen zu dem Slowakentum (Petőfi und die Slowaken [I.]. Wissenschaftliche Mitteilungen der Pädagogischen Hochschule in Szeged, 1965) gibt der Verfasser einen geschichtlichen Überblick über die Rezeption des Dichters bei den Slowaken im Zeitalter des Dualismus.

In diesem Zeitabschnitt zeigt der Ruf, den sich Petőfi unter den Slowaken erworben hatte, ein äusserst differenziertes und widerspruchsvolles Bild. In dessen Ausbildung sind die sich nach 1867 wieder verschärfenden ungarisch—slowakischen Beziehungen, die gewaltsame Magyarisierungspolitik und als dessen Folge die auf beiden Seiten aufflammenden nationalistischen Kämpfe von grundlegender Bedeutung. Gleichzeitig melden sich — obwohl anfangs mit einem weitaus schwächeren Wirkungsgrad — die spezifischen Ansprüche der sozialen und kulturellen Entwicklung des Slowakentums, die vorerst im Interesse für den volksmässigen Realismus des Dichters, später in der seiner weltliterarischen Grösse gebührenden Anerkennung und schliesslich — zu Beginn unseres Jahrhunderts — in einer dem Dichter-Revolutionär zukommenden Verehrung ihren Ausdruck finden.

1. Am Beginn der 70-er Jahre betrachteten die unter der Führung von Pavol Országh und Koloman Banský auftretenden jungen Schriftsteller der slowakischen Opposition Petőfi als einen ihrer Meister. Sie lernten fortschrittliche Ideale, literarische Anschauung und moderne Methoden des Schaffens vom ungarischen Dichter. Diese jungen Leute standen auch mit Vertretern der ungarischen literarischen Opposition, unter anderen mit Imre Gáspár in Verbindung. Zu dieser Zeit waren — vorübergehend — die Bedingungen des literarischen Zusammenwirkens beiderseits gegeben, die sich verschärfenden nationalistischen Gegensätze versperrten aber den Weg zu dauernden Verbindungen. In seinem Aufsatz über die revolutionäre ungarische Literatur verläugnet Banský bereits die Ideen Petőfis. Auch Pavol Országh-Fieviezdoslav musste drei Jahrzehnte warten, bis er — an der Spitze seiner dichterischen Laufbahn, — als im-ganzen-Lande anerkannte Autorität — mit seinen Übersetzungen Petőfi einen Platz unter den Schätzen der slowakischen Kultur sichern konnte.

2. Von einem Standpunkte, der demjenigen der oppositionellen Jugend durchaus entgegengesetzt war, wurde Petőfi von den führenden Kreisen des slowakischen konservativen Nationalismus betrachtet. Seine Werke waren ihnen bekannt, ihre Presse beschäftigte sich oft mit dem Dichter, doch waren ihre Ansichten immer den aktuellen Wendungen und Bedürf-

nissen des politischen Kampfes untergeordnet. Das häufigste Argument des Protestes gegen die Magyarisierungsaktionen ist das Beispiel des „Renegaten“ Petőfi-Petrovic. Zu dieser Zeit erhält der Dichter das Brandmal des Nationalverraters, das er bis zum Umbruch im Februar 1948 zu tragen hat. Gleichzeitig wird — als eine andere Art des Reagierens — Petőfis Slowakentum betont und es werden unter dem Rechtstitel der Zusammengehörigkeit die Erinnerungen Korens und Ondrej Seberinis abgedruckt. Der Zweck dieser Publikationen ist, die in der ungarischen Presse erschienenen irrtümlichen Angaben zu widerlegen. In dieser Korrektionsabsicht bringt der slowakische Nationalismus seine eigene Zuständigkeit in Sachen Petőfis zum Ausdruck. Es ist auch die Erscheinung häufig zu beobachten, dass die slowakische konservative Presse eben diejenigen antifeudalen Elemente des dichterischen Werkes von Petőfi im Kampfe für seine eigenen Interessen benützt, deren Ideengehalt sie sonst von sich weist.

3. Das nach 1875 eingeleitete Magyarisierungsprogramm bringt eine neue Situation im Verhältnis der Slowaken zu Petőfi hervor. Die von der Regierung unterstützte, der nationalen Unterdrückung dienende slowakische Presse (*Vlast' a svet*, *Krajan* usw.), die durch diese herausgegebenen Kalender, sowie die zu ähnlichen Zwecken ins Leben gerufenen Kulturvereine (z. B. der Oberländische Ungarische Kulturverein) benützten Petőfis Namen als Lösung der gewaltsamen Magyarisierung. Zu diesen Zwecke wurden Gedichte von Petőfi, vor allem zum Patriotismus anfeuernde Dichtungen, in Übersetzungen von Schriftstellern dritten Ranges, Kulturarbeitern, Dilettanten, massenhaft publiziert und popularisiert. Unter den zahlreichen Übersetzern erschienen Anfang der 90-er Jahre selbstständige Petőfi-Bände von Karol Hrdlicka, (1890), Emil Podhradský (1893) und Otto Matzenauer (1893). Das künstlerische Niveau dieser Bände ist niedrig, ihre Rolle in der Popularisierung von Petőfi gering. Ausser dem Zahlenmässigen — sie enthalten etwa 400 Übersetzungen — kommt ihnen deshalb eine gewisse Bedeutung zu, weil sie Gelegenheit gaben, die slowakischen Ansichten über Petőfi von neuem zu konzipieren. Unter diesen Ansichten fanden — neben politischen Argumenten — auch literarische-ästhetische Anschauungen ihren Platz.

4. In dem behandelten Zeitabschnitt nimmt Paul Országh-Hviezdoslavs übersetztrische Tätigkeit zu Beginn der 1900-er Jahre einen hervorragenden Platz ein. Mit seinen 44 künstlerischen Übertragungen gibt er dem ungarischen Dichter Genugtuung, dessen Gedichten jetzt auch die führende literarische Zeitschrift, die *Slovenské pohľady*, ihre Spalten zu öffnen gezwungen ist. Auf Grund der Analyse der Hviezdoslavschen Übersetzungen gelangt der Verfasser zu der Feststellung, dass die sonst ausgezeichneten Übertragungen auch die Marken des gereiften Stils des slowakischen Dichters und seiner individuellen Schaffensweise an sich tragen. Diese offenbaren sich in einer gewissen lyrischen Disziplin, Objektivierung und einer ausführlichen, epischen Manier.

5. Zu Beginn des 20. Jahrhunderts gelangt Petőfis Dichtung auch zu der slowakischen Arbeiterbewegung. Der mit der Richtung der fortschrittlichen bourgeois Hlasisten und der sozialdemokratischen Arbeiterschaft gleichweise in Verbindung stehende Frantisek Votruba übersetzt, auf einen tschechischen Text gestützt, das Gedicht *Im Namen des Volkes* und veröffentlicht es unter dem Titel *Misera contribuens plebs in Robotnicke noviny*. Gleichzeitig publiziert auch die hlasistische Presse mehrere Petőfi-Gedichte. In der zur Revolution heranreifenden Lage entdecken Votruba seine Gesinnungsgenossen im ungarischen Dichter den ideologischen Verbündeten. Damir hört Petőfi auf, für die slowakischen Massen ein Sinnbild der ungarischen Suprematie zu sein. Diese Klärung der Ansichten bezeichnet einerseits das Ende des ein halbes Jahrhundert währenden nationalistischen Kampfes um Petőfi, zugleich aber auch den Beginn des neuen Abschnittes, in dem der Dichter der Revolution und das slowakische Volk endgültig zusammenfinden.

A TELEPÜLESEK BELTERÜLETÉNEK FÖLDRAJZI NEVEIRŐL

Írta: INCZEFI GÉZA

Nálunk és külföldön is általános ma már a települések belterületének (utcáinak, terein) mesterséges (hivatalos) nevekkal való megjelölése. Ez a névadási mód a XIX. század közepe óta terjedt el, és azóta a települések utcáinak, tereinak neveit a települések vezetősége alkotja [1]. E mesterséges nevek alapjaiban különböznek a természetes nevektől abban, hogy kevésbé szolgálják a tájékozódást, mint a természetes nevek, mert a név és a jelölt utca (tér) között nincs reális kapcsolat. Tehát nem azok helyzetét, alakját stb. határozzák meg, hanem valamilyen eszmére, személyre való emlékeztetés céljából alkották őket. Ezért legalkalmasabb a nevek e csoportját az *emlékeztető nevek* műszóval jelölni.

A hivatalos névadás mellett azonban különösen a kis faluk lakosságának névalkotó tevékenysége ma is tovább folyik töretlenül a természetes névalkotás vonalán, és különféle szemlélet is érvényesülhet ugyanannak az utcának (térnek) a megnevezésében. Ennek a következménye, hogy az utcáknak, tereknek néha több nevük is van. Ezek között egy-két mesterséges (hivatalos név) található (a régi és az új), és egy vagy több népi eredetű természetes név is van. Ezek használati értéke nagyon különböző, a természetes neveket a lakosság könnyebben idézi fel, mert állandóbbak, továbbá a név és a jelölt utca (tér) között e nevek legtöbbször tartalmi összefüggés is van, és ez megkönnyíti felidézésüket. Egyes hivatalos neveket a lakosoknak csak szűk köre (főleg a „hivatalos emberek”) ismer, másokat ismernek ugyan, de inkább népi nevükön nevezik az utcákat. A természetes neveket csak egymás között használják, idegeneknek pedig inkább a hivatalos nevet (újat vagy régit) idézik fel. Így a népi neveknél bizonyos mértékben bizalmas hangulatuk van számunkra. Az idősebbek őrzik jobban a népi neveket, a fiatalság tanulja meg hamarabb az újabbakat.

A települések belterületén használatos népi nevek vizsgálata igen fontos és tanulságos, mert belőle a népi névadás általánosan érvényes módjaival ismerkedhetünk meg. Különösen fontosnak látszik az egészen kis települések névadási módjait felderíteni, mert ezek néha az utcanév kialakulása előtti régi állapotot őrzik meg. A régiséget nem a mai élő névanyagban vélem megtalálni — hiszen ez gyakran változik —, hanem a névadás módját tartom réginek azokban a településekben, amelyek olyan természetűek (igen kis kiterjedésűek, régi települési formák), mint a régi magyar faluk. Az a feltevéssem ugyanis, hogy a természetes népi nevek gyakori változásnak vannak ugyan kitéve a belterületen is, azonban az a szemléleti mód, amely a tájékozódásra olyan alkalmas népi természetes neveket kialakította, hosszú idő óta nem módosult lényegesen. Az efféle vizsgálatnak akkor teremtünk biztos alapot, ha a települések belterületének neveire történeti adataink is vannak, amelyek a névadás módját régebbi időből is megőrizték. A régi adatokat a maiakkal egybevetve a névadás fejlődésének irányát is nyomon követhetjük.

EPERJESY munkája [2] gazdag anyagon átfogó képet ad a magyar utcanév kialakulásáról, de megállapításai a nagyobb települések (városok) utcanéveire vonatkoznak. E kiváló dolgozat mellett abban látom az itt következők jelentőségét, hogy né-

hány újabb adatot tartalmaz a kis faluk belterületének elnevezésére vonatkozóan, és a helyi ismereten alapuló vizsgálat eredményeképpen új elméleti megállapítást is megkísérlek.

Kutatási területemen, az Alföld délkeleti részén a török háborúk alatt számos község elpusztult, és közülük néhány 100–150 évvel ezelőtt települt újra. Ezekben a községekben az újratelepüléskor in statu nascendi (és bizonyára igen régi névadási módon alapulva) figyelhetjük meg a települések belterületének megnevezési módját az erre az időre visszanyúló levéltári iratokban. Mindezeket két Csongrád megyei község, Maroslele és Földeák élő és történeti névanyagán mutatom be.

A Békés-Csanád megyei cs. kir. törvényszék elnökének utasítására a helységek előjárói 1851-ben összeírást végeztek a települések utcaneveiről, és egyben a név nélküliek elnevezéséről vagy a meglevők megváltoztatásáról javaslatot készítettek. A rendelkezés előírja, hogy a használatos neveket táblára írva az utcasarkokra ki kell függeszteni. Az összeírás Csongrád megyéből Maroslele és Földeák adatait tartalmazza [3]. E két település belterületén az 50-es évek végén gyűjtöttem össze az élő neveket, így most a régi neveknek a ma élőkkel való egybevetését és a tanulságok levonását is megkísérlem.

Maroslele (régén Lele) község vezetőségének 1851. június 12-én kelt jelentése igen becses adatokat tartalmaz a falu belterületének elnevezésére vonatkozóan: „mint hogy Községünkben Utzák nemléteznek, csupán két part oldalon fekszenek házaink, — a mi is eddigi nevezet szerint *Nagy Lele* mellynek egyik oldala melly Vásárhely felé fekszik nevezett *Telek*, a másik oldala is az Oskola háznál megfordulva, Oh Földeáknak, nevezete *Tigérhát*, Ugy nemkülömben mint hogy *Nagy Lele* és *Kis Lele* között egy *Tó* vagy is víz állás létezik, melly elválasztja a háztanyákat (=házakat), vagy is *Kis Leleét Nagy Leletől*, itt is hasonlólag két oldalra fekszenek házaink, melly az egyik oldal létezik a *Tó* mentében, melly oldal neveztetik *Tó szélnek*, a másik oldal melly is Makónak szemközt, és a Szegedi útvonal mentében elnyúlik nevezete *Kis Lele*. Mire nézve ezen nevezetek mellett maradni kívánunk” [4].

Maroslele itt leírt állapotának értékeléséhez történetének néhány főbb eseményét kell ismernünk. A régi falu (első adata 1247/1340: *Leleu, Lelee* [5]), 1552-ben a török hadjárat idején pusztult el, majd gyűlni kezdett a lakossága, azonban 1596-ban újra elnéptelenedett, és ettől kezdve pusztaként emlegetik. Csak később, a XIX. század elején indul meg benne újra az élet, amidőn makai dohánykertészek telepednek le a környékre [6], de falu rangjára csak 1921-ben emelkedik újra *Püspöktele* néven mint a Csanádi Püspökség birtoka. 1950 óta a *Maroslele* nevet viseli a falu. A kertészek betelepedése bizonyára már a XVIII. században megindult, mert a levéltár iratai már 1790-ben említik a „*Lelei-kertész*”-eket [7], de ez még csak nagyon gyér település lehetett, mert még a XIX. század első éveiben praediumként [8] és pusztaként is emlegetik, 1802: „In *Praedio Lele*” [9], 1803: „*Lelei Pusztán*” [9].

Mindenesetre az 1851-ben készült összeírás idején a falu újjászülése után első évtizedeit éli, és a község vezetőségének jelentése a belterületek elnevezésének igen régi módját örököltette meg. A falunak nincsenek utcái, mert szétszórta vagy csoportosan települt [10], és ebben a régi (házasrok nélküli) települési formában a legalkalmasabb tájékozódási mód a falurészek (településcsoportok) szerinti megnevezés. Ez a névállomány teljesen megfelelt a lakosságnak, ezért nem akart a vezetőség ezen változtatni. E nevek jellege teljesen azonos a határrészek megnevezésével: *Nagylele, Kislele, Tigérhát, Tó, Tószél*. Különösen a három utolsó névre találó ez a megállapítás. A hasonlóság abból származik, hogy a kis település kezdeti szakaszában a falurész geográfiai jellegzetességei szolgáltattak névadási indítékot akár csak a határrésznevekben. A falurésznevek

régiségének megítélésében azonban óvatosnak kell lennünk, mert újabban is keletkeznek ilyen nevek, és az olyan falukban is van létjogosultságuk, amelyeknek utcái (és utcanevei) már vannak. Az ilyen településekben abban van a szerepük, hogy egy utcacsoportot összefoglalóan jelöljenek, és ezzel megkönnyítsék a tájékozódást. Ezenfelül azonban újabban úgy is keletkeznek falurésznevek, hogy a település növekedésekor a környező határrészre is kiterjed, és a település számára elfoglalt terület falurésszé váló válása után is megtartja régi határrésznevét. Ilyen Maroslelén a *Darabrétalj* vagy a közeli Makón a *Verébhegy*, *Bánoom*, *Sovány* név [11]. Ezek azonban már a település terjedésének emlékei, az első típus pedig a faluk életének kezdeti szakaszából valók. Ezek szerint a falurésznevek három típusa különül el. Az első az a típus, amely utcanevek nélkül egymaga szolgál tájékozódásul a településben. Ezeket *elsődleges falurészneveknek* nevezhetjük. A második csoportba azok sorolhatók, amelyek utcanevekkel együtt élnek a lakosság körében. Ezek eredetük szerint ismét kétfélek. Az első csoportot azok képezik, amelyek a *településeken* (leginkább nagyobbakon) *belül* keletkeznek egy közös jellegzetességű utcacsoport megnevezésére. Ezek neveként ajánlom az *összefoglaló falurésznév elnevezést*. A másik csoportba viszont azok tartoznak, amelyek kívülről, a *falu körüli határrészről* nyomulnak be a település terjedésekor, tehát határrésznevből falurésznévvé válnak. Ezeket legáltalában *másodlagos falurészneveknek* nevezhetjük. E három típus elkülönülése ma már lehetetlen, hiszen kis falvainkban is alakulnak ma már utcák, és a meglevő határrésznevek az utcanevek kialakulása után is keletkezhetnek, minthogy ez a folyamat is — mint a nevek keletkezésének és kihalásának jelensége — állandó jellegű. Maroslele esetében is csak úgy lehetett az első típust (az utcanevek nélkülít) elkülöníteni, hogy a fenti levéltári irat igazolja az utcák hiányát.

Az ilyen régi falukban a falurészeken kívül csak a házakat (putrikat) kellett megnevezni, hogy a tájékozódás kielégítő legyen, esetleg valamely szembeötlő fát vagy más tereptárgyat is megnevezhettek tájékozódás céljából. A házakat (putrikat) bizonyára rendeltetésének vagy a benne lakó személy nevével (gúnynevével), esetleg foglalkozásának megjelölésével nevezték el. Tehát ilyenekre gondolunk: *Daráló*, *Cserépégető*; *Asztalos Pista háza*, *Pali kovács háza*, *Bíró háza* stb. Erre a névadási módra abból lehet következtetni, hogy ilyen típusú nevek ma élnek, és régen is gyakoriak voltak valamilyen sajátos épület megnevezésére a falukban, továbbá utcanevekként is sokszor előfordul ez a típus. Az épület rendeltetését jelölik a levéltárból származó következő régi makai épületnevek: *Bikaakol*, *Cédulaház*, *Fejérmalom*, *Granárium*, *Ispányilak*, *Kapitányház*, *Oroszskola*, *Putri*, *Serház*, *Sóház*, *Strázsház*. Személynévvel együtt jelölik az épületet a közeli Földeákon ma is élő nevek: *Bugyi Laci cserépégetője*, *Pali kovács szélmalma*. Az utcákat is gyakran a benne lakó személy nevével jelöli a nép. Így Maroslelén néhány esetben csak családnévvel: *Csuri úccája*, *Tézsza úcca*, *Kelemen köz*; vagy családnévvel és keresztnévvel: *Asztalos Pista úccája*; néha a foglalkozás megjelölésével: *Orvos lakás úccája*, Földeákon *Jegyzői úcca*; ugyanott neves épület az utca jelölője: *Paróchia úcca*, *Patika úcca*, *Vágóhid úcca*, *Zárda úcca*.

Ez a névadási mód a Maros menti kis községekben nagyon gyakori, ezek azonban csak a lakosság ajkán élő nem hivatalos nevek, de nagyon közkeletűek. Használatuk azonban más település lakosságára ritkán terjed ki, csak a helyben lakók ismerik őket, mert a falu egészét és a falu házait is ismerni kell ahhoz, hogy az ilyen neveket tájékozódásra használhassák. Éppen ezért a neveknek ez a típusa csak kisebb falukban alkalmas tájékozódásra. Nagyobb településekben sem ismeretlen névtípus ugyan, de érvényük nem terjed ki a település egészére, hanem csak egy-egy falurész (a környék) alkotja és használja őket. Makón is nagy számban használnak ilyen népi neveket szűk körben, sőt nagyobb városokban sem ismeretlenek a régóta helyben lakók körében. Fel-

tételezhetjük, hogy ez a természetes névtípus általános lehetett a régi magyar falukban, mert nagyon alkalmas volt a részletesebb tájékozódásra.

A nép ajkán élő utcanevek gyűjtése rendkívül fontos sokirányú tudományos értékük miatt. Néha világosságot vetnek valamely község települési viszonyaira, a település régi kiterjedésére. Különösen akkor van e népi neveknek tudományos értékük, ha régiek, és meglétüket a község települése óta ki tudjuk mutatni levéltári adatok alapján. Erre jó példát nyújt Földeák község mai népi utcaneveinek a levéltári adatokkal való egybevetése. A község 1847–48-ban települt, a lakosság a régi Óföldeák területéről költözött át az árvíz elől, ahol már szervezett települési formája lehetett. A község települése után 3–4 évvel már feljegyezték a falu utcaneveit, amelyek a község első utcanevei. E nevek között olyanok is vannak, amelyekből a település régi magva pontosan megállapítható.

Földeák község jegyzője 1851-ben a cs. kir. törvényszék utasítására szintén összeírja a település utcaneveit, ismerteti jellegzetességüket, helyüket, és névváltoztatásokra tesz javaslatot. Az erről szóló részt azért közlöm, hogy a nép ajkán a mai napig (tehát mintegy 115 éve) fennmaradtakat bemutassam, továbbá az utcanevek alapján a település régi kiterjedését megállapítsam:

„Feljegyzése

T. Csanád Megyében Kebelezett Földeák helységében létező térek és utzak nevezése leírásának.

Az utzak jeleni állásának mivolta	Sór szám	Régi Nevezete	Újnevezések Javallata
A Mezőre éjszak oldalon néz házak végeivel mint feloldalu sor	1.	Szélső sor*	Mező Térei utza
Igen szép fás és különben is elég jártas	2.	Első utza	Zöld-ág utza*
Vásárhelyre vezető út megy keresztül, vagyis végig igen jártas	3.	Vásárhelyi utza*	Vásárhelyi utza
Ezen utzában egy száraz malom áll erről esmeretes	4.	Egyesmalom utza*	Egyesmalom utza
Ezen utza mindkét oldalról egészben nem megy ki	5.	Darab utza	Csonka utza*
Ezen féloldalu utza a száraz ér mentében van s véggel megy mellé	6.	Fél utza	Érmelléki Tér*

A Község közepén négy □-ra áll a piartzi tér

A községbe Makóruól jöven az egyetlen egy kereszt utza van benne	Kereszt utza	Nagy Kereszt utza*
Ezen fél sorban sűrűn építkezvén napkelet felől áll	1. Szélső sor*	Felvégi tér
Ez utza két végén partos s a közepe lapály viz állott hely	2. Jegyzői utza	Völgy utza*
Ezen utza a Papi lak sorába tartozván igen csinos	3. Parochia utza	Parochia utza
Ezen utzában kettős száraz malom áll	4. Kettős malom utza	Kettős malom utza
Ez utzának egyik felén régi, úgy nevezett töröt halom van	5. Töröt halom utza	Tört halmi utza
Ezen félsor nyugatra esvén háza mentében a mezőre néz véggel	6. Szélső sor*	Alvégi utza

Községünk két részben van szakajtvá egyetlenegy keresztutzával, mire nézve egyik oldal jobb a másik bal oldalnak neveztetett, s így a jobboldalon is négy egész és két félsoros utza vagyon, valamint a más baloldalon szinte ugyananyi” [12]. A fenti szövegben csillaggal jelöltem a nép ajkán a mai napig fennmaradt neveket.

Az 1851-ből való „Feljegyzés” utcáit a maiakkal azonosítva a község településkori kiterjedése, a mainak a magva megállapítható. A háromszor előforduló *Szélső sor* jelzi a régi község határát, azon túl levő terület később települt. A régi községet a mai József Attila utca (~Északi sor, egyik régi *Szélső sor*), az Ady Endre utca (~Keleti sor, a másik régi *Szélső sor*), a Makói utca és a Dózsa György utca (~Nyugati sor, a harmadik régi *Szélső sor*) határolta. Tehát a község csak az országút északi részén feküdt, attól délre nem terjedt. A Makói utcától D-re és az említett *Szélső sor*-okon kívül levő falurész a község telepítése után keletkezett. A községnek teljesen szabályos az utcahálózata (párhuzamosak az utcái, derékszögben hajlanak, nyílegyeneseek), ez is mutatja, hogy tervszerűen települt. A régi természetes utcanevek nagyon szívósaknak bizonyultak, mert a „Feljegyzés”-ben közölt 13 utcanevből 8 ma is él a lakosság ajkán, mégpedig vagy az eredeti név, vagy a falu vezetősége által ajánlott új név. Érdemes a hosszú életűeket közelebről is megismerni. Megmaradt a három *Szélső sor*, mert sokáig a falu szélén volt, tehát jelölő szerepük volt. Nagyon állandóak az irányjelölő nevek, mint a *Vásárhelyi utca*, az alakmeghatározó *Csonka utca*, *Kereszt utca*, *Völgy utca*, az utca fontos épületét jelölő *Egyesmalom utca* neve. Azt lehet mondani, hogy az utcák állandóbb jellegzetességét jelölő nevek maradnak fenn sokáig. Az *Egyesmalom utca* név megmaradt, mert a malom hosszú életű volt, a *Kettősmalom utca* név hamar kiveszett, mert csak rövid ideig állott a két száraz malom az utcában.

Végül érdemes még egy pillantást vetni arra is, milyen indítékok késztették a község vezetését arra, hogy névváltoztatásokat ajánljon. Először azt figyelhetjük meg, hogy a három „*Szélső sor*” mindegyike helyett más nevet ajánlott a vezetőség; ezek *Mező Téri utca*, *Felvégi tér*, *Alvégi utca*. Azonban egyik sem terjedt el e nevek közül. A névváltoztatásra az készíthette a vezetőséget, hogy már valamennyi ház lehetett ekkor rajtuk túl is, a „*Mező Téri utca*” és az „*Alvégi utca*” környéke pedig már utcává is rendeződhetett. Tehát a névváltoztatást a település fejlődése kívánta volna meg. Ehhez hasonló indítéka lehetett annak, hogy az *Első utca* nevet a ma is élő *Zöldág utzára* változtatták. Az új név az utca sajátosságát jelöli. Csupán más nyelvi fogalmazást kívántak a *Darab utzá*-nak *Csonka utzá*-vá való változtatásánál. A *Jegyzői utca* azért vált bizonyára *Völgy utzá*-vá, mert máshová költözhetett a névadó jegyző, tehát valóságvonatkozásában találtak hibát, és ezért helyette alakmeghatározó nevet ajánlottak. A *Fél utca* helyett ajánlott és elterjedt *Érmelléki Tér*-nek a közeli *Szárazér* lett a névadója, tehát a határrész nevét terjesztették el.

JEGYZETEK

- [1] Vö. ALBERT DAUZAT, Les noms de lieux 225; ADOLF BACH, Deutsche Namenkunde II, 2, 544; EPERJESY KÁLMÁN, Várostarténet az utcanevekben 21. Kny. a Domanovszky Emlk.-ből.
- [2] i. m.
- [3] KÖZLI SZABÓ FERENC, Dologház Gyulán 1837—1846. Békés megye helységeinek utcanevei a múlt század közepén. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 22, Gyula, 1961.
- [4] SZABÓ FERENC i. m. 38.
- [5] GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I, 863.
- [6] BOROVSKY SAMU, Csanád vármegye története 1715-ig II, 331—3.
- [7] Csanádi Püspökség Levéltára 1790/134.
- [8] Vö. pl. KERTÉSZ MANÓ: Nyr. 68, 36.
- [9] Csanádi Püspökség Levéltára 1809/3; uo. 1803/18.
- [10] Vö. PRINZ GYULA, Magyarország településformái 2, Magyar Földrajzi Értekezések III, Bp. 1922.
- [11] Vö. EPERJESY KÁLMÁN i. m. 3.
- [12] KÖZLI SZABÓ FERENC i. m. 39—40.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ ВНУТРЕННИХ РАЙОНОВ ПОСЁЛКОВ

Г. Инцефи

Автор по старым записям утверждает о совсем маленьких посёлках, что внутренние районы старых группов деревень, назывались не по названиям улиц (так как в них не было улиц), а ориентировке жителей смогли послужить топонимические названия частей деревень, подобны названиям частей районов. И так названия, без отметки названия улиц, употребляются автором как *первичные топонимические названия частей деревень*. Кроме этого и вместе с названиями улиц бытуют и топонимические названия частей деревень, часть которых возникает внутри посёлков для обозначения групп улиц, имеющие совместный характер. Они являются т. н. *суммарными названиями частей деревень*. Ко второй группе относятся названия, проникающие с части районов, окружающих деревню при распространении поселения, то есть они становятся из названий частей районов названиями частей деревень. Такие названия называются автором *вторичными топонимическими названиями частей деревень*. В наше время разграничить эти три типа названий почти невозможно. Вслед за этим автор представляет такие народные названия улиц, на основе которых можно определить старое распространение посёлка.

ÜBER DIE ON DER INNENGEBIETE DER SIEDLUNGEN

Von:

G. Inczei

Der Verfasser stellt von den ganz kleinen Dörfern auf Grunde alter Aufzeichnungen fest, dass die Benennung der Innengebiete der gruppenweise angesiedelten alten Dörfer nicht mit Gassennamen üblich war (sie hatten ja auch keine Gassen), sondern man orientierte sich mittels den FLN ähnlichen Dorfteilnamen. Wir können solche, ohne Gassennamen benützte Namen *primäre Dorfteilnamen* nennen. Ausserdem leben Dorfteilnamen auch mit Gassennamen zusammen, von denen ein Teil innerhalb der Siedlungen zwecks der Benennung einer solchen Gassengruppe entstanden ist, die gleiche charakteristischen Züge aufweist. Diese sind die *synthetischen Dorfteilnamen*. In die zweite Gruppe gehören diejenigen, die von aussen, aus dem Bereich der Flurnamen gelegentlich der Ausdehnung der Siedlung eingedrungen sind, die also aus FLN zu Dorfteilnamen geworden sind. Diese nennt der Verfasser *sekundäre Dorfteilnamen*. Die Absonderung dieser drei Typen ist heutzutage schon beinahe kaum möglich. Dann führt der Verfasser solche Gassennamen auf, auf Grunde deren die einstige Ausdehnung einer Siedlung bestimmt werden kann.

ZUR INNEREN ETYMOLOGIE DES OSTJAKISCHEN*

von WOLFGANG STEINITZ

Die beiden wichtigsten ostjakischen Wörterbücher, das grosse Wörterbuch von K. F. KARJALAINEN und Y. H. TOIVONEN (KT: 1948) und das von H. PAASONEN und KAI DONNER (P.; 1926), sind nach dem Prinzip des „etymologischen Nestes“ angeordnet [1]. Da aber beide Wörterbücher tragischerweise nicht von ihren eigentlichen Sammlern, KARJALAINEN bzw. PAASONEN, herausgegeben wurden, sondern von Bearbeitern, die das ostjakische Leben nicht näher kennengelernt hatten und sich erst allmählich in die ostjakische Sprache einarbeiten mussten, so ist trotz der bewunderungswürdigen Leistung besonders von Y. H. TOIVONEN auf dem Gebiet der innerostjakischen Etymologie noch viel zu tun. Dies wird auch für die ausserostjakische Etymologie, die Feststellung von Lehnwörtern und von finnisch-ugrischen bzw. uralischen Entsprechungen, von wesentlicher Bedeutung sein. Hier seien einige Beispiele für die Bedeutung der innerostjakischen Etymologie behandelt [2].

Die stimmlosen l- und l'-Laute in ostj. Kaz. Trj. sind hier durch a und a' wiedergegeben.

1. Gehört ostj. *ǫǫǫat-* zu ung. *ágy*?

Zu der bekannten, schon von SZINNYEI in NyHas. aufgenommenen Etymologie von ung. *ágy* 'Bett' (wog. T *alat*, sy. *vol*, wotj. *vales*) ist nach dem Erscheinen von Karjalainen-Toivonens Wörterbuch auch eine ostjakische Entsprechung hinzugefügt worden. Diese erscheint auch bei B. COLLINDER, *Fennougric Vocabulary* (S. 71), [3] gehört also zu den „offiziell anerkannten“ fiugr. Etymologien.

Das ostj. Wort lautet bei KT 133b, wo es als selbständiges Stichwort steht: Kaz. *ǫǫǫat-tǎxti* 'Renttierfell als Unterlage beim Schlafen'. Es handelt sich um eine Zusammensetzung, deren zweiter Teil KT 983b als *tǎxti* 'Renttierfell' erscheint.

Was ist nun *ǫǫǫat-*? Seine etymologische Verbindung mit wog. *alat* ist wegen des unerklärlichen langen *ǫǫ* unwahrscheinlich. Wenn wir die semantisch nahestehenden ostjakischen Ausdrücke für 'Schlafstelle, Lagerstatt' betrachten so sind es Composita aus einem Wort für 'Stelle, Platz' als zweitem Bestandteil und einem Partizip Präs. von 'schlafen' als erstem Bestandteil. Das Partizip hat meistens seine volle Endung (*-tə, -ti*) die aber — wie in ostj. festen Composita öfters — auch verkürzt werden kann: als fakultative Parallelform, als semantisch differenzierte selbständige Form oder schliesslich als dialektal allein vorkommende Form. Vergleiche z. B. DN *ǣtə-tǎxə* oder *ǣt-tǎxə* 'Schlafplatz mit Wäsche, постель, Bett'; KoP *ǣtə-tǎxə* 'Schlafstelle', *ǣt-tǎxə* 'Bett', *ǣtə-wǣt*

* A Német Tudományos Akadémia (Berlin, NDK) alelnökének Közleményeink számára küldött cikke.

'Bett'; Kr. *ät-täḡə* 'постель, Bett'; Trj. *äatə-lät* 'Bett, Schlafstelle, Lagerstatt'; Kaz. *äa-lät* 'Schlafstelle, Lagerstatt'. Ganz ähnlich z. B. DN *ättə-juḡ* 'umgefallender [liegender] Baum', Kr. *ät-juḡ*, Ts. *ätt-juḡ*, Kaz. *äti-jüḡ*.

Entsprechend ist *öääät-* ein verkürztes Partizip *öäääti* von einem Verb *öäää-*, das ein Frequentativum zu Kaz. *ča-* 'schlafen' (KT 126) darstellt. Dasselbe Frequentativum erscheint auch in Šer. *öftə-* zu *öt-* 'schlafen'. Diese Frequentativa werden mit Kaz. *-ää-*, Šer. *-tə-* usw. gebildet, wobei *ä* bzw. *t* den Stammauslaut *a* bzw. *t* assimilieren. Hier sei noch angeführt: Šer. *ättə-*, Kaz. *ääää-* zu Šer. *ät-*, Kaz. *äa-* 'heizen (den Ofen)'; Šer. *tatiə-*, Kaz. *taäää-* zu Šer. *tat-*, Kaz. *təa-* 'ziehen' (s. auch G. GANSCHOW, Verbalbildung im Ostjakischen, S. 29f.).

Ostj. *öääät-täḡti* erklärt sich also als eine dialektale, relativ junge und durchsichtige ostj. Neubildung und muss aus den Entsprechungen von ung. *ágy* gestrichen werden.

2. ostj. *O oxlāmätä* 'hell werden, verblassen (Wolke)'

Dieses in KT 30b angeführte Wort will TOIVONEN in JSFOu. LII 6, S. 6 mit „?“ als tatarisches Lehnwort erklären:

„~? (Radl.) krm., osm. *aqla* 'weissen, reinigen', *aqlı* '... weisslich' (zu *aq* 'weiss').“

Vokalismus (tat. *a* sonst = ostj. *O a*), Semantik und Verbreitung (nur in ostj. *O*, dem am weitesten vom tatarischen Einfluss entfernten ostj. Dialekt) — all das spricht gegen eine Entlehnung aus dem Tatarischen.

Das ostj. Wort erklärt sich aber ganz natürlich als eine Ableitung aus ostj. *O oxəl* 'dünn, fein' mit dem gewöhnlichen denominalen translativen Verbal-suffix *-āmə-*, vgl. z. B. *O wən* 'kurz; nahe', *wənāmə-* 'sich nähern'; *tək* 'fest, stark', *təkāmə-* 'hart werden' (s. G. GANSCHOW, Verbalbildung im Ostjak., S. 64).

Aus der Mundart von Pitlar (südlich von *O*, am rechten Obufer) habe ich 1963 aufgezeichnet: *uxəl* 'dünn, fein', *uxlāmə-* 'dünn, fein werden (auch von Wolken)'. Wenn dunkle Wolken immer dünner, feiner werden, 'werden sie heller', 'verblassen' sie allmählich.

O oxlāmätä 'verblassen' gehört also zu dem KT 214 angeführten *V wəḡəl* .. DN *woḡət* .. Ni. *uxət*, Kaz. *oxəa*, *O oxəl* 'dünn' und ist auf der Liste der tatarischen Lehnwörter zu streichen.

3. ostj. *ələm-* 'staunend glotzen' und seine Sippe

Ostj. PB *āləm-*, wog. N *ālmi* 'erstaunen' sind seit langem mit ung. *álmél-*, *ámul* usw. etymologisch verbunden worden (Munkácsi, NyK. 25, 178; NyHas.). L. BENKŐ hat in MNy. 50, 269ff. gezeigt, dass diese Verbindung nicht möglich ist, da das ungarische Wort auf *l*-lose Formen zurückgeht. BENKŐ führt in seinem (sonst überzeugenden) Aufsatz das Argument an, ostj.-wog. *l* sei keine Entsprechung für ung. *l*. Dieses an und für sich richtige Argument trifft aber für affektive Wörter und insbesondere für unser ostj. Wort nicht zu. Das ostj. Wort zeigt nämlich, wie sich aus dem Folgenden ergibt, nur in einem Teil des ostj. Sprachgebiets ein mouilliertes *l, in dem anderen erscheint kakuminales *l.

Auf *l gehen folgende Formen zurück:

KoP *ot-* 'glotzen (vom Auerhahn)', s. u.; Kr. *ot-* 'katsella töllistellä' sinne

tänne / hierhin und dorthin glotzen' [4] (KT 96a). Hierher gehört auch Patkanov *tejoðem* 'aus Verwunderung alles vergessen', richtig *tej-oðem* 'verwundert anstarren'.

KoP *otit-*, Kr. *otit-* [5], *разглядеться*, 'anstarren, anglotzen'. KoP *otəm* *lökta xəw sapat titə otittaj* 'wie ein glotzender Auerhahn mit langem Hals so glotzt man ihn an' (P. 1576).

Ser. *otəm-*, Kaz. (Stein.) *otəm-*, PB *āləm-* 'насмотреться, erstaunt glotzen, auf etwas starren (Ser.); glotzen (Kaz.); erstaunen (PB)'. Hierher gehört auch das rätselhafte Vol.-Hunf. (NyK. 11, 178) *allojimd-*; *tup allojimda* 'elámítani', das im Manuskript von Vologodskij lautet: *туп-аллолимдта 'изумиться' (= tup āl-otəmmta 'nur so staunen'!)*. — Wie bei KoP *ot-*, *otit-* begegnet auch bei *otəm-* usw. die typische Verbindung mit dem beim Balzen mit vorge-strecktem Hals glotzenden Auerhahn: Ser. *otəm lük sapat itə otəmsəm* 'mit einem Hals wie ein glotzender Auerhahn stand ich staunend-glotzend da'. Kaz. (Stein.) *otəm lük. Páp. (EON 179) ālməm luk sātəŋ vol āləmmem* 'wie ein glotzender Auerhahn glotzte ich erstaunt'. Aber das Wort kommt auch ohne diesen Vergleich vor: Ser. *səmtə xən newrət peta otməs; šit unta wantəs, weytə pītəs* 'der Zar ohne Herz staunte das Füllen an; so sehr schaute er, dass er schwach wurde' (OVD. I 291, 294).

Der Form **otəm-* (< **aləm-*) entspricht in der Bedeutung genau *oləm-* (< **aləm-*) in einigen Mundarten des Irtyschdialekts:

KoP *oləm-* 'разглядеться, entzückt starren'; *tötta nōŋ məttojūt oləmtün* 'was starrst du dort an' (P. 1536). Eine Ableitung zu **oləm-* ist Kr. folk. *olmi-* 'glotzen' (KT 43a). Hierher gehört aller Wahrscheinlichkeit nach auch (KT 42a) Ts. folk. *oləm-* 'hervota (?) / erschlaffen (?)'. Das für KARJALAINEN nicht klare Wort kommt wohl in einem ähnlichen Textzusammenhang vor wie oben in Ser.: 'er starnte so sehr, dass er schwach wurde, erschlaffte', woraus dann KARJALAINEN seinen Übersetzungsversuch nahm; endgültige Klarheit kann erst die Publikation von Karjalainens Texten geben.

Das Wort ist aber auch in den östlichen Dialekten belegt. Bei N. I. TERESKIN, Ваховский диалект, erscheint im Wörterverzeichnis S. 128 ein Wort *ālyəm-* 'установиться, заглядеться / anstarren, sich an etwas nicht satt sehen können'. Als ich N. TERESKIN nach diesem völlig isoliert dastehenden Wort anfragte, teilte er mir freundlicherweise mit, dass es sich hier um einen Druckfehler handle: das Wort heisst richtig: *alyəm-*, was genau dem KoP *oləm-* entspricht. N. TERESKIN verdanke ich noch zwei weitere Belege: Nazym *olyəm-*, Sal. *oləm-* mit der gleichen Bedeutung.

Es ist also ein Stamm **alyəm-* belegt, der vom Vach- bis zum Irtyschdialekt reicht und wohl eine Ableitung darstellt. Daneben ein ebenfalls abgeleiteter Stamm **aləm-* und ein einfacher Stamm **al-*, die vom Irtysch bis zum Norden reichen. Alle haben die gleiche Bedeutung 'glotzen, mit aufgerissenen Augen etwas längere Zeit starr ansehen', die bei einem Jägervolk wie den Ostjaken typisch mit dem wichtigen Jagdvogel Auerhahn verbunden wird, zu dessen vom Jäger genau beobachteten und ausgenutzten Balzgewohnheiten das „Glotzen“ gehört.

Es handelt sich gleichzeitig um einen sehr affektiven Begriff. Zu den charakteristischen Lauten der ostjakischen Affektiva gehören kalkuminale und palatalisierte Laute, insbesondere auch **l* und **l'*, die dialektal in Affektiva auch miteinander wechseln können [6]. Ostj. V usw. **alyəm-* und Irt. **al-*, Ser. usw. **aləm-* 'glotzen, anstarren' gehören also etymologisch zusammen.

Das oben schon angeführte wogulische Wort (Mu.) *ālmi* ist als gleichberechtigte Entsprechung neben ostj. (Páp.) *ālām-* gestellt worden. Auch wog. N *ālmi* kommt typisch inbezug auf balzende Waldhühner (Birkhahn) vor; z. B. VNGy. IV 191

šultam šopar tiniŋ jer
jāpāl šultaltālān,
ālma[m] [7] šopar tiniŋ jer
jāpāl ālmaltālān.

(A . . nōst házat) a bámészzkodó fajd,
 a drága módjára
 hozd bāmulatba Jápel!
 az álmélkodó fajd, a drága módjára
 hozd ámulatba Jápel!

Ebenso bei KANNISTO: So *ālma[m] šopar* 'glotzender Birkhahn'.

Das wog. Wort kommt nach MUNKÁCSIS ausdrücklicher Angabe (NyK. 25, 178) nur in N vor; ebenso ist es in KANNISTOS Sammlung (nach freundlicher Auskunft von M. LIIMOLA) nur im Sosvadialekt belegt. Es erscheint weiter in VNGy. als typisches Parallelwort zu dem nordwog. Normalwort (Mu.) *šulti* 'bámészzkodík', (Rombandeeva, Ru.-mans. slov. und Balandin-Vachruševa, Mans.-ru. slov.) *сюлтулгкве 'установиться'*.

Wog. So *ālmi-* 'bámészzkodík, egyenesen néz, staunend starren, glotzen (vom Birkhahn)' ist offenbar ein Folklorewort und — wie so viele dieser Wörter im Nordwogulischen — aus dem Ostjakischen entlehnt.

4. ostj. N *etap* 'Stahl'

Im ganzen nordostj. Sprachgebiet sowie im anschliessenden Süddialekt bis Atlym ist ein interessantes Kulturwort belegt: Ni. *etap*, Kaz. *etap*, O *itap* (KT 104b), Pit. (Stein.) *itap*, Ahl. *ētip*, Ahl.-Mskr. (Atlym) *eitip*, (Čemaš.) *ētip*, (O) *itip* 'Stahl', in Pit. auch 'лезвие, Schneide'. Davon abgeleitet Pit. *itpəŋ* 'острый, scharf (z. B. Messer)'. Hierher gehört auch das Adjektiv V (Tereškin) *itwāŋ* 'закаленный / gehärtet'.

Es ist bekannt, dass die Ostjaken und Wogulen vor der russischen Eroberung Sibiriens die Schmiedekunst beherrschten und eine einheimische Terminologie hierfür besaßen; noch 1898 hat U. T. SIRELIUS an mehreren Stellen des ostj. Gebiets Aufzeichnungen über das Schmieden machen und, ebenso wie KARJALAINEN, die Terminologie aufzeichnen können (s. JSFOu. XXII 1 : 52f., 71f.). SIRELIUS schreibt: „In den letzten Zeiten ist die Schmiedekunst merklich zurückgegangen. Nur sehr selten finden wir noch Schmiede von Beruf und auch von diesen vermögen nur wenige grössere Eisengegenstände wie Äxte und Hohlbeile zu schmieden. Die Schmiedewerkzeuge kauft man fertig bei den Russen. Bemerkenswert ist, dass manche einzelnen Leute für den Hausbedarf kleine Stahlgeräte wie Messer, Hobel, Schabeisen, Bohrer, Pfeilspitzen u. dgl. m. herzustellen wissen.“ Ein Terminus für 'Stahl' fehlt aber bei Sirelius. Man wird bei ostj. *etap* ein primitives Verfahren der Stahlherstellung annehmen müssen, das sich insbesondere auf den Schneidenteil der Werkzeuge oder Waffen bezog.

Während das wog. Wort für Stahl, So *jēmtan* usw., als Lehnwort aus dem Syrjänischen nachgewiesen ist (< sy. *jemdon*, s. KANNISTO, Vokalismus, S. 47, nach Munkácsi), gibt es für ostj. Ni. *etap* . . . O *itap* bisher keine etymologische Erklärung. Es handelt sich offenbar um eine deverbale Ableitung mit dem bekannten Suffix *-ap* von dem Verb:

V *āt-* (*iti* Imper.), Vj. *āt-*, Trj. *āt-* (*itā*; *itām* Perf. 1 Si.), J *āt-* (*itāt* Pass. Perf. 3 Pl.), DN Kr. *āt-* 1. 'Eisen härten' (V Vj. Trj.); 2. 'empfindlich werden

(Zähne)' (Trj. J DN Kr.: pass.; V: ohne Beispiel, wohl auch nur pass.). — V *männä köčəy ätsi*, Trj. *männä köčəy iti* 'ich härtete das Messer'. Trj. *pāṇaām ātāt*, J *pāṇaām itāt*, DN *wotnə pəṇketām ātājət*, Kr. *utnə pəṇkem ātāj* 'meine Zähne werden, wurden (durch Preiselbeeren) empfindlich'.

Kaz. *attə-*, O *ättə-* 'Eisen härten'. || Ni. *attəptə-* id. (KT 106; P. 216).

Tereškin, Ваховский диалект 128, hat *ättä* (*itti* Imper.) 'калить, накаливать (железо); болеть (напр. о зубах)'.

In den östlichen Dialekten V Trj. J ist in diesem Verb der paradigmatische Vokalwechsel V *ä* ~ *i*, Trj. J *ä* ~ *i* gut belegt; in V ausserdem Vokalwechsel in der Wortbildung: *ät-* 'Eisen härten' ~ *itwāṇ* 'gehärtet' (s. o.; *itwāṇ* setzt ein nicht belegtes *itwä voraus). In den westlichen Dialekten besteht zwischen dem Verb und der Ableitung 'Stahl' ein Vokalwechsel Ni. *a* ~ *e*, Kaz. *a* ~ *ε*, O *ä* ~ *i*, wie er mehrfach belegt ist; vgl. z. B. Ni. *manij-* 'sich biegen' ~ *menət-* 'biegen', Kaz. *maṇi-* ~ *meṇət-*, O *māni-* ~ *minət-*. || Ni. *narəs-juḥ*, Kaz. *narəs-juḥ* 'ostj. Musikinstrument mit 5 Saiten' ~ Ni. *ner-*, Kaz. *ner-* 'auf dem n. spielen'. || Ni. *karij-*, Kaz. *kari-* 'sich umwenden' ~ Ni. *kerət-*, Kaz. *kerət-* 'umwenden'. Der Wechsel O *ä* ~ *i* ist der gleiche gemeinostj. Wechsel wie in V Trj. J, während der Wechsel Ni. *a* ~ *e* usw. nur im Westostj. vorkommt (S. W. STEINITZ, Ostj. Vokalismus, S. 103).

Zu ostj. V *ät-* in der Bedeutung 'empfindlich werden (Zähne)' gehört auch das bei TEREŠKIN, S. 128 belegte *ätkältä* [*ätkält-*] *сломить* (о боли в костях / schmerzhaft ziehen, reissen (in den Gliedern)', dessen *t* sich durch affektive Palatalisierung in dieser sehr affektiven Bedeutung erklärt.

Das ostj. Verb V *ät-* usw. 'Eisen härten' hat im Wogulischen eine genaue Entsprechung, die bisher nur in KU und KM belegt ist: KU *öätəm kēr*, KM *öütəm kēr* 'gehärtetes Eisen' (WVd. VI 233, 58) und auf urwog. **ät-* zurückgeht. Wir können also ein gemein-obugrisches **ät-* 'Eisen härten' annehmen. Die im Ost- und Südostjakischen verbreitete Bedeutung 'Schmerz, Reissen in den Zähnen (Gliedern) empfinden', die mit dem Passiv von *ät-*, *üt-* verbunden ist, ist deutlich sekundär und übertragen: der Schmerz wird mit den „Schmerzen“ des Eisens beim Gehärtet-werden verglichen.

5. ostj. Vj. J *uč*, Kr. *üč* usw. 'Kleider; Geräte; Ding'

KT 98b führt folgende Reihe an: Vj. VK Mj. *uč*, DN Sog. *üš*, DT Fil. Ts. Tš. *üč*, Kr. *üč*, -*üč*, -*üš*, Ni. Kaz. *wüş* 1. 'лопоть, vaattee, Kleider, Kleidung (DN — Tš.; Kaz.: sowohl Oberkleider als Hosen, Hemden); Überkleidung (Chalat, Mantel; Mj.); Kleidungsstück (nicht koll.; Ni.)'. 2. 'ловушка, Fanggerät (Vj.); allerlei Geräte (z. B. Netze, Äxte usw.; VK); -Gerät (in Composita; DN DT KoP Kr.)'. Von Composita seien angeführt: DN *nāj-üš*, *tüt-üš*, DT *nāj-üč*, Kr. *tüt-üš* 'Feuerzeug' (*nāj*, *tüt* 'Feuer'); DN *tāw-üš* 'Kumt', Kr. *tāw-üč* 'Pferdegesschirr' (*tāw* 'Pferd').

Die scheinbar sehr verschiedenartigen Bedeutungen von 1. und 2., aber auch die sehr unterschiedlichen Bedeutungen innerhalb jeder dieser beiden Gruppen (z. B. Netze, Äxte usw.) lassen sich am besten verstehen, wenn man von einer sehr allgemeinen Bedeutung ausgeht, etwa 'Sache, Ding', die dann je nach der Situation oder nach der dialektalen Konvention konkretisiert wird (vgl. z. B. deutsch 'Sachen' = 'Kleidungsstücke' usw.). Dies wird durch Angaben aus anderen Quellen bestätigt. Aus Šer. habe ich 1935, ohne damals von KT

zu wissen, *wuś* 'вещь, Sache, Ding' aufgezeichnet. Später habe ich in Vologodskijs handschriftlichem Wörterbuch gefunden: „вещь — вуш”. Ser. *wuś* bedeutet auch 'имущество, Habe, Besitz'; *śukəŋ wuś* 'Grab-Beigaben (traurige Sachen)'. Paasonen 2871 J *uč*, KoP *üč*, *üś* 'лопоть, Rock' bringt wieder eine spezielle Bedeutung; P. 2460 (selbständige Nummer!) gibt KoP *tāwuś* [= *tāw-üś*] 'Kumt'.

Aber sowohl bei KT wie bei P. erscheinen unmittelbar hinter den angeführten neue Stichwörter, die lautlich identisch sind und mit der zuerst behandelten Wortfamilie verbunden werden können, wenn wir von der Bedeutung 'Sache, Ding' ausgehen. Ein Wort mit einer solchen allgemeinen Bedeutung kann leicht zu einem der für die obugrischen Sprachen so typischen Ergänzungs-Parallelwörter werden, indem seine spezifische Bedeutung immer mehr verblasst; es fügt dann dem parallelisierten Wort eine etwas unbestimmte Nuance hinzu, die etwa übersetzt werden kann 'und das andere noch dazu Gehörige' [8].

Als solches Ergänzungs-Parallelwort tritt *üč*, *üś* auf in Kr. folk. *pätü-üč werət* 'sie begrüßten sich' (KT 98b), KoP *jəm-otəm üś werət* (P. 1561), Patk. II 130 *jim-üdəm uč vēret* 'sie nahmen Abschied'. Hier ist *üč*, *üś*, *uč* Parallelwort zu *pätü* 'Gruss bei der Begegnung' und *jəm-otəm* 'Gruss beim Abschied' und drückt die ganze Zeremonie bei der Begegnung oder dem Abschied aus. Eine genaue Entsprechung dazu ist Kaz. (Stein.) *wuśa āa-öt werəs*, Sy. *wuśa āl-öt werəs* 'er machte *wuśa* (das Grusswort) und das Übrige', wo *öt* 'Ding, Sache', *āa-öt* 'gewöhnliches, sonstiges Ding' bedeutet (vgl. OVD. II 159). Patkanov hat in seinem Wörterbuch aus diesen Verbindungen irrtümlich ein Wort *uč* 'Gruss' abstrahiert! [9]

In P. 2872 erscheint *üč* in einer anderen Verbindung als Parallelwort: *wetmət kōmāna mättəno wäxtə-wojen üčen* 'in der fünften Grube sind Schlangen und andere [Kriechtiere]' (*wäxtə-woj* 'Schlange'). Und in P. 2873 dient das Adjektiv *üčəŋ* als Parallelwort zu *seməŋ* 'Auge': ... *seməŋ üčəŋ oŋ pelkat tewüj* 'sein eines Auge „usw.“ wurde (von den Raben) gefressen' (Übersetzung bei P. ungenau).

Wie M. LIIMOLA in FUF 31, 354 gezeigt hat, dient die wogulische etymologische Entsprechung von ostj. Vj. *uč* ... Kaz. *wuś*: wog. KM *wos* 'Kleider', KU *os*, P *wuś*, So *us* ebenfalls als typisches Ergänzungs-Parallelwort. Auf diese feste ostjakisch-wogulische Gemeinsamkeit gestützt, können wir auch folgenden Wortartikel aus KT 105b hierher stellen:

Trj. *utl*, *utl* 'alle, jeder'; *neyremaüm utlam* 'alle meine Kinder'; *räyäm-jayaam utlama mōjaüm* 'ich gab sie (viele Gegenstände) jedem meiner Verwandten'; *päyaam utlama aipōtaüm* 'ich gab sie (die Speisen) allen meinen Söhnen'; *päyaa utl* 'hānen kaikki poikansa'; *wāaia utl* 'hānen kaikki poronsa'.

Die beiden Konstruktionen *räyäm-jayaam utlama* und *päyaam utlama* zeigen eindeutig, dass es sich beide Male um parallelstehende Dative handelt, wobei nur an den zweiten (*utlama*) das Dativsuffix *-a* angefügt wird. Dies ist eine wohlbekannte [10], für das Obugrische charakteristische Konstruktion. Dann werden die beiden Wörter aber auch sonst gleichgebaut sein: dem normalen Possessivsuffix *-aam* 'meine' entspricht nach dem kakuminalen *t* genau *-lam* (*a > l* [11] assimiliert): *päy-aam ut-lam*. Ein Stamm (bzw. ein Wort) *utl* mit *l*, wie er in KT angenommen wird, existiert also nicht.

Was aber ist **ut-*? Zuerst zum Lautlichen. *č* ist in Trj. (wie auch in V Vj. VK Likr.) kakuminal; KARJALAINEN schreibt *tš*. In Trj. erscheint beim Zu-

sammentreffen von *č* (im Stammauslaut) und *a* (im Suffixanlaut) die Vertretung: *-tl-*. Vergleiche z. B. Trj. *jáč-* 'zwirnen', Imper. *jáčü*, aber Präs. 1. Si. *jaŧləm* (KT 193a); *wáč-* 'mit dem „Angelnetz“ fischen', *wiča*, aber *wätləm* (KT 262a); *kčč-* 'stechen', 3. Si. *kččl* (KT 348b); usw. Das heisst: das postdentale *v* wird von dem kakuminalen *č* zu dem kakuminalen Phonem *l* assimiliert; *č* (*tš*) selbst hat sein spirantisches Element verloren und ist zu dem Klusil *t* geworden.

Wir müssen daher für die Formen Trj. *utlam* usw. einen Stamm **uč* annehmen, da *t* nicht im Auslaut vorkommt. Dieses erschlossene Trj. **uč*, das als bedeutungsschwaches Parallelwort auftritt, gehört natürlich zu Vj. *uč* usw.

Es bleibt noch ein Stichwort bei KT 98b: Kr. *uččü* 'tehdä tarpeensa (kusta, paskantaa) / seine Notdurft verrichten (pissen, kacken)'. Es handelt sich, wie Übersetzung und Bedeutung zeigen, um ein verhüllendes Wort, das statt der beiden Wörter Kr. *χöstä* und *pättä* gebraucht wird. Es ist nur für eine Lokalmundart belegt, stellt also ein gelegentliches Ersatzwort dar. Denken wir daran, dass z. B. im Deutschen ein Verb mit einer so allgemeinen Bedeutung wie *machen* auch für 'seine Notdurft verrichten' gebraucht wird, so ist offenbar in ostj. Kr. der (gewöhnlich als Nomen verwendete) Stamm *uč* mit seiner allgemeinen Bedeutung auch als Verbalstamm mit verhüllender Bedeutung gebraucht worden.

6. Ni. *otap*, Kaz. *otap*, 'Polarfuchs'

In KT 132b ist folgendes Wort angeführt: Ni. *otap*, Kaz. *otap*, O *alap* 'naali / Polarfuchs'. Es handelt sich anscheinend um ein von Ni. bis O weit verbreitetes, allen drei Gewährsmännern KARJALAINENS ohne Einschränkung [12] bekanntes Wort für ein sehr wichtiges kostbares Pelztier der ostjakischen Jäger. Als ich dieses Wort mit dem Erscheinen von KT kennenlernte, verstand ich nicht, wieso mir ein so wichtiges Wort völlig unbekannt geblieben sein sollte, obgleich mir die Bezeichnung des Polarfuchses Ni. *lekap*, Kaz. *lepak*, O *lebak* (KT 489a) sehr wohl bekannt war.

Die mehrmalige Betrachtung der Stelle bei KT 132b brachte die Erklärung. Nach dem oben angeführten Wort Ni. *otap* usw. 'naali' folgt in KT unmittelbar: Ni. *otap*, O *alap* 'väri, maali, kpacka / Farbe'. Sowohl zu Lebzeiten Karjalainens wie nach seinem Tode sind von seinen Zetteln je eine oder auch mehrere Abschriften gemacht worden, die etwa vier verschiedene Handschriften aufweisen (vgl. auch KT S. XVIII und XIX). Viele dieser Kopierzettel weisen im ostjakischen Teil Transkriptionsfehler auf (die oft in das Wörterbuch eingegangen sind). Hier hat ein Abschreiber *naali* statt *maali* geschrieben. Dieser Zettel ging dann zum Übersetzer, und so entstand ein neues ostjakisches Wort für 'Polarfuchs'.

Diese meine Vermutung wurde von mir noch einmal 1963 in Leningrad mit 6 ostjakischen Studenten aus dem nordostj. Gebiet überprüft, denen ein Wort *otap*, *alap* 'Polarfuchs' völlig unbekannt war. Ebenso ergab die Überprüfung der erhaltenen Wortzettel zu KT, die mir die Finnisch-ugrische Gesellschaft grosszügig ermöglichte, dass kein Originalzettel von Karjalainens Hand mit Ni. *otap* usw. 'naali' existiert. Das Wort ist also aus dem ostj. Wortbestand zu streichen.

- [1] Y. H. TOIVONEN: „... bei der Veröffentlichung ... [ist] der Grundsatz befolgt worden, dass alle etymologisch zusammengehörigen Wörter und ihre Ableitungen in den verschiedenen Dialekten zusammenzustellen versucht worden ist“ (KT XX). — KAI DONNER: „Alle etymologisch zusammengehörigen Wörter sind im allgemeinen unter demselben Wortartikel vereinigt und ausserdem die zusammengesetzten Wörter, deren erster Teil ...“ (P. XXI).
- [2] Knappe Hinweise darauf finden sich in meinem 1966 in erster Lieferung erschienenen „Dialektologischen und etymologischen Wörterbuch der ostjakischen Sprache“. Ich führe hier die Angaben nach KT und P. nach den in meinem Wörterbuch angewandten Grundsätzen (phonematische Transkription; Reihenfolge der Dialekte von Ost über Süd nach Nord; Zusammenfassung der Bedeutungsangaben; ua.) an.
- [3] Bei Collinder mit Druckfehler: unmouillierte *aa*.
- [4] Die deutschen Übersetzungen von KT sind hier und an einigen anderen Stellen von mir präzisiert worden.
- [5] Das lange *tt* ist offenbar als affektive Verstärkung zu erklären, wie dies einige Male in der Verbalbildung der Irtysch-Mundarten vorkommt.
- [6] Siehe auch G. GANSCHOW, Affektiv-deskriptive Wortbildungssuffixe im Ostjakischen. *Congressus Intern. Fenno-Ugrist. Budapestini*... 1960, S. 188f.
- [7] In VNGy. IV 185 steht statt *ālmām šopar* die Form *ālām šopar*. Da sonst bei Munkácsi und Kannisto ein *wog*. Stamm *ālm-*, *ōlm-* mit *m* erscheint, ist *ālām* wohl ein (Hör-, Schreib- oder Druck-) Fehler für *ālmām*.
- [8] Siehe für das Wogulische: M. LIIMOLA, FUF 31, 354.
- [9] Richtig zu Patk. *uč* schon M. LIIMOLA, FUF 31, 354, Anm. 2. Siehe auch ALH 12, 250 Anm.
- [10] Siehe z. B. E. LEWY, Zur finn.-ugr. Wort- und Satzverbindung (1911), S. 13ff.; K. BOUDA, JSFOu. 47, 2, S. 63f.; OVD. II 89, 145.
- [11] KARJALAINEN schreibt *Ł* und *l*. *Ł* ist eine kombinatorische Variante nach dem stimmlosen *t*.
- [12] Es fehlt z. B. die oft von KARJALAINEN benutzte Kennzeichnung: „selten“.

AZ OSZTJÁK NYELV BELSŐ ETIMOLÓGIÁJÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

Írta: Steinitz Wolfgang

Ámbár a legfontosabb két osztják szótár szerkesztői (K. F. Karjalainen és Y. H. Toivonen, ill. H. Paasonen és Kai Donner) az etimológiai elv alapján állították össze szócikkeiket, mégis mindkét önmagában igen kiváló mű sok kérdést hagyott tisztázatlanul az osztják belső etimológia területén. E hiányok pótlására a szerző megvizsgálja a *čááat-*, *oxlāmətä*, *ol'am*, *etəp*, *uč* (*üč*), *ol'ep* (*ol'ap*) szók etimológiáját, és helyesbíti a velük kapcsolatos téves nézeteket. Egyúttal arra is példát ad, hogy az összehasonlító etimológiai vizsgálatokban a szóalak és jelentés szempontjait sok-sok összefüggésben kell tisztázni, nem feledkezve meg az időbeli, társadalmi, kultúrtörténeti, néprajzi, sőt olykor még a tipográfiai egybevetés mikrofilológiai alkalmazásáról sem.

SZLOVÁK NÉPDALOK A „PESTHER TAGEBLATT-BAN”

Írta: SZIKLAY LÁSZLÓ

A kelet-európai kis népek a XIX. században szakítottak végleg a feudális korszaktól örökölt patriotizmussal, s építették ki a maguk modern polgári nemzeti öntudatát. A régi ellen s az újért folytatott harcot egyszerre két fronton kellett megvívniok; a múlthoz ragaszkodó belső, hazai reakciós erők mellett számolniok kellett azzal a politikai, gazdasági és kulturális elnyomással is, amely a megszálló idegen nagyhatalom részéről nehezedett rájuk. Ezt a helyzetet az súlyosbította — különösen a volt Habsburg-monarchia területén —, hogy az egymás mellett élő kis népek jóformán csak a nyelvi kultúra, az irodalom eszközeivel háborúskodtak a maguk függetlenségéért és modern nemzeti öntudatuk kialakításáért, irodalmi fejlődésüket pedig a nemzetiségi harc tette bonyolulttá és ellentmondásossá.

Az egymással vállvetve vagy éppen egymás ellen harcoló kelet-európai népek között a német kultúra játszott fontos közvetítő szerepet. Nemcsak azzal, hogy a korszerű eszmévilág sok fontos tényezőjét juttatta el hozzájuk. Herder hatásáról vagy pl. Bécs szerepéről már sok szó esett. A dicső nemzeti múlt ápolása vagy a népi kultúra, a népköltészet utánzása részben úgy lesz fegyverré a XIX. századi cseh, szlovák, magyar, délszláv, román stb. írók műveiben, hogy szem előtt tartják a német irodalomnak Schlözer-től kezdve Herderen és Jakob Grimmen át egészen Talvjig a kelet-európai népek iránt táplált rajongását, illetőleg e rajongás tartalmi jegyeit. Ennek a terjesztésében, illetőleg az egyes — sokszor egymással szembenálló — nemzetek megismerkedésében azok a német nyelvű írók is fontos szerepet játszottak, akik magán a szóban forgó területen éltek, s megszerették azt a népet vagy azokat a népeket, amelyeknek a kultúrájával a helyszínen tudtak megismerkedni. Abban a korszakban, amikor minden egyes kelet-európai nemzet csak a maga kultúrájának a kiépítésén fáradozott, ennek a közvetítésnek felbecsülhetetlen jelentősége volt, mert lehetővé tette, hogy pl. csehek és magyarok, szerbek és románok stb. a nemzetiségi harc ellenére is megismerjék egymást. Viszont a közvetítő munkának e pozitív szerepe mellett megvolt a maga hátránya is: a német nyelvű szöveg a maga arculatára formálta át, tehát megmásmította, sőt, sokszor el is torzította azt, amit tolmácsolt. Amikor pl. a cseh František Ladislav Čelakovský német közvetítésen át ismerte meg, s ebben a formájában vette át a magyar Himfy-versszakot, vagy amikor a magyar irodalomba Eugen Wesely német (és „németesített”) szövegének segítségével jutott el a „serbus manior”, nemcsak a jelzett versformák alakultak némileg át; mássá, „németebbé” lett a bemutatott kelet-európai nép lelkivilága is. Ez — természetesen — sem e nemzetek önismeretének, sem az egymásról alkotott véleményüknek nem vált hasznára [1].

Még sok filológiai részletmunkára van szükség ahhoz, hogy ebben a kérdésben teljesen tisztán tudjunk látni, s a német kulturális közvetítés jelentőségéről és összes közvetkezményéről számot tudjunk adni. Szerény fejtegetésünket csak apró adaléknak számjuk ehhez az előreláthatólag hosszú éveket igénybe vevő munkához.

Siegfried Kapper csehországi zsidó származású, smíchovi születésű író (1821–1897), a cseh, morva, szlovák és szerb népköltészet német nyelvű tolmácsolásával ját-

szotta a múlt század derekán a közvetítő fontos szerepét [2]. Azok, akik működésének ezzel a szektorával eddig foglalkoztak, jelentőségét cseh, illetőleg délszláv szempontból méltatták: rámutattak, hogy a németiség s az említett szláv népek között milyen hídépítő tevékenységet végzett éppen azzal, hogy a népdalkincset tette a csehül, szlovákul, szerbül nem tudó olvasóközönség számára hozzáférhetővé.

Az 1821-ben született Kapper még Prágában tanult filozófiát [3], amikor — 1839-ben — a prágai „Ost und West” című folyóiratban első szlovák népdalfordításai megjelentek [4]. Fried Istvánnak, a korszakkal foglalkozó fiatal magyar kutatónak érdeme, hogy kiderült: Kappernek öt — német nyelven tolmácsolt — szlovák népdala az ugyancsak zsidó származású s a szomszéd népek kultúrájának közvetítését ugyanúgy szolgáló Saphir Zsigmond [5] „Pesther Tageblatt”-jának 1840-i évfolyamában is megjelent [6]. Hogy Saphir, a rendkívül ügyes lapszerkesztő hogyan jutott ehhez az anyaghoz: nagybátyja, Saphir Móric révén-e, aki éppen 1840 körül járt Prágában, s kereste fel Rudolf Glasert, az „Ost und West” szerkesztőjét [7], közvetlenül Kappertől kapta-e, akinek viszont csak később alakultak ki magyarországi kapcsolatai [8], vagy egyszerűen csak „kiollóztá” a prágai folyóiratból: arra itt most nehéz volna választ adni. Ennél viszont sokkal fontosabb, hogy a Kollár: „Národnie spievanky”-ja alapján dolgozó Kapper [9] szlovák népdalfordításaival — íme — abban a városban is megszólal, ahol a szláv kölcsönösség eszme megalapítója s a szlovák népdalkincs nagy gyűjtője harminc évig él [10], s ahol ugyanakkor a magyar irodalmi élet első nagy fellendülésének is tanúi vagyunk. Székács Józsefnek, a magyar reformkor e szorgalmas „mindenesének” szerb népdalfordításai elé írt előszavából tudjuk [11], hogy a népi kultúrát oly nagyra értékelő egykorú magyar írók a kétségtelenül fennálló nemzetiségpolitikai harcok ellenére is számon tartották, s értékelték szomszédaik népdalkincsét.

Hogy sikerült Kappernek a szlovák népdalokat a szlovákot s általában a szláv nyelveket nem ismerő magyarországi olvasóközönséghez közvetítenie? Erre szeretnénk itt választ adni, mégpedig úgy, hogy a „Pesther Tageblatt”-ban közölt öt szemelvényből kiválasztunk kettőt, amelyeknek eredetijét megtaláltuk Kollárnál, s a fordításokat összevetjük az eredetivel.

Az első költemény, amelynek „An der Donau” a címe, a német fordításban így hangzik:

Hoch über'm blauen Donaustrom
Drei weiße Vögel zieh'n;
Mein Jäger nimme die Flinte schnell
Und ziel'ß nach einem hin.
Das Fleisch gibt uns ein Abschiedsmal,
Die Federn theilen wir,
Daß du ein schönes Lied mir schreibst
Und ich ein Briefchen dir.

A „Na tichom Dunaji” címmel ellátott szlovák eredeti:

Na tichom Dunaji tri kačky sa perú,
vezmi, ťuhaj, flintu, zastrel' voľakterú.
Tebe bude mäso a mne bude perú,
žeby sme vedeli, kde budeme kerý. [12].

Ennek a fordítása szóról szóra:

A csendes Dunában három kis kacsza fürdik,
vedd, legény, a flintát, és lődd le az egyiket.
Tiéd lesz a hús és cnyém a tolla,
hogy tudjuk, melyikünk hol lesz.

Az eredeti vers formája: felezős tizenkettős, amelyet mind a magyar, mind a szlovák irodalmi köztudat hosszú ideig „alexandrinus”-nak nevezett [13]. Annak a félig népies — félig udvarházi (paplaki) epikus költészetnek a kedvelt versformája az elmúlt századokban, sőt, itt-ott még a XIX. század elején is, amely annak idején mind a magyar, mind a szlovák fejlődésben jelentős szerepet játszott. Együtt járt a világi tematika túlsúlyba jutásával az egyházi fölött. A magyar irodalomban — főleg a barokk idején — neves költők is használták, mint pl. Zrínyi és Gyöngyösi. A XIX. század folyamán azok, akik a magyar, illetőleg a szlovák költészetet népi alapokra helyezve akarták nemzetivé tenni, a nemzeti öntudatosodás szolgálatába állítani, a népi (vagy népinek hitt) hagyományokra, mondavilágra támaszkodó epikájukban használták előszeretettel. (Arany János, Ján Botto.) Igaz: Arany Gyöngyösi-re hivatkozott, amikor ezt a versformát népiesnek tekintette, a Stúr-iskola költőinél is fel lehet fedezni a XVII–XVIII. századi kéziratok énekeskönyvek hatásának nyomát. Ez a népdal viszont arról tanúskodik, hogy a felezős tizenkettős a népköltészetben is otthonossá vált.

Itt már maga a forma is biztosítja azt a játszi könnyedséget, amely az egész dalra jellemző, alapvető tényezője annak az ártatlan pajzánkodásnak, amelyet a lány a legénnyel folytat.

Kapper nem felezős tizenkettősben ülteti át a dalt németre, még a hozzá közel álló Niebelung-vers sem jut eszébe, szemelláthatóan még azzal sem törődik, hogy fordításának legalább az eredetihez hasonló könnyedséget biztosítson. Az eredetiben összesen két-két sorból álló versszakokat négy-négy jambikus sorból álló versszakokra építi át, amelyekben az első és harmadik sor négyes, a második és negyedik sor hármassorú jambus. A szlovák népdalban jól ismert (s a magyarral rokon) páros rímek helyett a német verzió rímelhelyezése: x a x a, x b x b. Maga ez a formai átalakítás is nehézkesebbé teszi a költeményt; kivész belőle a kelet-európai jellegű népdal természetközelsége, s a német műköltészettel rokon jelleget ölt.

A forma önkéntes megváltoztatásának elkerülhetetlen következménye, hogy a német változat stílusa — s ezzel együtt mondanivalója is — megváltozik a szlovák eredetihez képest. Kapper más alaphangot üt meg: nála nem a „csöndes Duna” a kedves játék színhelye, hanem a folyam árja fölötti magasság. Nemcsak azért különbözik az eredetitől, mert lényegesen bőbeszédűbb, hanem azért is, mert a szlovák dallal szemben sokkal patetikusabb és drámaibb. A szlovák szövegben „tri kačky” (három kis kacsza) fürdik: a népdal az első verssor szűkszavúságával a falu mindennapjának kedves kis idilljét mutatja be; — Kappernél „három fehér madár” „húzz el” a levegő-égen. A fordító a bevezető képek így nagyobb — de ugyanakkor kevésbé konkrét — távlatot ad. Az első versszak második két sora — ha bőbeszédűbb is a szlovák verzió első versszakának második soránál — nagyjából ugyanazt mondja, s önmagában még nem rontaná el a kedves kis jelenetnek a szlovák eredeti második versszakában oly szép csattanóját. Ami viszont Kappernél ezután következik, az már nem a falusi idill közvetlen kedvességének, hanem egy polgári otthonba illő biedermeier hangulatnak az utánérzése. „Tebe bude mäso”: tiéd lesz a hús, — mondja a szlovák dal a minden napok egyszerűségével; Kapper ebből búcsúlakomát csinál, hogy aztán a madár

tollán való osztozkodás után (!) a legény dalocskát írjon a lányhoz, a leányka pedig levéllel válaszoljon rá: Kapper záróképen érezzük a korban divatos „Stammbuch”-ok lehelletét.

Hasonló eredményre jutunk, ha Kappernek „Vom Erkennen” című tolmácsolását elemezzük:

In der Forne die Gelibte
Mag dich sehnend wohl erkennen;
Weil am Hut drei gold'ne Federn,
Die wie Liebesflammen brennen.

Meinst du? — Aber ich erkenne
Mädchen mein aus weit'ster Ferne,
Weil wir ihre Augen winken
Durch die Nacht zwei helle Sterne.

A szlovák eredeti, melynek „Zďaleka ty poznáš” a címe:

Zďaleka ty poznáš mojeho frajera
nosí za klobúkom tri husové perá.
Ešte ďalej poznáš moju frajerečku
zakvitá, prekvitá plnú fíjalečku [14].

Ennek a fordítása szóról szóra:

Messziről ráismeresz az én szeretőmre
három libatollat visel a kalapja mellett.
Még tovább ráismeresz az én babámra
ott virul, ott virít tele ibolyával.

Ebben az esetben is a forma erőszakos megváltoztatásából kell kiindulnunk; az ugyancsak páros rímű felezős tizenkettősök Kappernél ezúttal négyes trocheusokká változtak át; a két-két soros versszakokból pedig ismét csak négy-négy sorosak lettek. Maga a trocheikus forma mintha jobban adná vissza az eredeti intonációját: inkább felel meg — ereszkedő lejtésével — a szavak első szótagját hangsúlyozó szlovák versnek, mint a jambus. Mégsem képes hangulatilag — és így tartalmilag sem — visszaadni azt, amit a szlovák dal kifejezett. Ott a két szeretőnek — a legénynek s a lánynak — a vágyakozása éppen-azzal hatja meg az olvasót, hogy azt a nép dala a lehető legegyszerűbb módon, szinte a hétköznapi prózai nyelven adja vissza. Mindössze a második versszak két — a szlovákra oly jellemző — kicsinyítő képzője: „fajerečku”, „fíjalečku” jelzi, hogy nem egyszerű közlésről, hanem a falusiak idillikus szerelméről van szó. Kapper négysoros, x a x a, x b x b versképletű trocheusai már önmagukban véve is szentimentális pátoszt lopnak bele a kis költeménybe; az a tény pedig, hogy — akarva-akaratlan — bőbeszédűbbé teszi az egészet, azt a varázst rontja le, amelyet az eredeti éppen egyszerűségével kelt. Nem az ismeretlen hallgatót vagy olvasót szólítja meg az egyes szám második személyben, hanem azt a legényt, akiről szó van: a „die Geliebte” „sehnend” ismerhet rá, mert — három aranytoll van a kalapján, amelyek mint „liebesflammen brennen”. Csillogóan szentimentális-romantikus műdal lett az eredetileg puritán egyszerűségű első versszakból. De még közelebb viszi Kapper a német polgári költészethez az egész kis verset azzal, hogy a második versszak elején az egyes szám második személyben megszólított ismeretlen kívülálló mégiscsak meg-

jelenik. Mintha a távol lévő, s az első versszakban megszólított fiúnak válaszolna: „Meinst du?” Ismét csak drámaibb — és patetikusabb — lett az egész, hogy a fordító ezúttal tényleg párbeszédet csinált belőle. Az eredeti szöveg parasztlányát ibolyák borították — itt meg két „helle Sterne” fénylik a szeméből az éjszakában, a messze távolon át.

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a harmadik, „Klänge”, című dalocskában, amelynek eredetijét a „Národnie spievanky”-ban a leggondosabb kereséssel sem sikerült megtalálnunk, ez a sor olvasható: „Weiß nicht, was das soll bedeuten...” Heine: Loreley-e szól itt hozzánk a szlovák népdal német variánsából.

Kapper a szláv (az adott esetben a szlovák) népdal szerelmese volt, de úgy, hogy a kor német irodalmában kedvelt, divatos költők szemszögéből közeledett hozzá [15]. Egyik életrajzírójánál ázt olvassuk, hogy akkor, amikor ezeket a fordításokat készítette — filozófiai tanulmányai közben — az angol Shelley és Byron mellett Goethe, Schiller, Uhland, Heine, Grabbe és Immermann voltak állandó olvasmányai [16], más helyen Brentanót, Eichendorffot és Lenaut emlegetik a reá hatást gyakorolt német költők között [17]; 1844-ben megjelent „Slavische Melodien” c. gyűjteményének [18] szlovák szemelvényeiből, a rabló, de különösen a katona s a zsvány alakjának megjelenítéséből [19] nyilvánvaló Lenau hatása [20].

Hogy Kapper szabadon kezelte anyagát, saját műveit is inkább csak „Nachklänge”-eknek (utánérzéseknek) s nem hű fordításoknak tekintette, azt minden méltatója hangsúlyozza [21]. Ezen nem is szabad csodálkoznunk; a kor még nem vagy csak alig ismeri a műfordítás modern szempontjait, így pl. a szerb származású, szerbül jól tudó Vitkovics Mihály is „rendszerint megváltoztatta az eredeti versformát” [22], amikor a szerb költészetet magyarra fordította. A mi szempontunkból viszont az a fontos, hogy abban a magyarországi olvasóban, aki nem tudott szlovákul, az a kép alakul ki a szlovák népdalkultúráról, amelyet ezek és az ezekhez hasonló tolmácsolók szuggeráltak neki. Így lett úrrá pl. az az általános nézet is, hogy a szlovák népdal mindig szentimentálisan bús [23], ez okozta a szlovák falu népének általában romantikusan idealizált szemléletét is. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a XIX. században a valóban népi (paraszti) s az ál-népi kultúra között Kelet-Európa szerte seholsem tettek különbséget, sőt, — ha az az író nemzetébresztő céljainak megfelelt — a külföldnek a hazai népről alkotott képét is hajlandók voltak elfogadni, akkor talán azt sem túlságosan merész feltételeznünk, hogy a Štúr-iskola egy-két költőjének (pl. Sládkovičnak) az idealizáló nép-szemléletébe is belekerült egy-két „németes” vonás.

A modern folklór s az összehasonlító irodalomtudomány előtt álló nagy, közös feladat az itt csak felületesen érintett kérdések végleges tisztázása.

JEGYZETEK

- [1] A bevezetés gondolatmenetét vö. SZIKLAY LÁSZLÓ: A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás néhány elvi kérdéséről (XIX. század). Világirodalmi Figyelő, 1962. 4. sz. 473—512., uő: Einige metodologische Fragen der vergleichenden Literaturgeschichte (Die ungarisch-slawischen literarischen Beziehungen). Studia Slavica, IX. (1963). 311—35.
- [2] OSKAR DONATH: Siegfried Kappers Leben und Wirken. Archiv für Slawische Philologie. Berlin. 1908. 400—47., 555—85. — ALOIS HOFMAN: Die prager Zeitschrift „Ost und West”. Berlin, 1957. Akademie Verlag. 142—7., 153—4., 156—7., 159., 202., 243., 245., 269., 285.
- [3] DONATH i. m. 408.
- [4] Uo. 413.

- [5] OSZTERN RÓZSA: Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi német nyelvű időszaki sajtóban a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig. Budapest, 1930. Pfeifer Ferdinánd. 26.
- [6] Slowakische Volkslieder. Nachgebildet von SIEGFRIED KAPPER. Pesther Tageblatt. 1840. No 225. Sonntagden 20. September. An der Donau, Vom Erkennen. Klänge, Züge, In der Ferne.
- [7] HOFMAN i. m. 37.
- [8] Főleg a bácskai és bánáti szerbek között járt. Wurzbach, X. 451. — Özvegye 1908-ban Budapesten élt. DONATH i. m. 401.
- [9] HOFMAN i. m. 144.
- [10] Vö. SZIKLAY LÁSZLÓ, Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten. Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Budapest, 1965. Akadémia Kiadó. 139—75. — Maďarské vzťahy Jána Kollára v. Pešti. Dějiny a národy. Literárnohistorické studie o československo—maďarských vzťahoch. Praha, 1965. Nakladatelství československé akademie věd. 85—107.
- [11] SZÉKÁCS JÓZSEF, Szerb népdalok és hősrégék. Pest, 1863. 3.
- [12] JÁN KOLLÁR, Národné spievanky. Bratislava, 1953. STKL. I. 634. — Itt most nem vetjük fel a kérdést, hogy az eredeti szöveg mikor s hol keletkezhetett, s hogy Kollár korában a szlovák népdalkincs melyik rétegébe tartozott.
- [13] Helytelenül. A „franciás” alexandrinus emelkedő, a felezős tizenkettős mindig ereszkedő lejtésű. Viszont szerintünk helytelen a „magyaros tizenkettős” elnevezés is, mert pl. a szlovák költészeti hagyományoknak éppen olyan fontos versformája, mint a magyaroknak. Vö.: BENEDEK MARCELL: Magyar irodalmi lexikon. I. Bp. 1962. Akadémiai Kiadó, 23.
- [14] KOLLÁR i. m. I. 318.
- [15] „Der Physiologe würde sagen: der Vater ist ein Deutscher, die Mutter eine Slawin, das slawische Volkslied. In Slavicis wird manchmal geirrt.” HOFMAN i. m. 144. — DR. JAN KRAJČÍ, Příspěvky k poznání básnické činnosti Siegfrieda Kappera. Praha, Nákladem České akademie císaře Františka Josefa. 1911. 1.
- [16] DONATH i. m. 409.
- [17] HOFMAN i. m. 144.
- [18] SIEGFRIED KAPPER, Slavische Melodien. Leipzig. 1844. Wilhelm Einhorn. 156. — A szóban forgó átköltések mind megtalálhatók benne; az „An der Donau” „Bündniß” címmel (15—16); „Vom Erkennen” (11); „Klänge” (20); a „Züge” „Schwanenbotschaft” címmel (21—22); az „In der Ferne” „Dort mag jetzt Maifest sein” címmel (21). A szövegek — egy hely kivételével — változatlanok. Mindössze a „Bündniß”-szé átkeresztelt „An der Donau” első versszakának harmadik sorát írta át a költő: „Leg, Jäger, schnell die Flinte an...”
- [19] Uo. 12 katonadal (verbunkos) „Vom Kriege” címmel (22—30), majd: „Zigeunersagen” (48—56).
- [20] Érdekes és egy későbbi — Kapper egész munkásságát újszerű értékeléssel bemutató — tanulmányban részletesebb kifejtést érdemelne, hogy amikor 1839-ben „Kosakenromenzen” címmel ír egy 10 versből álló — ukrán tárgyú — ciklust, azon a Lenau: „Die Werbung” hatását lehet érezni. „Kapper versicht schließlich die Kosaken mit ähnlichen Eigenschaften, wie Lenau die magyarischen Husaren.” DONATH i. m. 415—6.
- [21] DONATH i. m. 413. Az „Ost und West”-ben 1839-ben közölt szemelvények alatt ezek a megjegyzések állnak: 1. „Frei nach dem Slowakischen”; 2. „... nachgebildet...”; 3. „Nachklänge slowakischer Volkslieder.” — Vö. HOFMAN i. m. 144. „Kappers Dichtungen sind im eigentlichen Sinne des Wortes keine Übersetzungen, sondern Nachklänge slawischer Volkspoesie.” Hofman más helyeken is megemlékezik erről.
- [22] HORVÁTH JÁNOS, A magyar irodalmi népiesség Faludtől Petőfiig. Bp., 1927. MTA. 145.
- [23] S nemcsak Magyarországon! Vö. DONATH i. m. 413., 414.

СЛОВАЦКИЕ НАРОДНЫЕ ПЕСНИ В ГАЗЕТЕ „PESTHER TAGEBLATT”

Л. Сиклан

Зигфрид Каппер, пражский журналист, по национальности немец, в конце 30-ых и начале 40-ых годов прошлого века был усердным переводчиком словацкой, чешской и моравской народной поэзии. Автор статьи обнаружил переводы пяти словацких народных песен в газете „Pesther Tageblatt” 1840 года. Эти переводы он сравнил с оригиналами и решил, что с изменением формы стихосложения и элементов стиля Каппер переделал простые, непосред-

ственные в оригинале игровые песни соответственно вкусу немецкой романтической поэзии того времени. Содействие немецкого языка в переводе — при своей положительной роли — имело свои искажающие недостатки.

SLOWAKISCHE VOLKSLIEDER IM „PESTHER TAGEBLATT“

Von

L. Sziklvy

Der Prager deutschsprachige Journalist Siegfried Kapper war gegen Ende der dreissiger und zu Beginn der vierziger Jahre des vorigen Jahrhunderts ein eifriger Übersetzer der slowakischen, tschechischen und mährischen Volksdichtung. Fünf seiner slowakischen Volksliedübersetzungen konnten im Jahrgang 1840 des „Pesther Tageblattes“ aufgefunden werden. Der Vergleich mit den Originalen führte zu der Feststellung, dass Kapper die ursprünglich einfachen ungezwungenen, spielerischen Texte durch Änderung der Versform und der Stilelemente zu dem Geschmacke der zeitgenössischen romantischen deutschen Dichtung entsprechenden Liedern umgestaltet hat. Ausser ihrer positiven Rolle hatte also die deutschsprachige Vermittlung auch eine entstellende Wirkung.

IDEGEN NYELVEK NYELVJÁRÁSTÖRTÉNETI KUTATÁSAINAK TANULSÁGAIBÓL

Írta: TÖRÖK GÁBOR

1. A magyar nyelvjárástörténet egyre jelentősebb eredményekkel dicsekedhet, de más nyelvekéhez viszonyítva mégiscsak fiatal tudományág. Ez nyilván nemcsak hátrány, hanem előny is. A mi kutatásaink már megindulásukkor sokkal fejlettebb nyelv- és nyelvjárásszemléleten alapulnak, és korszerűbb módszereket alkalmazva szilárdabb eredményeket mutathatnak fel, mint a fél évszázaddal korábbi német vagy francia nyelvjárástörténeté.

Úgy vélem, mégsem fölösleges rövid szemlét tartanunk más népek nyelvjárástörténeti kutatásai fölött. Módszerbeli és egyéb tanulságaikat akkor is hasznosíthatjuk, ha egyrészt tudjuk, hogy különböző nyelveknek különbözők a nyelvjárástörténeti lehetőségeik, más a problematikájuk, tehát mások módszereik is [1], másrészt hasonló tanulságok már saját kutatásainkból is leszűrődtek.

2. Miben térnek el kutatási lehetőségeink? Leginkább talán abban, hogy a nyugati nyelvjárástörténet forrásanyaga összehasonlíthatatlanul gazdagabb a mienknél. Sokkal korábbról maradtak jól lokalizálható nyelvjárási emlékek, sőt olyan írásművek is, amelyek tudatosan a nyelvjárási sajátságok kiemelésére törekednek. Így például LEONARDO SALVIATI a XVI. század végén tizenkét olasz nyelvjárásra fordítja le Boccaccio egyik novelláját [2]. PIERRE GOUDOU LI 1617-ben olyan versgyűjteményt ad ki, amelyben szándékosan a toulouse-i provençal nyelvjárás szókincsét használja [3]. A XVII. században több helyen alakul ki a nyelvjárási szinthez közel álló népi színjátszás: a fennmaradt színdarabok nemcsak irodalomtörténeti, hanem — sziléziai, sváb, vallon stb. — nyelvjárástörténeti emlékek is.

„Idiotikonok”, többé-kevésbé igényes tájszótárak is korábban jelennek meg nyugaton, mint nálunk. A német tájszótárak sorát 1574-ben nyitja meg KILIAEN műve a németalföldi „Brabanter Sprache” szókészletéből. Őt követi 1743-ban RICHEY Hamburgischer Idiotikonja, 1759-ből és 1785-ből két plattdeutsch szótár, 1767–71 közt TILING és DREYER munkája (Versuch eines Bremisch—Niedersächsischen Wörterbuchs). 1781-ben kiadásra kerül DAHNERT pomerániai és Rügen szigeti tájszótára, 1785-ben pedig a lívlandi német tájszavak gyűjteménye. Folytathatnám [4]. A korai tájszótárak közt a tudományos csúcsot FRANZ JOSEPH STALDER svájci lelkésznek és ANDREAS SCHMELLERnek a művei jelentik. STALDER a svájci nyelvjárások szókincsét dolgozta fel (Probe eines schweizerisches Idiotikons: 1806, Versuch eines schweizerisches Idiotikons: 1812) mintaszerűen [5], ANDREAS SCHMELLERnek pedig két szempontból is kiemelhetjük tudománytörténeti érdemeit. Bayerisches Wörterbuch-ja (1827–37 közt jelent meg több kötetben) a maga igen tekintélyes egykorú szóanyagával rendkívül értékes forrás a közelmúlt nyelvjárástörténetét vizsgáló szakember számára. De a szerző — korát messze megelőzve — művében összekapcsolja már a nyelvjárási és a nyelvtörténeti szemléletet. Szótára a bajor földön keletkezett régi iratok és oklevelek nyelvi anyagát is tartalmazza [6].

Természetesen nemcsak a német nyelvtudomány van nálunk kedvezőbb helyzetben: korán, 1766-ban készült el a svédek első tájszótára, a *Swenskt dialect lexicon* is [7].

A mi legkorábbi nyelvjárás-leíró tanulmányaink a XIX. század elejéről valók. Még észtl nyelvrokonaink is fölmutathatnak ezeknél néhány évtizeddel korábbi művet (A. W. HUPEL, *Ehstnische Sprachlehre für die beiden Hauptdialekte*. 1780) [8]. A német nyelvészek számára ilyen korai dolgozatok például J. S. VATERÉ [9] Alsó-Karintia nyelvjárásairól (*Proben deutscher Volksmundarten*. 1816) és a már említett STALDERÉ (*Die Landessprachen der Schweiz oder schweizerische Dialektologie*. 1819). Ez utóbbi ismerteti az egyes kantonok nyelvjárásának hangtani sajátosságait, és bemutatja nagyobb szövegben is: a tékozló fiú példázata negyvenkét svájci német, tizenöt svájci francia, nyolc svájci olasz és hat latin nyelvjárásra van lefordítva. STALDER megkísérel történeti szempontot is alkalmazni: a helyi nyelvjárásokat a szentgalleni kolostor ó- és középfelnémet nyelvemlékeivel veti egybe [10]. Rendkívül értékes SCHMELLERnek a bajor nyelvjárásokat feldolgozó két kötete (*Die Mundarten Bayerns*. 1821). Ez a nagy tanulmány már a társadalmi rétegződésről sem feledkezik meg: összehasonlítja a falusi parasztok, a városiakok és a művelt felsőréteg nyelvhasználatát. Igen részletes hangtani útmutatót ad. Hangjelölése a korábbiakhoz képest finom: megkülönbözteti a nyílt, a középső nyelvallású és a redukált e-t, jelöli az orrhangúsodást [11].

Franciaországban H. B. GRÉGOIRE abbé nevéhez fűződik ilyen, ma már nyelvjárástörténetinek minősülő tekintélyes anyag összegyűjtése. 1790 körül küldte szét körleveleit az országban, melyekben a helyi nyelvjárások után érdeklődött. A körlevelek főbb kérdései: 1. az illető vidéken általános-e már a francia nyelv, vagy beszélnek még nyelvjárásban is? Egy tájszólás van-e, vagy több? 2. E beszélt nyelvjárások a jól ismert, hagyományos régi nyelvváltozatok-e vagy sem? 3. Mennyire távolodtak el a francia nemzeti nyelvtől? 4. Van-e a vidéknek különleges földművelési és egyéb szakszókincse? 5. A szóvégi hangok közt a mássalhangzók gyakoribbak, vagy inkább a magánhangzók? 6. Van-e eltérés a szomszédos helységek nyelve közt? [12]. 1806–12 között jelennek meg COQUEBERT DE MONTBRET térképei a francia nyelvjárások határaitól [13]. 1809-ben JEAN-JACQUES CHAMPOLLION-FIGEAC nagy tanulmányt tesz közzé néhány franco-provençal nyelvjárásról. 1824–31 közt napvilágot lát CHARLES-ÉTIENNE COQUEBERT DE MONTBRET másik jelentős műve: több, mint száz nyelvjárásra lefordítva közli a tékozló fiú példázatát. E munka értékét csak az csökkenti, hogy nem közvetlen gyűjtésen alapul, a préfectusok, alpréfectusok végzik [14].

Az olasz nyelvjárásokról 1804-ben jelenik meg KARL LUDWIG FERNOW áttekintése. Ezt rövidesen követi VISSENTU PORRU dél-szardíniai nyelvjárási nyelvtana [15].

A portugál nyelvjárásokról kétszáznegyven éves ismertetés áll a kutatók rendelkezésére: JERONIMÓ CONDATOR DE ARGOTE „Regras de língua portuguesa, espelho da língua latina” című művének második kiadásában (1725) már van egy fejezet a portugál nyelvjárásokról. A XVIII. század végén GASPAR MELCHIOR DE JOVELLANOS jónéhány tanulmányban részletezi az astúriai spanyol nyelvjárások jellegzetességeit.

3. Mindebből látható, hogy a legújabb kor, a legutóbbi kétszáz év nyelvjárástörténeti feltárásában nyugati kollégáink kezében a mienknél sokkal nagyobb és értékesebb forrásanyag van. Mégis — amennyire megismerhettem — ezeket alig-alig használják ki: a közelmúlt náluk nem „téma”. A kutatások zöme a XVI. század előtti nyelvjárási viszonyokkal foglalkozik. Ezek közül szemelgettem, és ismertetek most néhány olyat, mely számunkra tanulságos lehet.

A helyhez köthető szövegelemeket megelőző korokat vizsgálva, a nyelvész Németországban is a helynevek és lokalizálható személynevek régi alakjaira építi történeti nyelvföldrajzi kutatásait. WALTER MITZKA például [16] kőbe vésett feliratok, oklevelek helynevei, valamint idegen nyelvekbe átkerült, azonosítható földrajzi nevek alapján állapítja meg, hogy a rajnai és a középfrank nyelvjárást a „Lautverschiebung” a VIII. században érte el, továbbá azt, hogy a XIII. században az *lf, rf / lp, rp* határ a mainál lényegesen délebbre húzódott Hessenben, s a *dit dies* csak a XVI. század elején vált itt általánossá a *daz* és *waz* mellett. Látszólag néhány, időben egymástól elszigetelt izofon és izoglossza MITZKA kutatásainak az eredménye. Ő azonban mindezeket — és még másokat — értékes következtetések levonására használja föl: hosszabb, eddig még nem lokalizált középfelnémet nyelvemlékekben az *lp* és *rp*, a *daz* és *waz* alakok mellett jelentkező *dit* és a *he(r)* együttes megjelenése hesseni eredetre mutat. MITZKA e kutatásaiban számol idegen írások és távolabbi kultúrközpontok — például a mainzi kancellária — nyelvi hatásával. — A korai helynevek közül a helyhez köthetőket mások is fölhasználják a nagyobb, de nem lokalizálható emlékek adatainak térbeli és időbeli kiegészítéséül [17].

A terjedelmes, lokalizálható emlékek feldolgozásának korábbi típusa általában csak egyes emlékek nyelvjárási sajátságainak elszigetelt kimutatására szorítkozik, majd összeveti az emlékből kiszűrt sajátságokat a ma azon a területen élő nyelvjárással. Lássuk NIKOLAUS DELIUS tanulmányát [18] a XIII. század szardíniai nyelvjárásáról. A szerző csak szórványosan használ föl néhány XI–XIII. századi oklevelet: lényegében Sassari város XIII. századi statutumainak a nyelvét dolgozza fel. A nyelvjárás akkori és mai állapota közt mutatkozó egyezéseket emeli ki inkább; az eltéréseket nem magyarázza, legföljebb megállapítja, hogy ez vagy az a változás akkor még nem következett be. Nem foglalkozik sem a latin írásbeliség föltehető hatásával, sem azzal, hogy vajon nem kerültek-e a szövegbe más egykorú olasz nyelvjárások elemei. Pedig Szardínia a sassari statutumok keletkezésének idején nem volt valami izolált terület: maga DELIUS hívja fel a figyelmet arra, hogy Pisa városának volt alárendelve. Persze, nem méltányos egy kilencven-száz évvel ezelőtt keletkezett műtől mai szempontokat követelni! De azt mégis meg kell állapítanunk, hogy DELIUS dolgozatának számunkra inkább negatív tanulsága van: hogyan nem szabad ma már nyelvjárástörténetet művelnünk...

Hasonló műfajú és koncepciójú dolgozatok máshol is megjelentek. Ilyen A. DEVAUX-nak a XIV. századi grenoble-i nyelvjárásról szóló tanulmánya [19]. De már a múlt században is születtek nagyobb távlatot nyitó munkák. MONDRY BAUDOUIN már nemcsak egy-egy keresztmetszetet vág ki a ciprusi nyelvjárás történetéből, hanem a fejlődés folyamatát akarja elénk tárni [20]. Forrásai egyrészt az élő nyelvjárások (a sziget minden járását beutazta), másrészt szövegek. A szövegek közt ismerteti a középkoriakat, melyeknek korábbi, XIII. századi rétegében még erős a bizánci görög hagyomány hatása. Az újabbak, a XV. századtól már sokkal tisztábban tükrözik a beszélt nyelvet. A ciprusi nyelvjárás kialakulása, elszigetelődése a görögségtől a XIII–XV. században mehetett végbe szerinte. De fejlődése nem zárult le. Az újabb változásokat kutatva, a szerző fölhasznál újabb keletű népies irodalmi alkotásokat is, például egy 1813-ban keletkezett komédiát. Forrásként kezeli az összegyűjtött népdalokat, népi epikát, melyek közül — tárgyából ítélve — némelyik igen régen, akár a X. század táján is keletkezhetett. A népköltészet konzervatívabb szókinccse, régiesebb alak- és mondattana miatt alkalmas nyelvjárástörténeti fölhasználásra. Természetesen feldolgozza a munkája megírása előtt keletkezett ciprusi nyelvjárástörténeti munkákat is (több is van!). Forrásainak ismertetése és értékelése után rátér arra a

kérdésre, hogy mikor és milyen nyelvi hatások érték a sziget görögségét. Nyelvjárás-történeti és nyelvjárási adatokkal mutatja be az ősi görög, valamint az olasz, francia és török eredetű jövevény elemeket. A hangtörténetben a descendens módszert választja — választhatja is! —, a *koinéból* indul ki, s azt vizsgálja, mi lett a *koiné* egyes beszédhangjaiból a ciprusi nyelvjárásban.

A német nyelvjárástörténetnek két — meglehetősen eltérő műfajú és módszerű — termékét ismertetem. FRIEDRICH KAUFFMANN-nak a sváb nyelvjárás történetéről írt műve már több, mint hetven éves [21], de ma is tanulságos. Forrásanyaga: korabeli nyelvjárási adatok, oklevél-kiadványok, glosszák, középkori verses és énekes kódexek, ősnymtatványok, biztosan sváb eredetű XVI—XVII. századi nyomtatott művek, egy 1737-ből való sváb tájszógyűjtemény, továbbá a régiségben a svábokra vonatkozó megjegyzések. Mind történeti, mind mai forrásaiból szemelvényeket is közöl. Jól látja a nyelvjárás fölötti, azon kívül létező „Schriftsprache” okozta problémákat, világosan kijelöli a későbbi kutatók számára maradó, akkor még megoldhatatlan feladatokat. Műve hangtani része elavult újgrammatikus felfogásával ma már ellentmondásra ingerel, de ma is tiszteletre méltó az a törekvése, hogy a hangok és hangszínek — akkor még nem ismerték a fonológia kategóriáit — megterheltségi változásait nyilvántartsa („Lautstatistik”). Ha szűkszavúan is, de rámutat a különféle hangváltozások összefüggéseire, lefolyására, okaira. Végső következtetése az, hogy a XIII—XIV. századra lényegében lezáródik a nyelvjárás kialakulása, s azóta jelentős, nagy, törvényszerű változás nem volt.

Egy keverék-nyelvjárás keletkezését, egységesülését és végső kiforrását mutatja be WOLFGANG JUNGANDREAS dolgozata [22]: Szilézia német nyelvjárását.

Szilézia benépesülését egyrészt a viselőjük eredetére utaló családnévek (Herkunftsfamiliennamen) alapján vizsgálja. Ilyen, származásra utaló nevek: 1. bizonyos, csak egyes vidékeken dívó jellegzetes keresztnévek (abban a korban, amelyben még az egyelemű nevek járatosak); 2. a keresztnév mellett másodlagos, majd családnévként viselt *törzsnév*; 3. a másodlagos névként használt helynév, akár *de*, *von* előljárószóval, akár nélküle. Felhasználja JUNGANDREAS a betelepülés idején keletkezett német helynévanyag vallomását is. Átvizsgálja a publikált régi sziléziai oklevéltanyagot, hogy összegyűjtse a településtörténeti utalásokat, sőt a mai nyelvjárások is adnak számára támpontokat. A számos irányból, vidékről érkező telepesek nyelve nem egységesült azonnal. A különféle nyugatnémet nyelvjárási sajátságok eleinte tarka összevisszaságban tűnnek föl az oklevelekben. Lassacskán mégis megindul a különböző nyelvjárási sajátságok összeötvöződése: néha egyetlen szón belül is. Főként ez az összeolvadás formálja a sziléziai nyelvjárást, de hatnak a környező szláv nyelvek is. Több hangtani sajátságot ebből kell magyaráznunk (főleg a lengyel nyelv hatása mutatható ki). A nyelvjárási konglomerátum egészét befolyásolják a környező német nyelvjárások. Az összeolvadás, az egységesülés a XVI. században befejeződik. A XVI—XVII. századi sziléziai népdramák nyelve — lexikai és mondattani régiességeket leszámítva — már alig tér el a mai sziléziai nyelvjárástól.

JUNGANDREAS látja, hogy az írásosságot már az ófelnémetben és középfelnémetben is kötik bizonyos normák, noha akkor még nem létezett a mai értelemben vett „Schriftsprache”. A középkori sziléziai oklevelek általában a „középnémet oklevélnyelvet”, a „mitteldeutsche Urkundensprache”-t használják. A helyi nyelvjárás azonban beszűrődik ebbe a nyelvtípusba. Képzett pap, hivatásos írnok írásai kevésbé használhatóak, sokkal inkább a lovagok, céhek írásai. Nyelvi, nyelvjárástörténeti szempontból legértékesebbek a parasztok és a kispolgárok aránylag igen ritka írásai. Kitűnő forrásanyagot jelentenek a Sziléziában élő lengyelek német nyelvű iratai. Ezek azt is

sejtetik, hogy a sziléziai nyelvjárás és az irodalmi (írás-) nyelv közt egy harmadik nyelvváltozat is volt: egy provinciális sziléziai köznyelv-féle (mittelalterliches Stadtschlesisch).

JUNGANDREAS és KAUFFMANN művét esetlegesen emeltem ki a német nyelvjárástörténet gazdag terméséből. A nagyszámú rész kutatás után VIRGIL MOSER magas színvonalú összefoglalásra, szintézisre vállalkozhat. Frühneuhochdeutsche Grammatik-ja [23] megrostálja és summázza a felhalmozódó részeredményeket. Műve mind a nyelvjárások, mind a nyelvjárások felett alakuló irodalmi és köznyelv történetét tárgyalja, nem téveszti szem elől e nyelvtípusok dialektikus összefüggéseit és kölcsönhatását, s nem szakítja el a nyelvi-nyelvjárástörténeti problematikát a helyesírás történetétől sem, sőt tekintettel van az irodalomtörténet igényeire is.

A francia nyelvjárástörténetnek aránylag új alkotása LOUIS REMACLE Le problème de l'ancien wallon (Liège, 1948) című munkája. A tanulmány tulajdonképpen vita-írat: a középkort kutató történészek karmaiból szeretné kiragadni általában a francia, különösen pedig a vallon nyelvjárástörténetet. A vallonföldi középkori írásnyelv — Remacle terminológiája szerint: *scripta* — nem tekinthető vallon jellegűnek. Ez az írott nyelv, melyet a történészek írott vallonnak tartanak, messzebb áll a középkori beszélt vallontól, mint az 1200, vagy akár 700 körül beszélt nyelvjárás a maitól [24]. — REMACLE tételei máshol is ilyen kiélezettek; úgy vélem, ezt a francia nyelvjárástörténet speciális helyzetéből, a szerzőnek a kétértelmű terminológia felszámolására irányuló törekvései alapján kell megítélnünk.

A tanulmány első része a középkori vallon nyelvjárások területi viszonyait és a mai vallon nyelvjárási jelenségeknek ascendens vizsgálatát, a középkorig való visszavezetését tartalmazza. E rész bevezetőjében vázolja a kérdés mai állását, bírálja az eddigi vallon nyelvjárástörténeti szakirodalmat. Okosan világítja meg az ascendens módszer előnyeit. Megrajzolja a mai nyelvjárási helyzetet, majd beszél a mai és a történeti adatok kiválasztásának, osztályozásának és feldolgozásának kérdésköréről. Ezután elemzi a mai és a történeti adatokat. Eredményeit időrendi kimutatásokba foglalja. Ezek összesítéséből kiderül, hogy az ötvenegynéhány nyelvi jelenség közül, amelyek a vallont a szomszédos nyelvjárásoktól elválasztják, a legtöbb a XIII. század kezdetéig visszavezethető, vagyis a vallon nyelvjárás elkülönülése, szomszédaitól való elszigetelődése ekkorra nagyjából lezárult. A tanulmány második része egy 1236-os keltezésű liège-i oklevél nyelvi elemzése. Szétválasztja a francia, a közös francia-vallon, a csak vallon (százalékosan mindössze 12%-nyi) és az egyéb (szomszédos nyelvjárási stb.) elemeket. Megállapítja, hogy ilyen a későbbi oklevelek nyelve is; csak elvétve találni olyan teljesen kevert nyelvű, franco-vallon jellegű emléket, mint amelyet műve függelékében bemutat.

A vallon írástradíció csak a XVII. század népi-irodalmi termékeiben alakul ki, ettől kezdve folyamatosan él, de a francia íráshagyomány mindvégig erősebb marad.

A francia nyelvészet is eljutott már a nyelvjárástörténeti vizsgálatok összegezéséig. Az ófrancia nyelvjárási sajátosságokat például W. VON WARTBURG summázza [25].

Lássunk végül egy szláv nyelvjárástörténeti munkát! DEZSŐ LÁSZLÓ kandidátusi disszertációja dél-máramarosi ukránok XVI–XVIII. századi nyelvével foglalkozik [26]. A mai nyelvjárási adatokon kívül a már kiadott és a saját kutatásai során feltárt lokalizálható írásos anyagot használja fel forrásul. Nem az egész rendszernek, csak kiválasztott hang- és alaktani jelenségeknek a történetével foglalkozik. A jelenségek — különösen az importált jelenségek — tárgyalásában nagy mértékben támaszkodik a településtörténeti kutatásokra. Az ukrán nyelv történeti adottságai

miatt is, a nyelvjárás eléggé elzárt, elszigetelt volta miatt is az irodalmi norma hatásának a vizsgálatával kevésbé kell foglalkoznia, mint a nyugati nyelvjáráskutatóknak.

Éppen a szláv nyelvekkel kapcsolatban említhetjük meg, hogy egységes irodalmi nyelv hiánya mennyire megkönnyítheti a nyelvjárástörténeti kutatásokat. A délszláv területen például egyetlen irodalmi nyelv helyett számos kis, regionális irodalmi nyelv támadt. A nyelvmélcsoportok hang- és alaktani, valamint írás- és helyesírástörténeti feldolgozása után ma már minden ismeretlen eredetű emléket két-három megyényinek megfelelő területi pontossággal lokalizálnunk lehet [27].

4. Rendszerezzük kis szemlénk tanulságait! Megismerhettünk közvetlenül átvethető és hasznosítható nyelvjárástörténeti eljárásokat. MITZKÁNAK a hesseni nyelvjárás történetéről írt cikke például sejteti azokat a lehetőségeket, melyeket nálunk KUBINYI LÁSZLÓ helynévanyagon végzett nyelvjárástörténeti kutatásainak és a Deme által javasolt nyelvmélc-tipizálásnak a szintézise hozhat [28]. De talán az sem mellékes, hogy a külföldi, illetőleg idegen nyelvek nyelvjárástörténetéből levont tanulságok analógikusan is megerősítik hazai kutatásaink alapkoncepcióját. Megbízható eredményekhez túlnyomórészt induktív módon juthatunk. Ez a módszere a mi munkánkunknak is. De vigyáznunk kell, hogy nem csap-e át az indukció előnyben részesítése olykor munkafecsérlésbe, s nem áll-e a dedukcióról való tartózkodás mögött az elvi megállapításoktól vizsgáló pozitívizmus. A magyar nyelvjárástörténet eddig elért sikerei a külföldi tanulságokkal együtt nagyobb teret nyitnak az indukció és dedukció helyes és jogos összekapcsolásához.

A vizsgált művekből kiderül, hogy

a) A nyelvjárások története és a nyelvi norma kialakulásának a története nem választható el egymástól. Attól a kortól kezdve, amelytől nyelvi normáról egyáltalán beszélhetünk, magyar nyelvjárástörténet csak a nyelvi norma, az irodalmi és a köznyelv történetének vizsgálatával együtt művelhető [29];

b) Számolnunk lehet, sőt olykor kell is regionális irodalmi nyelvek, regionális köznyelvek létezésével [30];

c) A nyelvjárástörténet föltétlenül rászorul a településtörténet segítségére, sőt a nyelvjárástörténetnek és a történelemnek éppen a településtörténet a legfőbb érintkezési felülete [31];

d) A nyugati nyelvjárástörténeti kutatások általában megerősítik a szovjet nyelvtudománynak azt az elméleti megállapítását, hogy a nemzeti nyelv kialakulásának kezdetétől újabb nyelvjárási különbségek már nem, vagy csak kivételesen keletkeznek. Ha tehát mi egy nyelvjárási jelenség keletkezését visszavezetjük a közép-korba, akkor közvetve az irodalmi és köznyelv kronológiai kérdéseire is hozzászólunk.

e) Az idegen nyelvek hatását a nyelvjárások hangtörténetében számításba kell vennünk [32]!

JEGYZETEK

[1] BÁRCZI GÉZA: MNy. XLII, 82.

[2] Vö. POP, SEVER, La dialectologie. Louvain, é. n. 477—8.

[3] Uő. i. m. 283.

[4] Vö. MITZKA, WALTER, Deutsche Mundarten. Heidelberg, 1943. 3—4; NAGY JENŐ: MNy. II, 125.

[5] Vö. MITZKA, WALTER i. m. 5; NAGY JENŐ i. h. 127; POP, SEVER i. m. 763—4.

[6] Vö. NAGY JENŐ i. h. 132—4.

[7] Vö. POP, SEVER i. m. 852.

[8] POP, SEVER i. m. 1023.

[9] Ismerteti NAGY JENŐ i. h. 128.

- [10] Vö. MITZKA, WALTER i. m. 5; NAGY JENŐ i. h. 127.
 [11] Vö. NAGY JENŐ i. h. 128—34; MITZKA, WALTER i. m. 6; POP, SEVER i. m. XXXIII (bevezetés), 738.
 [12] POP, SEVER i. m. 6—7.
 [13] Uő. i. m. 24.
 [14] Uő. i. m. 19—20.
 [15] Uő. i. m. 656.
 [16] MITZKA, WALTER, Hessen in althochdeutscher und mittelhochdeutscher Dialektgeographie. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur LXXXV, 137—57.
 [17] Vö. KAUFFMANN, FRIEDRICH, Geschichte der schwäbischen Mundart im Mittelalter und in der Neuzeit. Strassburg, 1890.; REMACLE, LOUIS, Le problème de l'ancien wallon. Liège, 1948.
 [18] DELIUS, NIKOLAUS, Der sardinische Dialekt des XIII. Jahrhunderts. Bonn, 1868.
 [19] DEVAUX, A., Comptes consulaires de Grenoble en langue vulgaire (1338—40). Klny. a Revue des langues romanes-ból (Montpellier, 1912.) — Vö. még: POP, SEVER i. m. 228. POP említ egy másik szardíniai nyelvjárástörténeti tanulmányt is (WAGNER, MAX LEOPOLD: Vox Romanica IV, 233—69, V, 106—64). Ez nem került a kezembe.
 [20] BAUDOUIN, MONDRIY, Étude du dialecte chypriote moderne et médiéval. Paris, 1884.
 [21] KAUFFMANN, FRIEDRICH i. m.
 [22] JUNGANDREAS, WOLFGANG, Beiträge zur Erforschung der Besiedlung Schlesiens und zur Entwicklungsgeschichte der schlesischen Mundart. Breslau, 1928.
 [23] MOSER, VIRGIL, Frühneuhochdeutsche Grammatik. I/1. Lautlehre. Heidelberg, 1929., I/3. Uo., 1951.; MOLLAY KÁROLY hívta fel rá a figyelmemet (Pais Eml. 667—8). MOSER művének értékelő megjegyzésekkel ellátott bibliográfiai részében számos érdekes témájú nyelvjárástörténeti dolgozat szerepel.
 [24] REMACLE, LOUIS i. m. 176, 201, 205 stb.
 [25] WARTBURG, W., Évolution et structure de la langue française. Bern, 1946. 80—9.
 [26] DEZSŐ LÁSZLÓ, Adalékok a dél-máramarosi *u-zó* nyelvjárás XVI—XVIII. századi fejlődéséhez.
 [27] HADROVICS LÁSZLÓ, III. Kongr. 325.
 [28] KUBINYI LÁSZLÓ, Pais Eml. 453—8; uő.: MNy. LII, 373; DEME LÁSZLÓ, Nyatlfunk. 293 stb.
 [29] KAUFFMANN, FRIEDRICH i. m. REMACLE, LOUIS i. m.; stb.
 [30] MITZKA, WALTER, Beiträge i. h.; KAUFFMANN, FRIEDRICH i. m.; MOSER, VIRGIL i. m.
 [31] JUNGANDREAS, WOLFGANG i. m.; DEZSŐ LÁSZLÓ i. m.
 [32] JUNGANDRLAS, WOLFGANG i. m.; KUZNYÁCOV, P. JA.: Russzkaja gyijalektologija¹ 56; stb.

НЕКОТОРЫЕ ВЫВОДЫ ИЗ ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПО ИСТОРИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТОЛОГИИ

Г. Төрөк

Научным исследователям венгерской исторической диалектологии может оказать помощь и с принципиальной и методической точки зрения — обзор иностранных — немецких, французских и других исследований на эту тему.

Наши возможности и источники во многих отношениях отличаются от возможностей работы исследователей западных языков. Историческая диалектология итальянского, немецкого, французского языков имеет широкие и обильные материалы источников.

Всё же существуют и такие способы исследования, которыми могут быть и нами использованы и усвоены в нашей работе. Однако выводы, извлекаемые из результатов исследований исторической диалектологии зарубежных стран укрепляют со своими аналогиями и принципиальную основу венгерской исторической диалектологии.

Такие принципы:

а) стремление к раскрытию истории диалектов и языковой нормы в их диалектическом единстве;

б) необходимо считаться с возможностью регионально-посреднических типов языка между нормой и диалектом;

в) историческая диалектология должна работать совместно с историей поселения;

г) нельзя забывать в исследовательской работе при изучении истории звуков о влиянии других языков, находящихся на территории или окружности данного диалектного района.

LEHREN AUS FREMDSPRACHLICHEN DIALEKTGESCHICHTLICHEN FORSCHUNGEN

Von

G. Török

Der ungarischen Dialektgeschichte kann ein Überblick über ähnlich gerichtete ausländische — deutsche, französische u. a. — Forschungen sowohl in prinzipieller als in methodologischer Hinsicht von Nutzen sein.

Gewiss sind unsere Möglichkeiten und Quellen andere, als diejenigen, welche den Forschern abendländischer Sprachen offen stehen. Doch gibt es Forschungsmethoden, die übernommen und angewandt werden könnten; aber auch gewisse, aus den Ergebnissen der fremdsprachlichen dialektgeschichtlichen Forschung ableitbaren Thesen könnten durch ihre Analogien die prinzipiellen Grundlagen der ungarischen Dialektgeschichte festigen.

Als solche Leitsätze waren die folgenden zu beachten:

a) es ist anzustreben, die Geschichte der Dialekte und der Sprachnorm in ihrer dialektischen Einheit zu erschliessen;

b) es muss mit der Möglichkeit regionaler-vermittelnder Sprachtypen zwischen Sprachnorm und Dialekt gerechnet werden;

c) die Dialektgeschichte soll in Einklang mit der Siedlungsgeschichte arbeiten;

d) die Wirkung der auf dem Gebiete der Dialekte oder in deren Umgebung lebenden fremden Sprachen darf auch in der Lautgeschichtlichen Forschung nicht vergessen werden.

AZ ÁSOTTHALMI SZŐLŐMŰVELÉS SZAKNYELVE

Írta: ZSOLNAI JÓZSEF

A szőlőművelés vizsgálata hosszú ideig mellőzött területe volt a magyar néprajzi kutatásnak. A később meginduló gyűjtések — elsősorban — a nemzetközileg is híres borvidékekről valók. Így érthető, hogy a még hegyvidéki szőlőtermesztés feldolgozásával többen foglalkoztak, [1] a homoki szőlőtermesztés néprajzi — nyelvészeti feldolgozása hosszú ideig elkerülte a kutatók figyelmét. SZABÓ KÁLMÁN: Kecskemét szőlő- és gyümölcsstermesztésének múltja c. könyve — agrártörténeti szemlélete ellenére — az egyetlen olyan forrás, amely a homoki szőlőművelésről néprajzi szempontból is tekintélyes anyagot nyújt [2]. 1964-ben került sor az észak-bihari szőlőművelés és borgazdálkodás feldolgozására [3]. Ez az első vállalkozás, amely néprajzi jellege mellett tekintélyes nyelvjárási szókincset is ad a homoki szőlőtermesztésről. Az utóbbi időben örömdetesen megszáporodott (szőlőművelésről szóló) néprajzi munkák közös jellemzője, hogy agrártörténeti szemlélettel készültek [4]. A hagyományosnak tekintendő, narratív jellegű feldolgozások — legalábbis a szőlőművelés szakirodalmán belül — mintha háttérbe szorulnának. Ez lehet indokolt néprajzi szempontból, a tudomány belső szükségletéből következően, de hátrányos a nyelvészet, a nyelvjáráskutatás számára.

A néprajzi munkák nyelvjárási szövegei felbecsülhetetlen értéket jelenthetnek a nyelvészeknek, ha anyagközlésük hangtanilag hibátlan. Nem véletlen, hogy dialektológiával foglalkozó szakembereink külön útmutatót szerkesztettek — éppen az igényes anyaggyűjtés és lejegyzés miatt — néprajzi gyűjtőink számára [5]. Nyelvészeti szempontból továbbra is örömmel kell üdvözlönnünk azokat a néprajzi gyűjtéseket, leírásokat, amelyek szabatos anyagközléssel és hangtani hűséggel interpretálják a feldolgozott anyagot. A jól összeállított néprajzi leírásokból a lexikológia, a hangtörténet éppúgy gazdag anyagot meríthet, mint az etimológia. Ez utóbbira kitűnő példát nyújtott NYÍRKOS ISTVÁN: A munka- és szótörténet összefüggésének kérdéséhez c. tanulmánya [6].

Közismert az is, hogy a hagyományos paraszti gazdálkodást kiszorítják az új agronómiai eljárások. Számítalan munkaművelet megy feledésbe, ezzel együtt számítalan nyelvi kifejezés, szerkezet, szólás és úgynevezett *nyelvjárási szakszó*. Ha nem gyűjtjük össze az anyagot, a veszteség több dialektológiai probléma megoldását nehezíti. Ismeretes, hogy nyelvjárás alak- és mondattani irodalmunk szegényes. Talán amiatt is, mert népköltészeti gyűjteményeinken kívül nem áll rendelkezésünkre nagyobb terjedelmű, folyamatos nyelvjárási beszédhelyzeteket feldolgozó anyag [7].

A hagyományos népi gazdálkodás munkamenetének összegyűjtése még azért is fontos, hogy ki tudjuk mutatni egy-egy termelési ág műszókincsének (az agrártudományi terminológiának) a hatását a nyelvjárási szakszókincsre és viszont.

Feldolgozásunkban az ástothalmi szőlőművelés olyan bemutatására törekszünk, amely a hagyományosnak tartott, narratív jellegű néprajzi feldolgozásnak tesz eleget. Bő nyelvjárási anyagot közölve mutatjuk be a homoki szőlőtermesztés Ástothalmon meghonosodott nyelvi készletét. Közben, ahol lehet, összehasonlításokat vég-

zünk egyéb monográfiák szóanyagával, és néhol utalunk arra is, hogy az agronómiai szókincs hogyan honosodott meg az ásatthalmiak korábbi gyakorlatában.

Dolgozatunkban nem törekszünk teljességre, nem közöljük részletesen a szőlőművelés néprajzi szempontból közkedveltebb munkaműveleteit, így a szüretet, a borfeldolgozását, a szőlőnek a lakosság táplálkozásában betöltött szerepét [8], hanem elsősorban olyan munkaműveleteket írunk le, amelyeket más gyűjtők és kutatók mellőztek.

A szőlő telepítése

1. *Talajelőkészítés.* Az általunk ismert monográfiák elhagyják a kézi talajelőkészítés részletező leírását. A szakirodalom e témát tárgyaló útmutatása is eltér az Ásatthalmon kialakult gyakorlattól [9]. Nálunk és Kecskeméten a kézierővel végzett talajelőkészítő munkát *fordításnak*, a szakirodalomban és Észak-Biharban *forgatásnak* mondják [10]. A *fordítás* a szőlőtelepítés legnagyobb munkája. Ez történhet kézierővel vagy géppel. Az ásatthalmi gazda hosszú ideig jobbnak tartotta a két kézzel történő *fordítást* a rigolírozásnál. No meg a kis *parcellát* nem is lehetne géppel *mőkfordítani*. A *fordításnak* 60–80 cm mélynek kell lenni. Legmegfelelőbb ideje az őszi vége vagy a tavasz eleje. A gazda előre *lépessé* vagy *öllé* kimérni, hogy hány *mérést* (egy mérés 100 négyszögöl) fog *mőkfordítani*. Ezután *emböröket* fogad, hogy idejében, még a talaj megfagyása előtt kész legyen a *fordítás*. A *fordítást* általában hárman, négyen végzik. Főleg férfiak. Nőknek ez nehéz munka. Munkamegosztással dolgoznak. Az egyik ember ásóval a *tetejét szödi*, a másik *szakít*, a harmadik *kapál* stb. A *fordításhoz* szükséges szerszámok: ásó, kapa és egy *cserpák*, amibe a *kukacokat* gyűjtik. (Száz kukacért 1 liter bort adtak, egy lóbogár 2 kukacnak számított.)

A *fordítás* az első árok *kihányásává* kezdődik. Először is lábbal egyenest húznak. Az egyenes mentén két ásonyom szélességben, egy ásonyom mélységben megkezdik az árok *kihányását*. A két ásonyom (egy ásonyom = 20–25 cm) lesz az árok szélessége, kb. 40 cm. A megkezdett szélességben történik az árok további mélyítése, de már kapával. Ekkor lesz az árok kb. 60 cm mély. Kapával azért kell mélyíteni, hogy lehetővé váljék az árok — mostmár egyenletes — *ajjának a kihányása*. Ezt ásóval végzik. Egyrészt, mert 60 cm mélyről nem lehetne kapával a földet *kihányani*; másrészt, hogy az árok *ajja* laza legyen. Az első árok *kihányása* után következik a *szakítás*. Ez abból áll, hogy a fordítók közül egy az árokban marad és legalább 30–40 cm szélességben befelé *aláás* az árok — haladási iránynak megfelelő — meredek oldalának. Az *aláásáshon* úgy áll hozzá a fordító, ahogy az a *kezire esik*. Az *aláásás* szélességben (a haladási iránynak megfelelően) és hosszúságban történik. Addig kell ásni, míg *le nem szakad*. *Szakítással* tulajdonképpen egy árkot nyernek. Ugyanis a *lészakított föld* a kiásott árokba kerül. Ha az árkot *végig szakították*, akkor következik a *lészúrás*. Ezt ásóval végzik. Célja a következő árok egyenességének a biztosítása.

A *lészúrás* után új árokhoz fognak. Először is *lészódik* az új árok *tetejét*. (Egy ásonyom mélységben, két ásonyom szélességben.) A többi részmunka azonos az első árokéval. Eltérés abban van, hogy míg az első ároknál nincs *eleven lészúrás*, addig a második és a többi ároknál, miután *kihánták az ajját*, mindig *ē kő szűrni a zelevent*. A *fordító* az árokban áll és — a *szakításhon* hasonlóan — *úgy ahogy a kezire esik*, ásóval oldalsó irányban megszürkálja a megforgatott talajt, hogy teljesen laza legyen. Ezután folytatódik a *szakítással*, a *lészúrással* a következő árok. Miután kész lett a *fordítás*, a gazda kb. 80 cm hosszú, vékony és hegyes pálcát vesz kezébe, *mők-*

szurkálni vele a kész fordítást, megnézi, hogy *hatytak-é é elevenet*. Így állapítja meg a munka minőségét.

Ezzel még nem fejeződött be a talajelőkészítés munkája. Gondoskodni kell arról, hogy a szél ne vigye el a homokot. Ennek jól bevált módja homokon a *szalmázás*. A szalmát egyenletesen szórják szét a fordításon. Rendesen nők vagy fiatalabb fiúk végzik. A szalmát ezután ásóval *beleverik a fordításba*.

2. *Ültetés*. A szakirodalomban telepítésnek nevezett munkaműveletet Észak-Biharban *örökítésnek*, Kecskeméten és nálunk *ültetésnek* mondják [11]. A telepítést homokon *tavasszū* vagy *összē* végzik. Az *őszi ültetést* októberben és novemberben hajtják végre, amíg a föld be nem fagy. A tavaszi ültetés ideje március—április hónap. *Ha az idő engedi*, akkor már februárban is ültetnek. Az *ültetés síma vesszővē* történik. Gyűkeres vesszőt a homokon nem igen használnak telepítéshez. Igaz, tudják az ásóthalmi gazdák, hogy *gyűkeressē* hamarabb *beáll a budár*, de fáradtságosnak tartják a *gyűkeresztetést*. A telepítéshez a *vesszőt mán összeē mők kő szőnni*. A szüret befejezése után, amikor a levél *lészáratt*, megkezdődik az *ültetnivaló vesszők lésződése*. Előfordul, hogy a gazda a *sajáttyába* (saját szőlőjébe) nem talál *mőkfelelőt*, ilyenkor a szomszédoktól vagy más megbízható helyről szokott vásárolni.

A kiválogatás után kis *kévékbe* kötik a vesszőt (1 kéve 100—200 db), majd a vessző hosszúságának megfelelő mély árkot ásna, hogy *ēvermőhessék*. Belehelyezik a *kévéket*, és *ráhúzzák a homokot* úgy, hogy a vége kb. 10 cm-re, legalább 2 *szőmnyire ki lögyön*. Így biztos nem *fullad be*. Télen, amikor erős fagyok vannak, s esik a hó, szalmát, esetleg szálas trágyát tesznek a kinnmaradó részre, hogy a *főlső szőm sē faggyon ē*.

Tavasszal az *ültetnivalót* a telepítés előtt kibontják, és megkezdik a *pucolását*. Ez szálankint történik, hozzáértést és pontosságot követel. Általában férfiak végzik. *Meccőollóvū* levágják a *főlső száraz részit* (kb. 4—5 cm), majd a legutolsó *szőm alatti részt is*.

Ezután a *mőkpúcot* vesszőket vízbe állítják — ott tartják egy-két napig —, hogy kiültetéskor *gyűkeret tuggyon verni*. Az *ültetés* előtt a gazda *beszörzi a szerszámokat: ütetőláncot, natyfűrűt és a kőrmöst*. (Ezeket a szerszámokat csak a kimondottan szőlővel foglalkozóknál találjuk meg, tőlük szokták kölcsönkérni.)

Az *ültetés* — a szürethez hasonlóan — nagy nap. Munkában van a ház aprajagyja. Mindenki megtalálja a maga dolgát. A munka azzal kezdődik, hogy megállapítják a sor- és a tőketávolságot.

A régebbi telepítéseknél a tőkék alig vannak egy-két *sukra* (33 cm) egymástól, az utak távolsága csak *ēty kis lépés*. Ma a tőketávolság 50—60 cm, sortávolság 70—100 cm. A tőkék távolságát az *ültető lánc* mutatja. Ez 25—30 m hosszú, rendszerint kisszemű lánc. Erre egyenlő távolságra kis rongydarabkák vannak kötve, ezek mutatják a tőkék helyét. Ezt a láncot a munka megkezdésekor két ember egyenesbe állítja úgy, hogy először *lészúrik* az egyik végét valamilyen erősebb, kb. 1 m hosszú bottal, s ehhez *szőmmértékkē* igazítják a lánc másik végét, hogy az *út* (szőlősor) egyenes legyen. Ezután következik a tulajdonképpeni ültetés. Attól függően, hogy a fordítás mikori, vagy *natyfűrűvū*, vagy *kőrmössē: ütetnek*. Ha a *fordítás régi*, azaz *mögülepődött*, akkor *natyfűrűvū*, *friss fordításba kőrmössē ütetnek*.

Az *ültetést natyfűrűvū* a következő módon végzik. A kijelölt tőke helyén a vessző hosszúságának megfelelő kb. 50 cm mély lyukat fúrnak, s a fúró fogantyújának kissé előre és hátra-nyomásával a lyukakat *kibűvítik*. Ezután a *szőlővesszőhánnyó mindön lukba* beleállít egy *vesszőt*, hogy annak a *két főlső szőme* (rügye) kb. 2 cm-re kimaradjon. Utána *fafűrűvū* (90 cm hosszú, alul 6—7 cm széles, 1 cm vastag) az *ültető*

rászorítja a földet úgy, hogy a lyuk mellett leszúr, majd a fúrófogantyúját előbb maga felé húzza, — így szorul be a vessző első része —, aztán meg eltolja magától — ezzel a mozdulattal a vessző felső részéhez szorítja oda a talajt.

Ha egészen friss a fordítás, akkor *körmössé* szoktak *űtetni*. Itt a munkamenet más. Először a *szőlővesszőhányó* a megjelölt helyre *éhánnya* a vesszőt. Utána az *űtető* megy a *körmös fúrúvú* (90 cm hosszú gömbvasfúró, melynek alsó végét kecskeköröm alakra görbítették és behasították), és a vessző alsó végét beleilleszti a kecskeköröm hasítékába úgy, hogy a vessző *alsó bütyke* a hasíték alá kerüljön. A *fúrút* azután a vesszővel együtt függőlegesen leszúrák a kijelölt helyen, hogy a *vesszőbű két szöm kimaraggyon, a másik szöm mög évágjon a fordítás színivé* (felszínével). A fúrót ezután kissé előre nyomja, a vessző alsó vége kiszabadul a hasítékból, és ekkor a fúrót kihúzza. Körmös után a beszorítást, vagy *fafúrúvú* vagy *vízzé* végzik. Ha *vízzé* szorítanak, akkor *kannáúv* vagy *locsolóúv* mindegyik vessző *tüvühön* öntenek annyi vizet, amennyit a *luk ényel*.

Az űtetés után azonnal *fő kő csirkézni* a vesszőket. A kiálló vesszőrész fölé kis halmocskát húznak kapával, hogy kb. 3 cm-es földréteg legyen rajta *néhogy a kendőrbogarak leögyéék a fiatal borsókát. A főcsirkézés* után kis pálcákat szurkálnak a sorok végéhez, hogy tudják, hol kezdődik. A beűtetett terület neve *budár*. A budár művelése külön szakértelmet kíván, sokban eltér a kifejlett szőlő művelésétől.

3. *A budár művelése.* A néprajzi leírások a fiatal szőlőnek, a budárnak a művelését külön nem tárgyalják. Mi úgy látjuk, fontos elkülöníteni leírásunkban a budárban végzendő munkákat az öreg szőlők munkáitól. A *szögényebb embörök* a telepítés után, hogy a földet jól kihasználják, a budarat legtöbbször még *krumplivá* vagy *dinnyévé is bevetették*. A friss fordításban a dinnye és a krumplitermés igen gazdag volt, de ráfizetéssel is járt, ugyanis a budár emiatt *lektöpsző nem át be, hijjas maratt*. Ilyenkor *be kő fódózni a budarat*. A *fódózást* két évig *síma vesszővé* végzik. Természetes, itt már *körmössé* nem boldogulnak, csak *natyfúrúvú* lehet *űtetni*. Van, aki — ha módjában áll gyökeres vesszőt szerezni — *gyükeressé fódóz*. Harmadik évtől kezdődően a hiányok pótlását *döntéssé* biztosítják. Döntés szakszóval az ásoththalmiak azt a szaporítási módot jelölik, amit a szakirodalom *bujtásnak* nevez [12]. A *döntés* azzal kezdődik, hogy a szomszédos fiatal tőkén a *lekszöb* és a *legfejlettebb* szálat *kiszömelik*, kinézik és meghagyják. Az anyatőktől az új tőke helyéig egy árkot, gödröt ásnak egy *ásónyom* szélességben, 40–50 cm mélységben. Ezután a vesszőt *mökcsavargattyák* és *löhúzik* úgy, hogy a vége az új tőke helyén kiálljon. Az árkot *betemetik, möktaposák*. A kiálló vesszőrészt két-három *szömré* visszavágják, mellé kis karót vagy vesszőt állítanak és *becsirkézik*. Az ősszel *becsirkézött* budarat tavasszal nagy gonddal *ki kő bontani*. Az első évben ez a kibontás szinte kézzel való kikaparást jelent.

Évközben a budarat *annyiszó kő kapáni* — ha nem nagyon gazlik —, *kaparózni, ahányszó* szükség van rá.

Évente *kéccő kő locsoni*. Csak fél %-ossal lehet a fiatal budarat *permetőni*. Ősszel az első és második év végén még *csirkézni* szokták a budárszőlőket, a harmadik év végén a tőkék kialakulása után már rendesen takarni is lehet. Négy-öt év múlva a fiatal szőlő *beáll*, ez ellenére is az ásoththalmiak — megkülönböztetve az öregebb telepítésű szőlőtől — budárnak nevezik.

Az öreg szőlők művelése; évi munkák tavasztól őszig

4. *Nyitás.* A nyitás a szőlő első tavaszi munkája. Ha a *föd fagya kiengedett*, akkor már *Gergő naptú* (március 12.) kezdve *pojog a nép* a szőlőben, megkezdődik a *nyitás*. Igyekeznek, hogy *Gyümöcsótóig* (március 25.) mindenki elvégezze. Nyitáskor

az ősszel *betakart* tőkéket szabadítják meg a földtakarótól. Ha a nyitás napján még éjjeli fagyok várhatók, akkor *naplēmönte előtt két-három órávā abba kő hagyni*, hogy estig a *szömek mōkszikkathassanak*, mert a *nedves szömbe a faty könnyen kárt tőhet*. A nyitást nem szabad későre hagyni, mert a *tőke mōgindul* (a rügyek duzzadni kezdenek), és kibontáskor a *borsókák* könnyen *lēpörögnek* vagy *lētoredőznek*.

A nyitás nehéz munka. Férfiak, nők egyeseen végzik. Egy hold szőlő *kinyitását* egy nap alatt 5–6 ember tudja elvégezni.

A nyitást külön erre a célra használt hosszú, hegyes kapával, az ún. *nyitókapávā* végzik; ez nincs mindenkinek! Mōdja a következō. A *nyító* neki áll az *út véginek* és *mōkkezdi az ēgyik ódal lēhūzását a tőkérū* a hártýára. Nem jár végig, hanem az utat *előkre* (szakaszokra) bontja. Ha elérkezett az *ēgyik ódal lēhūzásávū* 10–15 m-re (1 elő), akkor *visszafordul és lēhūzza a másik ódalt is*. Ezzel még nincs kész. Még meg kell tisztítani a tőkéket a homoktól, *ki kő verni a homokot a tőkék között*. Hogy a tőkén ne maradjon homok, rá szoktak vágni a *kapá fokávū*. Így mennek végig sorról sorra. A nyitást olyan mēlységben kell végezni, hogy a macska vagy a nyúl *ēbūjhasson* a tőkék alatt. Ezt a munkamūveletet az eddigi szakirodalom alapján úgy tűnik, mindehol nyitásnak nevezik.

5. *Szőlőpucolás*. A szőlőpucolást ott kell végezni, ahol nem takartak, meg ott, ahol a szőlőt nyitás után a *būti szelek* besodorták. Különösen *mēj szőlőket kő pucóni*, hogy a *meccést* meg lehessen kezdeni. *Szőlőpucolást* máskor is szoktak végezni. Többek között *ujjítás* előtt is, míg a *sóska* nem lesz legalább 10 cm-es. A nyitáshoz hasonlóan legjobb *nyitókapávā* végezni. A munkás nem megy *útrū útra*, nincs is rá szükség, hisz a szél nem egyformán fújta be az utakat. Van olyan út is, amit egyáltalán *nem hordot* be a szél. Csak azt a *tőkét* szokták *kipucóni*, ami *nyakig a homogba áll*. A munkát úgy végzik, hogy a *tőkék között* a homokot kiszedik és a hártýára hányják. Erről a munkamūveletről más leírások nem számolnak be, a szakirodalom sem foglalkozik vele.

6. *Metszés*. Legigényesebb, legnagyobb szakértelmet igénylő szőlőmunka a *meccés*. Hosszú ideig csak érett férfiak végezheték. A II. világháborútól kezdődően (mert nem volt férfi munkaerő) a nők is *kéntelenök vótak mecceni*. Azóta gyakrabban láthatunk idősebb nőket, akik a férfiakkal együtt dolgoznak. Azokat, akik nem értenek a metszés munkájához, a *következőképpen gúnyolják*. *Nem ért asz hozzá, csak a keze alat vági ē*; a felelőtlen metszőkre mondják, *nyíri bodorkorpára*.

Ásotthalmon a kadarkáknál leginkább a *csercsapos* metszést kedvelik. Beszélnek korai *meccésrū* és késői *meccésrū*. Ha nem voltak erős téli fagyok, akkor korán metszhetnek, ha igen, akkor később. Ha a gazda bő termést akar, mindenképpen meg kell várnia a rügyek duzzadását, esetleg kiféslését. Tehát *nem érdemős* addig hozzákezdeni, még *mōg nem mutati magát* (ti. a termés). A metszéshez *meccőollót* használnak. Régebben a kecskeméti, újabban pedig egyre többen az ún. *kukacos ollót* használják. (Az olló két szára között összenyomható rugós szerkezet van.) Élesítésük reszelővel, *ráspoójjá* történik a metszés megkezdése előtt. Használat közben naponta *kis kaszakūve tőpsző is lēfenik*.

A tulajdonképpeni munka azoknak a vesszőknek a *kiválasztásávū, kinézésévē* kezdődik, amelyeket *termőre* akarnak vágni. Ezeket mindig *csercsapokon* választják ki, *cserön csert* hagynak. (Tréfásan, *csirin csert*.) Ha bő termést akarnak, úgy biztatják egymást, *haty csercsapot ötöt-hatot*.

A termők kiválasztása után a metsző a tőke egyéb részein nőtt vesszőkből a jövő évi termőcsapok *kinevelésére* és a tőke továbbalakítására *ugarcsapokat* hagy-[13]. Rendszerint négy termőcsapot és két sima vagy ugarcsapot hagynak egy tőkén. A

csapokat leginkább két szömre hagyják meg. A termő és az ugarcsapoknál a második, harmadik, esetleg a harmadik, negyedik szöm közepin vagy lejjeb, srégen vágik ē, hogy nē fojjon, nē könnyezzön nagyon a lēvāgot vessző, meraz ráfojik a szömre, qmire a szél ráfűjja a homokot, az mökkeményődik, s a szömbű nem lösz sēmmi.

7. Fattyazás. Sem a szakirodalom, sem az egyéb leírások nem szólnak külön a fattyazásról. Valószínű, hogy máshol ezt a metszéssel együtt végzik, azért nem írnak róla.

A föld alatti tőkeajbú kinövő vesszőket fattyinak nevezik. Ezek eltávolítása vagy a meccsē egyidőben történik, (a metszést végzők csinálják) vagy meccs után, de még a szőlővessző kihordása előtt. Fialat fiúkkal és lányokkal, esetleg idősebb nőkkel végeztetik. Különösebb szakértelmet nem követel. Jó élős csákányra van szükség. A fattyazók sorról sorra haladnak, egyszerre két út is ēfognak. A mögmeccöt tőke tűvibe találják a fattyat. Csákánnyū vágják ki úgy, hogy mökfogják, a tőkétű ēhúzzák, nehogy a tőkét erősen mögüssék. Ha nem vigyáznak, a borsókák meccs után könnyen lēngráhatnak, lēpotyoghatnak.

8. Szőlővessző-kihordás. A lemetszett vesszők neve más borvidékeken, meg a szakirodalomban is venyige [14]. Nálunk a kifejezést nem ismerik. A szőlővesszőt közvetlenül a meccs után, de legkésőbb az újításig ki kell hordani a kisút végire. A munkát leginkább nők és gyerekek végzik. De a bekötést már férfiak. Amíg nem volt elég fűzfa, addig vagy a saját vesszőjébe vagy szalmába kötötték. Ma leginkább fűszfavesszőből font gúzsba kötik a kēvéket. Néhány helyen ismerik a kēveszorítót is. (Deszkából készül). Az összekötözött vesszőket, kēvéket csomógba hordják össze. Innen kocsival vagy rudassā elviszik, és szőlővessző kazlakba rakják.

9. A szőlő újítása. Ásotthalmon és Kecskeméten [15] a szőlő első kapálását újításnak nevezik, mert ezzel a kapálással a szőlő hártáit rendbehozzák, megújítják. Emellett kiemelik a gazbú a tavaszi esők következtében gyomosodó szőlőt.

A munkát hosszú téglalap alakú kapavū végzik. Az újítást végző a szőlősort lába közé fogva halad előre, hol egyik, hol másik oldalon kapálja meg a hártát. Három egymás utáni kapavágássā ē fogi először a jobb keze felé eső, majd a balról levő hártya felét, s azután a kapa hátavū, hogy a hártya hōgyös lögyön, ēcsapi a tetejét. Munka közben ügyelni kell, nehogy a sósókák lēverőggyenek. Ha ezt a munkát csoportosan végzik, a csoport élin idősebb, tanultabb szőlőmunkás áll, ű jár elő, ű vezeti a bandát.

10. Füstölés. SZABÓ KÁLMÁN írja többször idézett munkájában, hogy fagy ellen a kecskemétiak 1867 óta füstöléssel védekeznek [16].

Az ásotthalmiak szintén ismerik ezt a lehetőséget. Mostanában egyre kevesebben használják. Legtöbbször nem vált be. Fagyos szentők napja körű várták a zūdōváltozást, a fagyot. Dudvās szalmavā, nádkatrēvā, kutūvā, falevélle, pojvāvā — kinek éppen mije volt — körül szórták azt a darab szőlőt, amelyet az előző években a fagy leginkább mökkapott, ēvitt. Füstölés előtt egész éjjel a szőlőben tartózkodtak. Mikor érezték a hideg közeledtét, alágyújtottak a szalmának. Szerencse volt, amikor nem fűjt a szél, nem csavarta ē a füstöt más irányba. A füstölés nagyon változó eredményű volt. Előfordult, hogy éppen a tűz közelében levő tőkék fagytak el. (Érthető, hisz a felmelegedett levegő, amikor újra lehűlt, ráfagyott a friss hajtásokra.) Tokajhegyalján szintén ismerik e védekezési módot. A szakirodalom is nyilvántartja [17].

11. Iloncázás. A 30-as, 40-es években, újabban napjainkban is a homoki szőlőkben elszaporodott a szőlőilonca. Rendkívüli károkat okozhat. 30–40 mm hosszú, zöldesszínű hernyó, ami a leveleket és a fürtöket egyaránt pusztítja. A vegyszeres vé-

dekezés helyett leginkább összeszedéssel irtják. *Fiatal gyerekekkel és a fehértépekké szövedik össze a ziloncokat. A mőktámat levelet lészödik, összenyomik a kézbe, és éty táskába töszik, majd elássák.*

12. *Tetéjszedés.* Ha a szőlő hajtásai magasra nőnek, akkor még az első permetezés előtt *lő kő szőnni azok tetejét. A tetéjszödést kaszakéssé* (rossz, használhatatlan kaszák végéből készítik), *kiskéssé végzik.* Sorról sorra haladnak, legföljebb 2 sort *löhet hajtani, éccöre éfogni.*

Ezt a műveletet Kecskeméten *szőlőfája szedésnek* mondják [18]. Ásotthalmon a kifejezést nem ismerik. *Tetéjszödés* nemcsak első permetezés előtt van, hanem *kötözés* után is. A *lészödöt tetőt a sorok végére hordják.* A tehéneknek szokták adni zöldtakarmánynak.

13. *Permetezés.* A *permetöléssé a peremus* ellen védekeznek. A *locsolás idejének étanálása* nagy tapasztalatot igényel. Aki ezt elvétí, vagy nem *permetöl öleget, mögnészheti* a termést. Évente 3–4-szer *locsolnak*, időpontja teljesen az időjárástól függ. De ettől függ a *permetlé* elkészítésének a módja is. Ha az idő *esős*, akkor *erősebbé*, ha *száraz*, *gyöngébbé* *permetőnek.* Aszerint, hogy *hektónként* mennyi gálicot használnak fel, beszélnek *fél*, egy és két *1/10-os vízrű.* (100 literenként fél, egy, illetve két kg rézgálicot áztatnak be.)

A permetezés a *víz*, a *permetlé* elkészítésével kezdődik. Ehhez szükséges: *permetős hordó*, *gálicasztató kosár*, *meszes dézsa* vagy *vödör*, amiben az *ótott mész* van és *éty permetős kavarró.*

Először *mögmerik* — ha a kúttól távolabb van a hordó —, akkor *mökhordik* a vizet. *Kimérik húzós kilóva* a gálicot, majd azután *lészatlik* abban a hordóban, amelyikből *locsolni* akarnak. Ha *lészott*, következik a *vészcsinálás.* Két személy kell hozzá. Egyik *kavari* a vizet, a másik a *mészet* (meszesvizet) önti hozzá. Attól függően, ki milyen színűre akar *locsolni*, hogy akarja *lőfesteni a szőlőt*, kevés vagy sok meszet *tősz a vízbe.* Kevés mész belekavarása esetén a víz és a *möglocsót szőlő szép, kék színű lössz.* De, ha valaki sok meszet rak a vízbe, úgy néz ki, mintha *mésszé öntötték vóna* *lő.*

A víz elkészítése után előveszik a *permetős deszkát*, átfektetik a hordón, ráteszik a gépet, *permetős kannávu telemerik, mögmerik*, hátukra veszik, és indulnak *sorrú sorra.* Először az út *egyik felit lüvik be*, utána a másikat. Jó *permetölő* az, aki *mindön* levelet és *fürtöt mökfürdet.* A rosszul, hanyagul locsoló csak végigszalad a soron, csak a tetejét *lővi mög.*

Évente háromszor-négyszer locsolnak. Utóbbi időben az igényesebb gazdák ötödszörre is *permetőnek*, hogy *jobban érjön a szőlő, jobb lögyön a cukorfok.*

14. *Kötözés.* A második *permetölés* előtt rendszerint megtörténik a *szőlők kötözése.* Azért *kötöznek*, hogy a *termés ne húzza lő a vesszőket*, kevesebb *permetlé foggyon*, a *vihar ne tögyön benne kárt.*

Leginkább nők és gyerekek végzik. Férfiak csak *szorúccság* esetén segítenek. A *kötözéshőn* régebben *kákát*, ritkán *csuhéjt*, újabban *rafiját* használnak. A *kötözők* a *beáztatott káka* — vagy a 30–40 cm-re vágott — *rafijacsomót* a *derekekura* kötik, amiből egy-éty szálát *kihúznak*, majd a *tőkének egy vesszőjét mökfogva* a *többit hozzászödi*, és *jóvú a fürtök fölött összeköti kéccsomóra vagy bukrétára.* A leveleket nem szabad odakötni a *vesszőkhőn*, nem lehet *belekötni a vesszőbe.*

Ásotthalmon *kevés a karós szőlő*, így a szakirodalomban tárgyalt első *kötözést* nem alkalmazzák [19].

15. *Kacsszás.* Kötözés után, a *permetölésök* előtt szoktak *kacssüni*. Ilyenkor a felesleges oldalhajításokat, a *kaccsakat szödik lē, szödik ē* szintén *kiskéssē*, ha nagyobbak, akkor *kaszakéssē*. Annyiszor kell végezni, *ahányszó a szöllő azt mögkiváni*.

16. *Kaparózás.* Hosszú ideig *második kapálásnak* nevezték, és valóban kapával végezték. A szakirodalom *sarabolásnak* [20], a kecskemétiak *karaszolásnak* [21] nevezik. Újabban nálunk is elterjedt mind a két név. Az újítás és a kötözés után végzik. *Kaparóvā* (kb. 25–30 cm hosszúságú, 10 cm szélességű vaslemezből készült, nyélre szerelt szőlőművelő szerszám) csinálják. A *kaparózo* a *zöreg szöllőknē* az *egyik sorba* haladva húzza a *másik sorbū* a homokot a *hártyára*. Ha így kész, *mökefordul*, és a *másik ódal kibúzásáhon* kezd. Fiatalabb szőlőknél (ahol nagyobb a tő- és sortávolság), a *kaparózo* a *hártya közepire ávā* végzi a munkát. A *kaparóvā* maga felé húzza a *hártyára* a homokot a *tőkék tövibū*. Természetes, így *nem lehet högyös és élős hártyát csináni*.

Az *érés alá kaparózás* munkamenete azonos a *kaparózásévū*. Különbőség a *kaparózás időpontjának* megválasztásában és céljában van. A szőlő érésétől függően — rendszerint augusztusban — kerül sorra. A *tőkék tövibū* a homokot alaposan *ki kő szönni*, hogy a *fürtök nehogy a homogba lógjanak*. Ezután a szőlőben már járkalni nem szabad, nem szoktak *sē permetőni, sē kacssüni*. Mindönki az *érést, a fürtök zsendülését* várja. A *zsendülő* fürtöket is csak a sor végén *löhet csipőgetni, kóstogatni*.

17. *Szüret.* A szőlővel foglalkozó néprajzi irodalmunk a szüretetek leírásában a leggazdagabb. Nagyon sok hagyományt, népszokást írnak le, a szüreti előkészületeket, a munka lefolyását is részletesen tárgyalják [22]. Emiatt, meg azért is, mert az ásorthalmi szüret hagyományaiban, néprajzi jellegzetességeiben szegényesebb, nem törekszünk részletező leírásra. Csupán a szókincsbeli jellegzetességet és eltérést mutatjuk be.

A szüret nálunk is az *edényök összehordásávū* (szögényebb *hejekön*), *előkészítésévē* kezdődik. A családok leginkább *egymássā összefogva*, egymást kíségetve kezdenek a *szürethön*. A nők és a gyerekek a *szödők*, a férfiak a *kosarasok mög a bendolgozók*.

A *szödők kiskosarakba és garabojokba szüretőnek*. Ügyelnek, hogy *szömek nē maraggyanak ē*. Ezért a fürtöket vigyázva *vágik lē*, tenyerüket a fürt alá *tartik*. A mégis *lészóródó szömeket* gondosan *összeszödik, mē ebbū lössz* a must, nem a *csumábū*. A *szüretőlők* után *ēmarat* fürt neve: *bönge* vagy *böndő*. Ezt legelőször a *kosarasok* veszik észre, akkor, amikor már a *lészödött részekön a möktelt garabojokē mőnnek*. A *kosarasok a natykosarat*, ritkábban *dézsát* a sorok *végén*, a *kisútak* mentén *hagyik*. Ha *möketē*, *akkó* a *kosár két fülin* átdugnak *ēty* hosszabb rudat, annak segítségével *válra vőszik*, a *kocsihon* viszik, és a rajta levő *natykádakba* öntik. Nálunk a puttonyt nem ismerik. A szót már hallották, de nem használják.

A szőlő feldolgozásának menete a következő: *darájják*, a *darálóban csumiszólóvū*, *tömködőfávā csumiszójják*, a *darálókádbū* a *mustot csapon át kármentőbe* engedik, onnan *merigetővē* egy vödörbe merik, majd *tőcsérön* át a *hordóba főöntik*.

A *lēdarát szöllőt prészbe tőszik*. A *présbe került szöllő* neve már *törkö*. Háromszor *présőnek*, így beszélnek első, második, illetve harmadik *présölésū törköřū* és *mustrū*. Néhol a *prést sutúnak* is nevezik, a *présölést sutulásnak*, a *présölőt sutulónak*.

A *présbe került darát szöllőt*, illetve *törkőt* szintén *csumiszolik*; a *prést miután lējejeték*, *présrúddā* húzni szokták. Amikor már tovább nem lehet húzni, akkor *sza-kítanak*. (Azaz felbontják a *prést*, és *kiszedik a törkölyt*.)

Egy-két nap után a must *forni* kezd, *csipőssé, karcossá, rampássá* válik. Pár hét múlva már van ereje, *murci lőz belőle*, ami a férfiaknak a jókedvet, a nőknek, gyermekeknek sokszor a keserűséget hozza.

Rövidre fogott szüreti leírásunkból bizonyára számtalan érdekesség és mozzanat maradt el, célunkat viszont úgy érezzük, így is elértük azzal, hogy a leglényegesebb nyelvjárási szakszókincset a munkamenet sorrendjében összeállítottuk. A bornak és a télire elrakott *állanivaló* szőlőnek a további feldolgozását, felhasználását nem ismer-tjük, tekintve, hogy az már túlmutat a címben jelölt szőlőművelésen.

18. *Baltázás*. Külön munkaművelet Ásotthalmon a *baltázás*. Ősszel végzik, legin-kább a takaratlan szőlőknél. A fattyázáshoz hasonlóan elvégezhető a *meccsē* együtt is. Csak hozzáértő férfiak végezhetik. Célja tulajdonképpen a *zörek tökéke fíjatali-tása*. Ami abból áll, hogy az *ē gajcsosodott* részeket, *agancsokat, öregcserőket csákány-nyā* löntik, *fűrēsszē* *lővāgi*. A *vessōvē* együtt *lőütött tökéket* a *hártyára* teszik. Onnan *sződik* össze a nők, nagyobbacska gyerekek és az *utak végire hordik*.

19. *Takarás*. A szakirodalom [23], de más területek leírói is általában *fedés* cí-men emlegetik a szőlő utolsó évi talajmunkáját [24]. Ásotthalmon a *régi, öreg szőlő-ket* nem szokták minden évben betakarni. Rendszerint azért, mert *mējek*, a *szél úgyis behordi űket*. Takarni csak a fiatalabb szőlőket szokás. Részben, hogy *nē faggyon ē*, *mōkhogy a takarás fölér egy jó kapálássā, nem gazlik később annyira*. *Kapāvā*, újab-ban *ekēvē* is végzik. Gaykran a *tőkesornak* csak egyik oldalát *húzzák fő*, ilyenkor azt mondják, *félódarrú takarnak*. Ha *kétódarrú* takarnak, akkor a munkamenet a követ-kező. A *takaró* nekiáll a *hártyának*, *kihasíti az egyik felit* úgy, hogy a *féhártyárú* a *tökere* hányja a *homokot* 2–3 *kapaméjségbū*. Ha ketten végzik, a másik a *szakított felit húzza fő* a *túlsó sorra*. Ha csak egyedül takar az illető, akkor a *féhártya* *lőhúzása* után visszafordul, és a *szakított felit is főhánnya*. A mélyen takart szőlőt *hōgyös*, az 1–2 *kapamélységűt lapos hártyájúnak* mondják.

A takarással a talaj föllazul, fennáll annak a veszélye, hogy az őszi és tavaszi szelek a homokot *ēsikáják*. Ezért a takarás után feltétlenül szalmázni kell. Amerről a szél vánható, sűrűbben szalmáznak. A szalmát *ásōvā* *verik bele* a *hártyákba*.

20. *Trágyázás*. SZABÓ KÁLMÁN a kecskeméti szőlőművelést ismertette (1934!) nem szól a trágyázásról. Bizonyára azért, mert akkor még kevesen *trágyászták* a ho-moki *szőlőket*. Nálunk is inkább az újabb telepítésűeknél szokásos, esetleg a *jókar-ban tartott öreg szőlőknē*. Összē, *tavasszū* *égyaránt* szoktak trágyázni. Attól függ, kinek mikor volt *trágyafölőslege*. Csak néhány nagygazdának állt módjában, hogy *Szögedrű hozatott a kisvasúttā* *fekáliát*. A *szögényebje* gyakran *szárízékēkē*, *mōk szárűrū* *pótóta* a trágyát. A trágyázás előtt *méjtakarást* végeznek. Az így nyert *árkot* *ásōvā* *esetleg kapāvā* tovább *mélyítik*. A trágyát *targoncāvā* viszik a *szőlőbe* a *zútvé-ginū*. Miután egyenletesen elkerítették a *kiméjűtött* árokba, a korábban *kihánt földet kapāvū* *visszahúzik*.

Műtrágyát, zöldtrágyát régebben nem alkalmaztak talajjavításra. Most is csak a nagyüzemekben (tsz., állami gazdaság) használnak.

SZÓJEGYZÉK

A szójegyzékbe fölvert szavakat Bálint Sándor Szegedi szótárának vonatkozó címszavai-val hasonlítottam össze. *Ua.* rövidítéssel utalok a hangalaki és jelentésbeli egyezésre. Eltérő je-lentés esetén rövid értelmezést végzek, de nyelvjárási szöveget itt nem közlök, mivel az meg-található az egyes munkaműveletek leírásában. Ha a szó a SzegSz.-ban nincs meg, erre utalok, közlöm a nyelvjárási alakját, végül rövid, a szőlőműveléssel összefüggő értelmezését adom.

agancs fn.

'A szőlőtőke megvastagodott kiálló elágazása, amelyből már vessző nem fakad. Cser-csapokból fejlődött.'

A SzegSz. nem vette föl.

alás ts. i.

'Fordításkor ásóval az árok oldalába ás.'

A SzegSz. nem vette föl.

állanivaló fn.

'Szüreteléskor télire kiválasztott és félretett szőlőfürt neve.'

A SzegSz. nem vette fel.

árok fn.

'Kézifordításnál 60—80 cm mélységben, 30—40 cm szélességben kimélyített föld.'

A SzegSz. „szőlőárok” címszó alatt más jelentésben használja.

árok alja — árokajja fn.

'A 60—80 cm mélységű árok alja a kézi fordításnál.'

A SzegSz. nem vette fel.

ásónyom fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

baltázás fn.

'Szüret után, vagy kora tavasszal végzett szőlőmunka. Célja a tőkék megfiatalítása.'

A SzegSz. csak a baltáz alakot vette föl.

beáll tn. i.

'Ásotthalmon a sikerült fiatal szőlőtelepítésre, (budár)ra mondják.'

A SzegSz.-ban ez a jelentés nem szerepel.

belever ts. i.

'Szalmázás után a szalmát a fordításba és a takarásba ásóval beleverik.'

SzegSz.-ban csak 'beleüt', 'rákölt' jelentéssel szerepel.

belövi — belüvi ts. i.

'Nagyobb szőlőterületeket megpermetez.'

SzegSz. nem vette fel.

borsóka fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

bönge fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

budár fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

csercsap fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

cseren-cser fn.

'A két éves csercsapon hagyott vessző neve.'

Tréfás szókapcsolat.

A SzegSz. nem vette föl.

cserpák csérpák fn.

'Kimustrált rossz lábos neve. Fordításkor a pajorokat ebbe gyűjtik.'

A SzegSz. más jelentésben használja.

csipeget csipöget ts. i.

'Szüret előtt az érésben lévő szőlőfürt szemét szedi, kóstolgatja.'

A SzegSz.-ban nem található.

csípős mn.

'A forrásnak induló must neve.'

A SzegSz.-ban más jelentéssel vették föl.

csirkézés fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

csumiszol ts. i.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

daráló fn.

Azonos a jelentése a SzegSz. „szőlődaráló” címszavával.

dézsá fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

döntés fn.

Egyezik a SzegSz. „szőlődöntés” címszavával.

edény fn.

'Szüretelő, szőlőfeldolgozó faedények — daráló, kád, prés, hordó stb. — neve.'

A SzegSz.-ban más jelentésekkel szerepel.

eleven fn.

'A talajelőkészítésnél megfordíthatatlanul elmaradt föld, amit csak akkor veszünk észre, ha hegyes pálcával megszurkáljuk az átforgatott talajt.'

SzegSz. ezt a jelentést nem vette föl.

eleven elszűrés eleven észűrés fn.

'A fordításnál a már átforgatott talaj ásóval-törtető megszurkálása. Csak árokból lehet elvégezni.'

A szókapcsolat a SzegSz.-ba nem került bele.

érés alá kaparózás fn.

'A szüret előtti utolsó talajmunka. A tőkék tövéből kaparóval kihúzzák a homokot.'

A SzegSz.-ban nem szerepel.

fattyaz ts. i.

Ua. mint a SzegSz. hasonló címszavának második jelentése.

félhártya fn.

'A szőlőhártya egyik fele.'

A SzegSz. nem vette föl.

Foltozás fódózás fn.

'Budárban a második évtől végzett szőlőmunka. A hiányokat pótolják ültetéssel, bújással.'

A SzegSz. ezt a jelentést nem vette föl.

fordítás fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

fordító fn.

'A fordítást végző személy.'

A SzegSz.-ban e jelentés nem szerepel.

fürt fn.

Azonos a SzegSz. „szőlőfürt” címszavával.

füstölés fn.

'A késő tavaszi fagyok elleni védekezés a szőlőkben. Dudvás, nedves szalmát égetnek, ha a fagyveszélyt megsejtik.'

A SzegSz. nem vette föl.

galycos gajcsos mn.

'Az öreg szőlők kiálló, száraz tőke részeire mondják.'

A SzegSz.-ban nem szerepel.

garaboly garaboj fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

gálic fn.

Azonos a SzegSz. „gálickő” címszavával.

gálicáztató kosár gálicásztató kosár fn.

‘Kisebb méretű kosár. Benne áztatják meg az egy-egy permetezéshez szükséges rézgálic mennyiséget. Külön erre a célra készítik.’

A SzegSz. nem vette föl.

gyökeres vessző gyökeres vessző fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

hártya fn.

Azonos a SzegSz. „szőlőhártya” címszavával.

iloncázás fn.

‘A szőlőiloncák szedése tavasszal.’

A SzegSz. nem vette föl.

kaccsazás fn.

‘Kötözés után végzett szőlőmunka. A kinövő oldalhajtásokat kaszakéssel levágják.’

A SzegSz.-ban nem szerepel.

kád fn.

Azonos a SzegSz. „sutukád” címszavával.

kapanyom fn.

‘Fordításnál a mélység érzékeltetése. Egy kapanyom kb. 15 cm.’

A SzegSz. nem vette föl.

kapálás fn.

‘A szőlő első tavaszi munkája. Újításnak is mondják.’

A SzegSz. nem vette föl.

kaparó fn.

‘Kb. 25—30 cm hosszúságú, 10 cm szélességű vaslemezből készült, nyélre szerelt szőlőművelő szerszám.’

Vö. SzegSz. „karaszoló” címszavával is.

kaparozás fn.

‘A szőlő második, illetve utolsó nyári talajmunkája. Kaparóval végzik.’

A SzegSz. nem vette föl.

karcos mn.

‘Forrásnak indult must ízének, szesztartalmának megnevezése.’

A SzegSz. más jelentéssel vette föl.

kaszakés fn.

Azonos a SzegSz. „kaszahegy” címszavának második jelentésével.

kármentő fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

kecskeköröm fűrő körmősfűrű, körmös fn.

‘A sima vessző ültetésére használatos fűrő-fajta.’

A SzegSz. egyik alakot sem vette föl.

kékkő kékkű fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

keze alatt vágja el keze alatt vági ē állandó szókapcsolat.

‘A metszeni nem tudóra mondják.’

A SzegSz. nem vette föl.

kihúz ts. i.

‘Érés alá kaparozáskor a tökékek tövéből a homokot hártyára húzza.’

A SzegSz.-ban ez a jelentés nem szerepel.

kiskosár fn.

‘Vesszőből font kisebb kosár. Szüretkor ebbe szedik a szőlőt.’

A SzegSz. nem vette föl.

kisút fn.

‘Szőlőtáblák között lévő gyalogút.’

A SzegSz. nem vette föl.

kosaras fn.

‘Szüretkor a szedők után járva a szőlőt nagykosárba gyűjti, önti, majd vállon a kocsához viszi.’

A SzegSz. ezt a jelentést nem vette föl.

kötözés fn.

Azonos a SzegSz. „szőlőkötözés” címszavával.

lelűz lelűz ts. i.

‘A betakart szőlőhártya egyik oldalát kinyitja.’

A SzegSz. nem vette föl.

leszúrás leszúrás ts. i.

‘Fordításnál a szakítás után ásóval végzik, hogy a következő árok egyenes legyen.’

A SzegSz. ezt a jelentést nem vette föl.

locsol ts. i.

Ua. mint a SzegSz. azonos címszavának második jelentése.

merigető fn.

1. ‘Fa- vagy bádagedény, amivel a mustot a kármentőből kimerik.’

2. ‘Használt cserép- vagy bádagedény. Ezzel merik a permetlét a permetezőbe.’

A SzegSz. nem vette föl.

metszés meccés fn.

Ua. mint a SzegSz. „szőlőmetszés” címszava.

metszőolló meccőolló fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

murci fn.

‘Forrásban lévő must.’

A SzegSz. nem vette föl.

must fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

nagyfűrő natyfűrű fn.

‘Szőlőtelepítésnél használt ültető szerszám.’

Vasból vagy fából készült.’

A SzegSz. nem vette föl.

nagykosár natykosár fn.

‘Fűzfából font kosár. Körformájú aljának átmérője 30—40 cm.’

A SzegSz. nem vette föl.

nem áll be nem ál be állandó szókapcsolat.

‘A rosszul sikerült fiatal szőlőtelepítésre mondják.’

A SzegSz. nem vette föl.

nyírja bodorkorpára nyíri bodorkorpára állandó szókapcsolat.

‘Arra mondják, aki felelőtlenül metsz.’

Vö. SzegSz. „bodorkorpa” címszavával.

nyítás fn.

Ua. mint a SzegSz. hasonló címszavának

2. jelentése.

nyitókapa fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.
oldal oldal fn.

'A betakart szőlőhártya egyik fele.'

A SzegSz.-ban ez a jelentése nincs meg.
permetes deszka permetős deszka fn. Permetes hordóra fektetett deszka. Erre állítják a permetezőgépet.

A SzegSz. nem vette föl.

permetes hordó permetős hordó fn.

'Kimustrált hordó. Az egyik vége hiányzik. Permetlé készítésére használják.'

A SzegSz. nem vette föl.

permetes kavaro permetős kavaro fn.

'Kb. 1½ méteres lécz, amivel a permetlét kavarják.'

A SzegSz. nem vette föl.

permetlé fn.

'Vízből, oltott mészből és rézgálicból készített védekezőszer a peronoszpóra ellen.'

A SzegSz. nem vette föl.

permetez permetöz ts. i.

'Permetezővel rézgálic oldatot fecskendez.'

A SzegSz. hasonló címszavának 2. értelmezését némileg kiegészítettem.

permetezés permetőzés fn.

'A szőlő legfontosabb nyári növényvédelmi munkája. Évente 3—4-szer szokták végezni.'

A SzegSz. nem vette föl.

peronoszpóra peremusz fn.

'A szőlő legelterjedtebb gombabetegsége.'

A SzegSz. értelmezést nem ad. A peremusz nyelvjárási alakot nem vette föl.

polyog a nép pojog a nép állandó szókapcsolat.

'Sokan dolgoznak a szőlőkben.'

A SzegSz. nem vette föl.

prés fn.

Ua. mint a SzegSz. „szőlőprés” címszava.

raffia rafija fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

rampás mn.

'A forrásban lévő mustra mondják.'

A SzegSz. nem vette föl.

sima vessző síma vessz fn.

'Telepítésre kiválasztott egészséges szőlővessző neve.'

A SzegSz. nem vette föl.

sóska fn.

Ua. mint a SzegSz. azonos címszavának 2. jelentése.

sor fn.

'Szőlőhártyák közé eső tőkék sora.'

A SzegSz. azonos címszava ezt a jelentést nem vette föl.

sutul ts. i.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

szakít szakít ts. i.

'Fordításkor a kész árok — haladási irányának megfelelő — függőleges oldalának aláás.'

A SzegSz. ezt a jelentést nem vette föl.

szakítás fn.

'Talajelőkészítés, a fordítás egyik részmunkája.'

A SzegSz. nem vette föl.

szalmaz ts. i.

Ua. mint a SzegSz. azonos címszavának 2. jelentése.

szárizék fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

szedő szödő fn.

'Szüretelő.'

A SzegSz. ezt a jelentést nem vette föl.

szem szem fn.

Ua. mint a SzegSz. azonos címszavának 2., 3., 5. jelentése.

szőlőpucolás szőlőpucolás fn.

'A homoki szőlő metszés előtti talajmunkája.'

A SzegSz. nem vette föl.

szőlőszem szőlőszöm fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

szőlővessző hányó szőlővessző hányó fn.

'A szőlőtelepítésnél segédkező.'

A SzegSz. nem vette föl.

szüretel szüretöl ts. i.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

takarás fn.

'A szőlő őszi talajmunkája. A tőkék befedése homokkal.'

A SzegSz. nem vette föl.

takaratlan mn.

'Fedés, takarás nélküli szőlő.'

A SzegSz. nem vette föl.

termő fn.

Ua. mint a SzegSz. „termőcsap” címszava.

tetéjszedés tetéjsződés fn.

'A szőlő első tavaszi zöld munkája. A szükségesnél hosszabb zöldhajtások levágása.'

A SzegSz. nem vette föl.

tőke fn.

Ua. mint a SzegSz. „szőlőtőke” címszava.

tölcsér töcsér fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

tömködőfa fn.

'60—80 cm hosszú, végén kiszélesedő, esetleg bunkóban végződő fa, amivel a darálóba öntött szőlőt tömködik, ha elakad.'

A SzegSz. nem vette föl.

törköly törköf fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

trágyázás fn.

'A szőlő talaját javító munka.'

A SzegSz. nem vette föl.

ugarvessző fn.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

újítás ujjítás fn.

Ua. mint a SzegSz. azonos címszavának 2. jelentése.

út fn.

Azonos a SzegSz. „szőlőút” címszavával.

ültetés ütetés fn.

'A szőlőtelepítés munkafolyamatának a neve.'

A SzegSz. nem vette föl.

ültető ütető fn.

'Személy, aki az ültetést végzi.'

A SzegSz. nem vette föl.

ültetőlánc ütetőlánc fn.

'Aprószemű lánc, amelyre rongydarabkákat

kötnek. Ezek jelzik a tőketávolságot. Szőlő-ültetésnél használják.'

A SzegSz. nem vette föl.

vízcsinálás vízcsinálás fn.

'Permetlékezésítés.'

A SzegSz. nem vette föl.

zsendül zsöndül tn. i.

Ua. mint a SzegSz.-ban.

JEGYZETEK

Dolgozatomban több helyen használok a *nyelvjárási szakszó* terminust. A következő megmondolások miatt látszik indokoltnak. A szőlőművelés jóval több szakértelmet követel, mint pl. a szántás-vetés. Szókincs állománya is gazdagabb. Több benne az olyan szakszó, amely csakis erre a művelési ágra vonatkozik. Ezek a szakszavak vidékenként alakjukban is, jelentésükben is rendszerint eltérnek egymástól. Pl. a szőlő évi utolsó talajmunkáját Tokaj-hegyalján és Észak-Biharban *fedésnek*, Ásotthalmon és Kecskeméten *takarásnak* mondják. Dolgozatomban több ilyen adatot is hozok.

- [1] MAAR GIZELLA, Soproni szőlőművelés és szókincse. Bp. 1943. BALOGH FERENC, Hegyaljai régi szüretetek. Néprajzi Értesítő VI. évf. 201—305. l. VAJKAI AURÉL, A paraszt-szőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. Néprajzi Értesítő XXX. kötet 15—46. l. BAKOS JÓZSEF, A tokajhegyaljai régi szőlőművelés szókincse. Eger, 1959. (Egri Pedagógiai Főiskolai Füzetek 121. sz.)
- [2] SZABÓ KÁLMÁN, Kecskemét szőlő- és gyümölcsstermelésének múltja. Katona József Társaság Kiadványa 1934.
- [3] KURUCZ ALBERT, Az észak-bihari szőlőművelés és borgazdálkodás. Debrecen, 1964. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleménye 5. sz.)
- [4] FÉL EDIT—HOFER TAMÁS, Az átányi gazdálkodás ágai. Néprajzi Közlemények VI. 2. 121—134. l. MORVAY JUDIT, A gazdálkodás alakulása Órszentmiklóson. Néprajzi Közlemények V. 1. 145. l. VINCZE ISTVÁN, A szőlőművelés eszközei a borsodi Hegyközben. Néprajzi Közlemények V. 3—4. 125. l.
- [5] A nyelvjárási és néprajzi gyűjtés összekapcsolása. Bp. 1960. (Útmutató Füzetek a Néprajzi Adatgyűjtéshez. VII.)
- [6] NYÍRKOS ISTVÁN, A munka- és szótörténet összefüggésének kérdéséhez. MNy. LX. 2. 162—167. l.
- [7] Ezért üdvözölhetjük örömmel PAIS SÁNDOR, A becsvölgyi gazdálkodás c. munkáját, amely teljes terjedelmében nyelvjárási feljegyzésben közli anyagát. Néprajzi Közlemények IX. 2. A szőlőről szóló részt l. 93—95. l.
- [8] BÖRCsök VINCE, A szőlő és must a szegedi tanyák népének téli táplálkozásában. Néprajzi és Nyelvtudomány VII. 135—141. l. Gyűjtés közben jutott tudomásomra, hogy DR. BÖRCsök VINCE-nek elkészült és kiadásra vár a Csongrád megyei szőlőművelést feldolgozó monográfiája. Adataira így még nem hivatkozhattam.
- [9] PROHÁSZKA FERENC, Szőlőművelés és borgazdaság. Bp. 1953. 110. l.
- [10] Vö. SZABÓ KÁLMÁN, i. m. 41. l. KURUCZ ALBERT, i. m. 26. l. PROHÁSZKA FERENC, i. m. 110. l.
- [11] PROHÁSZKA FERENC, i. m. 116—120. l. KURUCZ ALBERT, i. m. 26. l. SZABÓ KÁLMÁN, i. m. 41. l.
- [12] PROHÁSZKA FERENC, i. m. 77. l.
- [13] PROHÁSZKA FERENC, i. m. 170. l.
- [14] PROHÁSZKA FERENC, i. m. 212. l. BAKOS JÓZSEF, i. m. 12. l. SZABÓ KÁLMÁN, i. m. 34. l.
- [15] SZABÓ KÁLMÁN, i. m. 35. l.
- [16] SZABÓ KÁLMÁN, i. m. 36. l.
- [17] BAKOS JÓZSEF, i. m. 44. l. PROHÁSZKA FERENC, i. m. 282. l.
- [18] SZABÓ KÁLMÁN, i. m. 36. l.
- [19] PROHÁSZKA FERENC, i. m. 219. l.
- [20] PROHÁSZKA FERENC, i. m. 217. l.
- [21] SZABÓ KÁLMÁN, i. m. 37. l.
- [22] BALOGH FERENC, Hegyaljai régi szüretetek. Néprajzi Értesítő VI. évf. 301—305. l. SZABÓ KÁLMÁN, i. m. 38—45. l. BAKOS JÓZSEF, i. m. 18—27. l. KURUCZ ALBERT, i. m. 47—72. l.

[23] PROHÁSZKA FERENC, i. m. 200. l.

[24] BAKOS JÓZSEF, i. m. 12. l. KURUCZ ALBERT, i. m. 45. l. Kecskeméten már takarás. SZABÓ KÁLMÁN, i. m. 41. l.

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ЗАПАС СЛОВ ВИНОГРАДАРСТВА В ДИАЛЕКТЕ ДЕРЕВНИ АШОТХАЛОМ

Й. Жолнаи

Данная работа излагает с диалектологического этнографического аспекта диалектный профессиональный запас слов трудового процесса виноградарства на песках в деревне Ашотхалом. Она стремится к точной публикации диалектных данных. Она даёт и пропущенные до сих пор описания действий виноградной производственной культуры. Так например: подготовки грунта, ручной прополки, насаждения и „открытия“ винограда, рабочий процесс выращивания молодого виноградного куста и т. п. Названия главных моментов обработки винограда данная работа сравнивает с этнографическим материалом других районов, в первую очередь — районов города Кечкемет и Северного Бихара. В заключение даётся словник профессионального запаса слов виноградных культур в деревне Ашотхалом. Автор сравнивает свой материал с „Сегедским словарём“ Шандора Балинта. Внутри заглавного слова он отмечает различия и по форме и значению. Примерно 30—40 материала данной публикации не имеется в „Сегедском словаре“.

DIE FACHSPRACHE DES WEINBAUES IN ÁSOTHTHALOM

Von

J. Zsolnai

Die Arbeit befasst sich mit dem mundartlichen Fachwortschatz der Arbeitsprozesse des Weinbaues im Sandgebiet von Ásotthalom in mundartlich-volkskundlicher Hinsicht. Es wird eine genaue Angabe der mundartlichen Belege angestrebt und eine Beschreibung bisher ausser acht gelassener Arbeitsvorgänge des Weinbaues gegeben, so wird z. B. die Bodenvorbereitung, das Handrigolen, des Anpflanzen, die Pflege der jungen Weinpflanzung, das Öffnen usw. beschrieben. Die Benennungen der wichtigeren Arbeitsprozesse werden mit dem Weinbau anderer Gebiete — so vor allem den von Kecskemét und Nord-Bihar — behandelnden volkskundlichen Materialsammlungen verglichen. Schliesslich wird der Wortschatz des Weinbaues in Ásotthalom in einem Wörterverzeichnis zusammengestellt und mit dem Szegeder Wörterbuch von Alexander Bálint verglichen. Innerhalb der einzelnen Wortartikel sind die Unterschiede der Form und Abweichungen der Bedeutung angegeben. Etwa 30—40% des mitgeteilten Wortschatzes ist im Szegeder Wörterbuch nicht enthalten.

II. TÖRTÉNELEM

KOSSUTH NEMZETELMÉLETE

Írta: KÁVÁSSY SÁNDOR

1. Az a kérdés, hogy mi a nemzet, Európában a XVIII. század közepétől lett beható figyelem tárgya [1]. A kérdést — mint azt ma már tudjuk — valójában a kor, a polgári nemzettéválás hozta magával, amely szükségszerűen vezetett el ahhoz a felismeréshez, hogy a rendi nemzetfogalommal nem lehet mit kezdeni, ha a valósággal szembesítik, minthogy azt a fejlődés már réges-rég meghaladta, és a nemzetfogalom csak akkor foglалhatja el a társadalom tudatában az őt megillető helyet, ha a valóság talajára állítják, és annak megfelelően fogalmazzák újra.

A nemzetfogalom újrafogalmazásában a kezdeményező szerepét az emberi gondolkodás nagy forradalmárai, a francia felvilágosítók játszották, akik a rendi nemzetfogalmat, mint ésszerűtlent a lombtárba dobták, és a társadalmi valóságnak megfelelően, s a népfelség alapján a nemzetet a néppel azonosították, a nemzet fogalma alá a nemzetté lett népet állították [2], amely a polgári átalakulás kiegyenlítő folyamatában, a terület, a népesség, a termelőeszközök egyesítése, a politikai centralizáció, valamint a népen belüli különbözőségek fokozatos elhalványulása révén politikai tekintetben is egységesebb s etnikailag is meghatározhatóbb közösséggé formálódott [3].

A felvilágosítók, amikor így cselekedtek, valójában haladó osztály képviselőihez méltóan jártak el, s minden ízében forradalmi tettet hajtottak végre. Nem csupán eleget tettek a történeti parancsnak, és az új nemzetfogalom megalkotásával nemcsak bevezették a nemzetszemlélet forradalmát, hanem egyúttal a politikai hatalom meghódítására törő burzsoázia számára is nagy erejű ideológiai fegyvert kovácsoltak. Minthogy a rendiség évszázadaiban a nemzetfogalom köre egyedül a politikai hatalmat birtokló nemességre korlátozódott, és így valójában politikai közösséget jelölt, amely forrása a hatalomnak, és amelynek joga az uralkodás, a nemzet fogalmához az a képzet tapadt, hogy a hatalom is csak azokat illetheti meg joggal, akik a nemzetet alkotják. Így, amikor a felvilágosítók elvetették a nemzetfogalom feudális osztálytartalmát, fegyvert adtak a burzsoázia kezébe, amelynek birtokában harcra szervezhette a tömegeket, és élükön meghódította a hatalmat, amelyet azelőtt azon a jogcímen, hogy ő a nemzet, a nemesség birtokolt.

Engels műveiben megemlékezik arról, hogy mind a XVIII., mind a XIX. században a politikai összeomlást, vagyis a feudális rend bukását, „filozófiai forradalom vezette be”, vagyis más szavakkal: a burzsoázia előbb a gondolkodás síkján mért halálos csapást a feudális rendre [4]. Amikor tehát a nemzetszemlélet forradalmáról és a nemzetfogalom forradalmi átalakításáról beszélünk, nem mulaszthatjuk el leszögezni, hogy valójában ezek is a filozófiai forradalom tényei voltak, ennek keretében tartoztak, és csak ennek keretében értékelhetők és ismerhetők meg helyesen, mint-hogy szerves részét alkották annak a kegyelemdőfésnek, amit a diadalmas burzsoázia a rendiségnek az ideológia frontján adott.

A francia példa rövidesen majd mindenütt követésre talált, ahol a feltételek már megérték. A haladás hívei mindenütt leszámoltak a halálra ítélt rendi nemzetfogalommal, és helyére a polgárság nemzetfogalmát állították.

Nálunk, a magyar történetben a nemzetszemléletnek ez a nagy forradalma a XVIII. század utolsó negyedétől a XIX. század közepéig tartott [4 a], s a politikai nemzetnek a XIX. század első felében kialakult új elméletével ért véget, amelyet a magyar politikai köztudat egységesen elfogadott, s amely azután a rendi nemzetfogalom helyére lépve közel egy évszázadon át, mint a polgári Magyarország hivatalosan is elfogadott elmélete, mondhatni a népi demokratikus korszak kezdetéig érvényben maradt, és alapvetően határozta meg a magyar politikai világ nemzetszemléletét.

Ez a nagyhatású és nemzedékek során érvényesülő elmélet, minthogy megfogalmazásából Eötvös, Deák és mások mellett Kossuth is részt vállalt, és uralomra jutásában is szerepet játszott, Kossuth nemzetszemléletének is alaptényezője volt, és nemzetfogalmának is alapanyagát alkotta. Ha tehát Kossuth nemzetfogalomról alkotott nézeteit tisztán akarjuk látni, és gondolatait maradék nélkül kívánjuk megérteni, elsőként is a politikai nemzet elméletéről kell szólnunk.

A politikai nemzet elméletét a reformkori magyar liberálizmus, a polgárosodó magyar nemesség osztályideológiája hívta létre azzal az elvi igénnyel, hogy a rendi nemzetfogalommal szemben a nemzet fogalmának korszerűbb, s egyúttal a kialakuló kapitalista társadalom követelményeinek megfelelő magyarázatát és megfogalmazását nyújtsa. Így, amikor a politikai nemzet elméletéről szólnunk, rá kell mutatnunk, hogy annak megalkotása nem valamilyen elszigetelt, sajátosan magyar jelenség volt, hanem egy egyetemesen ható nemzetközi törekvés egyik megnyilvánulása, amely szervesen, láncszemként kapcsolódott a kor általános európai tendenciáihoz. A kor követelményeinek szintjén állottak, s azokkal szemben törlesztettek tehát adósságot a magyar liberálisok akkor, amikor a reformkorban a politikai nemzet elméletében az egykorú és közel egykorú filozófia eredményeit is felhasználva, a rendi nemzetfogalommal egy haladottabb szemléletű nemzetfogalmat állítottak szembe.

Maga az elmélet — mint ahogy az történelmi irodalmunkban már többször is megtárgyalást nyert — arra az alaptételre épült, hogy a magyar nemzetet nem a magyarság egymagában, hanem a történeti Magyarország keretei között élő népekkel együtt alkotja, vagyis egy 1848 decemberében kelt kiáltvány szavait idézve: „Magyarország több nyelvű népnek” ad „lakhelyet és eledelt”, és az egyik „faj beszél magyarul, másik németül, harmadik tótul, negyedik ráczul, de mindez egy nemzetet formál” [5]. A tétel később, az 1860-as évek közepére úgy módosult, hogy az ország népei csak mint politikai egység alkotnak nemzetközösséget, illetőleg mint azt 1866. december 15-i beszédében Deák Ferenc mondta, „Magyarországban politikai nemzetiség csak egy van, s ez a politikai nemzetiség éppen úgy magába foglalja a románokat, mint a magyarokat, éppen úgy a szerbeket, mint a tótokat.” [6]. Végül ebben a formában nyert megfogalmazást az 1868. évi XLIV. tc. bevezetőjében, amely kimondta: „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.” [7]. A tétel végleges megfogalmazását vizsgálva, nem kerülhetik el figyelmünket annak hangsúlyos megszorításai, amelyeknek alapján könnyen juthatunk ahhoz a végkövetkeztetéshez, hogy a magyar liberálisok vagy legalábbis a törvény megalkotói „az alkotmány elvei szerint” és a „politikai tekintetben” létező nemzetet túl a valóságos nemzetet is elismerték. Mindenesetre ez a megfogalmazás arra látszik utalni, hogy a magyar liberálisok fenntartottak egy másik nemzetfogalmat is, amely egyedül a magyarságot fedte. Hogy azonban ez a valóságban is így lett volna, azt, e sorok írója, mostani ismeretei alapján megnyugtatóan megválaszolni nem tudja, és

magát a kérdést is nyitottan kell hagynia. A rendelkezésére álló források arra mutatnak, hogy a magyar politikai köztudat ezeket a megszorításokat már a kezdetkeztétén elmosta, és ha magyar nemzetről esett szó, az ezek tekintetbevétele nélkül történt. Erre utal Deák fentebb már idézett 1866. december 15-i beszédé is, amelyben a mondottak mellett ezeket olvashatjuk: „mi annak: 'magyar nemzet' mindig azt az értelmet adtuk, hogy Magyarország politikai nemzetisége egy, mely magában foglal minden más nemzetiséget” [8]. Kossuth — mint látni fogjuk — még ennél is tovább ment, és nemcsak, hogy a fenti megszorításokat nem vette figyelembe, hanem az elméletet, amely a sajátos hazai viszonyokra készült, emigrációs irataiban egyetemes érvényűvé terebélyesítette, és kimondta, hogy nemcsak a magyar nemzet, hanem egyáltalában minden nemzet politikai egységként létezik.

Európának, de főleg a velünk együtt és szomszédságunkban élő népneknek akkor, amikor a magyar liberálisok műhelyében a politikai nemzet elmélete készült, merőben más képe volt a nemzet fogalmáról, mely Herder tanításai alapján nem az állampolgárok mechanikus összességére, hanem az etnikai értelemben vett népre, a populusra alapozta a nemzet fogalmát [9]. A politikai nemzet elméletéről szólva, nem kerülhetjük meg a kérdést: vajon mi a magyarázata annak, hogy a magyar liberálisok, akik történetünkben — Engelsszel szólva — „a gondolkodóerő, a szenvedély és a jellem” óriásai voltak [10], a nemzet fogalmát a fenti, meglehetősen bizonytalan alapokon nyugvó tételre helyezték.

A kérdésre, némiképp egyszerűsítve a problémát, azzal adhatunk választ, hogy nálunk a nemzetfogalom megújítását a társadalmi haladás igényei a magyar nacionalizmussal együttesen határozták meg, és a kettő közül a nacionalizmus játszotta a döntő tényező szerepét, amely a polgárosodó magyar nemesség gazdasági érdekeinek és osztályálláspontjának megfelelően a történeti Magyarország területi egységének fenntartását és a nemzetiségeknek a történeti magyar állam keretei között való megtartását, vagyis két egymással szorosan összefüggő és egymást feltételező politikai célkitűzést írt zászlájára. Vagyis: nálunk a feladat nem csupán az volt, hogy korszerű nemzetfogalmat alkossanak, és nem is csak arról volt szó, hogy a nemzet fogalmát a társadalmi valósághoz igazítsák, hanem arról is, hogy a nemzetfogalom korszerűsége mellett hűen és pontosan fejezze ki a magyar nacionalizmus középpontjában álló politikai elgondolásokat is. Ez pedig nem történhetett másként, mint az ország minden lakójára kiterjedő, politikai nemzetfogalom megalkotásával, amely a nemzetfogalmát a XIX. század elején már jellegzetesen is soknemzetiségű Magyarország testére szabta, a nemzetet az állampolgárok összességével azonosította, s mint nagy összefogó keretbe mindenkit a magyar nemzet keretébe vont, aki csak magyar állampolgárnak volt tekinthető. Valójában tehát az történt, hogy a magyar liberálisok a nemzet fogalmát nacionalizmusuknak rendelték alá, és ebből nem születhetett más, mint a politikai nemzet elmélete.

Arra nézve pedig, hogy miért épp a nacionalizmus volt az, amely végeredményében eldöntötte, hogy ilyen vagy olyan legyen a megújított nemzetfogalom, a nacionalizmusnak a népek nemzetszemléletének alakításában játszott szerepén túl, arra kell rámutatnunk, hogy miután minden nemzeti mozgalomnak alaptendenciája az önálló nemzetállam megeremtése [11], a polgári nemzettévalás, és a nemzeti mozgalmak megindulása, elsősorban és legfőképpen a történeti Magyarország területi egységét vetette kockára. A polgári átalakulást vezető magyar nemesség tulajdonképpen már a reformkorban válaszut elé került: döntenie kellett, hogy vagy jogosnak ismeri el a különállásuk tudatára ébredt nemzetiségek mozgalmait, és ez esetben szabad folyást enged azoknak, vállalva döntése minden következményét, vagy pedig teljesen

vagy részben elutasító álláspontra helyezkedik, és a történeti Magyarország egységét fenntartva az ország nem magyar népeit a magyar állam egységében tartja meg. A magyar nemesség, amely a történeti Magyarország egészét a maga nemzeti piacának tekintette [12], és azon senkivel sem kívánt osztozkodni, az utóbbi mellett döntött, és egész ideológiai fegyvertárát ennek állította szolgálatába, ami azután a nacionalizmusban a területi egység gondolatának fokozott hangsúlyozásában jutott kifejezésre. Így történt, hogy miután a nacionalizmus a társadalom életének önálló tényezője lett, csupán olyan nemzetfogalom előtt nyitott teret, és olyan nemzetfogalom útját egyengerte, amely társadalmi-gazdasági lényegét hűen fejezte ki.

Amikor tehát a magyar liberálisok a politikai nemzet elméletét megalkották, valójában nacionalizmusuknak adtak újabb elvi kifejezést, és abban nacionalista célkitűzéseiket és a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjukat fogalmazták újra.

Lár a fenti magyarázatot a lényegre tekintve helytállónak véljük, rá kell mutatnunk, hogy a történeti folyamatot roppant sokoldalúságában és összetettségében szemlélő marxista történettudomány nem érheti be csupán a rideg gazdasági tények és tényezők megállapításaival, és ez esetben is tekintetbe kell vennie, hogy a politikai nemzet elméletének kialakításában nem lebecsülendő szerepet játszottak a történeti és politikai hagyományok, a hazafias buzgóság és más érzelmi momentumok is.

Amint az a fentiekből is kitűnik, a politikai nemzet elmélete valójában a történeti Magyarország területiségének a XVIII. század végén és a XIX. század elején nacionalista célkitűzésként megfogalmazódó gondolatát fejezte ki, és az annak fenntartására irányuló törekvésnek volt ideológiai köntöse. Azonban bármennyire is új volt az elmélet, mint minden ideológiai forma, szükségképpen kapcsolódott a készen talált gondolati anyaghoz is. Így kétséget kizáróan lehet megállapítani, hogy szoros rokonság fűzte a francia felvilágosítók nemzetfogalmához. Tőlük vették át ui. a magyar liberálisok azt a politikai nemzet elméletében is világosan megfogalmazott gondolatot, hogy a nemzet nem egyéb, mint politikai közösség, amely csak politikai tényként létezik, az állam által, az állam keretein belül. Valóban, a magyar liberálisok nemzetfogalma nem igen tért el a francia polgári „nation” fogalmától. Persze a nemzet és az állam fogalmának összekapcsolására nézve, más, egykorú nemzetelméletek is ösztönzést adhattak, hiszen tudjuk, hogy a nemzet fogalmának meghatározása szempontjából fontosságot tulajdonítottak az államnak a romantika nemzetszemlélete alapján létrejött nemzetszemléletek is. De kapcsolódott a politikai nemzet elmélete a hagyományos magyar rendi nemzetfogalomhoz is. Az a gondolat ui., mely a politikai nemzet elméletében oly élesen nyert megfogalmazást, hogy ti. a nemzet meghatározása szempontjából nincs jelentősége az etnikumnak, közvetlenül a rendi nemzetfogalomra vezethető vissza. Az elmélet megalkotói, a magyar liberálisok ezt a gondolatot, amely egyben alapgondolatuk, már többé-kevésbé készen találták a rendi nemzetfogalomban, amely évszázadok óta politikai közösségnek fogta fel a nemzetet, s mindenkit a nemzet tagjának tekintett, aki csak az alkotmány sáncain belül állott, nem tekintve a nyelvi, vagy nemzetiségi hovatartozást [13].

A magyar politikai világban az egy Széchenyi-kivételével, aki ebben a kérdésben messzebb látott kortársainál [14], a politikai nemzet elméletével nemcsak a nemzetfogalom kérdését látták elintézettnak, hanem úgy vélték, hogy abban a soknemzetiségű Magyarország egész szörnyű bonyodalmára is megoldást találtak. Nem kevesebbnek, mint annak hiú illúzióját táplálták, hogy az általuk megalkotott elmélet, a szívekbe és az elmékbe a történeti magyar állam iránti ragaszkodás érzését fogja ültetni, s a nemzetiségek a polgári szabadságjogok ellenértékéként lemondanak már ekkor jelentkező nemzeti törekvéseikről, népi mivoltukat is feladva, fokozatosan magyarrá

lesznek. Jellemző pl., hogy Kossuth még öreg korában sem tudott leszámolni ezzel az illúzióval: hogyha „Magyarország független és szabad, akkor Magyarország nem magyar népeisége is jó magyar lesz — írta —, mint a régi Elzász németjei is jó franciákká lettek” [15]. Nemzetiségi oldalról azonban a politikai nemzet elmélete a kezdettől visszautasításra talált, mivel abban nemcsak a magyar állami egység hangsúlyozását látták, hanem nemzetiségük pusztá létének tagadását is.

Volt idő, amikor ebben az elméletben a magyar politikai bölcsesség megnyilatkozását látták. Ma már, elfogultság nélkül, aligha tekinthetjük többnek, mint mesterségesen kialakított elméleti szerkezetnek, amely azon túl, hogy a polgárosodó magyar nemesség nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontját és az államterületi egység gondolatát kifejezte, valójában sem a magyar nemzet fogalmának igazi meghatározását, sem a nemzetiségi kérdés megoldásának ügyét nem szolgálta, azt egyedül az erőszak és a politikai rövidlátás emelhette érvényre. Mégis, a társadalmi haladás oldaláról vizsgálva a kérdést, nem értékelhetjük teljesen és egyértelműen negatívan. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy történeti pályáját mint antifeudális elmélet kezdte, amely a rendi nemzetfogalomnál haladóbb szemléletet képviselt; amely nemesek és nem nemesek között különbséget nem téve szerepet játszott a feudalizmus lebontásában, s amely a polgári szabadságjogokat a nemzetiségekre is kiterjesztve részben az ország nem magyar népeinek érdekeit is kifejezte. Több megértéssel talán a soknemzetiségű Magyarország viszonyai között a népek közötti együttműködés és egységfront elméleti alapja lehetett volna a Habsburg-iga és a feudalizmus elleni harcban. Persze, amikor ezt itt így megállapítjuk, tisztában kell lennünk azzal is, hogy már a kezdet-kezdetétől magában hordta annak lehetőségét is, hogy a nemzetiségi elnyomás eszmei fegyverévé váljon.

A XIX. század közepétől a nemzeti kérdést és a magyar sorskérdéseket világos szemmel látó politikusok egy csekély töredéke, mindenekelőtt és elsősorban Mocsáry Lajos felismerték, hogy a politikai nemzet elmélete alkalmatlan eszköz a nemzet ügyének szolgálatára, hamis tudatot táplál, hamis célokhoz vezet, és ezért leszámoltak vele. Mocsáry 1858-ban megjelent „Nemzetiség” c. művében már új meghatározását adta a magyar nemzet fogalmának: „Létezik magyar nemzet — írja —, ti. öszszessége azon embereknek, kik közös magyar eredetűek, magyarul beszélnek, s egymás iránt családi érzelmekkel viseltetnek.” [16]. Ugyanakkor a nemzetiségek jogos követelésének megfelelően elismerte az országot lakó nem magyar népek önálló nemzetiségét is [17]. A többség azonban, az emigrációba szakadt Kossuthal, abban a hisszemben, hogy az ügyet a legjobb eszközzel szolgálja, kitartott a politikai nemzet elmélete mellett, tovább úszott a liberális árral.

2. Kossuth nemzetelméletét filozófiai módszerességgel kifejtetten egyik művében sem találhatjuk, s így a feladat, mely a nemzetszemléletét feltáró történészre hárul, csak a rekonstrukció módszerével oldható meg. Ennek feltételei azonban Kossuth műveiben adva vannak, minthogy az 1840-es évektől már a Pesti Hírlapban megjelent cikkeiben és későbbi műveiben elszórtan egyre gyarapodó mennyiségben találhatók olyan utalások, megjegyzések, amelyek nemcsak nemzetelméletének restaurálására nyújtanak módot, hanem nemzetelmélete fejlődésének megvilágítására is.

Azok a gondolatok, megjegyzések és utalások, amelyekre Kossuth reformkori iratait olvasva már gyakran találhatunk, nem hagynak kétséget az iránt, hogy Kossuth teljes biztonsággal ismerte fel, és tudatában volt annak, hogy a kor, amelyben él, fő tendenciaként a nemzetérválást — szavait idézve — „a nemzeti egység” „világírány”-át hordozza magában [18]. Egyszersmind azzal is tisztában volt, hogy a szeme

előtt lejátszódó folyamatot gigantikus törvények és erők hajtják előre, amelyekkel szembeszállni, amelyeknek „útját állni nem lehet” [19].

Idealista történet szemlélete azonban megakadályozta abban, hogy ezeket az erőket és törvényeket felismerhesse, s noha benne élt a kor áramában és a gyakorlati harcban, az igazi okoknak és mozgatórugóknak csak a megsejtéséig jutott. Így történt, hogy a már szinte egész Európát sodrával ragadó nagy folyamatot egy általánosan ható elv működéséből magyarázta. Ez elv, röviden összefoglalva, a következő: a nemzeteknek, hasonlóan az emberekhez, „egyesítésük” van, ha ezt megtörik és megszaggatják, szükségképp az egység erői jönnek működésbe; ez annyiszor ismétlődik, ahányszor a nemzettest megtöretésére sor kerül. Arra, hogy az elv miért pont az ő korában hozta működésbe az egység erőit, a napóleoni háborúknak és annak következményeiben találta meg a magyarázatot. Napóleon — hangzik a magyarázat — hódításaival súlyos sebeket ütött az európai nemzetek egyesítésén, és a bajokat azután sem orvosolták, miután ő eltűnt a színről: nem vették tekintetbe sem „a politikai egység”, sem „a népindividualitás ösztönszerű irányá”-t, amire szükségképpen érvénybe lépett az elv, s mozgásba jöttek az egység erői [20]. Végeredményben tehát a nemzettéválás közvetlen történeti indokát a napóleoni háborúknak, a bécsi kongresszus és a Szent Szövetség által megteremtett európai rendben jelölte meg.

A fent ismertetett fejtegetések a továbbiak szempontjából két tekintetben is tanulmányosak. Egyfelől kitetszik belőlük, hogy a nemzetet az emberrel, vagyis a társadalmi szervezetet az élő szervezettel szemlélte hasonlóan; az a felfogás tehát, amely Menenius Agrippa óta tartotta magát, Kossuth nemzet szemléletéhez is utat talált. Másfelől világos, hogy Kossuth a nemzettéválás folyamatát, a mi felfogásunk merő ellentétéképp, valaha már nemzeti létre jutott népek mozgalmaként fogta fel.

Valóban, Kossuth nem tekintette a nemzetet merőben új, soha nem létezett társadalmi keretnek. Mint az, egy későbbi utalásából kiderül, az európai nemzetek kialakulását a népvándorlás korára tette, amelyről egy helyen, mint „nemzetalkotó őskor”-ról emlékezik meg [21]. Ennek megfelelően már az István-kori magyarságot is nemzetnek tekintette [22]. Arra lehet tehát következtetni, hogy a nemzettéválást különböző fokokon is megismétlődhető folyamatnak fogta fel. Ezt látszik alátámasztani az az öregkori, s nagyjában a Hegel-féle triáda sémájára emlékeztető megállapítása is, amelyben azt a véleményét juttatta kifejezésre, hogy az egyszer már nemzetté lett népek, adott esetben (így pl. önálló állami létük megszűnése esetén) néppé süllyedhetnek, kedvező fordulat esetén pedig ismét nemzetté szerveződhetnek [23]. Kossuth ismerte a fejlődés fogalmát, és így feltehetőnek véljük, hogy amennyiben megismétlődhető folyamatnak tartotta a nemzettéválást, azt mindig magasabb szinten megismétlődőnek képzelte el. Ez a felfogás pedig — mint erről a továbbiakban még lesz szó — abban gyökerezett, hogy Kossuth számára az önálló állami lét jelentette azt a minőségi határt, amelyen innen és túl az egyes közösségek nemzetnek vagy nem nemzetnek számítottak. Ha valamely nép elérte az önálló állami lét szintjét, az Kossuth számára nemzet volt, ha viszont idáig még nem jutott, vagy önálló államiságát elvesztette, számára nem volt, illetőleg megszűnt nemzetnek lenni.

Végeredményben az látszik levonhatónak, hogy Kossuth szemléletében a nemzettéválás az állam kialakulásának folyamatával azonosult, illetőleg azt az önálló állami lét megteremtésére irányuló törekvésekkel vette egynek. De egyes jelek alapján arra is következtetni lehet, hogy Kossuth a nemzettéválást akként is lehetségesnek tartotta, hogy az egyes nemzetek nemzeti létüket magasabb szinten temelik újra, vagyis: régi minőségükben megszűnnek nemzetnek lenni, s „megifjul”-nak, „újja-szület”-nek [24], a nemzeti létnek merőben új, magasabb rendű formáját hozzák

létre. Innen van, hogy a polgári nemzettéválás általa is megfigyelhető folyamatát, nemzeti egységmozgalomnak fogta fel. Ha beszélt is olykor az egykorú európai népek nemzetté levéséről, azt mindig csak ebben az értelemben tette.

Hangsúlyoznunk kell azonban, Kossuth éles szeme a nemzetek egységben való újjászületésének két fontos mozzanatát is meglátta. Így például világosan ismerte fel, hogy a nemzeti egység szükségszerűen a feudális széttagoltság felszámolásával, s a területi egység megteremtésével jár együtt [25]. De nem maradt előtte rejtetten az a tény sem, hogy a nemzetegység kialakításának egyik döntő tényezője a kibontakozó tökéletes termelés. Ennek a felismerésnek 1842-ben hangot is adott, amennyiben rámutatott, hogy a német vámszövetség pár éves fennállás óta többet tett a német nép egy-egyéért, mint a fejedelmek szövetsége (Deutscher Bund) negyedszázados működése alatt. Leszűrendő tanulságként meg is állapította, hogy az a tartomány, amelyik a vámszövetségbe belép, az „következőleg előbb vagy utóbb németté lesz.” [26]. Meghamisítanánk azonban nézeteit, ha elhallgatnánk, hogy a szellemi mozgató rugókat ez esetben is a gazdasági tényezők elé helyezte, és az utóbbiaknak csak másodlagos szerepet tulajdonított. A történeti fejlődés elsőrendű mozgató rugóit az eszmékben vélve felismerni [27], a német vámszövetség szerepére is azzal adott magyarázatot, hogy „a szétdarabolt német nemzeten a nemzetegység szelleme leng.” [28].

Azonban bármilyen sajátosan értelmezte is a nemzettéválás folyamatát, annak mégis teljes tudatában volt, hogy az általa megfigyelhető nemztélevés a polgári nemzetek kialakulásához vezet. Nemegyszer hangoztatta, hogy az „ép, egészséges nemzeti test előteremtésé”-hez „az úrbéri viszonyok gyűlölségnemző válaszfala”-inak lerontásán [29], a „szabad föld” megteremtésén [30], tehát az addig jogtalan népnek a polgári szabadságban való részvételén át vezet az út. Nem véletlenül hangsúlyozta tehát, hogy Európa népei „a XIX. század kellékeinek értelmében” [31] kívánnak nemzetté lenni.

A kezét korának ütőerén tartó Kossuth természetesen azt is világosan látta, hogy az egységben újjászülető, és a polgári társadalom felé haladó nemzeti közösségeknek nem felelhetnek meg a rendi világ nemzetről alkotott elképzelései. 1845-ben teljes határozottsággal mutatott rá, „hogy a népek életében nem egy jelentékeny eszme van, amelynek értelmezése ma már nem az, mint századok előtt vala. Ilyen eszme e szó is: nemzet.” [32]. Ennek megfelelően a kor színvonalán fogalmazta meg a nemzetfogalomról alkotott nézeteit is.

Amikor Kossuth a politikai élet színterén megjelent, nálunk, a haladás táborában, a nemzet mibenlétéről és lényegéről két felfogás uralkodott. Az egyik a német romantika, vagyis Herder bölcséleti alapvetése nyomán a nemzetet etnikai-nyelvi közösségeknek tekintette és ennek megfelelően a magyar nemzetet az etnikai értelemben vett magyarsággal azonosította. Ezt a felfogást vallotta Kölcsey [33], és ennek volt híve Széchényi István is [34]. De már készen állott a nemzetfogalomnak az az értelmezése is, amelyből a liberálisok utóbb a politikai nemzet elméletét alakították ki, vagyis az a felfogás, amely a nemzetet politikai egységnek fogta fel, s magyar nemzeten az ország lakóinak összességét értette. Ez a felfogás — mint ismeretes — 1790–91-re ment vissza, s első elvi megfogalmazását akkor nyerte, amikor a szerb nemesek és polgárok azzal a követeléssel léptek fel, hogy a szerb népet önálló nációnak ismerjék el, és számára külön területet hasítsanak ki. A követelést a rendek akkor azzal utasították vissza, hogy mind a szerbeket, mind pedig azokat a nemzetiségeket, amelyek „Magyarországot és a kapcsolt részeket lakják, magyaroknak, a közös hazáinak nyilvánít”-ják [35]. Határozott, már nemzetszemlélet formájában ez a felfogás az 1825–27. évi országgyűlésen fogalmazódott meg, amikor ismét szóba került

a nemzetfogalom kérdése, s a rendek arra az egyértelmű álláspontra helyezkedtek, hogy Magyarországon csak egy náció van, a magyar [36].

Kossuth — mint arra a bevezetőben már rámutattunk — az utóbbit fogadta el, s 1847. december 11-én tett kijelentésében, amely elsőül ad módot nemzetfogalmának felidézésére, már ennek gondolatkörében fogalmazta meg álláspontját. Kérdésünk vizsgálata szempontjából fontos szavai így hangzanak: „Mint hogy e szó alatt ‚nemzet‘ polgári státuszban több értetik, mint csupán az, hogy valaki mily nyelvet beszél, ezennel kijelentem: hogy én soha, de soha a magyar szent korona alatt más nemzetet és nemzetiséget, mint a magyart elismerni nem fogok. Tudom, hogy vannak emberek és népfajok, akik más nyelvet beszélnek, de egy nemzetnél több itten nincsen.” [37].

Kijelentéséből már az első tekintetre világos, hogy itt a politikai nemzet fel fogásával állunk szemben: Magyarország soknemzetiségű ország, „vannak emberek és népfajok, akik más nyelvet beszélnek”, de ezek különbözőségük ellenére is egy nemzetet alkotnak, és pedig a magyart.

Kossuth e kijelentésekor már jóval túl volt a negyvenen, épp negyvenöt éves volt, és így szűkségszerűen kell feltennünk a kérdést: vajon ezt megelőzően mi volt álláspontja a nemzetről, közelebbről pedig a magyar nemzetről?

A rendelkezésre álló adatok hiányai miatt erre a kérdésre egészében megnyugtató választ nem adhatunk. Egy 1841-ből származó megállapítása, melyben annak a véleményének ad kifejezést, hogy a nemzeti egység a politikai egység tőszomszédságában foglal helyet [38], arra enged következtetni, hogy Kossuth már korábban sem állott egészen távol attól, hogy a nemzeti egységet a politikai egységgel azonosítsa. Egy 1846-ból való kijelentése pedig arra látszik mutatni, hogy hatások Herder eszméi részéről is érték, ebben a megnyilatkozásban ui. annak a meggyőződésének ad hangot, hogy a „nyelvben, nemzeti szokásokban, nemzeti ízlésben, nemzeti műnek méltánylásában, szóval a társasélet összes viszonyaiban rejlik összesen a nemzetiség” [39]. Sőt, ha fent idézett 1847-es kijelentését alaposabban is szemügyre vesszük, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy az, azon a ponton mutatja Kossuth nemzetelméletét, amelyen a herderi eszméktől való eltávolodás már bekövetkezett, de a teljes szakításra még nem került sor. Kossuth ui. ekkor még nem vitte teljes tagadásba a nyelv meghatározó szerepét, csupán azt állapította meg, hogy a nemzeten többet kell érteni, mint azt, „hogy valaki mily nyelvet beszél”, vagyis a nyelvi hovatartozás önmagában nem ad elegendő alapot a nemzet fogalmának meghatározásához.

Arra nézve, hogy a magyar nemzet fogalmát miként határozta meg, adataink nincsenek, erre csupán a fenti általános elvekből következtethetünk. Ezek pedig arra látszanak mutatni, hogy Kossuth magyar nemzetfogalma előzőleg a herderi tanítások alapján fogalmazódott meg.

Kossuth nemzetelmélete a politikai nemzet vonalán fejlődött tovább, és a nemzetről alkotott képe tökéletesen azonosult a magyar liberálisok felfogásával. Bár ez az azonosulás elsősorban emigrációs iratai alapján mutatható ki, ez még nem jelenti azt, hogy ez már korábban nem következett be.

Az emigrációs iratok egyben arról is tanúságot tesznek, hogy Kossuth nemcsak vállalta a politikai nemzet koncepcióját és alapjává tette nemzetelméletének, hanem azt kérlelhetetlen logikával, következetesen ki is teljesítette, vagyis eljutott annak kimondásához, hogy minden nemzet csupán politikai tényként, politikai közösségként létezik. Igen tanulságos erre nézve egyik 1858-ból származó megállapítása: „Ugyanazon egy nemzetiség lehet több nemzet, s egy nemzeten belül sok nemzetiség.” „Igen sok nemzet van a világon, melynek tagjai különféle nemzetiséghez tartoznak,

sőt alig van állam, melynek minden lakosa ugyanazon egy nemzetiséghez tartoznék...” [40]. Hasonló gondolatot találhatunk egy 1867-ben kelt írásában: „Egy létező nemzetnek politikai egységét a faj-nyelv-valláskülönbségek nem teszik lehetetlenné. Legvilágosabb példa erre a politikai organizáció két ellentétes véglete: az orosz birodalom és a republikánus Észak-Amerika.” [41].

A fentiek alapján kézenfekvő az a következtetés, hogy Kossuth személyében a politikai nemzet elméletének egyik legkövetkezetesebb teoretikusát tarthatjuk számon, aki a speciálisan magyarországi viszonyokra készült elméletet egyetemes érvényűvé terebélyesítette, és ennek alapján végül megfogalmazta azt a tételt, hogy a „nemzet különböző nemzetiségekből állhat s áll is mindenütt” [42].

További tisztázódó kérdésként merül fel: vajon milyen okok készítették Kossuthot arra, hogy a nemzetfogalom fent ismertetett koncepciói közül az utóbbit, vagyis a politikai nemzet koncepcióját válassza. Kossuth fent említett 1847. évi kijelentésének eddig még nem idézett részében, erre lényegében azzal ad magyarázatot, hogy az ország népei között súrlódásoknak és ellentéteknek forrása „az eszmék”-nek az a „zavara”, hogy a nyelvet a nemzettel „nemcsak homogenumnak, hanem synonymumnak” veszik, és ennek alapján „a magyar korona alatt levő birodalom népei között” a „külön nemzetiségek eszméi”-t állítják fel [43]. Kossuth érveléséből arra következtethetnénk, hogy csupán azért tört a politikai nemzet koncepciója mellett lándzsát, mivel arra a meggyőződésre jutott, hogy így szolgálhatja eredményesen az ország népei közötti béke helyreállításának ügyét. Nincs alapunk arra, hogy Kossuth jó szándékát kétségbe vonjuk, és vita tárgyává tegyük, hogy az ország népei közötti béke és együttműködés ügyét valóban szolgálni kívánta. Azonban nyilvánvalóan rossz vágányra siklanának, ha Kossuth szavait középpontnak véve megfigyeljük a lényegről, vagyis arról, ami Kossuth szavai mögött volt. A valóságban Kossuth is azért szállott szembe Herder nyelvvel és etnikummal operáló nemzetelméletével, mert az kiáltó ellentétben állott a történeti Magyarország területi egységének nacionalista célkitűzésként megfogalmazódó gondolatával. Annak elfogadása esetén ui. el kellett volna ismerni az ország nem magyar népeinek önálló nemzetiségét, továbbmenve a nemzeti örendelkezéshez való jogukat, ami maga után vonhatta volna a történeti Magyarország területi egységének felbontását. Kossuth, aki — és ezt minden kéndőzés nélkül be kell vallanunk — tudatos nacionalista volt, visszariadt, és annak a nemzetkoncepciónak lett következetes képviselője, amely ilyen veszélyeket nem hordott magában.

Azonban már ekkor is távol állott Kossuthtól, hogy minden politikai közösséget nemzetnek tekintsen. Több helyen is nyomatékkal hangsúlyozta, hogy csak azokat a közösségeket tudja nemzeteknek elfogadni, amelyek a politikai önállóság teljességére s a társadalmi és gazdasági fejlődésnek egy magasabb fokára jutottak. „... amely nemzet valósággal nemzet, annak úgy meg kell lenni saját sátságazdászatának, mint saját törvényeinek. Amely nemzet nem maga szab magának törvényt, s nem saját érdekei szerint intézheti közigazdászatát, az ... nem nemzet” [44]. Egy másik helyen még élesebben is megfogalmazza ezt a gondolatot: „... azon nemzet ma már csak népfaj, s nem nemzet, mely a civilizatio önálló emeltyüinek nincs birtokában. Ezen önálló emeltyük közé tartoznak pedig mellőzhetetlenül az önálló kereskedés és a műipar” [45]

A XIX. század tudatában élénken élt a nagy párhuzam: a nemzet és emberiség. A kor gondolkodása át volt hatva attól a tudattól, hogy emberiség és nemzet, mint genus és species, szerves egységet alkotnak, egymástól elválaszthatatlanok. Ez a gondolat Kossuth nemzetszemléletét is áthatotta, s már a reformkorban rámutatott, hogy a nemzeteket az emberiség tagjainak tekinti, s az emberiséget, mint „külön nemzettagokra osztott nagy világcsalád”-ot szemléli [46].

Feltehetően már ekkor világosan megfogalmazódott benne az a gondolat, amelyet az emigrációban vetett papírra: „én az emberiséget — képletileg szólva — szerves testnek szeretem tekinteni, melynek szervei a nemzetek”. „A nemzetek kettős organizmusok. Nemcsak az emberiség organikus tagjai, hanem kollektív egységek is.” [47].

Azok közül az ismérvek közül, amelyeket utóbb a nemzet alkotó elemeiként állapított meg, a reformkorban mindössze egy, a „collectiv egyéniség” jelenik meg [48]. Kossuth irataiban utóbb találkozunk azzal a megállapítással, hogy a nemzeteknek „kifejleszt s külön személyiségük” van, így arra következtethetünk, hogy „collectiv egyéniség”-en a nemzetek külön „személyiségét” értette. Kossuth úgy gondolta, hogy amiként az egyént, a nemzetet is sajátos jegyek, jellemvonások, adottságok határozták meg, vagyis a nemzetnek is van egyénisége, amely azért kollektív, minthogy abban a nemzet alkotó egyének vonásai jutnak kifejezésre [49]. Ha tekintetbe vesszük, hogy a kortárs, Eötvös József a nemzeti jelleg fogalmát úgy határozta meg, hogy az nem más, „mint azon tulajdonok összessége”, melyek a nemzetet alkotó egyének többségénél közelebbiek [50], arra a végkövetkeztetésre juthatunk, hogy Kossuth a „collectiv egyéniség” fogalmán a nemzeti jelleget értette.

Az emigrációs iratokban találunk olyan fejtegetéseket is, amelyekben Kossuth arról beszél, hogy a nemzeti jelleg forrása a „történelmileg kifejlett collectiv önczéiasság érzete”, amelyből, ha kivetkőzik a nemzetet alkotó közösség, megszűnik nemzetnek lenni [51]. Meglehetősen tájékozatlanságban hagynak azonban az iratok aziránt, hogy tulajdonképpen mit is értett „collectiv önczéiasság érzete”-n. Egészen biztosan csak annyit állapíthatunk meg, hogy Kossuth azt az összetartás legfontosabb tényezőjének tartotta, s úgy vélte, hogy annak kialakulása „collectiv függetlenséget feltételez” [52]. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy azon a nemzetközösséget átható, lelkesítő „közös ideal”-t, illetőleg az abból adódó akarati és érzelmi egységet értette [53].

Ha jól értjük Kossuthot, arra következtethetünk, hogy kollektív egyéniségnek, vagy nemzeti jellegnek a nemzetközösség karakterét meghatározó vonások összességét, másfelől a közösség szellemi arculatát meghatározó politikai eszményt tekintette. De éppoly megindokoltnak látszik az a feltevés is, hogy a fenti fejtegetések esetén nem az egyiknek a másikkal történő kiegészítéséről, hanem az elsőnek a másodikkal való kizárásáról van szó. Vagyis arról, hogy Kossuth, miután Herder eszméinek hatát fordított, és a nemzetet politikai egységnek kezdte tekinteni, felismerte, hogy a nemzeti jelleg a politikai értelemben vett nemzetközösségből nem tudja levezetni, és azt ezért egy külső, de a nemzet közösségében mégis ható tényezőre, a kollektív öncél alapjára helyezte.

A fentieket összegezve azt lehet megállapítanunk, hogy Kossuth nemzetszemlélete a reformkorban még embrionális állapotban látszik megjelenni. Nemzetszemléletének alaptényezői: a nemzetek politikai fogalomként kezelése, s a nemzetnek mint kollektív egyéniségnek való felfogása azonban már világosan megjelentek. Arra is rá kell mutatnunk, hogy Kossuth e gondolatai alapjában pozitívan értékelendők, mivel ezek a kor viszonyai között egy haladottabb nemzetfogalom igényét fejezték ki, egyben a rendi nemzetfogalom elutasítását jelentették. Ezzel pedig ideológiai síkon a polgári nemzet kialakulását szolgálta. Joggal írhatta tehát utóbb, hogy „egyike voltam azoknak, akik munkások valánk, hogy Werbőczy nemzete helyébe faj-nyelv-valláskülönbség nélkül a nép lépjen” [54].

3. Jóllehet az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idejéből csekély számmal maradtak kérdésünkhöz kapcsolódó utalásai, ezekkel mégis külön kell foglalkoznunk, mivel arról tanúskodnak, hogy a forradalom és szabadságharc alatt Kossuth nemzetfogalomról alkotott nézetei némiképp módosultak.

Kossuth a forradalom napját, mint a politikai értelemben vett magyar nemzet születésnapját üdvözölte, és 1848. március 19-én Pest és Buda, valamint az egyetem küldöttsége előtt derűlátóan jelentette ki, hogy Werbőczy nemzete immár a múlté, a nemzetet többé nem kasztok és rendek alkotják, hanem a „15 millió magyar”, amely most már kezébe veheti sorsának irányítását [55].

Ma már tudjuk, illúziókban élt, és ezekben szükségszerűen csalódnia is kellett, hiszen a század nem a politikai, hanem a valóságos nemzetet hordozta méhében, s annak is adott életet. Kossuth gondolatvilágát ismerve, azonban kevésbé csodálkozhatunk. Aki annyi hittel, bizalommal és reménységgel nézett a polgári szabadság és jogegyenlőség jövője elé, aki annyira bízott azok kiegyenlítő és egységet teremtő erejében, mint ő, attól ezt az illúziót szinte természetesnek kell vennünk. De ezt a felfogást ekkor még az események is alátámasztani látszottak. A márciusi vívmányok a nemzetiségek körében is kedvező fogadtatásra találtak, s még nem volt nyilvánvaló, hogy azok nem kívánnak a magyar politikai nemzet tagjai lenni. Volt tehát Kossuthnak némi indoka is ahhoz, hogy a polgári szabadság mezején valamilyen egység megvalósulását remélje.

Illúzióit azonban hamarosan szertefoszlatták a valóság tényei. A nemzetiségek megújított követelései és azok Habsburg-orientációja megrendítették a politikai nemzetbe vetett hitét. 1848. április 16-án Szentkirályival együtt írt követi jelentésében már csak mint „talán”, tehát esetleg megvalósítható lehetőségként beszélt a politikai nemzetről: „Hazánk határai között sokféle nyelvű népek laknak, de van egy alap, melyen... ezen különböző népek érdekeit talán egyesíteni lehet: ez az alkotmányos szabadság, mely a különböző nyelvű népfajokat a polgárzati közös nemzetiségben... egyesítheti; ezen az alapon egyek lehetünk az Adriai-tengerig.” [56].

Távol állott azonban Kossuthtól, hogy a nemzet fogalmáról alkotott nézeteit revízió alá vegye, s a politikai nemzet helyett valamilyen újabb nemzetfogalmat alakítson ki. Ezzel nemcsak ő volt így, hanem a mögötte felsorakozó nemesség egésze is. Jellemző erre, hogy még 1848 decemberében is, amikor már ország-világ előtt nyilvánvaló volt, hogy a politikai nemzet meghirdetett gondolatának az önálló létük tudatára ébredt nemzetiségek körében talaja nincsen, még ekkor is a politikai nemzet gondolatával igyekeztek a háborgó nemzetiségeket lecsillapítani. „Az isteni gondviselés úgy akarta — olvashatjuk az Országos Honvédelmi Bizottmány szlovák lakosságához 1848. december 4-én intézett kiáltványában —, hogy Magyarország több nyelvű népének adjon lakhelyet és eledelt. Egyik faj beszél magyarul, másik németül, harmadik tótul, a negyedik horvátul, ráczul, oláhul, de mindez egy nemzetet formál. Magyarország eddig hasonló volt egy nagy és fölséges kerthez, melyben a különféle virágok békésen kelnek, nőnek és díszlenek egymás mellett, Isten, a teremtetők dicsőségére.” [57].

Az a körülmény azonban, hogy a magyarság az ellenforradalommal szemben mégis magára maradt, Kossuth nemzetfogalmára is kihatással volt. 1848. december 14-én a képviselőház előtt tartott beszámolójában a következő megállapítást tette: „A magyar név alatt értem a hazának alkotmányos polgárait.” [58].

Ez a rövid nyilatkozat kevés alapot ad ahhoz, hogy messzemenő fejtegetésekbe bocsátkozzunk, de mégis elegendő annak megállapításához: Kossuth a nemzet fogalmáról alkotott nézeteit az új helyzethez szabta. És ezt kétféleképpen értelmezhetjük. Mivel nem mondotta ki, hogy magyar nemzetnek csak magát a magyarságot tekinti, nyilatkozatát úgy értékelhetjük, mint a politikai-nemzet fogalomnak egy javított formáját, hiszen szép számmal voltak nemzetiségek is a magyar szabadságharc táborában. De úgyis tekinthetnénk — kevesebb joggal — ezt a nyilatkozatot, mint a politikai nemzet hallgatolagos elvetését, s az etnikai nemzet elfogadását, hiszen a nemzetiségek döntő többsége a reakciót támogatta. Ez utóbbit több tény is alátámasztani látszik. Mert vajon

kiket értet magyar nemzetten akkor, amikor azt tárta a világ elé, hogy a „magyar nemzet nagylelkűen bánt a magyar hazát lakó különféle népfajokkal” [59], vagy amikor a nemzetiségi ellenforradalom ellen hívta harcra a magyar nemzetet? És még sorolhatnánk a példákat. A válasz nyilvánvaló: az etnikai nemzetre, nem pedig a politikaira!

Fejtegetéseink értékéből azonban sokat von le az a tény, hogy a magyar–román megegyezés tárgyában Simonffy Józsefhez írott levelében, a legmesszebb menő engedmények kilátásba helyezése mellett is, teljes meghatározottsággal szögezte le, hogy az országot lakó népek „külön politikai nemzetiségű”-nek elismerésébe sem ő, sem a kormány nem megy bele, mivel az az ország felosztásával jelent egyet [60]. Jellemző, hogy még a magyar–román megegyezési tervezetbe sem került több, mint az, hogy „az oláhok, külön népiséget képezvén hivatalos iratokban a jövőben román nevet fognak viselni.” [61]. A „népiség” kifejezést olvasva, lehetetlen észre nem vennünk azt a kínos feszengést, amellyel kerülték, hogy a románokat minden köntörfalazás nélkül nemzetnek nevezzék.

Adatainkból tehát eléggé nyilvánvalóan világlik ki, hogy ha Kossuthban volt is készség arra, hogy az etnikai nemzetfogalomhoz közeledjen, a politikai nemzet elmélete mellett, mint elvi alap mellett, következetesen kitartott. Csak így érthető meg, hogy a „külön politikai nemzetiség” megadásától, vagyis az ország nem magyar népei önálló nemzeti létének elismerésétől még az egyezkedések idején is, mereven zárkózott el. Legfeljebb csak arról lehet szó, hogy Kossuth nemzetszemléletében az események hatása alatt nagyobb súlyt kapott a történeti Magyarország soknemzetiségű összetételének elismerése, amely elől ugyan korábban sem zárkózott el, és ennek a ténynek hajlandó volt egyes gyakorlati konzekvenciáit is levonni. De ahhoz, hogy ezt következetesen vigye végig, és az országot lakó nem magyar népeket nemzetnek ismerje el, már nem volt ereje.

A fentiek után aligha szükséges magyaráznunk Kossuthnak a politikai nemzet elméletéhez való görcsös ragaszkodását. Ha azonban arra mégis magyarázatot kívánunk adni, a kérdés gyökeréig kell visszanyúlnunk, és arra kell rámutatnunk, hogy Kossuth a történeti Magyarország területi egységének álláspontján állott, ennek pedig a politikai nemzet elmélete felelt meg. Ahhoz, tehát, hogy a politikai nemzetet, mint elvi alapot feladja, az alaptényezőben kellett volna gyökeres változásnak bekövetkeznie, vagyis a történeti Magyarország területi egységével kapcsolatos álláspontjának kellett volna megváltoznia. Erre azonban nem került sor, s ezért történt, hogy a politikai nemzet mellett még akkor is kitartott, amikor annak csődje már teljesen nyilvánvaló volt.

4. Kérdés viszont, vajon nem került-e sor erre az emigrációban, amikor új nemzetiségi politika alapjait vetette meg és a nemzetiségi kérdés megoldásának demokratikus lehetőségeit kutatta?

Minthogy Kossuth nemzetelmélete a történeti Magyarország területi egységének nacionalista célkitűzéseként megfogalmazódó gondolatán nyugodott, és ennek volt függvénye, elsőként is az alapkérdést, vagyis azt kell tisztáznunk, hogy vajon Kossuth akkor, amikor a nemzetiségi kérdés demokratikus rendezését tervezte, eljutott-e a történeti Magyarország területi egységének feladásáig, vagy sem? Következett-e tehát az alaptényezőben olyan változás, amely egész nemzetelméletének átalakulását vonta volna maga után?

RÉVAI JÓZSEF jól ismert tanulmányában Kossuthnak egy 1858-ban Obrenovics Mihály számára Horvátország hovatartozását illetően tett nyilatkozata, valamint egy a Dunai Konföderáció tervében is szereplő, Erdéllyel kapcsolatos, de azután nyomban és számtalanszor visszavont kitétele alapján, arra a megállapításra jutott, hogy bár

következetlenül és bátortalanul, végül mégis eljutott a nagy lépésig, a történeti Magyarország területi egységének feladásáig [62].

Kossuth iratait tanulmányozva azonban arra a végeredményre kellett hogy jussunk, hogy erre nem került sor, és maga, a Révai által felállított tétel is bizonytalan alapokon nyugszik. Egyfelől az Obrenovicsnak tett nyilatkozat annak eldöntésénél, hogy Kossuth fenntartotta-e, vagy lemondott a történeti Magyarország területi egységének gondolatáról, nem vehető komolyan számításba, mivel Kossuth Horvátországot nem tekintette a magyar államterület integráns részének és így az nem állítható a konföderációs terv Erdéllyel kapcsolatos kitételével egy sorba, és a bizonyító erő szempontjából nem tekinthető azzal egyenértékűnek. Erre már maga Kossuth is félreérthetetlenül és világosan mutatott rá: „Ami Horvát-, Tót- és Dalmátországot illeti — írta —, én ezen országokat mind jogilag, mind tényileg, mind területileg nemcsak nemzetiségnek, hanem nemzetnek, souverain individualitással bíró államoknak val-lom...” [63]. „Ami végre Erdélyt illeti, az egészen más tekintetbe jő, mint Horvátország. Erdélyi nemzetiség (értsd: nemzet — K. S.) nincs, és soha nem is volt, mint van és volt horvát nemzetiség (értsd: nemzet — K. S.)” [64].

Ami pedig Révai második érvét, ti. a konföderációs terv Erdéllyel kapcsolatos kitételét illeti, az ugyan már komolyan vehető számításba, mivel Kossuth Erdélyt a magyar államterület integráns részének tekintette, de egymagában nem elegendő alap arra, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le, és kimondjuk, hogy Kossuth ilyen vagy olyan formában eljutott a területi egység gondolatának feladásáig. A nevezetes kitétel ugyanis így hangzik: „Így például Erdély lakói általános szavazattal fogják eldönteni, vajon hazájuk egy legyen-e Magyarországgal? vagy legyen politikailag egyesülve Magyarországgal, közigazgatásilag pedig különállva attól, vagy végre csak szövetségben legyen Magyarországgal és a többi szövetséges állammal, mint maga is autonóm állam, teljes egyenlőségi alapon?” [65]. Véleményem szerint e kitétel alapján nem beszélhetünk egyértelműen feladásról, mivel az abban felállított alternatívák többsége olyan, hogy gyakorlatilag Erdély Magyarországhoz való tartozását biztosítja. Ezen túl pedig teljességgel kérdésessé teszi értékét, hogy Kossuth azt azonnal, a következőkben pedig számtalanszor vonta vissza. Elegendő itt csupán a konföderációs tervvel kapcsolatos dokumentumok egyikét idéznünk: „Erdély, oly föld, mely jogilag, históriailag, physikailag, geographiailag, politikailag, statusgazdászatiilag a magyar korona integráns része, mely nélkül a magyar korona nem magyar korona, Magyarország nem Magyarország, hanem valami csonka, nem tudom micsoda.” [66]. Végeredményében az látszik levonhatónak, hogy ha nem is állna több rendelkezésre, mint a konföderációs terv vitatott passzusa, akkor sem olvashatnánk ki abból többet, mint azt, hogy hosszú pályája során Kossuth egyetlen alkalommal nagyon bizonytalanul késznek mutatkozott arra, hogy a területi egység gondolatát feladja.

Bár nem tartozik kérdésünkhöz, ezúttal mégis szeretnénk rámutatni, hogy a konföderáció terve messzemenő engedményei és demokratizmusa ellenére is, a történeti Magyarország területi egysége alapján, vagyis végeredményében nacionalista alapon kereste a megoldás lehetőségeit, és ez nem csekély mértékben járult hozzá, hogy az érdekeltek elutasították.

Arra a kérdésre tehát, hogy Kossuth eljutott-e a területi egység gondolatának feladásáig, határozott nemmel kell felelnünk. Kossuth, anélkül, hogy ezt javára kívánnánk írni, az emigrációban is fenntartotta a területi egység gondolatát, és ennek megfelelően továbbra is a politikai nemzet gondolata maradt nemzetelméletének tengelyében. Emigrációs iratai arról tesznek egyértelmű tanúságot, hogy amennyiben arra a kérdésre

kellett választ adnia, hogy mi a nemzet, feleletét mindig a politikai nemzet elvi alapján fogalmazta meg.

Nem távolodott el tehát az 1847-ben elfogadott alaptól, de azt egy hosszú élet és egy világot járt ember tapasztalataival szélesítette és fejlesztette tovább. Elmélete új vonásokkal és elemekkel gyarapodott az emigráció éveiben (1849–94). Ebben az időszakban nyírt világos megfogalmazást Kossuthnál az a gondolat, hogy a nemzetek történeti fejlődés eredményeképpen jönnek létre, továbbá ekkor jelenik meg Kossuth nemzetfoglamának másik két tényezője is: az állam és a haza, vagyis a közös terület [67].

5. Mit értett tehát Kossuth a nemzet fogalmán?

Kossuth a nemzetet politikai közösségnek tekintette, s mint ilyet a közösségi szerveződés magasabb formájának fogta fel. Nem ismerjük pontosan, hogy az emberi együttélésnek milyen formáit különböztette meg, sem azt, hogy ezeket miként rangsorolta. Használta: a család, a törzs, a faj, a nép, nemzetiség, emberiség stb. kategóriákat. A nemzetet — valószínűleg korának európai viszonyai alapján — a család és az emberiség között helyezte el. A nemzet írta — „a világrend örök törvénye által, a társas életnek a család és az emberiség közé iktatott szervezete” [68].

Láttuk, Kossuth a reformkor politikai nemzetelméletének hatása alatt kezdte a nemzetet politikai ténynek szemlélni. Eleinte csak a magyar nemzetet tekintette politikai közösségnek. Később azonban ezt, a soknemzetiségű Magyarország testére szabott jellegzetes elméletet általános érvényűvé emelte, s kimondta, hogy minden nemzet csak politikai tényként létezik. Ezzel a korabeli Európában egy sajátos — Magyarországon kívül sehol sem dívó — s egyedül a francia felvilágosítók nemzet-szemléletéhez hasonlítható felfogásnak lett utolsó nagy képviselője.

A nemzetet Kossuth történetileg kialakult politikai közösségnek fogta fel. Távol állott azonban tőle, hogy minden történetileg kialakult politikai közösséget nemzetnek fogadjon el.

Míg magáról a nemzetről egy, a korabeli Európában már túlhaladottnak tekintett felfogást vallott, addig a nemzetfogalom tényezőit a kor követelményeinek színvonalán határozta meg. Az általa megállapított három tényező: az állam, a közös terület vagy haza, a nemzeti jelleg vagy kollektív egyéniség, ha esetleg más tartalommal is, majd minden fontos és irányt adó polgári bölcséleti rendszer listáján rajta volt, ha a nemzet fogalmáról esett szó.

Bár arra külön szabályt nem állított, számos utalásában mégis tudjuk, hogy a nemzet fogalmát csakis az összes ismérvek együttes jelenléte alapján tartotta meghatározhatónak. Egymagában egyiket sem tartotta elegendőnek a nemzet meghatározásához, s ha a felsorolt ismérvek közül valamelyik is hiányzott, az adott népi közösség megszűnt számára nemzetnek lenni [69].

Abból következően, hogy a korabeli európai gondolkodással ellentétben a nemzetet nem etnikai, faji közösségnek, hanem politikai közösségnek fogta fel, nem jutott hely Kossuth nemzetszemléletében a nyelvnek. Elismerte ugyan, hogy a „nyelvegység kétségtelenül erősíti az összetartás érzetét” [70], de azt a nemzet meghatározása szempontjából már szükségtelennak tartotta. Ha azonban a nemzetfogalom szempontjából el is ejtette a nyelvet, fontosnak tartotta azt az állami élet szempontjából. Az volt az a véleménye — mint láttuk —, hogy az államnak meghatározható típussal kell rendelkeznie. E „típus” szempontjából pedig alapvetően fontosnak tartotta.

Kossuth a nemzetet alapjában történeti kategóriának tekintette. Egységes álláspont azonban nem igen volt Kossuth korában arról, hogy a társadalmi fejlődés melyik szakaszára kell tenni a nemzetek kialakulását. Ki ide, ki oda helyezte. Mocsáry Lajos

pl. már a rómaiakat is nemzetként tartotta számon [71]. Kossuth a népvándorlás korát tekintette az európai nemzetek kialakulása korának. Mivel azonban úgy látta, hogy egy adott nemzet, vagy több nemzet is valami oknál fogva ismét néppé, nemzetiséggé sülyedhet vissza, ezen a nagy nemzetformáló korszakon kívül más nemzetalkotó korokat is tarthatott számon. Ilyennek tekintette pl. a XIX. század első felét is.

A nemzet fogalmáról szólva rámutatott, hogy a nemzet mint történeti jelenség, alá van vetve a változás törvényének. Ismerte a „történeti kényszerűség” fogalmát. Vallotta, hogy a társadalom fejlődése meghatározott úton és irányban halad, s ennek során szükségszerűen fellépő, egyetemes érvényű törvények hatnak, amelyeknek „befolyása alól nem lehet magát kivonnia egy nemzetnek sem. Vagy meg kell neki hódolnia, vagy elsepertetik általa. S a létért küzdelem nagy versenyében mindig azon nemzeté az előny, mely a kor irányával magát legjobban azonosítja... A létért küzdelem nagy versenye az elmaradózót nyomorúságra kárhozta” [72].

Kossuth azonban a nemzetet nem egyszerű, hanem örök történeti kategóriának tekintette. Egyes nemzetek megszűnését mégis lehetségesnek vélte, oly módon, hogy az elmúló nemzet egy másikba olvad bele.

Amint századának gondolkodói, akként ő is megkülönböztette a nemzet, nemzetiség, nép és faj fogalmait. E megkülönböztetés alapjául az emberi közösségek két nagy csoportjáról alkotott elmélete szolgált. Mint az több utalásából világosan kiderül, az emberi közösségeket keletkezésük alapján két nagy csoportba, a történetileg és a néprajzilag kialakult közösségek csoportjaiba sorolta. Ennek alapján a nemzetet a történetileg, a népet, nemzetiséget, fajt az etnográfiailag kialakult közösségek csoportjába osztotta. Ennek alapján jogi és politikai tekintetben is különbséget tett nemzet és nemzetiség (nép és faj) között. Míg a nemzetnek teljes szabadságát ismerte el sorsának irányítására, addig a nemzetiséget az állammal, illetve az államalkotó nemzettel való megegyezésre utalta.

JEGYZETEK

- [1] Vö. SZEKFÜ GYULA, Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848. Bp. 1926. 9—10. alapján. A nagy francia forradalmat „megelőző szellemi forrongás — írja Szekfű — egyik állandó témája, mennyiben fedi a nemzet-nation fogalma a nép-people fogalmát, s a nemzet körét minő társadalmi osztályok alkotják.”
- [2] A francia felvilágosítók nemzetfogalmát I. A francia enciklopédia. Szemelvények. Bp. 1962. 145—6. Nemzetfogalmukat történelmi irodalmunkban főként SZEKFÜ GYULA vizsgálta (i. h.). Újabb MOLNÁR ERIK tett figyelemre méltó megállapításokat nemzet-szemléletükre A hazafias-nemzeti ideológiáról c. tanulmányában (Kritika, 1963. 4. 25.).
- [3] Vö. a Kommunista Kiáltványban írottakat (MARX, ENGELS: Válogatott művek I. Bp. 1949. 15.; SZTÁLIN, Marxizmus és nemzeti kérdés, Művei II. Bp. 1949. 317—28.
- [4] ENGELS, Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. (MARX, ENGELS, Válogatott Művek II. Bp. 1963. 325.)
- [4 a] Az itt érintett kérdésekkel más összefüggésben részletesen is foglalkozom „A nemzetfogalom átalakulása a magyar történetben 1790—1848” c. az Ungvári Állami Egyetem Tezi dopovigyej ta pobidomlennja Uzsgorod, 1965. kiadványában megjelent dolgozatomban.
- [5] Szózat Magyarország tótajkú lakosaihoz. 1848. december 4. Kossuth Lajos kormányzó-elnöki iratai. Függelék (Sajtó alá rendezte BARTA ISTVÁN) Bp. 1955. 872.
- [6] Deák Ferenc felszólalása a képviselőházban 1866. december 15-én. Deák Ferenc beszédei 1866—1867. (Összegejtörte KÖNYI MANÓ) Bp. 1903. 134.
- [7] Magyar Törvénytár. 1836—1868. évi törvények Bp. 1796. 490.
- [8] Deák Ferenc felszólalása a képviselőházban. 1866. december 15-én. Deák Ferenc beszédei 1866—1867. (Összegejtörte KÖNYI MANÓ) Bp. 1903. 135.
- [9] SOMOGYI JÓZSEF, Nemzeteszmé Bp. 1941. 57.
- [10] Engels szavainak átvétele Bevezetés „A természet dialektikájá”-hoz c. művéből. (MARX, ENGELS, Válogatott művek II. Bp. 1963. 52.)

- [11]. LENIN, A nemzetek önrendelkezési jogáról. Válogatott művek I. Bp. 1949. 816.
- [12] ARATÓ ENDRE, A magyar nacionalizmus kettős arcúlat a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a polgári forradalom időszakában. A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bp. 1964. 90.
- [13] A politikai nemzetszemléletének forrásaira alapvető megállapításokat találni SZABÓ ISTVÁN, A magyarság életrajza Bp. é. n. 206; továbbá a szerzőnek Nemzetszemlélet és magyarságtudat Sorsunk 1943-as évfolyamában megjelent tanulmányában.
- [14]) SZABÓ ISTVÁN A magyarság életr. 208.
- [15] Kossuth levele Napóleon herceghez. 1866. július 21. (Kossuth Lajos iratai VII. Bp. 1900. 270.)
- [16] MOCsÁRY LAJOS, Nemzetiség. Pest, 1858. 41.
- [17] Uo. Moccsáry nemzetszemléletének fejlődésére különben I. TÓTH EDE, Moccsáry, Eötvös, Madách a nemzetiségi kérdésről az abszolutizmus válságának éveiben c. dolgozatát (Filológiai Közlöny, 1962/1—2. 134—46.)
- [18] „Nézzünk magunk körül — írja 1841-ben — ... világerővel hat a nemzeti egység iránya, amely nemzet parányi ... indolentiában e világirányhoz nem simul, annak jövődjé: elnyelés, meg járom, szolgaság.” Erdély és unió, egység a magyarnak. Kossuth Lajos beszédei és írásai II. (Szerk.: Kossuth Ferenc.) Bp. é. n. 54.
- [19] Uo.
- [20] Uo.
- [21] Értekezés Magyarországról. (Irataim az emigrációból II. Bp. 1881. 143.)
- [22] Uo.
- [23] Erre utal Herman Ottóhoz írott levele. Collegno (al Baraccone), 1877. május 30. Iratai IX. 190.
- [24] A nemzet „megifjulásáról”, „újjaszületéséről” Pest megye közgyűlésén 1847. január 5-én József nádor halála fölött tartott beszédében olvashatunk. Kossuth Lajos beszédei és írásai I. Bp. é. n. 15—6.
- [25] Partium s Erdély (Beszédei és írásai III. 349.)
- [26] Vámsovétség. (Beszédei és írásai II. 251.)
- [27] Tájékoztató. Beszédei és írásai III. 380—1.)
- [28] Vámsovétség. (Beszédei és írásai II. 251.)
- [29] A teendőik legfőbbike. (Beszédei és írásai III. 476.)
- [30] Kiábrándulás. (Beszédei és írásai III. 241.)
- [31] Legújabb iparmozgalmaink. (Beszédei és írásai III. 376.)
- [32] Uo.
- [33] JOÓ TIBOR, A magyar nacionalizmus, Bp. é. n. 206.
- [34] Széchenyi nemzetfogalomról alkotott nézeteire I. többek közt a Hitel Pest, 1832. 171.
- [35] SZABÓ ISTVÁN, A magyarság életrajza. Bp. é. n. 204.
- [36] Uo.
- [37] Kossuth felszólalása az 1847. december 11-én megtartott kerületi ülésen. (Beszédei és írásai I. 68.)
- [38] Erdély és unió, egység a magyarnak. (Beszédei és írásai II. 54.)
- [39] Taglat. (Beszédei és írásai III. 431.)
- [40] Értekezés Magyarországról. (Irataim az emigrációból II. 145.)
- [41] Kossuth levele Rudnay Józsefhez. Turin, 1867. Augusztus 20. (Kossuth Lajos iratai VIII. 43.)
- [42] Iratai francia kiadásának előszava. (Kossuth Lajos iratai IX. 394.)
- [43] Kossuth felszólalása az 1847. december 11-én megtartott kerületi ülésen. (Beszédei és írásai III. 376.)
- [44] Védvám vagy szabadkereskedés. (Beszédei és írásai III. 395.)
- [45] Legújabb iparmozgalmaink. (Beszédei és írásai III. 376.)
- [46] Magyar gazdasági egyesület. (Beszédei és írásai III. 289.)
- [47] Kossuth levele Thallóczy Lajoshoz. Collegno (al Baraccone), 1877. október 29. (Kossuth Lajos iratai IX. 228.)
- [48] Magyar gazdasági egyesület. (Beszédei és írásai III. 290.)
- [49] Uo., továbbá: Erdély és unió, egység a magyarnak c. cikkében írja: „Van a nemzeteknek is egy ediségük, mint embernek van”. (Beszédei és írásai II. 54.)
- [50] EÖRVÖS JÓZSEF, A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. Bp. 1885. II. rész. 204.
- [51] Kossuth Lajos iratai IV. (Sajtó alá rend.: Helfy Ignác.) Bp. 1894. 33. I.
- [52] Uo.
- [53] Uo.

- [54] Kossuth levele Schwarz Gyulához. Turin, 1868. március 3. (Kossuth Lajos iratai VIII. 157.)
- [55] Beszéd Buda-Pest városa és az egyetem küldöttségének fogadása alkalmával. 1848. március 19. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847—48. (Sajtó alá rend.: és a bev. tanulmányt írta: Barta István.) Bp. 1951. 675.
- [56] Szentkirályi és Kossuth utolsó követjelentése Pest megye közgyűléséhez. 1848. április 16. Kossuth az utolsó rendi országgyűlésen 743.
- [57] Szózat Magyarország tótajkú lakosaihoz. 1848. december 4. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. Függelék (Sajtó alá rend.: Barta István.) Bp. 1955. 872.
- [58] Beszámoló a képviselőház előtt. 1848. december 14. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmán élén I. (Sajtó alá rend.: Barta István.) Bp. 1952. 735.
- [59] Kossuth rendelete. 1849. január 12. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén II. (Sajtó alá rend.: Barta István.) Bp. 1953. 97.
- [60] Kossuth levele Simonffy Józsefhez az erdélyi román felkelőkkel kötendő fegyverszünet tárgyában. 1849. július 5. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. (Sajtó alá rend.: Barta István.) Bp. 1955. 662.
- [61] A magyar—román megbékélési tervezet. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. 723.
- [62] RÉVAI JÓZSEF, Kossuth Lajos. (Marxizmus, népiesség, magyarság Bp. 1948. 155—6.)
- [63] Felvilágosítások a Dunai Confoederatio projectumához. (Kossuth Lajos iratai VI. 19.)
- [64] Uo. 20—1.
- [65] Dunai Szövetség. Kossuth Lajos iratai VI. 21.
- [66] Felvilágosítások a Dunai Confoederatio projektumához. (Kossuth Lajos iratai VI. 21.)
- [67] A kossuthi nemzetfogalom e korszakbeli alakulásával másutt részletesen foglalkozom. (Vö. Kossuth nemzetfogalma emigrációs irataiban. Szegedi Tanárk. Főisk. Tud. Közl. 1963. 181—9.
- [68] Kossuth Lajos iratai IV. 33.
- [69] Erre több megállapításból is következtethetünk. Így pl. nem tekintette nemzetnek az olaszokat az egységes Olaszország létrejötte előtt (Irataim az emigrációból I. Bp. 1880. 1—2, 50.) Ausztriát, mivel a nemzet meghatározásához szükséges ismérvek közül csak kettővel rendelkezett, szintén kizárta a nemzetek sorából. (Irataim az emigrációból II. Bp. 1881. 57.)
- [71] MOCsÁRY LAJOS, Nemzetiség. Pest, 1858. 50.
- [71] MOCsÁRY LAJOS, Nemzetiség. Pest, 1858. 50.
- [72] Kossuth levele Thallóczy Lajoshoz, Collegno (al Baraccone), 1877. október 29. (Kossuth Lajos iratai IX. 229—30.)

ТЕОРИЯ НАЦИИ У Л. КОШУТА

III. Каваши

В первой части статьи автор исследует источники теории нации у Л. Кошута. Он доказывает, что теория нации у Кошута исходила в первую очередь из понятия политической нации. Эту теорию разрабатывали венгерские либералы эпохи реформ и созданием этой теории по существу они привели понятие нации в соответствие с многонациональным характером Венгрии. Согласно этой теории понятие венгерской нации было тождественно сумме жителей, живших в Венгрии. Эта теория в самом деле явилась идеологическим выражением территориального единства исторической Венгрии.

Во второй части автор занимается начальным этапом в развитии нации у Кошута, в эпоху реформ (1825—1848). Автор устанавливает, что в этот период теория нации у Кошута проявляется ещё в зачаточном состоянии. Этот период характеризуется тем, что Кошут разделяет теорию политической нации и на основе её определяет понятие нации. Среди признаков нации, установленных Кошутом, проявляется только один: коллективная личность.

В дальнейшем автор занимается вопросом формирования теории нации Кошута во время борьбы за свободу Венгрии в 1848—1849 гг. На основе имеющихся источников он доказывает, что у Кошута обнаруживается склонность к сближению к этническому понятию нации, но он не отказывается ещё от понятия политической нации. Это объясняется тем, что Кошут стоял на точке зрения территориального единства исторической Венгрии, и вследствие этого он не мог отказаться от идеологической формы, выражающей его взгляды, в том числе и от теории политической нации.

KOSSUTHS THEORIE DER NATION

Von

S. Kávásy

Im ersten Teile der Arbeit untersucht der Verfasser die Quellen von Kossuths Theorie der Nation, wobei er nachweist, dass Kossuths Ideen über den Begriff der Nation vor allem von der Theorie der politischen Nation genährt waren. Diese Theorie wurde von den ungarischen Liberalen des Reformzeitalters ausgebildet und damit der Begriff der Nation im wesentlichen auf das charakteristisch aus vielen Nationalitäten bestehende Ungarn zugeschnitten. Nach dieser Theorie war nämlich der Begriff der ungarischen Nation mit der Gesamtheit der das Land bewohnenden Völker identisch. Diese Theorie war eigentlich das ideologische Gewand der territorialen Einheit des geschichtlichen Ungarns.

Im zweiten Teil wird das in das Reformzeitalter (1825—1848) fallende Anfangsstadium von Kossuths Theorie der Nation behandelt. Es wird festgestellt, dass in diesem Zeitabschnitt Kossuths Theorie der Nation erst in embrionaler Form auftritt. Für diese Abschnitt ist bloss soviel charakteristisch, dass Kossuth sich der Theorie der politischen Nation anschliesst und seinen Nationsbegriff auf Grund derselben formuliert. Von den von ihm festgelegten Merkmalen des Begriffes erscheint zu dieser Zeit erst eines: das der kollektiven Individualität.

Im weiteren befasst sich der Verfasser mit der Frage, wie sich Kossuths Theorie der Nation während des Freiheitskampfes, in 1848—49 gestaltete. Auf Grund der verfügbaren Quellen wird nachgewiesen, dass Kossuth Bereitschaft zeigte, sich dem ethnischen Nationsbegriff zu nähern, doch gab er die Theorie der politischen Nation nicht auf. Das findet seine Erklärung darin, dass Kossuth auf der prinzipiellen Grundlage der territorialen Einheit des geschichtlichen Ungarns stand, und demzufolge auch die diesen Standpunkt ausdrückende ideologische Form, d. h. die Theorie der politischen Nation, nicht aufgeben konnte.

Schliesslich wird die Weiterbildung von Kossuths Theorie der Nation in den Jahren der Emigration (1849—1894) untersucht. Es wird darauf hingewiesen, dass Kossuths Theorie in dieser Zeit durch neue Elemente bereichert wurde. So findet in diesen Jahren der Gedanke eine klare Fassung, dass die Nationen als Ergebnis einer geschichtlichen Entwicklung zustande kommen; weiters erscheinen zu dieser Zeit die beiden anderen Faktoren des Kossuthschen Nationsbegriffs: der Staat und das Vaterland, d. h. das gemeinsame Gebiet.

A MAGYARORSZÁGI NÉPESSÉGI REPRODUKCIÓ KÉRDÉSE ÉS A XVIII–XIX. SZÁZADI CSALÁDI REKONSTRUKCIÓS VIZSGÁLATOK NÉHÁNY EREDMÉNYE

Írta: KOVÁTS ZOLTÁN

A reprodukció kérdése a demográfiában

A demográfia tudománya a népességi viszonyok alakulását különböző kölcsönhatásokban vizsgálja, lényeges területe a népesség megújulási folyamatának, törvényszerűségeinek feltárása. A népesedési viszonyok alakulását gazdasági és társadalmi viszonyoktól függő tudati tényezők határozzák meg alapvetően, de a népesedési viszonyokban bekövetkező változások önmagukban is visszahatnak. A népesedési folyamatokra ható tényezők együttes hatása a népességi reprodukció, az újratermelés mértékében jut kifejezésre. Ennek pontos mérése igen bonyolult, összetett feladat. Legegyszerűbb megközelítési módja, ha a természetes szaporodást vizsgáljuk, azt, hogy a születések és halálozások különbsége milyen pozitív vagy negatív eredményt ad. A tulajdonképpeni reprodukciós vizsgálatok ennél többet kívánnak meghatározni. Alapkérdés az, hogy az adott időszak születéseinek száma elegendő-e, vagy milyen mértékben elegendő a népesség utánpótlására — figyelembe véve a népesség korösszetételében bekövetkezett változást, a halandósági viszonyok alakulását, a házassági mozgalom változásait. Egy időszak természetes szaporodása függvénye az elmúlt időszak népmozgalmi folyamatának, ugyanakkor hatnak rá a pillanatnyi tendenciák, de a vizsgált időszak népmozgalma meghatározza az elkövetkezendő évtizedek népességfejlődésének növekvő vagy csökkenő tendenciáját. A reprodukciós folyamat mélyreható elemzése szükségessé teszi a népesedési kérdések történeti aspektusból való vizsgálatát is.

A népesedési folyamat főbb szakaszainak kérdése

A népmozgalmi adatok rendszeres gyűjtése Európában általában két évszázadra visszamenően teszik lehetővé a népesedési viszonyokban bekövetkező változások részletes vizsgálatát. A születések és halálozások össznépességéhez viszonyított arányában bekövetkező törvényszerűségről, szakaszokról RÉDEI JENŐ, A születések és halálozások alakulása a XIX. és XX. században Európában és Magyarországon című munkájában így ír [1]:

„A népesség számának (előzőekben) ismertetett növekedése a demográfiai fejlődés meghatározott szakaszain keresztül valósult meg. E szakaszok egyrészt időben követik egymást, másrészt napjainkban térbelileg is — az egyes országok fejlettségi fokának megfelelően — többé-kevésbé elkülöníthetők. E fejlődési szakaszok a következők:

1. Magas halandóság és magas születési arányszám.
2. A születési arányszám még magas, de a halálozási arányszám már csökken.
3. Alacsony halálozási arányszám mellett a születési arányszám még magas, de süllyedő irányú.
4. A halálozási és születési arányszám egyaránt alacsony.”

A demográfiai fejlődés ilyen értelmű szakaszokra történő bontását, ilyen törvényszerűségek megközelítő érvényű igazolását is csak Nyugat-Európa egyes országaival (Anglia, Hollandia, Németország) kapcsolatban lehet alkalmazni. Ezekben az országokban kimutatható egy időszak, amikor a halandósági viszonyok gyorsabban javultak a születések csökkenésénél, s átmenetileg magas természetes szaporodás alakult ki [2].

Időszak (évek átlaga)	Anglia és Wales			Hollandia			Németország		
	születések	halálozások	term. szaporodás	születések	halálozások	term. szaporodás	születések	halálozások	term. szapo-
1861—1870	35,2	22,5	12,7	35,8	25,4	10,4	37,2	26,9	10,3
1871—1880	35,4	21,4	14,0	36,2	24,3	11,9	39,1	27,2	11,9
1881—1890	32,5	19,1	13,4	34,2	21,0	13,2	36,8	25,1	11,7
1891—1900	29,9	18,2	11,7	32,5	18,4	14,1	36,1	22,2	13,9
1901—1910	27,2	15,4	11,8	30,5	15,1	15,4	32,9	18,7	14,2

Ez a népességnövekedés szempontjából kedvező szakasz, amit „demografic gap”-nak, demográfiai ollónak szoktak nevezni, Magyarországon elmaradt. Ennek magyarázatához és szeretnénk majd hozzájárulni egyes helyi jelenségek vizsgálata alapján elmélyítve a kérdést a reprodukció mértékének számszerű megközelítésével.

Elfogadható a RÉDEI által megállapított törvényszerűségekkel kapcsolatban az, hogy a születéskorlátozás elterjedése előtti népesedési viszonyokra (1. szakasz) valóban a rendkívül magas születési arányszám (ezer lakosra 35—45 születés) jellemző, ugyanakkor a halálozási arányszám is rendkívül magas (ezer lakosra 30—40 halálozás), ami így együtt alacsony természetes szaporodást ad (ezer lakosra 5—10). Ez Nyu-

Év (évek átlaga)	Élve- születések	Halálo- zások	Természetes szaporodás
1000 lakosra			
1881—1885	45,0	33,5	11,5
1886—1890	43,7	32,4	11,3
1891—1895	41,7	31,9	9,8
1896—1900	39,9	26,8	13,1
1901—1905	36,9	25,6	11,3
1906—1910	35,8	24,0	11,8
1911—1915	32,1	22,9	9,2
1916—1920	21,8	21,7	0,1
1921—1925	29,4	19,9	9,5
1926—1930	26,0	17,0	9,0
1931—1935	22,4	15,8	6,6
1936—1940	19,9	14,1	5,8
1941—1945	19,4	16,4	3,0
1946—1950	20,4	12,5	7,9
1951—1955	21,2	11,1	10,1
1956—1960	16,5	10,3	6,2
1961	14,0	9,6	4,4
1962	12,9	10,8	2,1
1963	13,1	9,9	3,2
1964	13,1	10,0	3,1
1965	13,1	10,7	2,4

gat-Európában a XIX. század elejéig terjedő időszak. Az is igaz, hogy ma az európai országokra általában az alacsony születési arányszám jellemző (15–20‰), de a halandósági viszonyok igen sokat javultak (10–15‰), így a természetes szaporodás még bizonyos szintet elér (5–10‰). Ez tehát a RÉDEI által feltételezett 4. szakasz. A kettő közötti átmenetre vonatkozó törvényszerűség (2. és 3. szakasz) azonban problematikus. Magyarországi adataink nem igazolják ezt [3].

Magyarországon a halandósági viszonyok javulásával egy időben országosan megindult a születések csökkenése, sőt egyes területeken a születési arány csökkenése megelőzte a halandósági viszonyok javulását, ezt majd a későbbiekben kívánjuk bizonyítani. Egy igen rövid időszak (1896–1900) hozott átmenetileg nagyobb természetes szaporodásból adódó népességnövekedést. A századfordulótól kezdve országos összességében is a születések száma gyorsabban csökkenő tendenciát mutatott, mint a halálozásoké. A két világháború népességszűkítő hatásán kívül a harmincas években is, békeidőben is ez volt a tendencia, ez a népesség reprodukcióját már ekkor minimálisra szállította. Átmeneti növekedés pár évig volt a második világháború után, majd a csökkenő tendencia újbóli jelentkezésére az ötvenes években a népesedéspolitikai intézkedések következtében növekedés következett be. Ennek megszűnte után a csökkenő tendencia fokozottan érvényesült. Ezekből láthatjuk, hogy a jelen igen alacsony születési arányszáma és a halálozási arány száma nem azokon a fokozatokon át alakult ki, amelyeket RÉDEI JENŐ a szintézis igényével megírt munkájában kifejtett.

RÉDEI JENŐnek a népesedési folyamat második és harmadik szakaszával kapcsolatban tett megállapításai egy másik erőszakolt elgondolásából adódnak. Munkájában az az alapgondolat húzódik végig, hogy a születések csökkenése a halandósági viszonyok javulásának következménye. „A halálozások esésének következtében az egyes társadalmi rétegek alacsonyabb termékenységgel is el tudják érni a kívánt családnagyságot” [4]. A demográfiai viszonyok változása történelmi és logikai sorrendben a halálozások esésével indul meg. A halálozások esése összefügg a termelőerők általános fejlődésével, amely az orvostudomány fejlődésének is lökést adott.” „A születések esése a kapitalizmus körülményei között a halálozások esése által megszabott határok között azzal függ össze, hogy a kapitalista termelési mód valamennyi társadalmi osztálynál új igényeket és szükségleteket teremt és újfajta korlátokat állít az igények kielégítése elé.” [5].

Ilyen és ehhez hasonló megállapításokat még idézhetnénk, de a halálozások csökkenésének ilyen hangsúlyozott, primér hatását a születések csökkenésére nem fogadhatjuk el. Ez ellentétben áll a RÉDEI által is elfogadott általános elvvel, a gyakorlat által bizonyított elvvel, hogy a demográfiai viszonyok alakulása a gazdasági és társadalmi viszonyok sokrétű kölcsönhatásának függvénye, ez határozza meg alapvetően a népesedési kérdésekben kialakuló tudatot. Természetesen a halandósági viszonyok javulása lehetővé teszi, hogy kevesebb gyermek születése is elegendő legyen egy kívánt családnagyság eléréséhez.

A következőkben két egymásba fonódó demográfiai kérdéshez kívánunk adatokat szolgáltatni nagyobb időbeli távon történő helyi felmérés alapján.

1. Miben keresendő a magyarázata annak, hogy Magyarországon elmarad az a demográfiai olló, az az átmeneti, több évtizedre kiterjedő természetes szaporulatból adódó népességnövekedés, ami a XIX. század második felében egyes nyugat-európai országokra jellemző?

2. A halandósági viszonyok javulása megelőzte-e a születések számának csökkenését Magyarországon, törvényszerűségnek foghatjuk-e ezt fel?

A helyi bizonyító anyag felsorakoztatása után térünk át a magyarországi és európai népesedési reprodukció összehasonlítására, megvilágítva, hogy a multbeli gazdasági és társadalmi viszonyoktól meghatározott népesedési helyzet hogyan válik determinálójává a jelen és jövő viszonyainak.

A XVIII–XIX. századi csurgói családi rekonstrukciós vizsgálatok néhány eredménye

Magyarországon az 1869 óta végzett népszámlálások csak a legfontosabb népmozgalmi adatok összegyűjtését és publikálását végezték el, a demográfiai folyamatok mélyreható elemzését még ezek sem teszik lehetővé, de időben az 1869 előtti száz évre visszatekinteni a demográfiai kérdések sokrétű elemzéseért csak más források segítségével lehet. E források közül a legbősegebb anyagot az anyakönyvek nyújtják. Az anyakönyvek születési és halálozási adatainak számszerű egybevetése a források kiaknázásának csak igen minimális lehetőségét jelenti, és jelentős hibalehetőséget is magában rejt. Ha ezt a módszert alkalmazzuk, fennáll a veszélye annak, hogy a természetes szaporodás mértékéről hibás eredményt nyerünk, mert a tapasztalatok azt mutatják, hogy a születettek anyakönyvezését igen gondosan végezték, ugyanakkor a halotti anyakönyvezés időszakonként (plébánosonként, lelkeszenként) változó értékű, különösen a csecsemő- és gyermekkorban elhalálozottak bejegyzése hiányos. Ha ezt nem vesszük figyelembe, akkor a természetes szaporodásról alkotott kép is hibás lesz. Az anyakönyvi adatoknak van egy másik feldolgozási lehetősége — ami ugyan sokkal munkaigényesebb —, amikor a születési, házasságkötési és halálozási adatok összegyűjtését családnevenként végezzük el. Ezekből az adatokból állítható össze, rekonstruálható egy-egy család demográfiai helyzete. Az így összeállított családi összesítő ívek alkalmasak aztán arra, hogy a demográfiai viszonyokról sokrétű statisztikai elemzést nyújtsunk. E módszer technikai kialakítása és első széles körű felhasználása FLEURY és HENRY francia demográfusok nevéhez fűződik [6]. Ezt a módszert használtuk, amikor a Somogy megyei Csurgó község egyházi anyakönyvi adatait dolgoztuk fel 1720-tól 1895-ig; 1895-től az 1950-ig az állami anyakönyvek voltak feldolgozásaink forrásai. A munkálatok során 525 családi összesítőív készült és 458 házasságkötési, 1772 születési, 1000 halálozási adatot sikerült összegyűjteni 8 kiválasztott családnévvel kapcsolatban (Belevári, Boros, Bosznai, Cserti, Füstös, Luka, Mezei és Szentkirályi). E nyolc családnév viselőinek sorsa 1720-tól napjainkig követhető volt, s e családnévektől meghatározottan egy eszmei közösséget alkottak. A munkálat elvégzésében sokrétű segítséget nyújtottak Dájd Zoltán és Dányi Dezső, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának történeti statisztikusai. A munka elfontosabb eredményeit már közzétettük a Történeti Statisztikai Évkönyv 1961–1962-ben [7]. A rendelkezésre álló anyag azonban további elemzést tesz lehetővé elsősorban a népesség reprodukciójának mértékére vonatkozólag. Ezt kívánjuk most közölni a felmerült problémák tisztázása céljából. A tanulmányunk elején vázolt kérdésekkel kapcsolatban azonban néhány fontosabb, már közölt eredményt is összegeznünk kell.

Elöljáróban még azt is meg kell jegyezni, hogy az anyaggyűjtés megkezdésekor úgy tűnt, hogy olyan község népesedési viszonyait elemezzük, ahol az úgynevezett egyke nem terjedt el. A statisztikai össznépességi adatok [8] a felszínen a következő képet mutatták (135. oldal).

A kiválasztott családnévek viselői a falu egész-, fél- és negyedtelkes jobbágysai; a XVIII. század elejétől gazdasági, társadalmi helyzetük nyomon kísérhető a dicalis

conscriptio-k, a regnicolaris összeírások alapján is. Valamennyien volt jobbágyok leszámazottai, akik telkükkel kötve voltak a községhez. Így minimálisra szűkült a mechanikus népmozgalom hatása, a statisztikai feldolgozás szempontjából minden adatot tartalmazó családi összesítő ívek száma jelentőssé vált, a különböző időszakok

Év	A népesség száma
1869	4203
1880	4426
1890	4890
1900	5147
1910	5781
1920	5769
1930	5968
1941	5891
1949	5907
1960	5400
1964	5043

adatai ugyanarra az eredeti népességre vonatkoztak, összehasonlíthatóvá váltak. A kutatásnak a technikai, anyagfeldolgozási okokból történő leszűkítésével viszont annyit veszítettünk, hogy megállapításaink nem az egész településre érvényesek, hanem a telki állománnyal rendelkező lakosság népmozgalmi viszonyait mutatják. Bár kisebb mértékű elszegényedés, zselléresedés ennél a rétegnél is jelentkezik a jobbágyfelszabadítás előtt, mégis 1848 után is többségben kis- és középparaszti családokról van szó. A társadalmi és gazdasági helyzetről így körülhatárolt eszmei népességre vonatkoznak megállapításaink.

A csurgói kis- és középparaszti népesség demográfiai viszonyait a következő főbb adatok jellemzik.

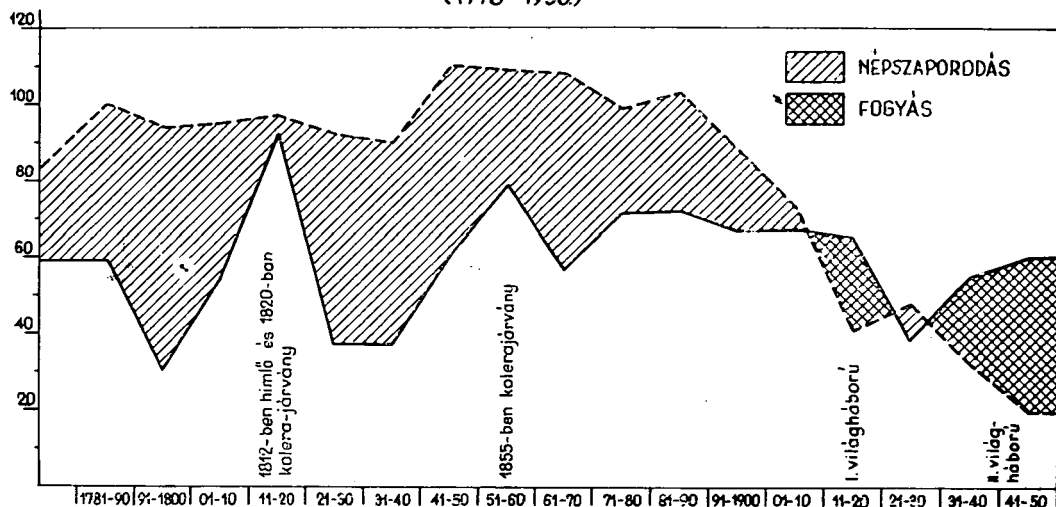
A XIX. század közepéig a családonkénti élveszületések száma igen magas, átlagosan 5,1. A szülők, különösen az anya korai elhalálozása ebben az időben nagyban befolyásolja a született gyermekek átlagos számát. Ha mindkét szülő a termékenységi időszak egészét házasságban tölti, úgy a családonkénti átlagos születés 7,1. — Lényeges természetes szaporulattal mégsem számolhatunk a XIX. század közepéig, mert a halálozások száma igen nagy. 1000 élveszületett gyermekre átszámítva adatainkat egy éven belül meghalt 296; 1—6 éves korban 198; 7—14 éves korban 45; tehát a 14 éves korig 539. — 1000 élveszületett gyermek közül házasságot mindössze 425 köt. Ez azt jelenti, hogy a XIX. század közepéig átlagosan 5 élveszületés kellett családonként ahhoz, hogy 2 gyermek megérje a házasságkötést. E néhány alapvető adat jól megvilágítja, hogy a születések nagy száma ellenére miért nem következhet be a népesség nagyobb mérvű természetes szaporodása.

A XVIII. század és a XIX. század első fele nem mutat lényeges eltérést a születési és halandósági viszonyok tekintetében, csak az adatok beható elemzése hívja fel a figyelmet arra, hogy a születések számának állandósulása mögött a csökkenő tendencia rejlik.

A XIX. század végén a születések száma rohamosan csökken, ugyanakkor a halandósági viszonyok csak kismértékben javulnak. Ez azt eredményezi, hogy a századfordulón a vizsgált népességnél a halálozások kiegyenlítik a születéseket.

A születési és a halálozási adatok egybevetését a következő grafikon szemlélteti.

SZÜLETÉSEK ÉS HALÁLOZÁSOK. (1778–1950.)

A termékenység változásának mértékét közelebbről világítják meg a következő adatok:

Megnevezés	A házasságkötés ideje			
	1751—1800	1801—1850	1851—1900	1900—1940
Az anyák átlagos életkora az utolsó szüléskor	32,9	32,9	28,6	25,2
A házasság után átlagosan hányadik hónapig szülnék	187,5	167,0	123,6	79,4
Az egy családra eső élve született gyermekek száma	5,0	4,6	3,0	2,1
Gyermekes családok aránya	90,9	90,6	85,4	79,1
Gyermetkelen családok aránya	9,1	9,4	14,6	20,9
	100,0	100,0	100,0	100,0

A termékenység változását szemléltető adatok világosan mutatják, hogy a korábban bemutatott születésszám viszonylagos állandósága már a népszaporodás csökkenő mértékének kifejezője. Különösen élesen jelentkeznek ez a XIX. század második felében. Ezt ellensúlyozhatná a halandósági viszonyok javulása, azonban ez csak igen kismértékben következett be ebben az időszakban.

A születési gyakoriság csökkenését fejezi ki az is, hogy az élve születések növekvő hányada az első szülöttre esik.

Élveszületések a születési sor- rend szerint	1751—1800	1801—1850	1851—1900	1901—1950	1938 [9]	1961 [10] Országos
1. szülött	18,4	19,9	26,5	40,4	33,1	45,0
2. szülött	17,9	17,9	26,1	28,4	22,1	29,0
3. szülött	14,2	14,3	18,3	12,2	14,6	12,3
4. szülött	13,0	12,7	13,6	8,4	9,8	5,6
5. szülött	11,5	11,3	6,2	4,1	6,5	3,0
6. szülött	8,6	8,7	3,4	2,7	4,5	1,9
7—10. szülött	15,8	12,7	5,2	3,3	8,1	2,8
11. és további sz.	0,6	2,5	0,7	0,5	1,3	0,4
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A halandóság alakulása korcsoportok szerint:

Korcsoport	1778—1800	1801—1850	1851—1900	1901—1950	1963 Országos [11]
1 éven aluli	23,6	39,7	35,3	11,3	5,7
1—6 éves	32,6	23,9	19,6	3,2	0,9
7—14 éves	5,6	4,3	4,6	2,5	0,6
15—39 éves	14,6	8,9	10,4	10,2	5,0
40—49 éves	7,9	3,9	10,4	6,3	4,3
50—59 éves	9,0	7,9	6,1	8,8	11,6
60—69 éves	4,5	7,1	7,5	18,7	22,3
70 éves és idősebb	2,2	4,3	6,1	39,0	49,6
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A XIX. század második felében az előző időszakhoz képest csak a gyermekkori (1—6 év) halandósági viszonyokban van kismértű javulás.

A reprodukció mértékének a meghatározója végső soron a születési gyakoriság és a halandósági viszonyok kölcsönhatása. A reprodukció meghatározására leggyakrabban a bruttó reprodukciós együttható és a nettó reprodukciós együttható szolgál.

A bruttó reprodukciós együttható azt fejezi ki, hogy ezer szülőképes koron áthaladó nő hány leánygyermeknek adna életet, ha ezek közül egyik sem halna meg a szülőképes kor betöltése előtt. A nettó reprodukciós együttható esetében azt is figyelembe vesszük, hogy a korszak halandósági viszonyainak megfelelően hányan jutnak el a szülőképes kor egyes éveibe. Ha az így nyert szám ezren felül van, akkor biztosított a népesség újratermelése, de ha ezt nem éri el, a népesség fogyása áll be. Egy főre is átszámíthatók az együtthatók, ebben az esetben ezerrel osztjuk a viszonyszámokat, és „1” alatt nem biztosított a reprodukció.

A tanulmány alapjául szolgáló adatgyűjtés lehetőséget nyújtott arra, hogy a már végbement reprodukciós folyamatot nyomon kísérjük. Természetesen alkalom nyílt arra is, hogy a statisztikai irodalomban használt bruttó és nettó reprodukciós viszonyszámokat is megközelítő értékben rekonstruáljuk.

A bruttó reprodukciós együtthatóval kapcsolatban csak a már házasságra lépő nők számát és ezekre vonatkozó adatokat lehetett figyelembe venni. Az anyaggyűjtés

természetéből adódott, hogy azoknak a számát és arányát, akik ugyan elérték a házasságkötési kort, de életük végéig hajadonok maradtak, nem lehetett megállapítani. A házasságra nem lépő, de a termékenységű időszakot megelőző nők száma a XVIII-XIX. században elenyésző lehetett. Számításainkban alapul a már házasságra lépő nők számát vettük, így a bruttó (nyers) reprodukció megközelítő értéke, mint lehetőség, az egyes korszakokban a következő volt:

Időszak	1000 szülőképes koron áthaladó nőtől született leánygyermek száma
XVIII. század 2. fele	3998
XIX. század első fele	2838
XIX. század második fele	1554

Figyelembe véve, hogy a szülőképes kort megérő és házasságra nem lépő hajadonok száma nem volt kimutatható, a tényleges érték az egyes korszakokban valamivel kevesebb.

A nemzetközi statisztikai irodalomban Rédei Jenő munkája alapján összehasonlító adatok csak a XIX. század utolsó évtizedeiről állnak rendelkezésre, ezek a következő értéket mutatják [12]:

Ország	Időszak	Bruttó reprodukciós együttható
Magyarország	1900—1901	2605
Bulgária	1901—1905	3240
Dánia	1878—1884	2720
	1885—1894	2140
	1895—1900	2024
Finnország	1886—1890	2400
	1891—1900	2278
Svédország	1871—1880	2155
	1891—1900	1958

A XIX. század második felére kimutatott csurgói viszonyyszám (1554) már mélyen alatta van az európai viszonylatban legalacsonyabb reprodukciót mutató svédországi értéknél is. Magyarország a kelet-európai államok közül a rendelkezésre álló adatok alapján Bulgáriával volt összehasonlítható. Magyarország népességének reprodukciója már jóval kisebb, mint Bulgáriáé. A csurgói értékhez képest még jobb, de a Csurgón megmutatkozó rohamos reprodukciós hanyatlás a kis- és középparaszti rétegnél nem egyedi eset, mint ezt a későbbiekben bizonyítjuk, másutt és más társadalmi rétegeknél is megvolt. Ez hathatott oda, hogy Magyarországon már a XX. század elején is alacsonyabb a reprodukció mértéke, mint más kelet-európai államban.

A Csurgóval kapcsolatos viszonyyszám azt mutatta meg, hogy amennyiben az anya a szülőképes kor *egészét* házasságban tölti, az egyes korszakokban 1000 nőtől hány leánygyermek születik. Meg kell azonban azt is vizsgálni, hogy *ténylegesen* 1000 házasságra lépő nőtől az egyes korszakokban hány leánygyermek születik, ez esetben figyelembe vesszük a szülőképes korban bekövetkező halálozások hatását.

Számításainkban két tényezőt nem tudtunk figyelembe venni. Az egyik ismét az volt, hogy nem ismertük azoknak a nőknek a számát, akik ugyan a házasságkötési kort megérték, de életük végéig hajadonok maradtak. Így a kimutatott érték a tényle-

gesnél magasabb. A másik az, hogy nem tudtuk figyelembe venni azt a lehetőséget, amikor a férfi halt meg korábban, s a nő a férj halála után férjhez ment, és az új házasságban is született gyermeke. E lehetőség kikapcsolása azt eredményezte, hogy a kimutatott érték a ténylegesnél alacsonyabb. A számításoknál e két hiányosság ellenében hat, így a kimutatott arányszám jól megközelíti a valóságos netto reprodukció mértékét. Természetesen a házasságra lépett, de gyermektelen nők számát is figyelembe vettük.

Időszak	A bruttó reprodukciós együttható megközelített értéke	1000 szülőképes kort elérő és házasságra lépő nőtől született leánygyermek száma
XVIII. sz. második fele	3998	2641
XIX. sz. első fele	2838	2190
XIX. sz. második fele	1554	1290

A két érték közötti különbség erősen csökkent. Az egészségügyi viszonyok javulása következtében a szülőképes kort megéző nők elhalálozása egyre kevésbé van befolyással a született gyermekek számára.

A népesség tényleges reprodukciójához azonban azt is figyelembe kell venni, hogy a megszületett leánygyermekek közül hány jut majd el a termékenységi időszakba, százalék értékek segítségével erre is feleletet tudunk adni.

Időszak	1000 szülőképes kort elérő és házasságra lépő nőtől született leánygyermek száma	A házasságkötést megéző gyermekek % -ban	A tényleges nettó (tiszt) reprodukció
XVIII. sz. második fele	2641	46,4	1225
XIX. sz. első fele	2190	42,5	931
XIX. sz. második fele	1290	59,5	769

A reprodukció mértékére vonatkozó számításaink még élesebben mutatják az előzőekben már több oldalról megvilágított problémát. Az egy családra eső születések száma már a XIX. század elejétől fokozatosan csökken. Nagymértvű a csökkenés a XIX. század második felében következik be. Javulnak némileg az egészségügyi viszonyok, csökken a halandóság, de az egy családra eső születések számának esése sokkal rohamosabb. Míg a XVIII. században a születések száma ellensúlyozni tudta a rendkívül magas halandóságot, így akkor még a népesség kismértvű növekedése biztosított volt, addig a XIX. század első felében a vizsgált jobbágynépesség stagnálásáról beszélhetünk. Ténylegesen azért nem következik be a reprodukció negatív hatása, mert a halandósági viszonyok kismértvű javulása azt ellensúlyozza. A XIX. század második felében itt és ennél a rétegnél a népesség fogyása indult meg, a születések számának esésével nem tartott lépést a halandósági viszonyok javulása.

Felmerül a kérdés, hogy a születések száma a XIX. század második felében még mindig több az anyakönyvi adatok alapján, mint az elhalálozások száma. Nincs a két feltárás között ellentét? Ez csak látszólagos. Családi összesítő lapjainkat a statisztikai feldolgozásra ott használtuk fel, ahol a statisztikai összefüggések megfelelő adatok rendelkezésre álltak. Így ki lehetett küszöbölni azokat a hiányosságokat, ame-

lyek az anyakönyvek halálozási bejegyzéseiben a csecsemő- és gyermekhalottak esetében mutatkoztak. Az összesített halotti adatok ezt a korrekciót nem tartalmazzák. Reprodukciós számításaink helyességét igazolja az, hogy ha a természetes szaporodás biztosított volna, úgy azonos halandósági viszonyok mellett a születések számának növekedni kellene. Egy ideig a családokon belül bekövetkező születéscsökkenést pótolja az új házasságra lépők gyermekeinek száma.

Az előremutató reprodukciós számításnál egyszerűbb statisztikai összefüggések is határozottan mutatják a XIX. század második felében a népesség csökkenése irányában megindult folyamatot.

Év	Születések száma családonként	Élő gyermekek száma családonként	A családok átlagos lélekszáma
1850	3,80	2,04	3,92
1860	3,62	1,65	3,46
1870	3,13	1,77	3,70
1880	3,12	1,91	3,88
1890	2,24	1,29	3,19
1900	2,15	1,30	2,92

Míg a születések száma családonként állandóan csökkent, a csecsemő- és gyermekhalandóság ugyanakkor még mindig magas. A születések lecsökkent száma már nem biztosíthatja a reprodukciót. — Kisebbsérvű javulás mutatkozik a meghaltak átlagos életkorának meghosszabbodásával, ez azonban inkább elleplezi a népesség fogyása irányában megindult tendenciát.

Meghaltak átlagos életkora

Évtized	Férfi	Nő
1851—1860	16,1	17,0
1861—1870	24,1	14,5
1871—1880	19,7	12,6
1881—1890	19,8	25,0
1891—1900	19,9	28,1
1901—1910	29,5	50,5

A meghaltak átlagos életkora lényegesen csak a XX. század elején módosul. —

A bemutatott főbb statisztikai összefüggések alapján a vizsgált kis- és középparaszti közösség esetében a születési és halandósági viszonyok összefüggését a következő jellemzi:

XVIII. század második fele: a magas halandóság ellenére születések nagy száma kismérvű természetes szaporodást eredményez;

XIX. század első fele: a családokon belül a születések kis mértékben csökkennek, a halandóság változatlanul igen magas, a népesség stagnál;

XIX. század második fele: a születések számának esése meggyorsul, ehhez képest a halandósági viszonyok csak kis mértékben javulnak, a népesség reprodukciója nincs biztosítva;

XX. század első fele: a halandósági viszonyok javulásánál gyorsabb ütemben folytatódik a születések számának esése, bekövetkezik a népesség fogyása.

Általános konklúzióként ezek állapíthatók meg, tehát nem érvényesülnek azok a tendenciák, amelyek RÉDEI JENŐ munkájában kifejtésre kerültek. A halandósági viszonyok javulása nem előzte meg a születések csökkenését. A kedvezőtlen gazdasági és társadalmi körülmények a tudati tényezőket függetlenül a halandósági viszonytól a születéskorlátozás irányában befolyásolták.

A születéskorlátozás viszonylag igen korai jelentkezése, az úgynevezett egykés tudat kialakulásának gyökerei *gazdasági és vele összefonódó társadalmi tényezőkben* keresendők. Néhány alapvető adattal kívánjuk ezt megvilágítani.

A kiválasztott családok és az általuk alkotott eszmei közösség tagjai a XVIII. században még mind jobbágytelkekkel rendelkeznek. A XVIII. század első felében a község határában bőven volt művelésre alkalmas terület, a több munkáskéz előnyt jelentett a családoknak. A paraszti szorgalom, munkabíráskodás a XVIII. század elejétől kezdve nagyobb területeket vont szántóföldi művelés alá, a jobbágytelkek száma és nagysága évről-évre bővült. A megélhetési lehetőségek javultak, a paraszt-polgári fejlődés nyomai jelentkeztek. A Mária Terézia által 1767-ben elrendelt úrbéri összeírás-kor a községben 1039 $\frac{1}{4}$ hold régi (antiqua) és 603 $\frac{3}{4}$ hold feltört (extirpata) szántóterület volt, összesen 1643 hold (1200 négyszögöles). Jobbágyháztartások száma 54 a községben [13]. A földterület nagysága a jobbágyháztartások 50%-ban meghaladta a 22 holdat, és egy háztartásra átlagosan 30,4 hold esett. A Mária Terézia úrbérrendezés idejére azonban más súlyos akadályok gördültek a paraszt-polgári fejlődés útjába. A földesúri majorsági gazdálkodás Somogyban a XVIII. század második felében vesz nagy lendületet, ez a jobbágytelkek bővítésének, új telkek kialakításának lehetőségét szünteti meg, ugyanakkor a piaci lehetőségek is csökkennek a földesúri ártermelés kibontakozásával a telkes jobbágyok számára. A Mária Terézia féle úrbérrendezést is már — szándékától eltérően — a majorságokat kiépítő földesurak saját céljaik érdekében igyekeztek kihasználni. A csurgói adatok erre utalnak. Az 1770-ben készített úrbéri tabella szerint már csak 891 hold az úrbéres föld. Az egész telek nagyságát 22 holdban állapították meg [14]. Az úrbérrendezés végrehajtása után egy a jobbágyháztartásra átlagosan már csak 14 hold jutott. Azt, hogy a nem úrbérinek nyilvánított földeket (remanenciális földek) használhatták-e és meddig a jobbágyok, pontosan nem lehet megállapítani. Minden jel arra mutat, hogy Csurgó földesurai, a Festeticsék a Mária Terézia féle úrbérrendezést allódiუმuk növelésére használták fel. Az úrbéres telek-állomány az 1802. évi megyei és az 1828. évi országos összeírás idején sem mutat növekedést, megegyezik az 1770-es tabellán feltüntetett területtel [15].

A telkes jobbágyok élelehetőségeinek leszűkülésével párhuzamosan a kiépülő majorsági birtokra a XVIII. század második felében betelepített zsellérek helyzete is rosszabbodik. Egy 1857-ben indított úrbérrendezési per anyagából értesülünk arról, hogy 1837-ben a zselléreket legelőhasználati joguktól fosztották meg, 1835-ben meg a faizás tilalmát vezették be [16]. Általában a földesúri érdekeket messzemenően érvényesítő 1853-as úrbéri pátens teszi véglegessé a paraszti birtokok körülhatároltságát, ugyanakkor a zsellér réteg föld nélkül válik „szabaddá”. Csurgó mezőváros földkönyve szerint 1860-ban a szántó és belsőség megoszlása a következő [17]: a 200 zsellércsalád kezére 117,9 hold, a művelt földterület 2,6%-a, a 90 volt jobbágycsalád kezére 1013,0 hold, a művelt földterület 22,3%-a került. A Festetics-birtok ezzel szemben (csak a szántót és belsőséget tekintve) 3405,9 hold, a község határában levő földek 75,1%-a. Ez a hatalmas majorsági birtok a zsellér, a kis- és középparaszti réteg munkaerejének felhasználásával azok rovására épült ki. Ha a legelőt, kaszálót és erdőt is figyelembe vesszük, az arány nem változik. A nagybirtok kiterjedésedett gazdasági hatalma

béklyóba zárta a paraszti életformát. A „szabad” kapitalista verseny ilyen körülmények között köszöntött a község parasztságára.

A gazdasági és társadalmi viszonyok hatása a népesedési viszonyok alakulása világosan áll előttünk. Volt a parasztság életében egy felemelkedést, javuló életkörülményeket jelentő XVIII. századi (főként első fele) szakasz. Ebben az időszakban a sok gyermek előnyt jelentett a paraszti gazdaság számára, a termelés bővítésének, a telki állomány-növelésének lehetőségét jelentette. A családok gazdasági biztonsága, megerősödése egyenes arányban állott az életben maradt gyermekek számával. Csak a pusztító járványok, a közegészségügy fejletlensége, a tudatlanság vagyis a magas halandóság szabott határt a népesség növekedésének. A majorsági birtok kiépülésével új jobbágyseltek kialakítása vagy azok növelése lehetetlenné vált. A parasztpolgári fejlődés útja elakadt. Ha a véletlen úgy hozta, hogy több gyermek maradt életben és megértte a felnőtt kort, a róluk való gondoskodás nehezebbé vált. Ennek következménye, hogy már a XIX. század első felében az egy családra eső élve született gyermekek száma csökkent, amikor még a hajlandósági viszonyok nem mutattak javulást. Az 1848-as jobbágyszabadítást végrehajtó úrbéri pátenst véglegesíti a földesúri földszerzést, a magántulajdon hatalmát még jobban kiterjedéssé. A régi jobbágycsaládok leszármazottai közül is már többen váltak föld nélkül „szabaddá”, ezek számára csak a nagybirtokon való munkavállalás maradt. A fejletlen kapitalista viszonyok miatt az ipar nem tudta felvenni a népfelesleget. A tanulás útján való felemelkedés, a hivatalszerzés lehetősége is csak igen minimális volt. A „szabad” kapitalista verseny körülményei között — elsősorban az, akinek földje volt, nem akarta, hogy gyermekei között felaprózódjon, nem akarta, hogy gyermekei zsellérsorba süllyedjenek, hisz volt előttük már elég példa. Családi összesítő lapjaink tükrözik, hogy ott következett be zselléresedés, ahol a családban sok gyermek született, s a magas halandóság ellenére többen maradtak életben. Új földterületet szerezni a kiépült földesúri birtok szomszédságában nem lehetett. Ez a gazdasági, társadalmi helyzet kényszerítette a parasztságot egykézésre. Így áll elő az a helyzet, hogy a XIX. század második felében a népességi reprodukció a vizsgált közép- és kisparaszti rétegnél nincs biztosítva, a népesség erőteljes fogyása indult meg. A földtulajdonnal rendelkező parasztság egykézése példaként hat a falu más rétegeire is, és fokozatosan általánossá válik.

Ez csak egy község, s azon belül is egy réteg népesedési viszonyait jellemző elemzés. A következőkben néhány adattal utalni szeretnénk ezeknek az egykés jelenségeknek az elterjedtségére.

A születéscsökkenés nagymérvű elterjedése a XIX. század második felében

Ennek a kérdésnek a módszeres beható elemzését még nem végezték el demográfusaink, történészeink. E tanulmány keretei között is csak utalni kívánunk a kérdésre néhány részletfeltárás adatai alapján a szintézis igénye nélkül.

Somogy megye közigazgatási szervei már a XIX. század végén felfigyelnek a születéscsökkenés elterjedésére. Széchényi Imre „1886-ban terjedelmes jelentést küldött a földművelésügyi miniszterhez, amelyben rámutatott arra, hogy összehasonlítva az 1861. évvel a viszonyokat, arra jött rá, hogy Somogyban feltűnően szaporodott a jobb módú gazdák száma. Kifejtette azt is, hogy ennek oka az egygyermekrendszerben leli magyarázatát, amely az 1850-es évek óta a református parasztság között terjed el.” [18]. A megyében rövidesen egyke bizottság alakul a születéscsökkenések megakadályozására, de tevékenysége a XX. század első évtizedében fokozatosan megszűnik a felsőbb szervek részvétlensége miatt, a kérdésnek az akkor társadalmi-gazda-

sági viszonyokban rejlő megoldatlansága miatt. — Széchenyi Imre megpróbálta a XX. század elején felmérni a megyében elterjedő egyke elterjedtségét és annak okait. Figyelme elsősorban a többségében protestáns községek viszonyaira irányult, a születéscsökkenés itt mutatkozott a legnagyobb mérvűnek. Eddigi kutatásaink azt mutatják, hogy a vallási tényezők nem játszanak döntő szerepet ebben a kérdésben, a módos, paraszti birtokokkal rendelkező, volt telkesjobbágyság esetében a katolikus családoknál ugyanúgy elterjed a nagymérvű születéscsökkenés, mint a protestánsoknál. Csak az a helyzet, hogy a megyében a protestáns népesség a XVIII. században általában telekkel rendelkezik, eredete minden esetben végig követhető a török hódoltság idejéig, s a kapitalista verseny következtében a paraszti birtokaik felaprózódásától elsősorban ez a réteg félt. Így a felszínen elsősorban protestáns jelenségnek látszott az egyke. Széchenyi Imre, amikor 54 protestáns lakosságú község lelkészeitől beérkezett adatok alapján próbálta értékelni az egyke, a születéscsökkenés elterjedtségét, leszűkítette a vizsgálódás körét. Még így is jelentős forrást jelent az 1906-ban megjelent „Az egyke” című munkája, mert egy korabeli felmérés alapján legalább részben tájékoztatást nyerünk a születéscsökkenés mértékéről és okairól. Az 54 községre kiterjedő adatszemlést szerint már 20 községben a családok több mint 80%-a gyermektelen, egy vagy két gyermekes. A népesebb családokhoz képest a gyermektelen, egy vagy két gyermekes családok aránya a következő községekben mutatja a legrosszabb képet [19]:

Hedrahely	96,2	Kiliti	85,6
Csoknya	94,0	Homokszentgyörgy	84,6
Kutas	93,3	Szentbenedek	84,9
Csökölly	91,5	Ötvöskőny	84,1
Magyaregres	90,1	Hencse	84,1
Nemesdéd	88,9	Alsóseged	83,0
Lábod	87,4	Orci	83,0
Nemeskisfalud	86,6	Porrogszentkirály	80,7
Kisbajom	86,5	Csokonya	84,4
Som	85,8	Alsósarkad	80,0

A megye legkülönbözőbb részein szétszórva találjuk már ezeket a községeket. Az elterjedtségnek ez is mutatója.

A születéscsökkenés elterjedésének okáról és kezdetéről a következőket írja: „... a kóros tünet fő oka a birtok felosztása körül való 'szabadságban' rejlik, legalább azt látszik bizonyítani az a körülmény, hogy a születések feltűnő apadása csak az ötvenes évek után mutatkozik és azóta egyre halad.” „... az 1850-es évek előtt a szóban forgó községeknek az anyakönyvei még rendes szaporodást mutatnak, csak azóta nő a szaporatlanság évről évre, kezdetben lassanként, újabban óriási léptekkel, ami arra enged következtetni, hogy a bűn a volt úrbéres vagyona feletti önrendelkezési joggal, a birtok feldarabolási szabadsággal egyidejűleg veszi kezdetét.” [20]. A csurgói kis- és középparaszti réteggel kapcsolatban elvégzett történeti demográfiai elemzés világossá teszi előttünk azt, hogy a születéskorlátozás kezdetei még korábbra nyúlnak vissza, s főként azt, hogy oka végső fokon nem az 1848-as jobbágyszabadításban, hanem a korábban kiépült földesúri gazdasági hatalom szorításában rejlik. Ezt csak megerősítette a földesúri érdekek figyelembevételével történt 1853-as végrehajtás. Ha Széchenyi Imre nem is tudott lehatolni a kérdés lényegéig, mégis érdeme, hogy felhívta a közvéleményt, a felsőbb hatóságok figyelmét a jelentkező súlyos problémára, és felismerte a születéscsökkenés mögött rejlő gazdasági indítékokat. Persze megoldási javaslatok az okok mélyreható feltárása nélkül, a társadalmi körülmények megváltoztatásának igénye nélkül felszínesek. „Ily helyzetben nekünk az

a véleményünk, hogy a konstatait baj orvoslásának eszközeit három irányban kell keresni; egyik: a nép erkölcsi érzékének megjavítására való törekvésben; a másik: oly intézkedések szigorú alkalmazásában állnak, amelyek a bűnök elkövetését megnehezítik, s a harmadik: gondoskodni oly tényezőkről, amelyek anyagi szempontból is ösztönzőül szolgálhatnak más irány előmozdítására.” [21].

A születéscsökkenés elterjedését a XIX. században Somogy megyén kívül Baranyában mutatták ki eddig a legnagyobb részletességgel. Az Ormánságról és az ormánsági egykéről jelentős számú munka látott napvilágot. Legújabbán ifj. KODOLÁNYI JÁNOS Ormánsági néptudományi kutatások című tanulmányában áttekintést nyújtott az Ormánsággal kapcsolatos irodalomról. HÖKE LAJOS, BUDAY DEZSŐ, HIDVÉGI JÁNOS és KISS GÉZA munkáit idézve láthatjuk, hogy Baranyában is az 1860-as évektől, a halandósági viszonyok javulását megelőzve, községek egész sorára kimutatható a születéscsökkenés [22]. Ha a születéscsökkenés egy egész községre kimutatható már, akkor a csurgói felmérés alapján általánosíthatunk, hogy az egy családra eső születések számának már korábban csökkennie kellett. E kérdéssel kapcsolatos legkorábbi tanulmányból is erre lehet következtetni. HÖKE LAJOSnak A baranyai Ormánság című cikke, ami a Hazánk és Külföld 1872. évfolyamában jelent meg, arról tanúskodik, hogy a születéscsökkenés az 1830-as és 1840-es években veszi kezdetét. Az ormánsági tanulmányok az egyke okairól írva sokszíniúen tárgyalják a kérdést, lényegében gazdasági indítékokat látnak.

A dél-dunántúli megyék közül Somogyon és Baranyán kívül Tolnában is hasonló tendenciákkal találkozunk. A születéscsökkenés elterjedése következében ennek a három megyének a természetes szaporodása már igen alacsony a 30-as években, azon a szinten mozog, mint ma Magyarország össznépeességéé. A két világháború között már a dél-alföldi megyék természetes szaporodása is közeledik ehhez az alacsony szinthez.

Természetes szaporodás 1000 lakosra [23]:

Év	Somogy	Baranya	Tolna	Bács-Bodrog	Békés	Csongrád
1930	6,5	5,3	6,3	8,2	8,9	9,8
1931	5,5	3,1	3,3	4,8	5,6	4,8
1932	4,0	3,7	3,2	4,3	4,4	4,7
1933	4,6	4,4	3,9	6,2	8,0	7,2
1934	4,6	4,1	3,9	5,0	7,6	7,4
1935	2,8	2,3	2,8	3,9	4,6	5,2
1936	3,8	2,9	3,6	6,1	4,9	5,0
1937	3,3	2,3	2,6	2,6	6,2	6,5
1938	3,7	2,1	3,1	3,6	5,7	5,2
1939	3,2	1,4	2,5	3,8	7,6	7,1
1941	2,9	2,6	2,5	3,9	6,1	5,8
1942	3,2	2,7	2,8	3,5	5,1	6,2

A csurgói mikrofelmérés azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a születéscsökkenés korai jelentkezését és következményeit társadalmi rétegenként, differenciáltan kellene látni. Ehhez a kérdéshez tartozik, hogy ezeken a területeken nem látjuk, mennyiben játszik szerepet a cigányság igen magas természetes szaporodása. E területek összességében vett természetes szaporodása mögött már feltételezhetjük a magyar népesség tényleges fogyását.

Végso kihatásaban a születesek csökkenése oda vezet, hogy a népesség előregedése, az egykéhez és egységhez való ragaszkodása olyan mérvű, hogy még a legrigorúbb népesedéspolitikai intézkedések (abortusz-tílalom) az ötvenes években se képesek megállítani a népesség fogyását. Az abortusz-tílalom időszakát magában foglaló 1949-1960-ig terjedő időszakban Somogy megyében 26 községben, Baranyában 40 községben és Tolnában 25 községben fogy a népesség [24]. A legutolsó rendelkezésre álló adatok szerint 1963-ban Somogyban 126, Baranyában 73, Tolnában 32 községben természetes szaporodás útján is fogy a népesség. A több mint 365 ezer lakosú Somogy megyében a természetes szaporodás mindössze 955, azaz 0,25 ezrelék [25].

A születescsökkenés korai jelentkezésének kihatása az országos népességi reprodukcióra

A születescsökkenés elterjedését és demográfiai következményeit próbáltuk az előző részekben jellemezni a magyarság legnagyobb tömegét adó parasztság egyes rétegei körében, nem érintve a városi népesség viszonyait. Ezek a kérdések és általában a demográfiai kérdéseknek nagyobb történeti távlatban történő elemzése Magyarországon még elhanyagolt kutatási terület. E tanulmány keretei között is csak érinteni tudtunk egyes kérdéseket. Egy mikrofelmérés alapján a születescsökkenés megindulásának idejére és körülményeire szolgáltatunk adatokat, más munkákra támaszkodva a születescsökkenés elterjedését és demográfiai kihatását vizsgáltuk vázlatosan.

Ezek a kifejtések választ adtak tanulmányunk elején felvetett kérdésekre. Magyarországon azért nem következett be a XIX. század második felében Európa egyes országaira jellemző több évtizedre kiterjedő nagyarányú természetes szaporodás, mert a halandósági viszonyok javulásától függetlenül az ország egyes területein, egyes társadalmi rétegeknél a gazdasági és társadalmi körülményektől meghatározottan jelentős születescsökkenés indult meg. Magyarországon általában a halandósági viszonyok javulásánál mindig nagyobb mértékben csökkentek a születesek, s így a természetes szaporodás csökkenő tendenciát mutatott már a századfordulótól. Nem lehet tehát olyan primér jelentőséget tulajdonítani a születesek csökkenésében a halandósági viszonyok javulásának, mint ahogy RÉDEI JENŐ munkájában feltételezte.

A születesek számának nagymérvű csökkenésével nem tudott lépést tartani a halandósági viszonyok javulása, és a természetes szaporodás a két világháború népeségpusztító hatásán kívül békeidőben is igen alacsony volt, ennek következménye, hogy a nettó reprodukció mértéke 1-re átszámítva már országosan sem érte el a népesség meglevő szántának fenntartásához szükséges értéket [26].

Év(ek)	Bruttó (nyers)	Nettó (tisztá)
	reprodukciós együttható	
1900—1901	2,605	1,445
1921	1,828	1,128
1930—1931	1,385	1,010
1940—1941	1,194	0,972
1948—1949	1,238	1,067
1955	1,354	1,256
1958	1,045	0,973
1962—1963		0,830

A kapitalista viszonyok között kialakult nagymérvű születéskorlátozás szocialista viszonyaink között is, a magántulajdon megszüntetése után is fennmaradt. Csak a szigorú népesedéspolitikai intézkedések tudtak ennek határt szabni egy ideig. A szocialista körülmények között ható, a nagymérvű születéskorlátozás okairól, a tendencia megváltoztatásának lehetőségeiről sok tanulmány, publicisztikai írás jelent meg. Legújabban a történeti demográfus, DÁNYI DEZSŐ adta értékes összegezését ezeknek a problémáknak [27]. Tanulmányunkkal arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy demográfiai viszonyaink negatív jelenségeiben a múltban kialakult tendenciáknak meghatározó szerepük van. A születéskorlátozás elterjedése a születések számának a halandósági viszonyok javulásánál nagyobb mérvű csökkenése egészen a nettó reprodukció értékének egy alá történő süllyedéséig már a kapitalista viszonyok között bekövetkezett, ez jórészt meghatározóan hat az új szocialista körülmények között kialakuló demográfiai helyzetre. De a szocialista körülmények között is fennállnak olyan indítékok, amelyek a korábban kialakult negatív állásfoglalást a családok kívánt gyermekszámával vagy a gyermektelenséggel kapcsolatban erősítik. (A többgyermekes családok megkülönböztetetten nehezebb életkörülményei a kevés vagy gyermektelen családokkal szemben; a nőknek a teljes értékű emancipációval együttjáró fokozott bekapcsolása a termelésbe; a társadalmi átrétegződés; a munkakörülmények és munkahelyek gyorsütemű változása; a gyermekek felnevelésével, taníttatásával kapcsolatos időszak meghosszabbodása; a lakáskérdés; a gazdasági fejlődéssel lépést nem tartó életigények növekedése; a kispolgári életszemlélet megléte stb.) A családok az általuk kívánt gyermekszámot a fogamzásgátló eljárások tökéletesedése, a terhességmegszakítás intézményes biztosítása révén sohasem vagy alig lépik túl. Így áll elő az a helyzet, hogy a legutóbbi években a családok több mint 30%-ában nincs gyermek és több mint 30%-ban csak egy gyermek van. Ahogy a múltban kialakuló alacsony születési arányszám, alacsony reprodukció már meghatározója részben a jelen demográfiai viszonyainak, ugyanígy a jelen alacsony születési arányszáma a jövőben is meghatározóan fog hatni. Ma már egyetlen társadalmi rétegnél sem biztosítja a születések száma a népesség megújulási folyamatát. „Az 1962–63. évi adatok szerint az általános 0,830-as nettó reprodukciós együttható olyan különbségeket takart, hogy a szellemi foglalkozásúak körében már csak 0,510-es, a mezőgazdasági fizikaiknál 0,820-as, a nem mezőgazdasági fizikaiknál 0,980-as reprodukcióval számolhatunk.” [28]. Történeti demográfiai kutatásaink alapján nem meglepő számunkra, hogy a korábban „nemzetfenntartónak” mondott parasztságnál be kellett következni ennek a demográfiai helyzetnek. Történeti kutatásaink aláhúzzák azoknak a demográfusoknak a véleményét, akik a kialakult demográfiai helyzet súlyos gazdasági következményeire figyelmeztetnek. „... a jelenlegi kis születésszám rövid távon csökkenti ugyan a gyermekek eltartásának terhét, de ennek ára a népesség fokozott öregedése következtében hosszú távon az eltartási teher növekedése, a nemzeti jövedelem lassúbb növekedése és az említett okok miatt általában a fejlődés meglassulása.” További következmények: „... az erősen öregedő népességben általában kisebb a kezdeményező kedv, nagyobb a konzervativizmus — ez pedig hátráltatja a műszaki és gazdasági fejlődést.” [29]. Hogy ezek a kérdések mennyire így állnak, ezt már is tanulmányozhatjuk, ha a XIX. század második felétől egykező közösségek életét, gazdasági viszonyait nézzük. Ezekben a közösségekben a nagyüzemi termelés előnyeit élvező termelőlöszerkezetek elvándorlás nélkül is szinte megoldhatatlannak látszó nehézségekkel küzdenek a tagság előregedése, a munkaerőhiány következtében.

Történeti demográfiai kutatásaink nagyobb történeti távon is hangsúlyozottan alátámasztják SZABADY EGON demográfus megállapításait: „... ilyen demográfiai hely-

zetben, melyben jelenleg vagyunk, megfelelő pozitív népesedéspolitikai befolyásolás szükséges a születési hullámvölgyből való kiemelkedésre.” „... meg kell szüntetnünk azt az aránytalan elmaradottságot, mely a többgyermekes családok életviszonyaiban jelentkezik a gyermektelenekkel szemben. Ezen túlmenően szellemi életünknek (irodalom, művészet, publicisztika) több figyelmet kell fordítania társadalmunk e jelentős, mégis ez ideig némileg elhanyagolt problémájára. Ki kell alakítani a népesedési kérdésekkel összefüggésben is a szocialista társadalmi és nemzeti tudatot.” [30].

JEGYZETEK

- [1] Rédei Jenő, A születések és halálozások alakulása a XIX. és XX. században Európában és Magyarországon. Bp. 1960. 8.
- [2] Bevezetés a demográfiába. Szerk. SZABADY EGON. Bp. 1964., 464. (MILTÉNYI KÁROLY, A népesség szaporodásáról c. fejezet.)
- [3] Bevezetés a demográfiába 465. — Az 1962—65. évi adatok Statisztikai Havi Közleményekből. Bp. 1966. március.
- [4] RÉDEI JENŐ i. m. 42.
- [5] Rédei Jenő, i. m. 226.
- [6] FLEURY—HENRY, Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Paris 1956.
- [7] KOVÁTS ZOLTÁN—Cs. TÓTH PÉTER, Csurgói jobbágy-családok demográfiai viszonyai (1720—1950). Történeti Statisztikai Évkönyv 1961—1962. 48—49.
- [8] 1960. évi népszámlálás 3. L. kötet Somogy megye személyi és családi adatai. 38. — Az 1964-es adat: A népesség száma és a népmozgalom főbb adatai községenként 1963. (Központi Statisztikai Hivatal kiadványa). 71.
- [9] Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1961. Bp. 1961. 30.
- [10] Magyarország népesedése 1961. (Központi Statisztikai Hivatal 1963/64.) 94.
- [11] Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1965. 27.
- [12] RÉDEI JENŐ i. m. 218., 21., 23.
- [13] Kaposvári Állami Levéltár Urbárialia, Csurgó (1767).
- [14] Kaposvári Állami Levéltár Urbárialia, Csurgó (1770).
- [15] Kaposvári Levéltár Urbárialia, Csurgó (1802); Regnicolaris conscriptio 1828. Marcali járás.
- [16] Kaposvári Állami Levéltár Urbéri iratok, Csurgó.
- [17] Kaposvári Állami Levéltár Urbéri iratok, Csurgó.
- [18] HIDVÉGI JÁNOS, Hulló magyarság. Bp. é. n. 57.
- [19] SZÉCHÉNYI IMRE, Az egyke. Bp. 1906. 81—82.
- [20] Uo. 70., 72.
- [21] Uo. 73.
- [22] KODOLÁNYI JÁNOS—IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS, Baranyai utazás. Bp. 1963. 251—52., 271., 297—8., 301—2.
- [23] Magyarország népesedése a két világháború között. Szerk. Szabady Egon. Írták ACSÁDI GYÖRGY és KLINGER ANDRÁS. Bp. 1965. 324—5.
- [24] 1960. évi népszámlálás 3. L. kötet Somogy megye. 43—46. 3. F. kötet Baranya megye 72—77. 3. M. kötet Tolna megye 41—43.
- [25] A népesség száma a népmozgalom főbb adatai községenként 1963. (Központi Statisztikai Hivatal Kiadványa) 2., 4—13., 71—78., 93—96.
- [26] Bevezetés a demográfiába. Szerk. SZABADY EGON. Bp. 1964. 478. (BARSY GYULA—THEISS EDE, A reprodukció mutatószámai c. fejezet.) — Az 1900—1901-es adat RÉDEI JENŐ i. m. 218. — Az 1962/63-as adat. KLINGER ANDRÁS, Differenciális termékenység. Demográfia 1964. 3—4. sz. 396.
- [27] DÁNYI DEZSŐ, Népesedéspolitikánk és a születések. Demográfia 1964. 3—4. sz. 429—439.
- [28] KLINGER ANDRÁS, Differenciális termékenység. Demográfia 1964. 3—4. sz. 396.
- [29] ANDORKA RUDOLF, A születésszám gazdasági kihatásai. Demográfia 1964. 3—4. sz. 448.
- [30] SZABADY EGON, Születésszámunk nemzetközi és történeti megvilágításban. Demográfia 1964. 3—4. sz. 381.

ПРОБЛЕМА ВОСПРОИЗВЕДЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ВЕНГРИИ И НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ РЕКОНСТРУКЦИИ СЕМЕЙ В XVIII—XIX ВЕКАХ

3. Ковач

Данная работа показывает на основании микросъёмки, что в некоторых областях Венгрии рождаемость у бедных и средних крестьян уменьшилась медленно в начале XIX века, а это уменьшение стало более быстрым в конце XIX века. Уменьшение рождаемости предшествовало уменьшению смертности. Рождаемость в меньшей мере росла, чем уменьшение смертности. Причины сильного уменьшения рождаемости у крестьян, обладающих землёй, в комитатах Шомодь, Бараня и Толна автор видит в ухудшении жизненных условий и в возросшей власти крупных землевладельцев. При помощи данных показывает автор, как ухудшились жизненные условия крестьян в данных комитатах от XVIII века до XIX века. Боязнь обеднения и разделения земли между детьми повела к сильному сокращению рождаемости.

Результат исследований выражается автором в следующей таблице:

Период	Число детей от 1000 женщин, вступивших в брак	Число детей доживших до заключения брака в %	Чистое воспроиз- водство
Первая половина XVIII в.	2641	46,4	1225
Первая половина XIX в.	2190	42,5	931
Вторая половина XIX в.	1290	59,5	769

В конце работы автор занимается результатами уменьшения рождаемости.

DIE FRAGE DER BEVÖLKERUNGSREPRODUKTION IN UNGARN UND EINIGE ERGEBNISSE DER UNTERSUCHUNGEN DER FAMILIENREKONSTRUKTION IM 18. UND 19. JAHRHUNDERT

Von

Z. Kovács

Die Abhandlung führt uns die auf standesamtliche Angaben stützenden Mikrovermessungen vor, daß auf einigen Gebieten von Ungarn bei den Mittel- und Kleinbürgerlichen Schichten in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ein rapider Geburtenrückgang zu beobachten war. Die Geburtenabnahme eilte der Verbesserung der Mortalitätsverhältnisse voran und später war der Maß des Geburtenrückganges größer als die Verbesserung der Mortalitätsverhältnisse. Die Hauptursache der starken Geburtenbeschränkung in den Komitaten Somogy, Baranya und Tolna bei den Bauernschichten, die über ein Grundstück verfügten, sieht der Verfasser in der Einengung der Lebensverhältnisse und in der verstärkten macht der Großgüter. Er weist mit Angaben nach, wie sich die bäuerlichen Lebensverhältnisse des 18. Jahrhunderts im 19. Jahrhundert verschlechterten. Die Furcht vor dem Insassewerden, die vor Zerstückelung des Bodenbesitzes unter den Söhnen führte zur bedeutenden Geburtenbeschränkung. Die Schlußergebnisse der Analyse kommen in der Feststellung des Reproduktionsmaßes zur Geltung:

Zeitabschnitt	von 1000 geburts- fähigen geheirateten Frauen geborene Mädchen	heiratsalter erreichende Kinder in ‰	tatsächliche (netto) Reproduktion
2. Hälfte des 18. Jhs	2641	46,4	1225
1. Hälfte des 19. Jhs	2190	42,5	931
2. Hälfte des 19. Jhs	1290	59,5	769

Im Schlußteil der Abhandlung befaßt sich der Verfasser mit den Folgen und Auswirkung der Verbreitung des Geburtenrückgangs.

AETIUS RÓMAI SZOBRÁNAK FELIRATA ÉS MEROBAUDES

Írta: OLAJOS TERÉZ

1937-ben olvasható az első utalás a római Curia mögötti területen feltárt ama leletekre, amelyek közül egy feliratos kő, mint ma tudjuk, eredetileg Aetius szobrának a talapzatát díszítette az Atrium Libertatis-ban (ez a helyiség szolgált a késői időkben a senatus ülésterméül). A szöveget 1948-ban A. BARTOLI publikációjából ismerhette meg a tudományos világ [1]. A közzétételt követő esztendőben (1949) került ki a nyomdából A. DEGRASSI cikke, amelyben részben kiegészíteni, részben korrigálni kívánta az első kiadónak a felirathoz fűzött megjegyzéseit [2]. Több vonatkozásban, így a datálás kérdésében kétségtelenül igaza is volt Bartolival szemben: a gall provinciák visszaszerzéséről, a nyugati gótok mozgolódásának az elfojtásáról s Itália biztonságáról aligha szólhatna befejezett tényként a kőbe vésett textus 440 vége előtt. Aetius ugyanis (439 legvégén békét kötve a vizigótokkal) ekkor tért haza a-pacifikált Galliából [3], s a Palermo ostrománál meg Bruttium megtámadásánál elszenvedett kudarc után Geiserich is ekkor kényszerült visszavonulni Szicíliából [4]. A 437-es BARTOLI-féle keltezés így hibásnak tekintendő. Am van olyan pont is, ahol a közzétett tudós magyarázata jobban alátámasztható, mint DEGRASSI ellenjavaslata [5].

Az elején két-három sornyi hiányossággal fennmaradt felirat szövege az általánosan elfogadott kiegészítésekkel így fest [6]:

[ne]c non et magistro militum per Gallias, quas dudum
[ob] iuratas bello pace victorias Romano imperio
reddidit, magistro utriusq(ue) militiae et secundo
consuli ordinario atq(ue) patricio, semper rei publicae
[i]npenso omnibusq(ue) donis militarib(us) ornato. Huic
[s]enatus populusq(ue) Romanus ob Italiae securitatem,
[q]uam procul domitis gentib(us) peremtisque
[B]urgundionib(us) et Gotis oppressis vincendo praestit[it],
[i]ussu principum d(ominorum) n(ostorum) Theodosi et Placid[i] Valenti-
[n]iani p(é)rpétuorum Aug(ustorum) in Atrio Libertat[is], quam [ ]
[ ]rens [7] erigit, dilatat et tu[et]ur aequ[e], st[ ]
am [8] conlocavit m[or]um probo, opum refugio, delato-
rum ut hostium inimicissimo, vindici libertatis,
pudoris ultor(i).

A 2. sor *ob iuratas bello pace victorias* szavait BARTOLI [9] így értelmezi: „Forse quell' espressione potrebbe dire genericamente: per le vittorie che Ezio in pace si era ripromesso di riportare in guerra. Ma sarebbe affermazione superflua: tutti i condottieri prima di cominciare una guerra si ripromettono di vincerla. È probabile che l' *ob iuratas victorias* si riferisca a qualche atto concreto, che noi ignoriamo”. DEGRASSI [10] ezzel szemben kijelenti: „Ma forse quella frase non vuol dire altro che Aezio in tempo di pace e in tempo di guerra aveva assicurato di vincere i nemici”.

BARTOLI nem vette észre, hogy mellette, DEGRASSI pedig nem, hogy ellene látszik szólani Merobaudes egy passzusa. Merobaudesé; aki Aetius: udvari költőjeként éppen

úgy a mindenható generalisszimusz egykorú hivatalos portréjának vonásait idézi fel harmadik konzulságára (446) írt dicsőítő költeményében, mint ahogy a magasztaló szoborfelirat megfogalmazója is ezt teszi pár évvel korábban. Az alig gyermekké cseperedett Aetius túszként került Alarich nyugati gót királyhoz [11] s a barbár uralkodó így elállt háborús szándékától, békében hagyta Rómát; minderről így ír Merobaudes (paneg. II. 127–134) [12]:

Nec mora, cum Scythicis succumberet ensibus orbis
telaque Tarpeias premerent Arctoa secures,
hostilem fregit rabiem pignusque superbi
foederis et mundi pretium fuit (hinc modo voti
rata fides, validis quod dux premat impiger armis
edomuit quos pace puer) bellumque repressit
ignarus, quid bella forent. Stupuerunt feroces
in tenero iam membra Getae...

A zárójelben álló közbevetett mondat — már a felirat ismertté válása előtt s annak tanulságaitól függetlenül — így volt értelmezhető [13]: Aetius megfogadta (voti), miután gyermekkorában (puer) túszként (pignus... foederis) szerzett békét (pace; bellumque repressit) a birodalomnak (mundi), hogy felnőve katonaként (dux... impiger) fegyverrel szorítja engedelmességre (validis... premat... armis) a nyugati gótokat s így mintegy kiköszörül a fennhéjázó szerződés (superbi foederis) csorbáját, amellyel Alarich megalázta a szorongatott Rómát (Scythicis succumberet ensibus orbis). Több mint valószínű, hogy a felirat *iuratae, victoriae*-ja Merobaudes költeményének fegyveres győzelemre vonatkozó *votum*-ával azonos: a megalázó béke (pace) alkalmából tett fogadalom valóra váltása (rata fides) az időközben Galliába telepedett vizigótok legyőzése s ezzel a gall provinciák feletti fennhatóság visszaszerzése (Romano imperio reddidit).

Hogy az egykorú propaganda (Aetius maga, illetve híveinek tábor) konkrétan milyen formában és körülmények között tett fogadalomról beszélhetett, ezt nem tudjuk. Éppen így azt sem, vajon jutott-e szerep „Aetius esküje” színezésében az irodalmi tradíciónak, például esetleg Hannibál híres Róma elleni esküje emlékeztetének [14] (Hannibál is, Aetius is egy, az apák nemzedéke idején kikényszerített megalázó béke alkalmából gyermekkorban tett fogadalmat az eljövendő fegyveres küzdelemre). Bármennyi megválaszolatlan kérdés maradjon is azonban, egy szinte bizonyosnak látszik: a 440-es évek Rómájában Aetius esküje a vizigótok fegyveres megrendszabályozására, akiknél kisgyermekként három évet töltött el mint egy békeszerződés túsza, közismert történet lehetett. Csak ez indokolhatja, hogy mind a dicsőítő szoborfelirat, mind az udvari költő panegyricusa szűkszavúan utal rá, mint olyasmire, amit az egykorú olvasó úgylis ismer.

Egyébként nem meglepő, hogy a magasztaló inscriptio és Merobaudes költészete más pontokon is mutat tartalmi vagy éppen kifejezésbeli egyezéseket Aetiusról szólva. Példaképpen hadd mutassunk itt rá néhány ilyen esetre, amely igazolja fentebbi eljárásunk megalapozottságát, mikor is Merobaudes egy passzusával világítottuk meg a szoborfelirat különben teljesen homályos 2. sorának az értelmét. Paneg. II. 98. sorában egy római polgár szájába adja a költő a szót, aki Aetiust ajánlja vezetőnek, mert vele csupa jó jön majd, így *placidus sub pace pudor*. Ezzel cseng össze a felirat végén a *pudoris ultori* dicséret. — Paneg. I. frg. I. A. 9–10. soraiban Merobaudes valamennyi kiadója abban az értelemben egészíti ki a szöveget (veniant... severi iudic[es] morum]), hogy eljöhettek az emberi erkölcs legszigorúbb bírái, Aetius magatartásában nem találhatnak szemernyi kivetnivalót sem; ezzel cseng össze a felirat 12. sorában

a *morum probo* jellemzés. (Paneg. II. 90-ben arról olvasunk, hogy egy „ártalmas istennő” fel akarja forgatni azt a békés rendet, amelynek embere Aetius; ebben az összefüggésben mondja a gonosz mitológiai nőalak: „[maioru]m mores... fugabo”). — A felirat Aetiushoz mint *opum refugio* férfiúnak állít emléket. S az igénytelenség, a kapzsiságtól való mentesség Merobaudesnél is egész sor helyt bukkan fel. Paneg. II. 100. szerint Aetiust parancsnokként nem a zsákmányolás vágya, nem *auri... insana cupido* vezeti. Paneg. I. frg. I. A. 15–20. szerint „az utolsó római” tökéletesen igénytelen, puritánul egyszerű. S midőn a „diva nocens” az Aetius képviselte rendet fel akarja forgatni Rómában, akkor a költő szavai szerint tervébe tartozik, hogy *saevi demens furor aestuet auri* (paneg. II. 46.) — A talapzat feliratának 4–5. sorai azt hirdették, hogy Aetiusnak mint *semper rei publicae inpenso* férfiúnak szól a szoborállítás megtiszteltetése. Ugyanez a gondolat Merobaudesnél abban a formában bukkan fel (paneg. I. frg. I. A. 13–15., vö. frg. I. B. 2–9), hogy nincs jóformán nap vagy óra, amelyben a generalisszimusz a közügynek, mindenekelőtt a hadvezetésnek ne szentelné magát. — A felirat 7–9. sorai szerint a birodalom szíve, Itália annak köszönheti a biztonságos nyugalmat (*securitatem*), hogy Aetius előzőleg fegyveres győzelmek sorát vívta ki különböző népek felett. Ugyanez a gondolat erőteljes költői megfogalmazást nyer Merobaudesnél is (paneg. II. 42–43.: *hanc tot bella tibi requiem, Romane, dederunt: Pax armis accita venit; vö. paneg. II. 189*).

A szoborfelirat és a panegyricusok egyezései az eddigienél is élesebb fényt vetnek arra a következtetésre ámitó és önámító propagandára, amely a halálra ítélt nyugati birodalomban „az utolsó római” személyét övezte, s úgy akarta feltüntetni, mintha nem egy korhadttársadalom végső percei peregnének a történelem homokóráján, hanem Róma históriájának legdiadalmasabb fejezetét írnák a barbárokkal és felkelőkkel kétségbeesetten birkózó Aetius fegyverei [15].

JEGYZETEK

- [1] ALFONSO BARTOLI, Il senato romano in onore di Ezio: Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia (Serie III.) Rendiconti, vol. XXII. 1946–1947 [1948] pp. 267–73. — BARTOLI hibásan 437-re teszi a felirat keletkezését s aztán (p. 273) a következő szavakkal utal annak 1937-es előkerülésére: „Tornata questa in luce dopo quindici secoli esatti...”.
- [2] ATTILIO DEGRASSI, L'iscrizione in onore di Aezio e l' „Atrium Libertatis”: Bulletino della Commissione Archeologica Comunale in Roma, LXXII. 1946–1948 [1949] pp. 33–44. — DEGRASSI cikkében (p. 33) idézi azt a Magyarországon nem elérhető közleményt, amely első ízben utalt az Aetius szoborfeliratát is tartalmazó leletekre: Boll. Ass. Arch. Rom. 1937, nn. 8/9, pag. 3.
- [3] PROSPER, chron. 1338 (ed. MOMMSEN: MGH aa IX. p. 477); HYDATIUS, chron. 117 (ed. MOMMSEN: MGH aa XI. p. 23); SIDIONIUS, carm. VII. 295–311; Chron. Gall. anni CCCCLII 123 (ed. MOMMSEN: MGH aa IX. p. 660), vö. Nov. Val. IX., melynek bizonyossága szerint 440 jún. 24-én Aetius még nem tért vissza Itáliába.
- [4] CASSIODORUS, Variae I. 4, 14 (ed. MOMMSEN: MGH aa XII. p. 15); HYDATIUS, chron. 120 (ed. MOMMSEN: MGH aa XI. p. 23); PROSPER, chron. 1342 (ed. MOMMSEN: MGH aa IX. p. 478); vö. Nov. Val. I 2; LEO MAGNUS, epist. III. 1 (MIGNE PL LIV. p. 606).
- [5] A „L'année épigraphique” 1950. (No 30, 54: Revue Archéologique 1950/II. p. 182, 190) óta (1963. évi füzetéig bezárólag) nem regisztrál feliratunkkal behatóbban foglalkozó írást. — VITO ANTONIO SIRAGO (Galla Placidia e la trasformazione politica dell'Occidente, Louvain 1961, 367) szól ugyan a szövegről, de új szempontot nem hoz értelmezéséhez; éppen úgy nem veszi számba MERобаudes és a szoborfelirat egyezéseit, mint ahogy előzőleg BARTOLI és DEGRASSI sem tették ezt. Még inkább áll ez a megállapítás PALANQUE szűkszavú megjegyzésére (E. STEIN, Histoire du Bas-Empire, Bruges 1959, 584).
- [6] A szöveget DEGRASSI (i. m. 33–4) nyomán adom. Ő ugyanis a feliratot autopsziából (nem pedig csupán BARTOLI közlése alapján) ismeri és ismerteti.

- [7] BARTOLI kiegészítése quam [ille bene me]rens. DEGRASSI ötlete: quam [ingenio suo pa]rens.
- [8] BARTOLI csak három betűvel egészíti ki a 11. sor végét: st[atu]am. DEGRASSI szerint ennél hosszabb szövegnek kellett ott állania eredetileg s így ezt a kiegészítést javasolja: st[atuam aere]am.
- [9] I. m. 270.
- [10] I. m. 36.
- [11] Jelen mondanivalónk szempontjából nézve nem szükséges annak a sokat vitatott kérdésnek a vizsgálatába bocsátkozni, hogy vajon Aetius három éves túszkodása Alarichnál (RENATUS FRIGERIDUS ap. GREGORIUS TURONENSIS, Hist. Fr. II. 8; MEROBAUDES carm. IV. 42—46; vö. ZOSIMUS, V. 36,³1) mikorra datálendő.
- [12] Fl. Merobaudis reliquiae, Blossii, Aemilii Dracontii carmina, Eugenii Toletani episcopi carmina et epistolae, ed. FRIDERICUS VOLLMER (MGH aa XIV.), Berolini 1905, p. 16.
- [13] Még, mielőtt Aetius szoborfeliratát, amelynek publikációja Szeged egyetlen könyvtárában sincs meg, Budapestről megkaptam volna, így adtam vissza magyarul (az „Antik Tanulmányok”-nak közlésre elküldött fordításban) MEROBAUDES szóban forgó közbevetett mondatát: „Innen datálódik az a híven valóra váltott fogadalom, hogy mint hadvezér erőlyesen tartja majd féken erős fegyvereivel azokat, akiket gyermekkorában egy békekötés túszaként szerelt le”.
- [14] POLYBIUS III. 11; CORNELIUS NEPOS, Hann. 2; LIVIUS XXI. 2; APPIANUS VII. (Hannib.) 3.
- [15] Igaz 410 óta, amidőn Alarich vizigótjai elfoglalták Rómát, nem lehetett észre nem venni a hanyatlás tüneteit. MEROBAUDES-nél is felvillan például egy pillanatra a gondolat, hogy Caesar gall háborúi idején volt igazán hatalmas Róma (paneg. II. 146: ... magnis opibus Romaeque virente); ám aztán rögtön az önámítás szelleme lesz újra úrrá a költőn, amidőn kinyilatkoztatja: Aetius galliai diadalai tútesznek Caesaréin (paneg. II. 148: nunc gloria maior).

НАДПИСЬ ПАМЯТНИКУ АЭЦИЮ И МЕРОВАВД

T. Олайош

Между надписью римского памятника Аэцию и панегирическими стихотворениями его придворного поэта Меробавда можно обнаружить много совпадений содержания и немало сходств в выражении.

Они бросают яркий свет на характер пропаганды, которой обречённые историей на гибель руководящие классы Западно-римской империи вводили в заблуждение мир и подавались обману, будто оружия Аэция с трудом и временно удаляли не предстоящее разрушение, а писались бы ими самые победоносные страницы Римской истории.

Непонятные слова второй строки надписи (ob iuratas bello pace victorias) деляются понятными сравнением с Меробавдом (paneg. II. 130-2).

MEROBAUDES UND DIE INSCRIPT DER STATUE VON AETIUS IN ROM

Von

T. Olajos

Viele inhaltliche und auch einige wörtliche Übereinstimmungen beziehungsweise Ähnlichkeiten sind zwischen der Inschrift der römischen Statue von Aetius und den Panegyriken des Merobaudes zu beobachten. Diese beleuchten gut das Wesen jener Propaganda, mit der die führenden Klassen des von der Geschichte zum Tode verurteilten weströmischen Reichs sich selbst und die Welt betrogen, als ob die Waffen des Aetius nicht den nahe bevorstehenden Zusammenbruch mit Mühe und Not hinausschieben, sondern gerade die glänzendsten Seiten der römischen Geschichte schreiben würden. Die unklaren Worte in der zweiten Zeile der Statueninschrift (ob iuratas bello pace victorias) macht erst der Vergleich mit Merobaudes (paneg. II. 130—132) verständlich.

III. PEDAGÓGIA ÉS LÉLEKTAN

PSZICHOLÓGIAI VIZSGÁLATOK A MONOTÓNIA JELENSÉGKÖRÉBŐL

Írta: GERÉB GYÖRGY

A fáradtság pszichológiai vizsgálata szükségképpen felveti azt a kérdést, hogyan lehet elkülöníteni megnyilvánulási formáit a hozzá hasonló jelenségektől. E tárgykörben írt monográfiámban 1961-ben több szerző álláspontjára hivatkozva hangoztattam, hogy a fáradás és a saturatio, monotónia vizsgálatának módszertani kérdései, egészen a pseudexhaustió állapot tanulmányozásáig igénylik e problémával való foglalkozást. A monotónia pszichológiai megnyilvánulásait az elmúlt években gyermek- és felnőtt-anyagon vizsgáltuk. Célkitűzésünkről, eljárásmodunkról és eddigi eredményeinkről röviden az alábbiakban számolunk be.

Célul tűztük ki olyan eljárásmodok kidolgozását, amelyeknél a fáradásos jelenségek aránylag kis szerepet töltenek be a tevékenység egyhangúságának nyomasztó terhével szemben. Arra törekedtünk, hogy minél egyszerűbb, egyértelműbb eljárást dolgozzunk ki a jelenség tanulmányozására. Egyszerű cselekvési formákat tanultattunk be, s gyakoroltattunk az unalom jelentkezéséig. Ezeket a műveleteket részint egészen kis időegységekben, részint hosszabb időn keresztül végeztettük. Ebben a telítettségi állapotban, a már kialakult monoton cselekvési formát igyekeztünk „bom-bázní”, vagyis különböző úton befolyásolni.

Tanulókon végzett vizsgálataink az iskolareform munkalélektani segítségét célozták; annak megállapítására törekedtünk, hogy a különböző életkorú gyermekek munkavégzése milyen ritmus mellett lehet eredményes, mikor válik túlzottan egyhangúvá. Kísérleteinkkel adalékokat szolgáltatunk annak megállapítására, hogy egyszerű műveletek változott időegységek alatt milyen mennyiségi és minőségi eredményt mutatnak, illetőleg mikor válik a monotónia erőteljes hatóerővé a gyermekek munkájában. Megvizsgáltuk a feltételek változtatása segítségével, hogy a feladatokra fordított idő megnyújtása, a közbeiktatott szünetek, cselekvés-variációk és külső behatások miképpen befolyásolják a munka eredményét. A fáradékonyság mellett ugyanis az egyhangú munka végzésével együttjáró telítettség és monotónia homogén ingerkomplexusai révén közvetlenül hatnak az iskolai munka sikerére. A huzamosan végzett munka eredményében jelentős szerepet játszik a gyakorlékonyság, a fáradtsági tényezők, az egész személyiség, az érdeklődés, a cél tudatossága és a követelmények teljesítéséhez szükséges akaratmegfeszítés.

Több száz vizsgálat után *a már kialakult monoton cselekvési formákat* rövidebb és hosszabb időn keresztül ismételtettük. Ezirányú vizsgálatainkat az V. és VII. osztály tanulóinál végeztük el az 1962–63. tanévben és az 1963–64. tanév első felében. Ezen időszak alatt mintegy 110 tanulótól összetett eljárásunkkal több ezer értéket nyertünk, amelyek alakulása jellegzetes összefüggéseket mutatott. A vsz-ek fele fiú, fele lány volt. A kísérleti feladatokat és variációkat röviden az alábbiakban ismer-tem:

1. Vonalazás. Kockás papír négyzetrácsait kellett függőleges, majd vízszintes vonalakkal sűrűn telerajzolnók úgy, hogy egy-egy négyzetbe 5 vonal jusson.

2. Papírvágás. Négyzetes papírból kellett a vonalak mentén csikokat kivágniok.
3. Farovátkolás. Párhuzamos rovátkolásokat kellett fahasábokra vésniök.
4. Kalapácsolás. Négyzetes rács közepébe kellett célkalapáccsal ütögetniök.
5. Válogatás. Tízféle mértani alakzat szerint kivágott mintához kellett korongokat válogatniok. Egy alakzatra 5, összesen 50 korong fért, amelyet sorozatosan megtöltöttek, lebontottak s újra feltöltöttek.
6. Menetes húzalokat helyeztünk faalapaztra és ezekre kellett „anyákat” csavarozniok.

Az egyes műveletek egyhangúsága, ennél fogva „monotonia-effektusa” különböző fokú. Nyilvánvaló, hogy a vonalazás, csavarozás egyhangúbb tevékenység a válogatásnál. Itt ugyanis a különböző mintákat ki kell keresni, s a munkavégzés menetét is variálni lehet: a) egyszerre több azonos mintát keres, b) külön csoportosít, majd ráhelyezi a mintára, c) azonnal ráhelyezi a talált korongot a mintára.

A művelési egységekre fordított idő változtatásán kívül a már kialakult, monotonná vált cselekvések egymásutánját, valamint a beiktatott szünetek időpontját változtattuk a cselekvésre fordított idő meghagyása mellett. Így a következő variánsokat alkalmaztuk:

1. 16 perces egynemű műveletek után öt perces csendes szünet.
2. Ugyanaz szabad rajzolással összekötött „aktív” pihenéssel.
3. Pattogó ritmusú zenét közvetítettünk.
4. 8 perc után iktattunk be mikropauzát, s utána a vsz.-ek ugyanazon műveletet folytatták.
5. Megfeleztük a 16 percet, s 8 percenkénti szünet után körforgásszerűen változtattuk a műveleteket, tehát kétszer tértek vissza a vsz.-ek az egyes rész-cselekvésekhez.

6. Érdeklteté tettük őket megfelelő motivációk kialakításával a teljesítmény növelésében. Közöltük az előző eredményeket, majd az összehasonlítás versenyszerűen történt. Szociometriás módszerrel brigádokat hoztunk létre, s ezek eredményét együttesen értékeltük, jutalmaztuk (természetesen közölve a brigádtagok részeredményeit is).

Tanulókon végzett vizsgálataink tanulságait összegezve a következőkben ismertetjük:

1. A monotonná vált cselekvés apróbb és nagyobb időközönként eltérő sajátosságokat, megnyilvánulási formákat mutatott. A matematikai statisztika módszereivel („t” próba) vizsgálat alá vettük a monotóniát befolyásoló hatások érvényesülését az V. és VII. osztályos tanulók vonalazásában.

A teljesítményekben mutatkozó szignifikancia-megállapításoknál a szünet nélkül történt munkavégzést hasonlítottuk össze az alkalmazott befolyásoló hatások érvényesülésével.

2. Azonos időegységekben végzett monoton tevékenység esetében felaprózás (váltás) nélkül mutatkozott legeredményesebbnek a munka; a teljesítmény értéke a megszakítások arányában romlott. A váltás nélküli eredmények 11–27%-kal javultak.

3. Az egyhangú cselekvés érzelmileg depresszált állapotot hozott létre a tanulóknál. A monotónia nyomasztó hatásának oldására spontán módon egyéni variációkat alkalmaztak, sorokat cseréltek fel, dekorációkkal cifrázták munkájukat, változtattak a mintákon.

4. Hosszabb időn át végzett monotonná vált cselekvés zene pattogó ritmusának hatására oldódott, az eredmények átlagban 21%-kal nőttek.

5. Csendes szünet önmagában kisebb javuláshoz vezetett, mint a szünet alatti, a monotonná vált tevékenységtől eltérő új, aktivizáló feladat beiktatása (rajzolás), mely utóbbi a teljesítmény szintjét átlagban 51%-kal megnövelte.

6. A monoton cselekvés, az unottságig ismételt, saturációra vezető művelet brigáderseny hatására érdekeltté, a motivációk következtében újszerűvé vált. A versenyszerű feladat oldotta legjobban a monotóniát, a csoportok együttesen és egyénekre lebontva kimagasló eredményeket értek el. A teljesítmény mennyiségi értéke 205% volt átlagban.

7. A legfárasztóbb és a legunalmasabb, legmonotonabb cselekvés sok esetben nem esett egybe.

8. A monoton cselekvés hatására 3–4%-kal megnőtt átlagban a pulsus és a tensio értéke. A vizsgálat populációban a reakcióidők átlaga monoton cselekvés után mintegy 13%-kal megnőtt.

9. A vizsgált tanulók szubjektív megítélése szerint is a zene és a rajzolás „érdekessé teszi” az unalmas tevékenységet.

A gyermekek fiziológiás ritmusának, corticalis dinamikájának vizsgálata céljából mértük a reakcióidő alakulását, a tremorok számát, a vérnyomást és a pulzusszámot. A gyermekek szubjektív viszonyulását, érzelmi állásfoglalását exploratio útján tanulmányoztuk.

Tömeges kísérletekre alkalmas jelzőberendezésünk — impulsus-regulátor — lehetővé tette, hogy magunk szabályoztuk a tevékenység egyöntetű véghezvitelére szánt időt. Számok felvillanása, illetve az ezzel együtt megszólaló hang programozta kísérleti célkitűzésünk szerint az egyes rész-cselekvések végrehajtására adott időt. A műszer a beprogramozott időegységeket gombok átállítása útján az alapidő többszöröse, vagy hányadosa szerint is adagolta, tehát az alapidők változtatása mellett az egész műveletek többszörösét és hányadosát a részidők arányában is változtathattuk. Ezzel elértük, hogy a kialakult sztereotíp tevékenységi formák monotóniához vezető időviszonyait pontosan és a kisebb időegységektől a hosszabb időtartamokig variálva vizsgálhattuk. A műszer segítségével a mikropauzák beillesztésére is módunk nyílt.

Ipari vonatkozásban olyan eljárásmodok kidolgozását tűztük ki célul, amelyeknél az üzemi helyzethez hasonló egyszerű tevékenységi formáknál vizsgálhattuk az egyhangúság, monotónia, saturatio állapotát. Ezen műveleteknél olyan állapot kidolgozására törekedtünk, ahol aránylag hamar tanulmányozhattuk a monoton szituációt kísérő jelenségeket, a megterhelés által indokolt körülmények nélkül. Összehasonlításra alkalmas variáció gyanánt kísérleteinket megismételtük hosszabb terhelés utáni fáradtsággal járó munka után is. Vizsgálataink tehát pihent és fáradt állapotban szolgáltatnak adalékokat a monotónia motiváló szerepére.

a) Az egyik csoportot megtanítottuk arra, hogy a számológépen egyszerű összeadást és kivonást gépiesen végrehajtson. A vsz.-ek eljutottak a sztereotíp szenzomotoros cselekvésekig, a műveleteket a saturatio ösztönzésszegény állapotában hajtották végre. Módszeres lépéseink, programjaink sorrendje:

I. Magnetofon-szalagon beprogramoztunk 4 mp-ként 200 számot monoton hang-lejtéssel. Ezek adták a vsz.-ek számára az elvégzendő feladatot, jelen esetben összeadandó számsorozat. A vsz.-ek „beütötték” ezeket a számológépbe. A helyesen appericiált és ennek megfelelően leütött számok, valamint a helytelen eredmények a műveletek folyamatát rögzítették számunkra, s megadott időközönként a munkagörbét is felvázolták.

II. A ritmus erejét növeltük metronómütések halk kattogásával az előbbi feltételek mellett.

III. A kiinduló eljárást követtük, de a számokat változó hangsúllyal, illetve hangszínnel programoztuk a szalagra.

IV. Öt percenként egy perc szünetet iktattunk be.

V. Szünet nélkül egyhangú hangsúllyal adagoltuk a számokat, de közben pattogó ritmusú zenét közvetítettünk.

VI. Ugyanezt tettük álmosító zenével.

VII. A kiinduló kísérleti feltételeket megismételtük gyorsított menetben, az egyes számokat 3 mp-ként közvetítve.

VIII. Az első variációt megismételtük azonos és hosszabb időtartamban. Módukban állott 5 perces szakaszok alatt is értékelni a teljesítményt, minden variációban összehasonlítani ezeket a szakaszokat, s ezzel követni a munkamenetet.

Az alábbi kérdésfeltevésünkre kerestünk választ: 1. A tipikusan jelentkező „blocking”-időszakot befolyásolja-e az ingerek közvetítésének változatossága (esetünkben a hanglejtés alakulása) és milyen mértékben. 2. A kialakult monotóniát milyen mértékben oldja a szünet. 3. A különböző ritmusú zene mennyiben befolyásolja az egyhangú számolási műveletek megbízhatóságát. 4. A kialakított ritmus gyorsítása miképpen hat a mechanikus számolás menetére.

Az első alkalommal ritmikusán adagoltuk a számokat, 4 sec-os időközökben úgy, hogy minden tizedik szám után a vsz-nek összeadást kellett végeznie. Az ötödik variáció során pattogó ritmusú zenét közvetítettünk aláfestésnek. A halk zene nem zavarta a számok érthetőségét. Választ kerestünk azon kérdésfeltevésünkre, vajon az egyenlő időközökben ismétlődő monotón számsorok gépi beütését és az ezzel járó szenzomotoros funkciókat milyen irányban befolyásolja a zenei aláfestésre szolgáló ingerkomplexus.

A kísérleti programok eltérése legjobban kidomborodik az első, harmadik és az ötödik variáció összehasonlítása alapján.

*20 számsorra eső átlaghibák megoszlása különböző kísérleti
feltételek mellett személyi átlagban*

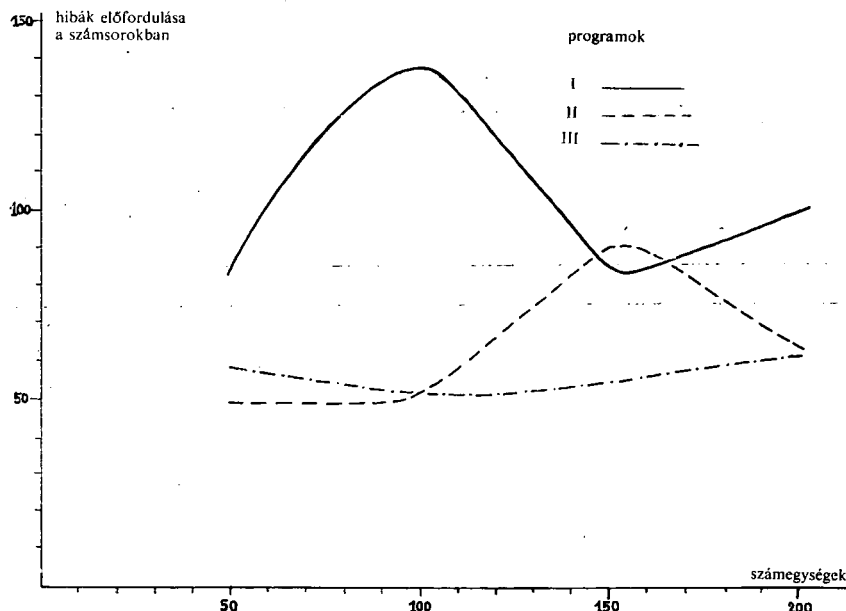
Programok	Az elkövetett hibák száma		
	0	2	3
I. monotón hanglejtéssel	5,77	2,28	1,11
III. Változó hangsúllyal, hangszínnel	8,22	1,66	1,00
V. Pattogó ritmusú zenével	4,17	2,77	3,44

1. sz. táblázat

A húsz számsorba tartozó 200 számegység alkotta egy-egy programban az összes műveleteket, vagyis az elérhető legnagyobb teljesítményt. Az I. és V. programvariáció összehasonlítása egyénenként és átlagosan is jellemző eredményre vezetett. Az I. program során hibamentesen dolgozott átlagosan egy személy, 5,99 esetben. Az V. program alatt egy személy átlagosan 4,17 számsorban dolgozott hibátlanul. (Hibának számított a számok eltévesztése, elhagyása, téves beütés.) Az I. programnál két hibát követett el személyi átlagban 2,28, míg az V. programnál átlagosan 2,77. Az I. programnál három, vagy több hibát egy személy 1,11 átlagban követett el, míg ugyanez az V. program során 3,44 személyi átlagot eredményezett. A hibanélküli munka tekintetében tehát lényegesen fölülmúlta az I. program az V. programot.

A III. program mutatkozott a legelőnyösebbnek, vagyis a hangsúlyozott és színesen ejtett számsorok változatosabb és a figyelmet jobban fenntartó információknak bizonyultak. Ezen alkalommal a vsz.-ek egyéni átlagban 8,22 esetben hiba nélkül dolgoztak. Két hibát mindössze 1,66, míg három vagy több hibát 1,5 személyi átlagban követtek el.

Az egy-egy programra eső 200 számegységet, mint összeadandókat ötvenes csoportokra bontottuk és a hibák számszerű előfordulását átlagokban grafikonon ábrázoltuk. (1. sz. grafikon.) Jól látható, hogy a hibák megoszlása a legegyszerűsebb a

III. programban. A I. program görbéje a harmadik negyedben kulminál, s egészében rosszabb a III. programban kapott görbe vonulatánál, de jobb az V. program görbéjének eredményénél. A zenéi aláfestés során kapott értékek, vagyis az V. programnak megfelelő görbe lényegesen eltér mindkét előbbi grafikon vonulatától. Meredeken felfelé ível és már a második negyedben eléri a magaslati pontot. A harmadik negyedig süllyed, majd újra enyhébben emelkedik. Egészében tehát jelentősen rosszabb értékeket tükröz mindkét programmal szemben.

A monoton-helyzet befolyásolása, „bombázása” tekintetében lényeges különbséget kell tennünk a figyelmet többé, vagy kevésbé feltételező cselekvési formák között. A számsorok felfogása, az ennek megfelelő szenzomotoros tevékenység akár milyen mértékű telítettséget, saturációt eredményez is, figyelmi megoszlást és koncentrációt igényel. Ezen estben tehát a zene figyelmet elvonó hatásúnak bizonyult, s csupán a telítettséggel járó unalom mértékét és a velejáró idegességi szubjektív panaszokat csökkentette, de a teljesítmény romlásához vezetett. A vsz.-ek egyöntetűen állították, hogy szívesebben dolgoznak zene mellett, mégsem bizonyult előnyösnek ez minden vonatkozásban. A zenével végzett számolás után szubjektíve pihentebbnek érezték magukat, s alkalmasabbnak is bizonyultak a számolás után egyéb tevékenység pontos végrehajtására (előnyösebbek voltak a tremometriás értékek, a fej-

számolásban kevesebb hiba mutatkozott stb.). A zene csökkentette a neurotikus tüneteket, de kisebb teljesítményhez vezetett.

Az átlagértékek és egyedi eredmények egyaránt szignifikáns összefüggéseket mutattak. A külön megvizsgált program-variációk közti különbség ezen a téren is szignifikáns. Az alap-értékhez képest lényegesen kisebb hiba fordult elő a hangsúlyosan közvetített számok esetében, s jelentősen romlott a zenei aláfestéskor. A metronómmal aláhúzott ritmikus adagolás az alap-értékekhez képest némileg előnyösnek bizonyult. A szünet beiktatása csökkentette a hibák számát, de korántsem olyan mértékben, mint a szünet nélküli program színezett hanglejtés esetében. A zene zavaró hatása nagyobb volt az álmosító ritmusú daloknál, mint az élénkebb zenedaraboknál, bár lényegében mindkettő elvonta a figyelmet és növelte a hibák számát. A 4 mp helyett felvett 3 mp-es időköz ugyancsak lényegesen szaporította a hibákat, s elégtelennek bizonyult a számok felfogása és leütése számára.

Az elvégzett szignifikancia-értékek az I., vagyis alapvariáció viszonylatában az alábbi összképet mutatják:

2. sz. táblázat

Hibaátlagok megoszlásának szignifikancia-értéke az alkalmazott programok szerint

II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
$t = -3,687$	$t = -6,792$	$t = -5,932$	$t = 7,280$	$t = 5,122$	$t = 4,675$	$t = 1,637$
I. 0,001 P 0,01	P 0,001	P 0,001	P 0,001	P 0,001	P 0,001	0,10 P 0,20
szign.	erősen szign.	erősen szign.	erősen szign.	erősen szign.	erősen szign.	nem szign.

Az alapul vett I. programhoz képest a II., III. és IV. programnál erősen szignifikáns eltérést kaptunk, a teljesítmény lényegesen javult. A további programok szignifikánsan rosszabbodó értéket mutatnak. Érdekes megjegyeznünk, hogy bár a VI. programnál az átlag (29,61 magasabb, mint az V.-nél (28,5), a „t” értéke mégis az V. esetben nagyobb*).

A számológéppel folytatott kísérlet alkalmas eljárásnak bizonyult az ún. „blocking”-helyzetek kimutatására. A monotónia állapotánál jellegzetes „elszunyókálás” fiziológiai és pszichológiai magyarázatát számos szerző különböző oldalról közelítette meg. [Bills (1931), Magoun (1950), Ászéjev (1961), Kovaljov (1963), Levitov (1963), Horányi (1963) Geréb (1964)]. Ma már igazoltnak vehető, hogy a formatio reticularis izgalmi állapotával kapcsolatosak a vigilancia kérdései. Pavlov (1951) klaszikus kísérletei az analizátorok, receptorok adaptációs feladatainak tükrében világítanak rá a kérdés lényegére. Az analizátoraitól megfosztott kutya aluszékonnyá vált, de az a kísérleti állat is, amelynél a belső gátlás különböző fajtáit hozták létre egyazon inger tartós alkalmazásával, illetőleg ingerqualitásainak konstans állapotban tartásával és summálásával. Gyakorlati tapasztalat, hogy egyazon, bármilyen pozitívan motivált cselekvés „unalmassá”, „unottá” válik, ha a saturációt előidéző azonos inger nem variálódik. Ez az érzékszervek minden területére érvényes, a magasabb idegműködés és pszichikus funkciók széles skáláján igazolható jelenség.

Olyan kísérleteket hoztunk tehát létre, amelyben unalomig alkalmazott egyszerű ingereket adagoltunk a vsz.-nek. Az egyhangú információkat azáltal is biztosítottuk, hogy a magnetofonra programozott számsorokat szüntelen hangsúllyal rögzítettük és ritmikus adagoltuk. Ugyanezen számsorok változott hanglejtésű, ritmusú adagolása

*Köszönetet mondok Vaskor András tanársegédnek a szignifikancia-számítások terén nyújtott segítségéért.

természeteszerűen „robbantotta” a monoton helyzetet és előnyösen csökkentette az elkövetett hibák mennyiségét, pozitív irányban eltolta azok előfordulásának számát, idejét.

Egyszerű eljárás módunk segítségével közvetlenül leolvashattunk az idő függvényében az elkövetett hibák számát és előfordulási helyét, gyakoriságát. Így kitapogathattuk a „blocking”-helyeket is.

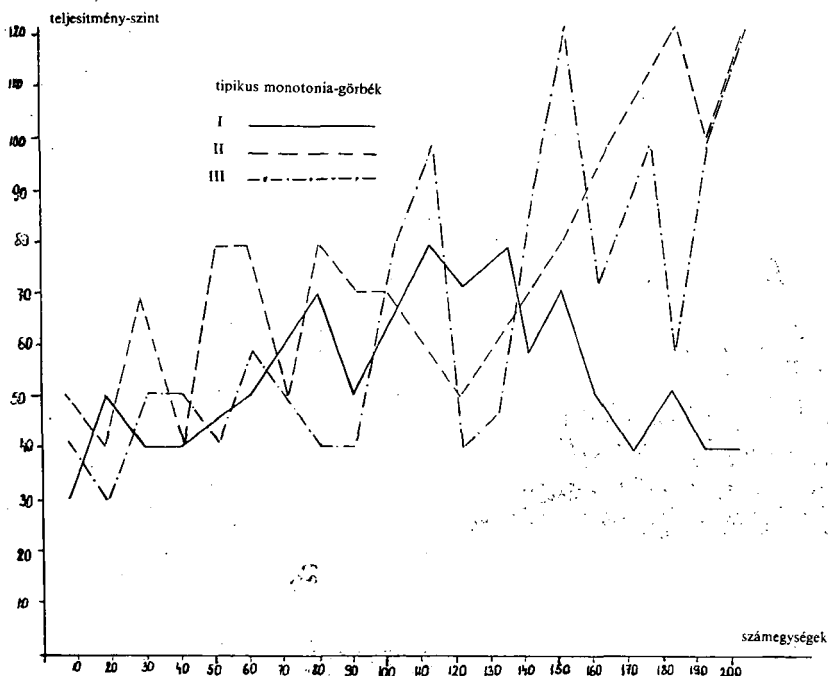
Többen vitatkoztak azon, hogy lehet-e a monotonianál sajátos grafikont megállapítani, meghúzni. [Haider (1962), Haider és Popper (1963).] Egyesek szerint nagyon tipikus ez a görbe, mert a teljesítmény az első időben magas, majd csökken, és a befejezés előtt újra megnő [Wyatt (1928), Rüssel (1961), Mayer (1961), Bornemann (1962)]. A görbéket egyrészt csak a teljesítmény mennyiségi mutatója gyanánt állították fel, másrészt nem vizsgálták elemzően a részcselkvésekre fordított idő és a teljesítmény hiba-jelentkezésének folyamatát. Eljárásunk segítségével kitapogattuk ezeket a jellegzetességeket és tipikus monotonia görbéket különítettünk el. A jellegzetes csoportokat az alábbiakban ismertetjük:

1. Az általánosan jelentkező monotonia-vonulat, vagyis a munkaidő elején és végén megemelkedő teljesítmény, illetve csökkent hibaszám, a közbűlső szakaszban pedig kisebb aktivitás.

2. Rapszódikus görbevonulat kiemelkedő „blocking-helyekkel”. A kulmináció gyakorisága, nagysága és az előfordulás szerint a vsz.-ek tevékenységére karakterisztikus és elkülönítő ismérveket állapíthattunk meg.

3. Rosszabbodó tendenciát mutató görbe, mely általában az idő függvényében negatív irányban eltolódik. (2. sz. grafikon.)

Ismertetett eljárásunkhoz hasonlóan más területen is előállítottuk a monoton szituációt, „bombázására” és a blocking-helyzet tanulmányozására alkalmazott mód-

szereink hasonlóak voltak. Így öt műveleti egységből rongybabákat állítottak össze a vizsgált személyek, szalagszerűen, szünet beiktatásával, álmosító és pattogó ritmusú zene alkalmazásával, váltott tevékenységi formával, csendben, majd az eredmények és részidők ismertetésével. Modellt készítettünk, melyek segítségével a műanyaggyártásban használatos, ún. fröccsöntő-gép adagolási eljárását programoztuk be. A modellírozás és a monotónia befolyásolása az előbbieken ismertetett variációk mellett történt. Mindkét esetben lényegében az előzőekben ismertetett eredményekről és összefüggésekről számolhatnánk be, de a megszabott keret miatt a következőkben csupán a minden esetben törvényszerűnek bizonyult általános összefüggéseket foglaljuk össze.

1. A teljesen automatizált szenzomotoros manipulációs formáknál a tevékenység szintjét kis mértékben javították a beiktatott szünetek, az eredményt rontotta az egyhangú dallam, álmosító ritmusú zene, viszont jelentősen emelte a pattogó ritmusú zene és a versenyszerű motívált eredményközlés.

2. A figyelmet igénylő monotón cselekvés eredményét javította a szünet, rontotta mindkét ritmusú zenei aláfestés, de lényegesen javította az információk színes, változó ritmusú közvetítése.

3. A fáradás határmedgyéjén a teljesítmények mennyiségi szintje és a részidők egyaránt romlottak, ami az ismert fáradási paraméterekben is kimutatható volt (pulsus és tensio romlása, a reakcióidő megnövekedése, a tremometriás értékek romlása).

4. A monotón helyzetet kísérő neurotikus tünetek zene hatására csökkentek, s még a figyelmet igénylő cselekvési formák esetében is jótékonyan hatottak, csökkentették az ingerlékenységet, unottsági érzést, tehát a szubjektív velejárókat, s a monotón cselekvést követő további feladatok elvégzését eredményesebbé tették. Ebben az esetben a fáradási paraméterek kisebb mérvűek voltak, mint zene alkalmazása nélkül.

Az üzemi kísérletek az automatizáció, szalagmunka, a különböző fáradást és monotóniát tükröző állapotok tanulmányozására irányulnak. Az eddigiek során is sikerült olyan jellegzetes összefüggéseket feltárni, amelyek kísérleti úton segítenek megállapítani a fáradás és a monotónia sajátos menetét, illetve a monotón szituációt pozitív és negatív értelemben befolyásoló hatásmechanizmust. A jelenleg folyó kísérletek a fáradás és monotónia jelenségeinek további elkülönítő ismérveit hivatottak feltárni.

IRODALOM

- ASZÉJEV, V. G. 1961, K voproszu o monotonnosztyi rabotu pri vüpalnyénnyii kanvénernüch operácij. Vaproszu pszichológii. 6. 37—54.
- BILLS, A. G., 1931, Blocking: a new principle of mental fatigue. *Amer. J. Psychol.* 230—245.
- BORNEMANN, E., 1962, Ermüdung. Ihre Erscheinungsformen und Verhütung. *Arbeitsgemeinschaft für Psychotechnik in Österreich.* Wien 170.
- BARTENWERFER, H., 1957, Über die Auswirkungen einförmiger Arbeitsvorgänge. *Marburger Sitzungsber. Naturwiss.* 80.
- GERÉB, Gy., 1962, Kísérletek a fáradtság lélektanának köréből. *Akadémiai Kiadó, Budapest.* 214.
- GERÉB, Gy., 1965, Egyszerű műveletek monotóniát kiváltó hatásának vizsgálata általános iskolai tanulókon. *Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai tanulmányok*, 8. 101—120.
- HAIDER, M., *Ermüdung, Beanspruchung und Leistung.* Franz Deuticke Wien, 146. o.
- HAIDER, M.—POPPER, L., 1963, Arbeitsbeanspruchung im modernen Betrieb. *Arbeitsgemeinschaft zum Studium von Arbeitsbelastungen.* Wien 64.
- HORÁNYI, B., 1963, Az agytörzsi integráló rendszer. *Orvosi Hetilap*, 2401—2411.
- KOVALJOV, A. F., 1963, A pszichológiai folyamatoknak, a személyiség állapotának és tulajdonságainak összefüggése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 181—194.

- LEVITOV, M. D., 1963. Pszihologija truda. Ucspehgiz. Moszkva. 340.
 MAGOUM, H. W., 1950, Physiol. Rev. 30. 459—474.
 MAYER, A., 1961, Die Betriebspsychologie in einer technisierten Welt. Betriebspsychologie, Verlag für Psychologie Dr. C. J. Hogrefe Göttingen 664. 6—53.
 RÜSSEL, A., 1961, Arbeitspsychologie. Verlag Hans Hiber Bern und Stuttgart 348.
 WYATT, S., 1928, Boredom in industry. Personal Journal, 161—171.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО НЕКОТОРЫМ ЯВЛЕНИЯМ МОНОТОННОСТИ

Д. Гереб

В психологическом исследовании усталости возникает вопрос, как можно различить формы проявления данного явления от ему подобных. Автор, исследуя усталость сатурации, монотонии различает явления утомлённости от состояния кажущейся утомлённости.

Автор выработал такую методику, в которой явления усталости играют относительно небольшую роль по сравнению с томительным грузом монотонной деятельности.

Автор произвёл опыты на учениках разных возрастов, он стремился определить, какие количественные и качественные результаты вызывают простые действия за разную единицу времени, под влиянием вариантов действия, перерыва, а также музыки.

В промышленном отношении автор стремился к выработке такого состояния, где возникло состояние монотонности без обоснованной нагрузки. С помощью своего метода он разыскал периоды „blocking” и изучал освободительное влияние перерыва, а также музыки различных ритмов.

Автор установил разные диаграммы монотонии: 1. Общая линия монотонии, в начале и в конце рабочего времени с поднимающейся выработкой и уменьшающимся числом неисправности. 2. Рапсодическая линия диаграммы с выделяющимися местами „blocking”. 3. Диаграмма, показывающая ухудшающую тенденцию, вообще смещающуюся на отрицательное направление в функции времени.

Исследования автора стремились к обособлению явлений утомлённости и состояния кажущейся утомлённости и продолжающиеся опыты поведут в этом же направлении к разным дальнейшим обособляющим признакам.

PSYCHOLOGISCHE UNTERSUCHUNGEN AUS DEM ERSCHEINUNGSGEBIETE— DER MONOTONIE

Von

Gy. Geréb

Die psychologische Untersuchung der Ermüdung wirft notwendigerweise die Frage auf, wie man deren Erscheinungsformen von ähnlichen Erscheinungen trennen kann. Verfasser scheidet die Ermüdungserscheinungen mittels Untersuchung der Ermüdung, Saturation, Monotonie von dem Pseudoexhaustionszuständen.

Es wurden Verfahren ausgearbeitet, bei denen Ermüdungserscheinungen gegenüber der drückenden Monotonie der Tätigkeit eine verhältnismässig geringe Rolle spielen.

Untersuchungen an Schülern wurden mit Kindern verschiedenen Alters durchgeführt; es wurde versucht, festzustellen, welche quantitativen und qualitativen Ergebnisse einfache Operationen in verschiedener Zeitdauer, unter Einfluss von Tätigkeitsänderungen, Pausen, Musik liefern.

In industrieller Beziehung wurde getrachtet, Verhältnisse auszuarbeiten, in denen ohne motivierte Belastung ein Monotoniezustand entsteht. Mit diesem Verfahren wurden die „Blockingperioden” festgestellt und die monotonielösende Wirkung von Pausen und Musik mit verschiedenem Rhythmus untersucht. Es wurden spezifische Monotoniekurven festgestellt: 1. allgemeiner Monotonieverlauf, mit steigender Leistung und sinkender Fehlerzahl am Anfang und am Ende der Arbeitszeit. 2. Rhapsodischer Monotonieverlauf, mit hervortretenden „Blockingsstellen”. 3. Kurve mit Verschlechterungstendenz, die sich mit der Zeit in negativer Richtung verschiebt.

Die Untersuchungen bezweckten die Scheidung der Ermüdung von Pseudoexhaustionserscheinungen. Im Gange befindliche weitere Untersuchungen lassen weitere Unterscheidungsmerkmale erwarten.

AZ ÁLMOK ÉLMÉNYTARTALMÁNAK PSZICHOLÓGIAI VIZSGÁLATA ELSŐÉVES FŐISKOLAI HALLGATÓKNÁL

Írta: GERÉB GYÖRGY-SZABÓ ZOLTÁN

Dolgozatunkban arra vállalkoztunk, hogy fejlődéslelektani szempontból kiterjesszük eddigi vizsgálatainkat a 18–19 éves hallgatókra. A 10–14 éves általános iskolai, majd 14–18 éves középiskolai tanulók vizsgálati eredményei meggyőztek bennünket arról, hogy az érzelmi élet feltárása, az élmények fejlődéslelektani vizsgálata sajátos menetet követ és az életkorokra jellemző összefüggéseket mutat.

1959 óta foglalkozunk a különböző életkorú gyermekek érzelmi életének, élménytartalmainak, álmainak elemzésével. Arra törekszünk, hogy a különböző életkorban tipikusan jelentkező sajátosságokat fejlődéslelektani tekintetben is vizsgálat tárgyává tegyük. Az általános és középiskolai anyag összehasonlító elemzése meggyőzött bennünket arról, hogy követett eljárásunkkal az életkori sajátosságok függvényeként jelentkező karakterisztikus megnyilvánulásokat feltáráshatjuk, és ezekből a gyermekek érzelmi életének megismeréséhez fontos adalékokat nyerhetünk.

Ezen alkalommal sem törekszünk arra, hogy a különböző álomelméleteket bíráljuk, vagy az álom jelenségének pszichológiai elemzését elvégezzük. Az álom élménytartalmának feltárása és az ebben jelentkező életkori sajátosságok elemzése, megítélésünk szerint értékelhető és hasznosítható forrásanyag mind a gyermeklelektan, mind a klinikai pszichológia számára.

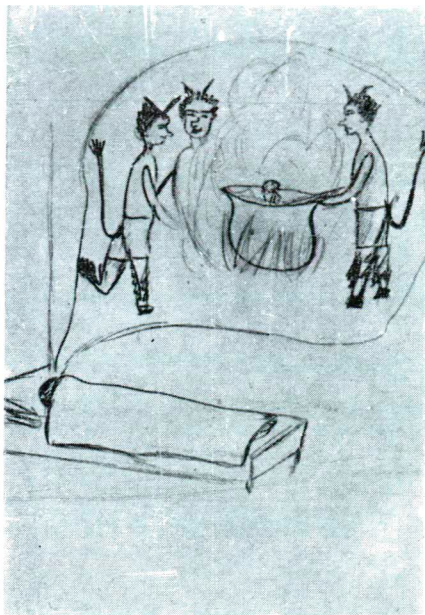
Már a félelem motívumainak vizsgálatokor kiderült, hogy a 10–14, majd a 15–18 éves életkorig a konkrét megnyilvánulásokkal szemben inkább az absztraktabb motívumok jutnak vezető szerephez. Bizonyos mértékben a megismerési folyamatok analógiáját követi ez a fejlődési menet, amennyiben a konkrét, egyszerű, deskriptív jellegű élményanyagtól indul ki és egyre absztraktabb, érzelmi vonatkozásban az önértékelésig terjedő sprektumot ír le. A félelem is eleinte csupán konkrét tárgyakra, természeti jelenségekre irányul, majd a 12–14 éves korban egyre absztraktabb formát ölt, szituációs és fantáziafélelmeket figyelhetünk meg, megjelenik az élet, a halál, a háború, a megsemmisülés problémája. Az álomról gyűjtött tapasztalati anyagunk meggyőzött bennünket arról, hogy az általános iskolás tanulóknál ez a fejlődési menet az éber és az álombeli élménytartalmak tekintetében hasonló összefüggést mutat. Természetesen figyelembe kell vennünk az álom sajátos nyelvezetét, az álombeli szituáció felismerésének, a reális helyzet értékelésének logikai hiányosságát az álmodó részéről, illetőleg a diffundáló gátlás következtében előálló sajátos helyzetet. Ennek ellenére bármilyen álomelmélet alapján állunk is, el kell ismernünk az álom jellemző és tanulságos tartalmi vonásait, az élet jelenségeihez való sajátos viszonyulás érdekes megnyilvánulási színhelyét. Eppen Pavlov mutatott rá arra, hogy az úgynevezett örökösési pontok milyen mértékben jellemzőek az álom mélységére és személyi összefüggéseire, illetőleg az egyént foglalkoztató napi ingerek hatásmechanizmusának érvényesülésére. Nem véletlen, milyen mértékű diffundálódást tapasztalunk a gátlásoknál, illetőleg milyen mértékben hatnak vissza a napi élet eseményei magukra az álmokra. Az úgynevezett kulcsélmények közvetlen, vagy közvetett formában jelenhetnek álmainkban, azoknak sokszor érzelmi színeződést is adnak.

Már az általános iskolai tanulók álmainak elemzésénél láttuk, hogy életük apróbb – nagyobb élményei, főképpen az otthoni és iskolai események, a velük járó érzelmek és vágyak, tervezetések összefüggenek a tanulók életkori sajátosságainak megfelelő álmok jellegzetességeivel. A középiskolás álomtartalmak és korábban szorongásaik, félelmeik elemzése rávilágított arra, hogy mindez az életkori sajátosságoknak megfelelő absztraktabb formában, nagyobb önközpontúság mellett jelentkezik a középiskolásoknál. Csökken a jelentősége a mesemotívumoknak. Az élményközlés deskriptív formája helyett az állásfoglalás, töprengés, problémázás, az etikai kérdések jelentkezése dominált az álmok során. A napi élet tárgyait, jelenségeit, eseményeit tükröző motívumcsoportoknál egyre jobban előtérbe kerültek az iskolai élet kérdései is. A középiskolás tanulóknál a szorongásos álmok mellett a vágyteljesülés pozitív motívumait is megtaláltuk. Egyre absztraktabb formában jelentkeztek azok a motívumcsoportok, amelyek az irracionális kérdések, a filozófiai problémák felé terelték a serdülőkorú gyerekeket az énközpontúság mellett a fokozott felelősségtudat, a lelkiismereti kérdések, és az élet nagyobb filozófikus értelemben jelentkező problémáinak köréig. Az általános iskolás gyermekeknél a betegség, a halál egyszerű tárgyi élményanyag gyanánt szerepelt. A középiskolásoknál az elmúlástól való félelem, az önmaguk erőtlenségéből fakadó aggodalom és a fatális végzet fenyegetése, a megsemmisülés filozófikus értelme is megjelent. A lelkiismereti kérdések mellett a feladattudat, a pályaválasztás és etikai kérdések itt szerepelnek először hangsúlyozottan a tanulóknál. A primitív egyszerű vágyak mellett feltűnnek a másik nem iránti vonzalom, a társkeresés, a szociális problémák és a szexuális vágyakkal együttjáró önvád, vagy éppen az erkölcsi állásfoglalás motívumai.

A romantikus kalandvágy, az ismeretlen területek felfedezésével kapcsolatos erőpróba, az egyéni képességek érvényesítése, az önállósulás, tökéletesedés, a felnőtté válás igénye egyre konkrétan jelentkezik a 14–18 éveseknél.

A hallgatóknál végzett vizsgálatok hasonló módszerrel történtek, mint korábban azt a 10–18 éves tanulóknál elvégeztük. Szándékosan tettük ezt, hogy lehetőség szerint mintegy lineárisan folytassuk a fejlődéslélektani menetet. Az ifjúkorral való foglalkozás egyébként is több ismeretlen területet rejt magában, mint a korábbi életszakaszok. Különösen vonatkozik ez az érzelmi élet és az álmok élménytartalmára. Úgy gondoljuk, hogy az ezen a téren végzett vizsgálatok adatokat szolgáltatnak a hallgatók, tehát az ifjúkor pszichikus életének feltáráshoz.

Eljármódunk a következő volt: A hallgatók élményanyagából kiragadtunk néhány jellegzetes csoportot. Vizsgáltuk, milyen módon kerülnek ezek felszínre fogalmazásaikban és rajzaikban. Az ismertetésre kerülő anyag tárgya az „álom” volt. Vizsgált személyeink nemek szerinti megoszlása az alábbi képet mutatja: 445 nő, és 120 férfi. Ez a megoszlás általában megfelel az egyre jobban elfeminizálódó pedagóguspálya jelenlegi helyzetének. Ezért nem ragadtunk ki azonos számú vizsgálati személyt a fiúk és lányok köréből, viszont eredményeinket százalékosan közöljük mind a pozitív, mind a negatív motívumcsoport esetében külön-külön, valamint az összes motívumok százalékos előfordulási arányában. A feladatot a következőképpen tártuk a hallgatók elé: „Kapnak egy rajzlapot. Az egyik oldalára fogalmazást írnak. Írják le mindazt, amit az álommal kapcsolatosan átéltek, közvetlenül saját élményeik alapján tapasztaltak. A lap másik oldalára az álommal kapcsolatos tetszés szerinti rajzot készítsenek el.” Hangsúlyoztuk, hogy ne általában írjanak és rajzoljanak az álomról, mintha egy pszichológiai dolgozatot készítenének, hanem szorítkozzanak saját élményanyagukra. Mind a fogalmazás, mind a rajz elemzésénél kiemeltük az alapvető motívumokat, ezek előfordulását százalékosan kifejeztük, s egymáshoz is viszonyi-

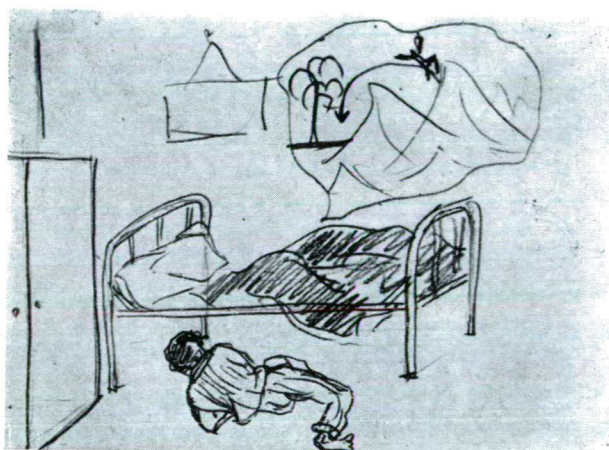
1. sz. ábra. Vizsgával kapcsolatos hallucinációs álmkép. (N. 150.)

2. sz. ábra. „Kihalt, visszatasztító, rideg környezet” és a szorongó ember. (F. 327.)

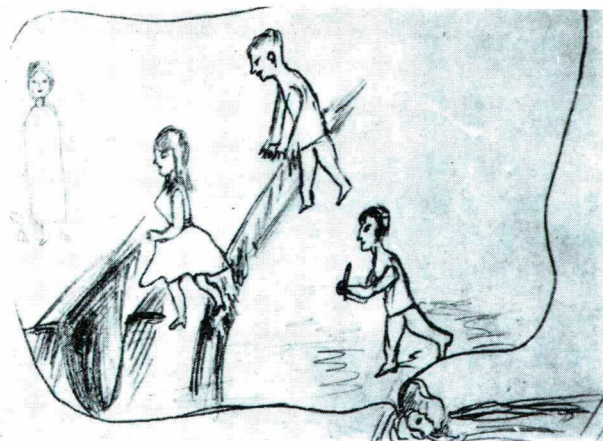
3. sz. ábra. Zuhanás a mélybe. (F. 47.)

4. sz. ábra. Álmában hatalmas hullámok dobálják. (F. 530.)

5. sz. ábra. Konfliktus szülő és gyermek között a szerelmi kapcsolat miatt. (N. 540.)

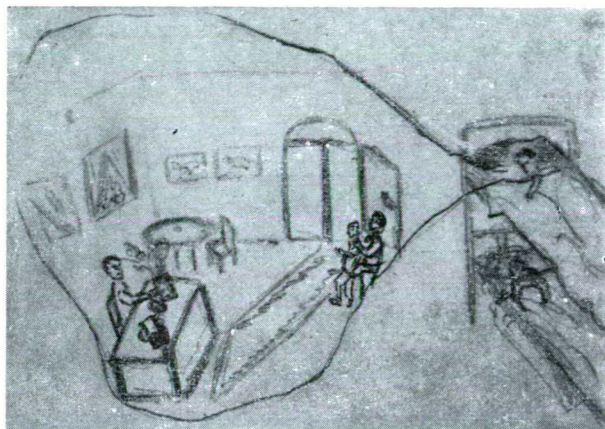

6. sz. ábra. Az üldözés izgalmái. (N. 22.)

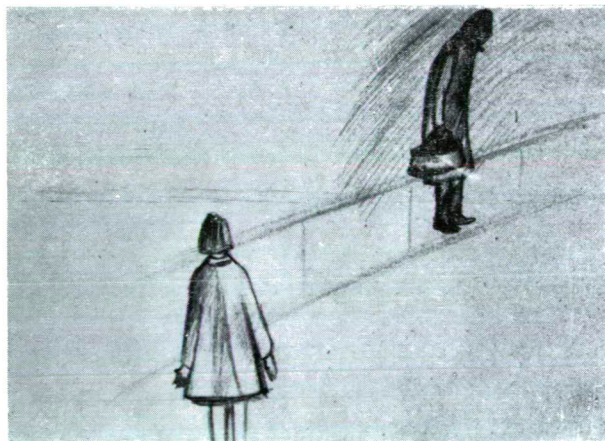

7. sz. ábra. Szorongás az álombeli vizsgán. (N. 563.)

8. sz. ábra. Egy hallgató eltanácsolásának álomképe. (F. 17.)

9. sz. ábra. Búcsúzás az állomáson. (N. 121.)

tottuk, rangsoroltuk. Minthogy a megvizsgált anyagok száma a hallgatók neme szerint változó volt, ezeket csak a rájuk eső motívumszámmal arányosítva hasonlíthattuk össze egymással és így csoportokon belül kaptunk százaléértékeket. Ezek már összemérhető arányokat képviseltek.

1. sz. táblázat

Negatív motívumcsoportok (Az összes motívum 62,91%-a)
(Hallgatók szorongásos álmai)

1. Konkrét tárgyak	(1,61 ⁰ / ₀ ,	2,56 ⁰ / ₀)*
2. Elemi csapásoktól, természeti erőktől való félelem	(0,87 ⁰ / ₀ ,	1,38 ⁰ / ₀)
3. A baleset, betegség motívumai	(2,11 ⁰ / ₀ ,	3,36 ⁰ / ₀)
4. Hallucinációs formák	(0,56 ⁰ / ₀ ,	0,89 ⁰ / ₀)
5. Szituációs félelmi helyzet	(5,89 ⁰ / ₀ ,	9,37 ⁰ / ₀)
6. Félelem a sikertelenségtől, elbukástól	(9,31 ⁰ / ₀ ,	14,79 ⁰ / ₀)
7. A társkeresés és a szexuális élet problémái		
a) Barátok, ismerősök megjelenése	(1,31 ⁰ / ₀ ,	2,07 ⁰ / ₀)
b) Szexuális problémák	(1,92 ⁰ / ₀ ,	3,06 ⁰ / ₀)
8. A hivatásra való felkészülés problémái	(8,31 ⁰ / ₀ ,	13,21 ⁰ / ₀)
9. Etikai problémák, konfliktusok	(1,31 ⁰ / ₀ ,	2,07 ⁰ / ₀)
10. Kapaszkodás a múlthoz		
a) barátok, ismerősök megjelenése	(1,61 ⁰ / ₀ ,	2,56 ⁰ / ₀)
b) Szorongásos kötődés a családhoz	(15,94 ⁰ / ₀ ,	25,35 ⁰ / ₀)
11. A megsemmisüléstől való félelem		
a) A halál, mint élménytartalom	(1,92 ⁰ / ₀ ,	3,06 ⁰ / ₀)
b) A rombolás, pusztulás borzalmi	(10,24 ⁰ / ₀ ,	16,27 ⁰ / ₀)

* Az első szám azt mutatja, hogy a motívumcsoportok az összes motívumok hány %-át részik ki.
A második szám jelzi, hogy a negatív motívumok hány %-a tartozik az illető motívumcsoportba.

2. sz. táblázat

Pozitív motívumcsoportok (Az összes motívum 37,09%-a)
(Vágyak és tervek jelentkezése a hallgatók álmaiban)

1. Primitív konkrét vágyak teljesülése	(2,42 ⁰ / ₀ ,	6,52 ⁰ / ₀)*
2. A közvetlen környezet személyei, tárgyai	(2,79 ⁰ / ₀ ,	7,53 ⁰ / ₀)
3. Az utazás, kirándulás, romantikus kalandvág	(9,37 ⁰ / ₀ ,	25,25 ⁰ / ₀)
4. Erőpróba, érvényesülés, siker	(5,02 ⁰ / ₀ ,	13,54 ⁰ / ₀)
5. A másik nem iránti vonzalom, társkeresés		
a) Szexuális beteljesülés, boldog szerelem	(12,03 ⁰ / ₀ ,	32,44 ⁰ / ₀)
b) Kiegyensúlyozott családi élet	(3,60 ⁰ / ₀ ,	9,70 ⁰ / ₀)
6. Az önállósulás igénye	(1,86 ⁰ / ₀ ,	5,02 ⁰ / ₀)

A motívumok, illetve motívumcsoportok megalkotása a kapott fogalmazások és rajzok alapján a fenti összképet mutatta (1–2. sz. táblázat). Az általános iskolai tanulóknál a konkrét tárgyak nagymértékű százalékos előfordulása helyett a középiskolásoknál egyre jobban előtérbe léptek a betegség, a megsemmisülés, a feladattudat, az elmúlástól való félelem, valamint a pozitív erőpróba, a másik nem iránti vonzalom, a társkeresés és az önállósulás, tökéletesedés igényének motívumai. Az alig néhány évvel idősebb főiskolai hallgatóknál ezek a motívumcsoportok lényegében fellelhetők. Speciális elkülönülést találunk ezen új korosztálynál részint az új életformával kapcsolatosan, részint pedig az ifjúkorba való átlendülés szakaszából adódóan. A konkrét tárgyak és elemi csapások, a természeti erőktől való félelem motívumai, a hallucinációs formák és a félelmi szituációk kisebb százalékban jelentkeztek mint a középiskolásoknál, a sikertelenségtől, az elbukástól való félelem viszont nagyobb szerepet játszik. A szexuális élet és a szexuális kérdések új tartalmat nyernek.

A negatív motívumcsoport keretében meg kell indokolnunk a múlthoz való kapaszkodás motívumcsoportjának felvételét annál is inkább, mert nemcsak a negatív, hanem az összes motívumcsoport viszonylatában ez a legjelentősebb. A családhoz való kötődés motívumai valamennyi negatív motívumcsoport közül a legelső helyet foglalja el. (25,35%) Ez az elsőéves hallgatók alkalmazkodási, adaptációs problémáira utal. Magas százalékarány jutott a megsemmisüléstől való félelem motívumcsoportjára is.

A 10–14 éves gyermekeknél a halál konkrét álmotartalom. A középiskolásoknál a haláltól, a hozzátartozók elvesztésétől való félelem kerül előtérbe. A rombolás, a pusztulás borzalmi is inkább filozófikus, társadalomkritikai értelemben jelentkezik, míg az ifjúkorban mint világnézeti állásfoglalás, szemléletmód. *A hallgatók álmaiban a szorongásos jellegű álmotartalmak jelentős százalékot tesznek ki.* A középiskolásokkal szemben náluk kisebb mennyiségben fordulnak elő pozitív álmotartalmak. Ezek is új összefüggést mutatnak. Mesemotívumok egyáltalán nem szerepelnek. A primitív konkrét vágyak teljesülésére vonatkozó álmok előfordulása csökkent a középiskolások álmaihoz viszonyítva. Az önállósulás igénye nagyobb mértékben jut kifejezésre a középiskolás tanulóknál. Ez érthető is, hiszen a középiskolás serdülő gyermek sajátos magatartása éppen a felnőtté válás és az ezzel kapcsolatos kompenzálás és túlkompenzálás motivációjához vezet. A főiskolai hallgatóknál az önállósulás igénye már nem abból fakad, hogy el akarják érni a felnőtt ember jogait, hanem a pályán való boldogulás és helytállás igényére utal. A pályaválasztás maga is egyfajta önállósulásra való törekvésként jelentkezik a középiskolásoknál, míg a szakjellegű felsőoktatásban résztvevő hallgatóknál ez már bizonyos fajta megállapodást, belenyugvást, vagy pedig pozitív élményanyagot jelent. A lényeges különbség a másik nem iránti vonzalom és a társkeresés jellegében található. Valamennyi pozitív motívumcsoport közül ez a leglényegesebb, választható jellegű minőségi átalakulás a fiataloknál. A hallgatóknál ez a domináns pozitív motívumcsoport. Míg a középiskolásoknál az összes pozitív motívumcsoportoknak mindössze 8,24%-a tette ki, addig a főiskolai hallgatóknál ez a szám 42,14% volt.

Vizsgálataink szerint tehát az álmotartalmak legjellemzőbb, az előző életkortól minőségileg elválasztó fejlődéslelektani specifikuma a családhoz való szorongásos kötődés, és a másik nem iránti vonzalom, társkeresés motívumcsoportjában található mcg.

A konkrét tárgyak motívumcsoportjában éppúgy megtalálhatjuk az egyes állatoktól való félelem példáit, mint azt a korábbi korosztályoknál is tapasztaltuk (kutya, pápuák, őserdő, vér, vadállatok, tigris, vízisikló stb.). Az elemi csapásoktól, természeti erőktől való félelem hasonlóképpen a szokásos motívumokat tartalmazza: mennydörgés, villámlik, árvíz van, a viharban hajótörést szenvedett, tűzvészben kigyullad a ház stb. Az egyik hallgató plasztikusan írja le a nap perzselő, pusztító hatását. „A Nap leesett a Földre s mindent felperzsel, s éreztem, ahogyan megégek, illetve az egész testem folyékony anyaggá vált, majd elégett. A Nap egyre közelebb jött s üldözött mindenkit. Ez nagyon rossz érzést hagyott bennem.” (N. 270.*)

A baleset, betegség motívumai aránylag kis százalékot tesznek ki. A szerencsétlenség, baleset szokásos formái mellett mutatkoznak a sajátosan e korra jellemző motívumok, mint pl. udvarlóm szerencsétlenül járt, baleset érte stb. Jelentéktelen számban fordulnak elő hallucinációs álmok is. Szörny kergeti, kusza, színes álmoképek, nyomasztó lidérc hatása alatt áll, szörnyel találkozik, ördögöket lát stb. (1. sz. ábra.) A képen a vizsgáztatók mint ördögök jelennek meg, később pedig egyre félel-

* A zárójelben levő szám a vizsgált hallgatók sorszáma: N=nő, F=férfi.

metesebb alakban közelednek felé, majd el akarják kondérban égetni. „Egyik kollokvium előtti éjszaka megálmodtam, hogy hányast fogok kapni. A tanár patákkal, farokkal és szakállal jelent meg előttem, hatalmas nagy volt. (Tipikus óriás volt, csak az arcvonásai hasonlítottak rá.) Háromágú villájával össze-vissza szúrkált, üstbe tett, főzött, közben a filozófiát kérdezgette. Persze én meg sem tudtam szólalni. Az egész szoba lakói és az összes ismerőseim (szintén ördögnek láttam őket) körülöttem termettek és gunyos dalt énekeltek. Reggel, amikor felébredtem, szédelegve mentem a kollokviumra, mint akit kibelegtek.” (N. 150.)

Egy másik ábrán az egyik hallgató kusza vonalakkal jelzett háttérben ijesztő fejet rajzol, amely mögött a vízió, hallucináció hatására eltörpül a szorongó kis ember. (2. sz. ábra.) A rajzot személyes élményeiből kiindulva a következőképpen magyarázza: „Kihalt, visszataszító, rideg környezet, egyedüli szembenállás mindenkivel. Gyakran üldöznek, előfordul, hogy megölnek, leesek.” (F. 327.)

A szituációs félelmi helyzet sok formában jelentkezik a hallgatók álmaiban. Erdőben egyedül bolyong, sivatagban, erdőben eltéved, fél, mocsaras, ingoványos tájon, lakatlan szigeten egyedül él, nagy vízbe került és nem tud ebből kilábolni, elsüllyed, közben tájékozatlanul keresi a kibontakozó utat stb. A szituációs szorongásos félelmi álmok másik csoportjában támadással kapcsolatos élményeket találtunk. Pl. idegen arcoktól retteg, gonosz emberek elrabolják, betörők, gyilkosok, nőrablók üldözik, rablók megtámadják, részeg ember kergeti. A bizonytalansági érzésből fakadó lidérces álmok tükröződnek ezekben a képekben. Megtalálhatók a jatrogén ártalommal kapcsolatos élmények is. (Pl. félelem az injekciós tűtől, a foghúzástól.) Plasztikusan rajzolta le szituációs szorongásos álmát az egyik hallgató (3. sz. ábra), aki az erdő mellett a mélybe zuhan. Az arányokból látható a kis ember gyöttrődése és szorongása, félelemérzése. A másik kép (4. sz. ábra) azt mutatja, hogy egy nyomasztó álom során viharba kerülő ember hogyan látja önmagát, midőn a tenger egy lakatlan szigetre dobja. A szituációs félelmi álmok gyöttrő jellegére utal a következő idézet is.

„Sajnos nekem most az utóbbi időben gyakran olyan álmaim vannak, hogy egész éjjel félelem, rettegés tölt el. Sőt a felébredés után is egy pillanatig még félek, míg tudatában nem vagyok annak, hogy ez csak álom volt. Néha már lefekvés előtt félek attól, hogy éjjel megint olyanról álmodom, amitől félni fogok, s másnap reggel rettentő fáradtan, kimerülten ébredek fel.” (N. 172.)

A sikertelenségtől, elbukástól való félelem elég nagy százalékban szerepel (14,79%). Megtaláljuk a korábbi időszakokra jellemző általános elégtelenségi érzést, mint pl. küzködöm, kiáltanék, de nem tudok, verekszem, de alul maradok, elsüllyedek, szaladnék, de képtelen vagyok rá, dulakodom, zuhanok, tehetetlenül gyenge vagyok, félek, hogy eltévedek, lekéssem a vonatot, nem tudok beszélni, megdobálnak, legyőznek. Ezen motívumok mellett megtaláljuk azonban a magasabbrendű motívumok csoportját is, amelyek nem csupán a tehetetlenséggel függnek össze, hanem a sajátos hallgatói élet egy-egy eseménye által színezettek, mint pl. szerelmem más világegyetemé lett, és én tehetetlenül vergődöm, érthetetlen emberekkel verekszem, nem szeretnek, mellőzött a partnerem, megszégyenítenek, a közönség kifütyül és én olyan kicsinek érzem magam, barátnőm udvarlóm miatt elhagyott, kinevetnek, megaláznak, festményem leégett, nem vagyok normális, visszataszító, rút vagyok, ruhátlan, kiszolgáltatott, nem sikerülnek terveim, felsülök stb. Ez utóbbira jellemző az egyik hallgató álmának részlete: „Valami konkrét terv, feladat, cél beteljesedését, lefolyását álmodom meg. Pl. balatoni utazás előtt egy-két nappal erről álmodom. A másik globálisabb, átfogóbb dologból indul ki, pl. a jövőre vonatkozó terveimből – és kivétel nélkül a vereségemmel végződnek. Ezekbe azután benne van minden.” (F. 327.) A beilleszkedés nehéz-

ségeivel való küszködést tükrözi a következő idézetrészt: „Csak én vagyok képtelen beilleszkedni a társaságukba. És kinevetnek és nagyon egyedül érzem magam.” (N. 328.)

A társkeresés és a szexuális élet problémái szexuál-etikai kérdések keretében is jellelhetők. Ez a motívumcsoport jelentős részben pozitív. A negatív megfelelőjében a kielégületlenség és vágyódás többnyire erotikus jellegű mozzanatait figyelhetjük meg. A korábbi életszakaszban a pubertás kor körül jelentkező hasonló igény irreális és főleg romantikus, szexualitás nélküli társkeresést tükrözött. Tartalmát a következő főbb jegyekkel jellemezhetjük: nem értenek meg, vágyódom egy igazi partner után, akivel megoszthatom örömetem és bánatomat. Ezzel szemben a hallgatók álommotívumaiban a közvetlen ösztönsszükséglet kielégítésére való vágyódás és az ezzel kapcsolatos konfliktusok is megtalálhatók. (5. sz. ábra.) Az álmok során főképp lányoknál jelentkezik az averzió, a terhességtől való félelem, és a szexuális brutalitástól való menekülés. Így pl. idegen férfi üldöz, késsel üldöznek, kéjgyilkosságot akarnak elkövetni, undorító férfi rámtámadt, néger fiú fekszik mellettem és megcsókol stb. Bemutatjuk, hogyan írja le az ilyen támadást az egyik lány. „Hogyan történt, nem tudom, de hirtelen az egyik negyedéves fiú vicsorogva, ordítva közeledett felénk és kezében egy bambusz kardot tartott. Ezt kiabálta: harakiri, harakiri! Szinte még most is érzem azt a nagy fájdalmat, amikor belém vágta a bambuszt. Menekülni nem tudtam, mintha a székhez kötöztek volna, addigra a csoporttársam is eltűnt és én egyedül maradtam. Hirtelen eltűnt a vérfolt a fehér ruháról és én boldogan nevettem a IV. éves fiúra, sőt nagyon jól esett, amikor megcsókolott. Mintha nem is ő hasította volna fel a hasamat, úgy eltűnt az előbbi jelenet.” (N. 399.) E probléma másik változatban is jelentkezik. E széles skálájú motívumcsoportban a szexuális partner sokszor előtérbe kerül. Pl. udvarlóm kövér, udvarlómmal összevesztem, a homoszexualitás kérdése merült fel, meddig tart a szerelmi érzés, ki lesz a férjem, esküvői kocsik eltaposnak, elvesztem szerelmemet stb. Az egyik álom azt a küzdelmet vetíti elénk, amit az álmodó átélt egy erotikus jellegű megnyilvánulás közben. A konfliktust az udvarlók közötti választás okozta. Egy másik fiú nyíltan felvázolja a szexuális partner igényét, amely koránál és előzőleg folytatott életviszonyainál fogva erős szükségletként jelentkezik. „... Ha álmodom, akkor is a másik nem iránti vonzódáson alapul. Ennek talán az az oka, hogy most nem kapom meg azt, ami ezelőtt megvolt. Két évig dolgoztam. Ott az ember egészen más szemmel nézi a világot, mint itt a főiskolán. Nagyobb volt az önállóságom, és mivel ott én kerestem meg a pénzem, sokkal szabadabban határoztam. Sokkal kevésbé kellett félnem a következményektől. Itt az ember sokkal jobban meggondolja a dolgokat. Nagyobb a felelősségem. Viszont az is tény, hogy az embernek szüksége van erre. Huszonegy éves vagyok, azt hiszem érthető, ha néha álmodom.” (F. 281.)

A romantikus jellegű vonzódás jó példája az egyik lány alábbi álomrészlete. „Az éjben nem volt senki kettőnkön kívül az árkádok alatt csak én és ő. Hogy ki volt az a fiú, nem tudom, akkor este ismertem meg a presszóban, ott kért fel táncolni. Keveset sétáltunk, inkább csókolóztunk, s arra gondoltam csók közben, hogy vajon meddig tart ez a boldogság? Nagyon is jó volt a csak fantáziászülte színes környezetben, de sajnos hamar befejeződött a boldogság.” (N. 352.)

Őszinte hangvétel jellemzi az alábbi megnyilvánulást is: „Rólad álmodtam. Mióta idejöttem, nagyon sok minden megváltozott, és még nem is szoktam meg teljesen. Ha neked mondanám, hogy álmodtam és nem lennék hajlandó konkrét dolgokat mondani (mivel nem is sok lenne, esetleg egy kiábrándító mondat, amely mindent elrontana), biztos vagyok benne, hogy kitalálnád, mi volt. Annál is inkább, mert

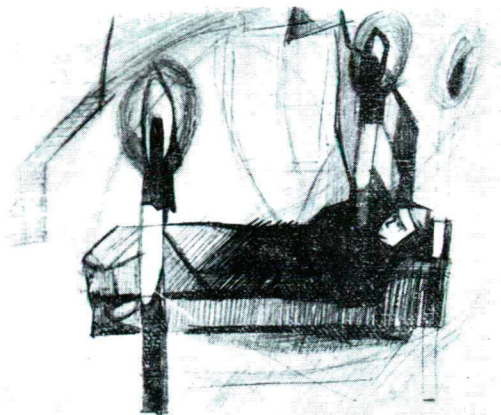
neked is nagyon sokszor eszedbe jut és kínlódunk mindketten. Valami könnyű, sima, bársonyos textilanyaghoz lehetne hasonlítani azt a valamit, ami történt és az érzést. Érdekes, te ugyanezt álmodtad és ugyanakkor. Úgy látszik, külön-külön nem érünk semmit.” (N. 51.)

A szülői ház véleménye és a saját párválasztás közötti ellentét plasztikusan mutatkozik meg az alábbi álmorészletben. „Már majdnem bekerített társaságával, én megadtam magam, mikor édesanyám mostani udvarlómmal megjelent, pedig valóságban nem is látták egymást. (6. sz. ábra.) A régi partner letette kését, s hívott magához vissza, s azt mondta, hogy az övé leszek, vagy senkié. Mamám megfogta a kezem, s nem engedett sehová.” (N. 22.)

E kor sajátos vonásához tartoznak a szexualitakai problémák. Ez a specifikusan elkülönítő vonás korábbi életkorokban véletlenül, szórványosan sem jelentkezett. Ilyen motívumok pl.: kitagadnak, megszöktem egy fiúval, titokban eljegyzést tartottam, szüleim tudta nélkül férjhezmentem stb. Ezek a jelenségek arra vallanak, hogy konfliktushelyzet alakul ki nagyon sok esetben az önálló élettvezetés és a szülői befolyás között. Az ifjúkorban levő hallgatók anyagi, erkölcsi, szexuális, társadalmi nézőpontja, az önállóságra való törekvésben megmutatkozó igénye felnöttes, ugyanakkor lehetőségei anyagi, társadalmi vonatkozásban a szülőktől való függő helyzet stb. következtében nem állnak arányban az igényekkel. E konfliktushelyzet számos álomnak negatív élménytartalmat kölcsönöz. A titkolt viszony következtében nem kívánt terhesség jön létre az álmokban, melyek azután gyötörő vívódásokat eredményeznek éppen a szülői ház ellenzése miatt. Az egyik lány álma jó példa erre. „Lakásunk legnagyobb szobájában ücsörögtem az asztal mellett, és édesanyámmal beszélgettem. Egyszer csak hirtelen bejelentettem, hogy terhes vagyok. Anyu azonnal elsírta magát és mondogatta, hogy ilyen szegényt megérni, ő öngyilkos lesz. Ahogy bejelentettem, hogy gyereket várok, azonnal nagy hasam lett, pedig előtte rendes volt, mintha legalább már nyolcadik hónapban lettem volna. Apám is belépett kisírt szemmel és azt mondta, nem tudja elviselni, hogy vélem ez megtörtént. Nagyon elkezdtem sírni, és egyre azt bizonygattam (elnézést de így volt), én nem feküdtem le senkivel. Engem ne keverjenek azok közé a lányok közé, akik már nem egyszer megjárták a klinikát. Álmomban is elítéltem azokat a lányokat, akik lány létükre házaseletet élnek. De annyira rehetetlen voltam, hogy nem tudtam már egyáltalán beszélni, és hiába bizonygattam, hogy nem követtem el azt, amitől valakinek gyereke lehet. Nem hitték el, azután felébredtem.” (N. 500.) Más alkalommal a szorongó álmodót a szülői ház védi meg. Az egyik álm során hazai intelem ellenére létesít kapcsolatot egy leány, a nagymama figyelmezteti, de nem hallgat rá, mikor azután az erőszak elől odamenekül, már kiutasítják a házból, nem fogadják be, a menekülés eredménytelen. „Ma éjjel Lengyelországban voltam a tengerparton. A táj gyönyörű volt. Megkértem Jerzyt, hogy jöjjön be velem, mert félek egyedül. Nagymama intett, hogy ne menjek be, mert nem tudok úszni. Jerzy azonban vitt az egyik karján. Már nem láttam a partot, amikor Jerzy azt mondta, ha nem megyek vele haza, belefojt a tengerbe, és soha senki nem fogja meg tudni. Vele mentem. Lent mentünk a víz alatt, nem volt semmi súlyom. Egyszer csak a Nagymamám házat látom a víz alatt! Bementünk. Már ott volt Nagymama is, de hiába borultam a nyakába, nem mosolygott rám. Azt mondta, hogy nem szeret, mert elhagytam és hazudtam neki. Kiutasított a házból.” (N. 376.) A terhesség következtében előállott szegény elég gyorsan jelentkezik az álmokban. A család felháborodása, durva magatartás, rideg bánásmód hatása tükröződik a terhes nővel szemben. A félelem, hogy a gyermek apja nem az udvarlója, a félelem, amely a terhességgel, annak lehetőségével együtt jár, gyakran felszínre kerül. Ezen álmokban szerepel az

erőszakosság, brutális magatartás a férfiak részéről, mint pl. a volt udvarlója meg akarja ölni, nem értik meg, durván viselkednek vele szemben. A hűtlenség is sokféle formában mutatkozik meg; pl. hűtlen lettem, a fiú megcsalt, férjem megcsalt, nem életet éltem mással stb. „Férfijnél voltam és éppen gyereket vártam. Férjem megcsalt. A lakásunkra hozta fel a nőt és engem arra kényszerített, hogy főzzek, azután pedig elzavart otthonról. Sírva bolyongtam a városban, és elhatároztam, hogy öngyilkos leszek. De nem tudom hogyan, újra otthon voltam és a férjem kérte a bocsánatot, könyörgött – megbocsátottam. Egy pár nap múlva részegen jött haza, veszekedett velem, megvert, kilökött az ajtón, én leestem a lépcsőn. Azután futni kezdtem és rohantam.” (N. 23.) Az álmok egy részében az álmodó nem megfelelő társaságba kerül, ahonnan nem tud hova menekülni. „Mostanában álmodtam, hogy a bátyám egy bűnöző bandába került és engem is elvitt. Egy olyan lakásban voltak, melyben több szoba volt. Fiúk és »olyan« lányok voltak ott. Borzasztó, mit műveltek: züllöttek, rendetlenkedtek. Én el akartam jönni, de a bátyám azt mondta, hogy ott kell maradnom, és nem engedtek ki.” (N. 157.) Előfordul, hogy valaki álmában hiányos öltözetben jelenik meg, és ennek következtében szégyenérzése keletkezik. Megjelenik az álmokban a megcsalt férj, a hűtlenség miatti lelkiismeretfurdalás gyötrelme. Konkrét formában fellépő problémák pl.: a fiú felhív a lakására és félek, esküvőm előtt megszöktem egy fiúval, idősebb férfi udvarol, nős embert szeretek, megcsaltam a férjem stb. Ezekben az álomtartalmakban már kétségtelenül az érettebb ember viaskodása tükröződik. Pl. egyik hallgató a közvetlen főnökével álmodik, aki nő, de erotikus jellegű kapcsolat kiépítésének problémája merül fel. Nem titkolja, hogy az álom vágykielégülés számára. „Közvetlen főnököm volt egy 30 év körüli férfi. Nekem megtetszett, talán azért, mert sokat voltunk együtt, sokat segített, elbeszélgettünk sok mindenről. Nem volt köztünk semmi, mert már a kezdetén tudtam, hogy butaság az egész, mert van felesége is. Mégis mikor idekerültem Szegedre, sokat gondoltam Rá és már álmomban többször találkoztam vele az utcán. Nem akartam észrevenni, bementem egy házba, de utánam jött. Ő bement egy lakásba. Valószínűleg az övé volt, mert takarítani kezdett. Én odamentem és mindig kérdeztem: »A feleséged otthon van?« Már nem tudom, hogy mit válaszolt, mert felébredtem. Mitagadás, jó volt vele álmodni.” (N. 251.) Máskor meg a viaskodás, konfliktus alapja az, hogy a hallgató egyszerre kettőt szeret. „Az évfolyamtársammal komolyabbá vált az ügyünk (inkább csak az ő részéről). Én arra az álláspontra jutottam, hogy messze van Szeged és Budapest, a két fiú úgy sem fog egymásról tudni. És bekövetkezett a »katasztrófa«. Egyik együttlétünk alkalmával egyszer nem az ő nevét mondtam Neki, hanem a régi udvarlómét. Mindent be kellett vallani és végtelen lelkiismeretfurdalásom volt.” (N. 30.)

A következő motívumcsoportban a *hivatásra való felkészülés problémái* jelentkeznek. A hallgatók álmukban a tantárgyakkal, a tanult anyaggal foglalkoznak és minden másként sikerül nekik, mint a valóságban. Nem tudnak tornászni, az előadás anyaga kavargó a fejükben, a gyermekekkel nem tudnak megfelelő kapcsolatba kerülni, tanulás közben a fáradtságtól kimerülnek és összevesznek a barátnők, az előadás kavargó anyagával foglalkoznak. Igen nagy számban jelenik meg a hallgatóknál a vizsga szituációja, üldözi őket a vizsgáztató, a tanár szörnyeteg képében jelenik meg, szigorú tanárokat látnak, hatalmas embereket, akik késsel kergetik a vizsgán őket, a vizsgán elájulnak, megszidja őket a tanár. A rossz vizsgaeredmény következményeként felvetődik az a probléma, hogy itthagya a főiskolát, vagy kiteszik a főiskoláról. Ebben a motívumcsoportban jelentkeznek azok az álomtartalmak, amelyek a végzett pedagógus problémáit mintegy anticipálva mutatják. Pl. megpofoztam a

10. sz. ábra. Halott a ravatalon. (N. 392.)

11. sz. ábra. A háború borzalmaiban eltorzult arcok. (F. 154.)

12. sz. ábra. A romantikus kirándulás álmképe. (N. 508.)

13. sz. ábra. A repülőút után ismeretlen városban jár. (N. 466.)

14. sz. ábra. Álombeli séta az erdőben. (F. 191.)

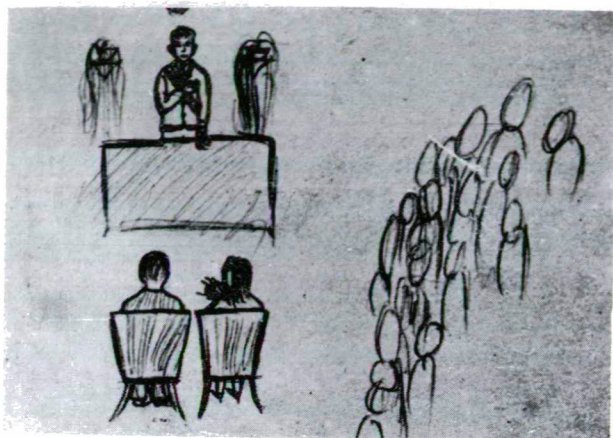

15. sz. ábra. Lányok és fiúk együtt a kollégiumban. (N. 524.)

16 sz. ábra. Dinamikus csoportjelenet az álomban. (F. 531.)

17. sz. ábra. A házasság motívumának jelentkezése a hallgatók álmaiban. (F. 564.)

18. sz. ábra. A boldog családi élet utáni vágyódás megjelenése. (N. 160.)

19. sz. ábra. A gyermek iránti vágy kifejeződése. (N. 386.)

tanítványomat, aki ezért öngyilkos lett, nem tudok tanítani megfelelőképpen, a gyermekek szidnak. „Nemrégiben álomban pedagógus voltam. Egy kis osztályban tanítottam. Sajnos elég kellemetlen volt az a körülmény, hogy mikor kiálltam a katedra elé, semmi sem jutott eszembe. Dadogtam, nyeltem, hörögtem, izzadtam. Érdekes, hogy az álmok között mennyire nincs összefüggés, mert rögtön utána a középiskola padjaiban én ültem mint diák és jelentettem a tanárnak, hogy nem készültem. A következő képen a főiskolán jelentem meg. Itt már a tanár úr mellett álltam és csak annyira emlékszem vissza, hogy rettenetesen vitatkoztam vele mindenről, s nem tudott meggyőzni. Elvitt ismét az iskolába (ua. mint az első kép), odaálltam megint a gyerekek elé és újra semmit sem tudtam.” (N. 183.) „Egyszer azt álmodtam, hogy tanítok. Egyik gyerek lövöldözött riasztópisztollyal. Én odamentem, és adtam neki két pofont. Utána nagyon megbántam, mert odajött a mamája is és az én férjem, s azt mondták, hogy így nem lehet gyereket nevelni. Én nem vagyok pedagógusnak való, ha megverem a gyereket. Nagyon sírtam és a gyerek is (akit megvertem). A gyerek mondta, hogy ne bántsák a tanár nénit, mert ő volt a hibás. Azután színházban voltunk. A gyermek is szerepelt. Meghalt a színpadon. Ekkor én megint elkezdtem sírni, mert mindenki engem vádolt, hogy én miattam halt meg, mert a szerepben igaz, hogy meg kellett halnia bánatában, de ő a valóságban is meghalt. Megint egy másik szituáció következett. A meghalt gyermek este eljött hozzám és azt mondta, hogy a két pofon miatt lett öngyilkos. Ő még soha nem kapott ki. Bánatomban valahogy én is meghaltam, úgy éreztem nem kapok levegőt, futok nagyon-nagyon gyorsan mindenki előtt, de megakadályoznak. Mindig elestem. Egy nagy sárba belerúgtam, abból a gyermek mászott ki. Utána elvitt valami nagyon szép helyre. Nemsokára itt is megverték. Mindig a pofont emlegették.” (N. 123.) Nemcsak a gyermekekkel való foglalkozás problémái jelentkeznek az álmokban, hanem általánosabb kérdések is. Pl. a falu lehúzás, értetlen emberekkel találkozom, s nem tudok megfelelőképpen helytállni. (7. és 8. sz. ábra.)

A 7. sz. ábra az egyik hallgatónő vizsga közben mutatja be. A vizsgáztatókhoz képest — akik mosolyognak — eltörpül, szorong a széken. A 8. ábrán azt a pillanatot látjuk, amikor a rossz vizsgaeredmény következtében kiteszik a főiskoláról.

Az etikai problémák, konfliktusok a negatív motívumcsoportok 2,07%-át teszi ki. Konkrét etikai kérdéseken kívül a bűnözés, az emberölés, kivégzés problémái is felmerülnek. A családdal való veszekedés motívumai jelennek meg a hallgatók álmaiban, más esetben elfoglalják lakását, és nem tudja az idegent kitenni, olyan helyzetbe kerül, amit később megbán, nem megfelelően viselkedett részeg állapotban, más esetben a közösség ellen vét. (Pl. libát lopott, megkárosította környezetét stb.) Máskor lelkiismeretfurdalás gyötri, mert nem teljesíti kötelességét, becsapja tanárait, és ez mind kiderül. Vannak, akik bűnöző bandába kerülnek álmukban, mások verekszenek évfolyamtársaikkal, akikkel haragban vannak, később fel is akasztják őket. Embert ölnek, leütnek valakit, sőt tetteik miatt másokat ítélnak el, embereket végeznek ki miattuk. Az egyik álomban arról van szó, hogy többet ivott az egyik hallgató a kellerénél. „Először történt meg ugyanis velem az, hogy nem is kicsivel ittam alkoholból többet a kellerénél. Ennek hatására kínlódtam, forgolódtam, nem tudtam mi van velem. Szörnyűséges zúgás volt a fejemben. S talán nevetséges is, amit láttam álomban. Állandóan folyt felém mindenféle ital. Folyt-folyt. Mindjobban közeledett felém, s mind elnyeltem. Szorongás fogott el álomban. Egyre süllyedtem. Úgy éreztem, nem tudok semmiben megkapaszkodni.” (F. 46.)

Jellegetesen életkori sajátosságnak kell tartanunk a „ragaszkodás a múlthoz” címmel összefoglalt motívumokat. Ez a csoport — mint említettük — a legjelentősebb

százalékban képviselt. Az ösztimóvumok viszonylatában és a negatív móvumok vonatkozásában egyaránt első helyen szerepel. (25,35%, illetve 15,94%.)

Az érettségizett fiatalember megváltozott viszonyok közé kerül a felsőoktatásban. Előzőleg az önállósulás érdekében viaskodott a családdal, és az előtte lebegő cél az volt, hogy életét saját akarata szerint szabályozza. Pályairányulása, társkeresése egyaránt a felnőtté válás jegyében folyt le a kamaszkori negativista attitűddel keveredve. *Elszakadva a család és az iskola jegyelmező, időt beosztó, közvetlen ellenőrző köréből, a sokkal szabadabb, nagyobb jogkörrel, de egyben nagyobb felelősséggel járó életformába került. Az átmenet konfliktushelyzeteket hozhat létre:* az új hallgatói közösségben még nem jött létre a szükséges kohézió, a régi közösségtől (középiskola, család), pedig elszakadt. Hozzátehetjük: hirtelen történt mindez. A hallgatók jelentős része kisebb helyről érkezik, s többnyire nem töltött hosszabb időt idegenben. Nagyobb szabadsága mellett a nagyobb felelősség, az önálló gazdálkodás, időbeosztás stb. jellemző jelenlegi helyzetére.

Bár a pozitív móvumcsoportoknál korábbi igényeinek kielégülése mutatkozik (különösen szexuális vonatkozásban), nem maradnak el sem ezen a területen, sem másutt a viaskodó konfliktushelyzetek és problémák. A megoldásra váró feladatot elől időnként regresszív formában visszamenekül a régi barátokhoz, ismerősökhöz, s elsősorban a család támaszát keresi. A felnőttek és a család már nem a renitenskedő „kamasz” elé tornyosuló akadálytömeg, hanem inkább egy meleg otthon, ahova tanácsért fordul szorongásai közepette. Ebben az értelemben regresszívnek kell tekintenünk ezt a visszamenekülést, hiszen arra is vall, hogy még nem kötődött eléggé az új formához és nem tudott eligazodni. A kérdés ilyen pszichológiai felvetése számos felsőoktatási pedagógiai probléma felé mutat, többek között a középiskolából a főiskolára való átmenet problémáit vetíti elénk, a sajátos nevelési helyzet módszerbeli specifikumát igényli. A felnőtté válás önértékes magatartást kölcsönöz a fiatalnak. Óvatos magatartást kíván meg a felnőttek és a pedagógus részéről a kétségtelenül szükséges irányítás, mely azonban nem választhatja a közvetlen beavatkozás formáját.

A barátok, ismerősök, a régi emlékek, a gimnazista évek élményei, sőt a korábbi kisgyermekkor emlékei egyaránt fellelhető a hallgatók álmaiban. Gyakran fordul elő, hogy az osztályfőnökkel, régi tanárokkal a visszavágyódás jellegével álmodnak.

A negatív móvumcsoportok 25,35%-a közvetlenül a családhoz való kötődésre vonatkozik. A családhoz való kötődés, mint visszavágyódási regresszív forma igen erőteljes. Problémáik megoldásánál egyre jobban igénylik a szülői támaszt, segítséget, megértést és ezért érzelmileg erősen a családhoz kötődnek. *Míg a középiskolában a felnőtté válás, önállósulás igénye következtében a családhoz való ragaszkodás lazábbá vált, addig a hallgatóknál ez egyre erősebbnek mutatkozik.* A legegyszerűbb álmokban csupán megjelenik a család. Édesanyámmal, nagymamámmal álmodtam, édesapám jött felém, élnek a szüleim, visszatérek oda, ahol nevelkedtem, megjelenik előttem a szülői ház képe, együtt vagyok szeretteimmel, testvéreimmel, otthon vagyok. Ez a móvumcsoport a menekülés egyszerű formáját mutatja, s talán legjobban azokban az álmokban fogalmazódik meg, amelyekben az álmodó egyedül érzi magát, támasz nélkül, hiányzik a szülői ház, a régi környezet. „Mikor ide jöttem a kollégiumba, nagyon hiányzott édesanyám. Egy éjjel azt álmodtam, hogy otthon vagyok, édesanyám állt előttem, fehér ruhában és nagyon boldog volt. A szoba a besütő nap sugarától rózsás színekben izzott. Kint a kertben virított a meggyfa fehér virága a zöld levelek között. Végtelenül boldog voltam.” (N. 16.)

A szülői ház felé irányuló nosztalgiát sokszor felváltja a szülők elvesztésétől való félelem, szorongás. Féltik a szülőket, akik az álmokban megbetegednek, vagy

meghalnak. „Az utóbbi időben nagyon sokszor álmodtam elhunyt édesapámról. Édesapám kórházban halt meg egy súlyos műtét során. Álmaimban minden éjjel meghalt. Egyik éjjel álmomban a vonat ütötte el édesapámat. Láttam a felkoncolt emberi testet a mozdony kerekére csavarodva és éreztem a szétömlő meleg vér szagát. Nehezen tudtam felkelni. Egész nap kábult voltam és szédültem. Miden végtagom remegett, bizonytalan volt a járásom. Ez az álom más-más formában mindig előbukkan. Nem tudom mit tegyek, mert nappaljaimat is tönkreteszik.” (N. 362.) Találón mutatja be az egyik hallgató, hogy az ilyen hazavágyódó, féltő, aggódó, szorongó álom az egész napra élményt adó depressziót eredményezhet. „Az álomom általában összefügg a félelemmel. Legutóbbi álomom pl. az volt, hogy édesapám meghalt. Otthon voltunk a temetésén. Mindenki sajnálkozott rajta, hogy ilyen fiatalon meghalt, nem is volt beteg. Arra ébredtem fel, hogy nagyon sírok. Az ilyen álom általában hatással tud lenni rám egész napra, ilyenkor mindig várom a levelet otthonról.” (N. 179.) Ebből a nyomasztó álmából való felébredés hangulatát írta le egy másik hallgató. „Nemrég nagyon rosszat, borzasztót álmodtam. Édesanyám meghalt. Amikor elmondták ezt a rettenetes hírt, úgy éreztem, hogy szinte megreped a szívem. Aztán egy darabig tompán, megsemmisülten álltam. Mintha megszakadt volna bennem valami. Nem éreztem semmit. Furcsa dolgot láttam a következő pillanatban. Mindenki eltűnt, édesanyám élt. Ujjongva, boldogan szaladtam hozzá. Meg akartam simogatni, de felébredtem. Olyan jó érzés volt hirtelen abban a tudatban lenni, hogy nem igaz semmi. Anyuci él, szeretem és nemsokára hazamegyek és látni fogom.” (N. 108.) Az otthoni tájak jelennek meg az olyan motívumoknál is, midőn az álomban felöltik: látom-e még szüleimet, beteg édesapámat, nagymamámat. Az otthonról való elszakadás álombeli vetületét plasztikusan rajzolta az egyik hallgató. „Az állomáson voltunk, és kísértem ki Édesanyámat. Ő ment már a vonat felé a vágányok között, feketében volt és az arcát csak halványan láttam. A sínek között még egyszer megállt és hajlott háttal visszanézett, és én annyira félttem, szorongató érzés fogott el, hogy látom-e még többet.” (N. 121.) (9. sz. ábra.)

Az egyszerű találkozás, majd elszakadás, féltés motívumcsoportjainál összetettebb az otthoni konfliktust tükröző, szorongásos álom. Erre vallanak a következő motívumok: elvesztettem szüleimet, édesapám gyilkos lett, apám fejemhez vágott egy kést, megölöm nagymamámat, édesanyámat udvarlómmal együtt láttam, haragszik rám édesapám, megölték édesanyámat, kivégezték apámat, öngyilkos lett anyám édesapám miatt, rokkant lett édesapám, szüleimet a katonák meggyilkolták, rablók szétdarabolták, szerencsétlenség érte édesapámat, kórházba került, nagyapámat lelőtték, részeg apám anyámat késsel kergette, szüleim elváltak, testvéretem lefejezték, a katonák elfogták az otthoniakat, mostoha apámnak nem kellene a gyermekek, testvérem rablósapat vezére lett, testvéreim felém futnak, és mégsem találkozhatunk. Borzasztó álom lehetett, melynek víziója gyanánt az egyik hallgató azt álmodta, hogy megparancsolták neki, hogy édesapja levágott fejével gurigázzon.

A megsemmisüléstől való félelem motívumcsoportjában elkülönítettük „a halál mint élménytartalom” motívumot, a rombolás, pusztulás borzalmainak álombeli megjelenésétől. Az előzőekben ugyanis közvetlenül a halottal való találkozás, a halál külsőleges jegyeinek tükröződési formáját kerestük. E tekintetben lényeges különbséget találtunk a korábbi életszakaszokban is a közvetlen primitív tárgyi élmények és a halálnak mint absztrakciónak, elvonatkoztatott veszteségnek motívumai között. E csoportba tartozó motívumok pl.: a halott simogat, temetésen vesznek részt, emberi csontvázal találok, horoggal hullát fogok stb. (10. sz. ábra.) A megsemmisüléstől való félelem szélső értékei a rombolás, pusztulás borzalmi, a háborús katasztrófák magas

arányszámban szerepelnek ezekben az álmokban (16,27%). Egyszerűbb formában egy elemi katasztrófa következményeit álmodják meg, mint pl. süllyedek az iszapban, belefullok, beleesek a tengerbe, rámdőlt a ház, elgázol egy robogó vonat, leszakadt a híd, keresztrefeszítettek, sziklás hegyről véresen lezuhantam, öngyilkos lettem, saját temetésem voltam, fuldokoltam, élve eltemettek, gyilkosságnak vagyok az áldozata stb. Az egyik hallgató találoán írja le idegrendszeri állapotát az ilyen álommal kapcsolatosan. „Az utóbbi idő legnagyobb eseményei közé tartozik betegségem időszaka. Éjszaka rettenetes álmaim vannak, mindig a halállal kapcsolatban. Azonban felébredéskor az utóbbi időben nemcsak álomban, hanem ébrenlétemben is kísértett a félelem. Többször álmodtam arról, hogy engem élve temettek el. Félek valamitől. Nem konkrétan a haláltól, mert tudatában vagyok a természetes biológiai folyamat megszűnésének, hanem ez olyan érzés, mintha minden pillanatban meg akarnának ijeszteni. Próbálok magam elfoglalni, olvasással eltölteni az időt, esetleg mással, de csak visszatér a félelem. A kezdeti stádiumban annyit foglalkoztam ezzel a gondolattal, hogy minden nagyobb megerőltetés nélkül el tudtam képzelni saját temetésemet.” (N. 113.)

A 18–20 éves ifjakra jellemző specifikus jegyet találtunk ezen motívumcsoporton belül. A másik nem iránti vonzalom mutatkozik meg a szeretett férfi elvesztésétől való félelemben, valamint azokban a szexuális jellegű szorongásokban, amelyek az álmodó felé irányulnak az álomtartalmak során. Így pl. szerelmemet meggyilkolták, idegen férfi leszúr, barátnőm öngyilkos lett, megölik szerelmemet, meghalt a gyermekem stb. Az egyik hallgató azt írja le, hogy álmában egy fiatal férfit jelenlétében felakasztottak. „Odahaza nálunk az egyik fára a hátam megett fiatal férfit akasztottak fel. Egy szót sem szólt. Tisztán emlékszem rá, hogy még azt is kívántam, bárcsak már megfulladna, hogy ne szenvedjen. Világos nappal egy nyári délután történt. Annyira nagy undorérzés fogott el, hogy felébredtem rá.” (N. 339.)

A háborútól való rettegés, iszonyodás fejeződik ki a hallgatók szorongásos álmaiban jelentős részben. Félnék a háborútól, amely terveiket, érzelmeiket halomra dönti. Félnék attól, hogy elveszítik szeretteiket is. „Legutóbbi álomban is háború volt. Édesapámat elvitték katonának. Nagy harcoksit vezetett, én pedig odahaza maradtam anyukámmal és nagyapámmal. Hullottak a bombák és egy a kertünkbe esett le. Az egész ház rengett. Az utcáról az emberek jajszavai behallatszottak. Anyukám és én nagyon sírtunk. Kis idő múlva apukámat láttam. A harckocsi kigyulladt. Apukám nagy nehezen életben maradt. Kórházba került, de hogyan, azt nem láttam. Nekünk meg menekülni kellett. Nagymamámat egy golyó eltalálta és meghalt. Anyukám rosszul lett, segítségért kiabáltam, sírtam és ekkor felébresztettek.” (N. 420.) A háborúban minden összeomlik, és a család elpusztul. „Sétáltunk a kollégium előtt és a Tiszaponton. Szép idő volt, már minden fa lombba borult. Utána szélfúvás jött, azt hallottam, hogy jön a háború, és összeomlott minden előttem. A fák rázuhantak a sétáló emberekre, az épületek összedőltek, a gyermekek szaladgáltak. Nem tudom honnan, előkerült bátyám, és vele szaladtunk anyukáékhoz. Ők már meghaltak. Ketten maradtunk. Jött egy repülő, lebombázta a kollégiumot. Bátyám is meghalt, erre nagyon zokogtam és sírva ébredtem fel.” (N. 366.)

A motívumok között szerepel: a Földön mindenki megsemmisült, vad emberek nyilaznak, szakadék szélére kerülök, hadifogoly leszek, gyilkosok közé kerülök. Az egyik hallgató rémlátása éjszaka annyira megviselte, hogy reggel csuromvizesen kelt fel a lidérces álom következtében. „Ülök egy kocsmában, belép két marcona alak, körülvesznek és rápillantanak, sutognak, majd kimennek. Rettenetes félelem fogott el, kiszaladtam és sokáig futottam. (Reggel csuromvizes volt a pizsamám.)” (F. 25.) Az egyik nőhallgató filozófikus fejtegetésben keresi az élet értelmét, melynek zavaró

diszsonáns szereplője a háború. A fiatalság gyűlöli a háborút, mert „az életét veszélyezteti”, tönkreteszi a szép álmokat. „Nem szeretem hallgatni a politikai eseményeket, főleg ha harcról is van benne szó, mert borzalmas dolgokat álmodom olyankor és ez teljesen felkavar. Féltsem az életemet. Sokszor elterveztem, hogyan szeretnék élni. Ilyen álmom után mindig az jut eszembe, hogy érdemes-e élni, hiszen meggondolatlan emberek rövid időn belül mindent tönkretesznek. Csak a szép álmokat szeretem, amelyekben nyugalom és biztonság van. Ez egybeesik azokkal, amelyekben vágyaim is megjelennek.” (N. 398.) A háborúban eltorzult vad arckifejezés, durva brutalitás rajza jelenik meg az egyik hallgató álmában. (11. sz. ábra.)

A pozitív motívumok 37,09%-ot tesznek ki. A primitív konkrét vágyak teljesülése, valamint a közvetlen környezet személyeinek, tárgyainak jelentkezése elenyésző számban és jelentéktelen mozzanatként tükröződik hallgatóink álmaiban. Pl. kellemes helyzetbe kerül, jó ételeket, italokat tesznek elébe, kedvenc ruháját ölti magára, új ruhát, motorkerékpárt kap, gazdag lesz, mert megnyeri a lottónyereményt, s ezáltal céljai teljesülhetnek.

„A középiskolásoknál nagyobb százalékban szerepelt a közvetlen környezet, az iskola, a tanárok, mint a hallgatók álmaiban. Az I. évfolyamon valószínűleg a még kevésbé izmos csoportkohézió következtében alig van ennek nyoma a hallgatók álmaiban. Feltehetően néhány év után ez a százalékarány megnő.

Az utazás, kirándulás, a romantikus kalandvágy nagy százalékban található meg az álmotartalmakban (25,25%): A fiatalság vágyódik arra, hogy új tájakat, környezeteket lásson, szívesen kirándul, álmában külföldre utazik — földrajzi és történelmi tanulmányainak színhelyére —, híres városokba, tengerpartra, sőt napközi útra megy úrhajón, vadászik, vitorlázik, repül stb. A külföldi utazások ilyen nagyszámú jelenléte arra vall, hogy jogosan, de nagy élményintenzitással készülnek fiataljaink arra, hogy a világot szélesebb körben megismerjék. Az egyik hallgató rajzában a romantikus sátorozás együtt szerepel az autóval. (12. sz. ábra.) A másik hallgató éppen egy repülőútról érkezik meg, valamelyik érdekes városba. (13. sz. ábra.) A magabiztos, mosolygós önabrázolás méreteiben és kifejezési formájában a boldog beteljesülés pozitív élménytartalmára utal.

A fiatalság vágyódik az elismerésre, érvényesülésre, a sikerre. Erőpróbanak tekintik a fiatal éveket. Az idevonatkozó motívumok tükrözik azt a sikerélményt, amelyek a versenyt kísérik, amidőn győz, tervei valóra válnak, válogatott labdarúgó, festményeivel sikereket ér el, főszerepet játszik egy filmben, eléri céljait. Az egyik hallgató arról ír, hogy koncertet adott és ünnepelték, tapsolták. „Zongoraversenyre készültem. A verseny előtt már három héttel kimondhatatlan idegállapotban voltam. Minden éjjel a koncerttel álmodtam. Álmomban egyszer gyönyörűen sikerült a koncert, ünnepelt, tapsolt a közönség. Nagyon boldog voltam.” (N. 259.) Ilyen motívumok még pl.: harcait siker koronázza, ha el akarják fogni, hősiessen kivágja magát, verseket ír, meccsen sikereket ér el, kitüntetik stb. Egy matematika szakos hallgató eddig nem bizonyított tétel megoldására jön rá álmában, s ezt tanárai is elismerik. „Analízis óra volt. Egyszer hangosan felkiáltottam: »Megvan!« Az előadó rám nézett, és megszólalt: »Jól van Gyurka, végre.« Én sírva rohagáltam fel s alá, s hangosan különböző matematikai képleteket mondtam. Aztán sorjában gratuláltak... A tétel, amelyet bebizonyítottam álmomban a nagy Fermát-tétel volt!” (F. 497.)

A pozitív motívumcsoportok közül a legjelentősebb a másik nem iránti vonzalom, és társkeresés új jegyeinek megjelenése. A hallgatóknál ez a vonzalom jelentős részben a társkeresés mellett szexuális és sokszor erotikus befejezésre törekszik. Pl. az egyik hallgató arról ír, hogy a szerelem problémái már nem romantikusan mutat-

koznak nála. „Sűrűn szövik át álmaimat az utóbbi időben a szerelem problémái, de nem romantikusan. A társkeresés, az élet további menetének elképzelése, helyem a társadalomban, a munkám körüli problémák szinte álmaimban folytatódnak, mintegy elém hozva előre a jövő fejleményeket. Érdekes, hogy ilyen esetben még álomban, mint kívülálló szelektálom a megvalósítható és megvalósíthatatlan elemeket.” (N. 302.) Egy másik hallgató határozottan szexiális igényét fejezi ki. „Nővel kapcsolatomban még nem volt, bár 19 éves elmúltam, s szeretnék minél hamarabb ilyen szempontból kielégülni. Ezt csak azért mondom el, mert álomban ez már megtörtént. Természetesen ezt nem árultam el senkinek.” (F. 27.)

Nem hiányzik a társkeresés és szerelemérzés romantikus része sem. „Egy romantikus tájon megjelent egy fiú, akivel megismerkedtem. Sok érdekes dolog történt. Ő őrizte a juhokat a legelőn, én meg a libákat. Úgy összebarátkoztunk a végén, hogy közösen tanultunk. Ő egyetemista volt, én főiskolás. Ekkor éppen nyári szünet volt. Nyaralás közepette játszódtok le az egész.” (N. 15.) Bemutatunk még néhány példát. „... A következő nap véletlenül megint találkoztunk, ekkor nagyon sokáig beszélgettünk. Megvallottuk egymásnak érzelmeinket. Ezután hazakísértem, megcsókoltuk egymást a kapuban, és másnapra randevút beszéltünk meg.” (F. 394.) „Egy nagyon szép erdő közepén laktam egy csinos kis villában. A ház környékén szebbnél szebb gyümölcsfák és virágok voltak. Egyszer jött egy csinos, szőke kislány. Sétáltam vele az erdőben. Hallgattuk a madarakat és egyre csak sétáltunk.” (F. 191.) (14. sz. ábra.) A motívumok között szerepel az udvarlás, randevú, séta stb., amelyek rendszerint szórakozással egybekötött formát öltenek. „Ismeretlen helyen jártam. Egy hatalmas virágos réten vezetett az út keresztül. A rét körül erdő volt... Gyönyörűen süttött a nap. Az erdőből madarak csicsergése hallatszott, a réten a virágillat a friss erdei föld szagával keveredett. Mosolyogva mentem az úton. Jó kedvem volt. Egyszer csak valaki mellém lépett. Ő volt az, akire gondoltam, aki a boldogságot jelentette számomra. Ezután kézenfogva mentünk tovább. Miközben néztük egymást, csodálatos, édes dallamú zene csengett mindenütt. Lassan mentünk, s a szellő simogatta arcom. Nagyon, nagyon boldog voltam.” (N. 401.)

A motívumokban tükröződik a „házibuli”, a bál, tánc hangulata, melyeket a siker élménye kísért. „Álomban szép voltam és nagyon jól táncoltam (a valóságban nem) és boldoggá tett ez. Szerettem volna egy fiúval szorosabb kapcsolatba kerülni – a valóságban nem, de álomban ez is sikerült.” (N. 148.) Álmában hosszú haja van, szerelmével autón külföldre utazik. Az álomrészletek a leányok és fiúk közötti kapcsolat egyre erőteljesebb szexuális vonására utalnak.

Fiúk és lányok együtt vannak a kollégiumban és szorosabb kapcsolatba kerülnek egymással. (15–16. sz. ábra.) Erre vallanak még a következő motívumok: szerelmes belém, nekem udvarol, harcolnak értem a férfiak, egészen a legszorosabb értelemben vett erotikus motívumokig, mint pl. új fürdőruhában mutatkoztam a Gellértben, szerelmes lettem egy pilótába, elutaztam vele, szexuális életet éltem, pusztaságban fiúk, lányok együtt voltunk, kettesben nyaraltam vele, örökké együtt maradtunk, közös hálószobánk volt, erőszakkal kapcsolatba került velem, fiú ölében ültem, férfival jutottam közelebbi kapcsolatba, beteljesült a szerelmem, csók, ölelés, fiúval való bizalmas, közeli viszony, egy gyönyörű nő rámhajt, a lány az enyém lett, ágyamban volt, hiányos öltözetben tűnt elő egy nő stb. Kifejezetten erre vall annak a lánynak a megnyilatkozása is, akinél az ilyen irányú szükségletek hiányérzetet keltenek. „Szeretek egy fiút évek óta, s főleg mióta távol vagyunk, nagyon sokat álmodok róla. Erről sajnos – akármennyire is őszinte akarok lenni – nem vagyok képes többet írni. Valami nem engedi. Pedig ezek az álmok jelentik számomra a boldogságot jelenleg.

Ilyenkor mindig nyugodt, kellemes éjszakám van, s — ha bár nem egészen kipihenve, vagy mosolyogva ébredek, úgy érzem, hogy az elkövetkező szép jövő reményében az élet mégis szép és érdemes élni, de csak Ő érte, és Ő vele.” (N. 193.) A szexuális vágyódás igényét mutatják be a következő álmotartalmak is. „De ím azt látom, pat-tan a rács, s belibben egy addig sohasem látott gyönyörű nő. S közelebb jött... rám-hajolt... nagyon édes álom... majd hirtelen elbújt az ágyam mögé, s a sarokból hallottam negédes, csalogató hangját. Fölugrottam s felébredtem. Sivár való, gyűrt ágy, s az ágy alatt egy acélgolyó, ami még az este gurult el. Mennyivel másabb ez, mint az a drága gyöngy...” (F. 465.)

Ebben az életkorban jelenik meg a beteljesedett szerelem igénye a családi élet formájában. Ilyen motívumok pl. jól élünk férjemmel, berendezzük a lakást, lakodalmam volt, szeretem azt a férfit, akinek a felesége vagyok, tésztát sütök, a férjemet várom, vőlegényemmel együtt meglátogatom a családot, gyermekeim vannak, táplálom azokat stb. Egyik hallgató az esküvőjéről (17. ábra), a másik a lakodalmáról álmodik, mások a beteljesedett szerelmi érzés, a család és a hivatás összekapcsolódásáról. Erre vall az egyik lány álomrészlete. „Három év múlva végzek a főiskolán, addig megismerkedem egy hozzám való lánnyal, »főiskolással«, és valahova kikerülünk, mindegy hogy vidékre, vagy városba. Itt jól élünk (mind anyagilag, mind erkölcsileg). A még sok helyen tapasztalható maradiságot együtt felszámoljuk, boldogan élünk, mindenki megért.” (F. 176.) A férjhezmenés utáni vágy a valóságban is kétségtelenül erős hallgatóinkban. Erre mutat a következő idézet is. „Ezzel a fiúval nagyon sokat veszekszünk, s ez foglalkoztat nagyon. A barátnőm azt mondja, én vagyok a hibás. Sokszor megfogadtam, hogy nem veszekszem vele, de egyszerűen nem bírom ki. Legutóbb arról álmodtam, hogy egyáltalán nem veszekedtünk. Bármiről volt szó, mindenben megértettük egymást. Utána arra emlékszem, hogy együtt mentünk el a Balatonra. Édesanyám sem haragudott (ugyanis nem tetszik neki ez a fiú). Majd utána a felesége lettem, s volt egy nagyon édes kisfiunk.” (N. 361.) A gyermek, a családi áldás igénye erős motívum a 18–20 éves lányokban. (18–19. ábra.) „Sőt még azt is álmodtam, nem is olyan régen, hogy gyermekem született és nagyon örültem neki, de az apa kilétének gondolata, vagy keresése fel sem merült bennem.” (N. 118.) „Mostanában gyakran jelenik meg előttem, hogy az esküvőmön vagyunk az egész családdal. A vőlegényem orvos lett, én pedig tanítok. A legjobb, számomra a legszebb, amikor az előzővel egyidőben kisbabám van. Nagyon szeretnék már ott tartani, hogy saját kisgyermekemmel játszhaszak.” (N. 12.) A családi élet utáni vágyódás ezen formája kétségtelenül pozitív és szorosan kapcsolódik az önállóság, az élet beteljesülésének igényéhez. „Busszal mentünk kirándulni valahová a hegyek közé, a férjem, a kisfiam meg én. Egy szép kis erdészháznál állt meg a busz, ahová nyaralni mentünk. Hűvös volt kiint és a kisfiamat egy könnyű gyapjútakaróba takartam és az ölembe vettem, úgy vittem a házba. Ő meg átkarolta a nyakamat, és szinte éreztem, hogy bújik hozzám. Aztán mellém került a férjem is, mire a kicsi elkezdett hangosan nevetni, és én felriadtam. Sajnálom, hogy vége szakadt az álomnak, de mégis jó volt. Rövid álom volt ugyan, csak egy-két kép az egész, de valahogy ez a kis villanás egészen közel hozta hozzám a jövőt, amiért érdemes megtenni mindent.” (N. 41.)

Az önállósulás vágya kapcsolódik a hivatás eredményességébe vetett hithez. A hallgatók álmaiban a következő motívumok utalnak erre: mindenki megért, pedagógus munkám eredményes, megtalálom helyemet a társadalomban, gyönyörű lakáshoz jutottam, ahol családot nevelek, idegen nyelvet tanulok, eredményes munkámért a szakfelügyelő megdícsért, a falun felszámoltam a maradiságot. Szépen foglalja össze jövőbe vetett bizalmát, vágyait az egyik hallgatónő, aki falujába akar visszatérni taní-

tani, ahol már tanított is, mert ebben látja életének értelmét, munkájának célját. „Visszatértem abba a faluba, ahol voltam. A gyermekek, valamint a tanártársak is örömmel fogadtak. Kicsit szokatlan volt újra kezdeni a tanítást — úgy álltam a gyermekek előtt, mintha nem is ismertem volna őket. Mikor aztán sok beszélgetés után rájöttem, hogy valóban ők az én gyermekeim, felengedett a szorongásunk, s boldogan meséltük tovább élményeinket. Jó volna újra együtt lenni velük, tanítani, nevelni őket!”. (N. 445.)

A hallgatók érzelmi életének további vizsgálata még sok feladatot ró ránk. Az álmok motívumcsoportjainak feltárása meggyőzött bennünket arról, hogy a korábbi életkorok fejlődéslélektani törekvései mellé újak járulnak. Az ifjúkor izgalmasan érdekes lelkivilágának feltárásához kívántunk ezzel is adalékot szolgáltatni, s megindítani azt a kísérletsort, amelynek további célja a hallgatók, tehát a 18–24 éves ifjak érzelmi életének, s személyiségének alaposabb megismeréséhez vezet.

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM

- BAUMANN, RUDOLF, *Physiologie des Schlafes und Klinik der Schlaftherapie*. Berlin, 1953. 227.
- GATES, JERSILD, McCONNEL, CHALMANN, *Educational Psychology*. Washington, 1942.
- GERÉB GYÖRGY, A hallgatók tanulmányi munkájának lélektani kérdései. *Felsőoktatási Szemle*, 1965. 9.
- GERÉB GYÖRGY—BÁCSKAI JÓZSEFNÉ, Complex-munka szükségessége a gyermekek neurológiai és pszichológiai gondozásában. *Orvosi Hetilap* 29, 1958. 977—81.
- GERÉB GYÖRGY—JÁSZ TIVADAR, A fáradékonyság pszichológiai vizsgálata I. éves főiskolai hallgatókon. *Szegedi Ped. Főisk. Évk. Szeged*, 1958. 55—81.
- GERÉB GYÖRGY—SOMOGYI ISTVÁN, Fáradtsági tényezők vizsgálata és új típusmeghatározási módszerek. *Szegedi Ped. Főisk. Évk. Szeged*, 1961. 199—208.
- GERÉB GYÖRGY—SZABÓ ZOLTÁN, Eljárásmód a félelem motívumainak lélektani vizsgálatára különböző korú általános iskolai tanulónál. *Szegedi Ped. Főisk. Évk. Szeged*, 1962. 169—81.
- GERÉB GYÖRGY—SZABÓ ZOLTÁN, Az álmok élménytartalmának lélektani elemzése ált. iskolai tanulónál. *Szegedi Tanárk. Főisk. Tud. Közl.* 1963. 249—79.
- GERÉB GYÖRGY—SZABÓ ZOLTÁN, Ein Verfahren zur psychologischen Untersuchung der Motive der Angst bei Elementarschülern verschiedenen Alters. *Praxis der Kinderpsychologie und Kinderpsychiatrie*, Göttingen, 1963. 146—151.
- GERÉB GYÖRGY—SZABÓ ZOLTÁN, A félelem motívumainak lélektani vizsgálata középiskolai tanulónál. 1964. *Szeged. Tanárk. Főisk. Tud. Közl.* 1964. 285—308.
- GERÉB GYÖRGY—SZABÓ ZOLTÁN, Kételyek és remények a középiskolások álmaiban. *Szegedi Tanárk. Főisk. Tud. Közl.* Szeged, 1965. 337—52.
- JAKOBSON, P. M., *Az érzelmek pszichológiája*. Budapest, 1962. 418.
- LIEBERMANN LUCY, *Pavor nocturnus*. *Gyermekegyógyászat* 1957.
- LJUBLINSZKAJA, A. A., *Die psychische Entwicklung des Kindes*. Berlin 1961, 626.
- MIKÓ ESZTER, A gyermek félelmei. *Lélekt. Tanulm.* IV. 1940. 73—8.
- NAGY LÁSZLÓ, A háború és a gyermek lelke. *Magyar Gyermektanulmányi Társaság Budapest*, 1916.
- NOWOGROTZKI TADEUSZ, *Fejődéslélektan*, 1961. 182.
- PŘIHODA VACLAV, *Bevezetés a pedagógiai pszichológiába*. 1960. 390.
- RUBINSTEIN, S. L., *Grundlagen der Allgemeinen Psychologie*. Berlin, 1958.
- TRAMER MORITZ, *Pavor sceleris*. *Z. Kinderpsychiatrie*, 26. 1959. 129—40.
- WALLON HENRI, *A gyermek lelki fejlődése*. Budapest, 1958. 171.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПЕРЕЖИВАНИЯ В СНОВИДЕНИИ У СТУДЕНТОВ ПЕРВОГО КУРСА ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

Д. Гереб—З. Сабо

В данной статье авторы распространяли свой метод на наблюдение переживаний в сновидении у студентов 18—19-летнего возраста. В области анализа сновидений с аспекта психологии развития автора обнаружили особый ход в данном возрасте. Они разрабатывают данные 445 студенток и 120 студентов. В сновидениях отражается и новая форма жизни студентов. В дальнейшем уменьшаются группы мотивов, касающиеся исполнения конкретных примитивных желаний. Преобладающие группы мотивов переживаний в сновидении находятся под специфическими знаками притесняющей связи к семье, влечения к другому полу, искания партнёра. Выдвигается на передний план сексуальные и сексуально-этические вопросы, а также проблемы профессии, призвания, основания семьи.

Авторы сообщают наличие группы мотивов в процентном отношении в таблицах и свой проверочный материал они документируют анализом сновидений студентов, а также аргументационной силой приготовленных о них картин.

PSYCHOLOGISCHE UNTERSUCHUNG DES ERLEBNISINHALTES DER TRÄUME BEI HOCHSCHULHÖRERN IM ERSTEN JAHRGANG

Von

Gy. Geréb und Z. Szabó

Die früheren Untersuchungen der Verfasser wurden in dieser Arbeit auf Hochschulhörer im Alter von 18—19 Jahren ausgedehnt. Es werden die Daten von 120 Hörern und 445 Hörerinnen verarbeitet. Bei der entwicklungspsychologischen Untersuchung der Träume ist in diesem Lebensabschnitt eine eigenartige Änderung zu beobachten. Die neue Lebensform der Hörer wird auch in den Träumen widerspiegelt. Die Motivgruppe der Erfüllung konkreter, primitiver Wünsche nimmt weiter ab. Dominierende Motivgruppen der Trauminhalte sind durch spezifische Merkmale der angstbedrückten Bindung an die Familie, Zuneigung zu dem anderen Geschlecht, Suche nach dem Gefährten gekennzeichnet. Sexuelle und sexualethische Fragen, Probleme der Laufbahn, des Berufes, der Familiengründung treten in den Vordergrund.

Die prozentuelle Häufigkeit des Vorkommens der einzelnen Motivgruppen wird in Tabellen zusammengefasst und die Untersuchungen durch Analyse der Träume, sowie über diese von den Hörern gezeichnete Bilder als Beweismaterial unterstützt.

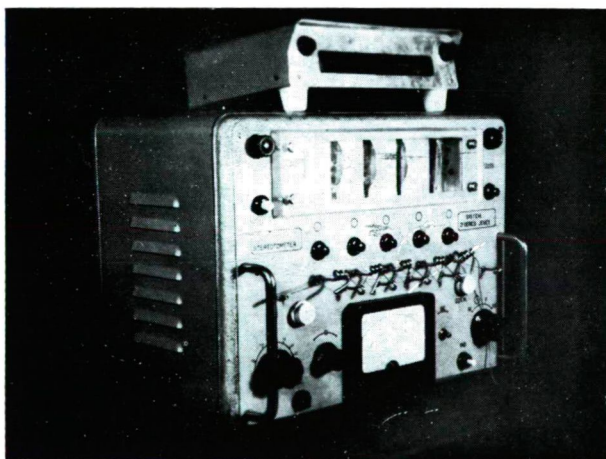

A MEGOSZLÓ FIGYELEM ÉS MANUALITÁS „SZTEREOTOMETER”-REL TÖRTÉNŐ VIZSGALATÁNAK FINOMÍTÁSA MATEMATIKAI MÓDSZERREL

Írta: GERÉB GYÖRGY—VASKOR ANDRÁS

A figyelem és manualitás együttes vizsgálatára eljárást dolgoztunk ki. Sztereotométer néven olyan eszközt hoztunk létre, amelynek segítségével fonodai munkásoknál ezen két alapvető funkciót együttesen tudtuk vizsgálni. A kísérletek során kiderült, hogy e két funkció alapvetően játszik szerepet az eredményesen vagy gyengén termelő dolgozók, valamint a neurotikus betegek elkülönítésében. Vizsgáltuk, hogy milyen szerepe van ezen két tényezőnek a különböző termelési szintet elért dolgozók teljesítményében műszakok és napszakok szerint.

A gépet úgy szerkesztettük meg, hogy a figyelmi megoszlást egy beprogramozott menet szerint működő fonalsorozat reprezentálta. A gépen aritmiásan öt szalag futott, melyek külön-külön, vagy ezek közül egyszerre több a programnak megfelelően leállhatott. A szálak alatt elhelyezett indítógombok segítségével lehetett megszüntetni a „szálszakadás”-t, s ezáltal a megállt fonalat újra működésbe hozni (1. ábra.).

Minél több „szálszakadás”-t vett észre a vizsgált személy (a továbbiakban vsz.), azaz minél több alkalommal nyomta meg a gombot és indította meg így a szálak működését, annál nagyobb eredményt ért el a figyelmi megoszlást jelképező „a” érték tekintetében. A nyomógombok impulzust képviseltek. Minden impulzus hozzájárult ahhoz, hogy egy kondenzátor töltésének szintjét növelje. Így az „a” érték az adott időlehetőségen belüli műveletek numerikus összegét jelentette. Ez az érték egyenes arányban volt az észrevett és megszüntetett szálszakadások számával, azaz minél több esetben vette észre a vsz. a szál megszakadását, és nyomógommbal ennek megfelelően

minél többször jelezte ezt, és töltötte fel a kondenzátort, megindította a szálnak a menetét, annál nagyobb volt ez az „a” érték. A másik, a „b” érték a fűzésre fordított időt fejezi ki. Ennek következtében minél kisebb időt fordított a vsz. arra, hogy az ún. „malacfarok”-fűzést elvégezze (a textiliparban használt szakkifejezés), annál ügyesebb volt kezének, csuklójának mozgása, manualitása. Ezt az értéket egy másik kondenzátor feltöltésével lehetett leolvasni. A „t”, vagyis a teljesítmény gyakorlatilag a két érték különbségét jelképezte.

A jelzett eljárás módjával jól el lehetett különíteni egymástól az erős, a gyenge figyelmi koncentrációval dolgozókat és a rapszódikusan termelő beteg egyéneket. Ugyanezt lehet elérni a manualitás terén is. A vizsgálati eredményekben a két érték közötti összefüggés általános érvényű tapasztalati eredményre vezetett. Kiderült, hogy hol a gyors cselekvőképesség, a jó manualitás, hol a figyelmi koncentráció játszott szerepet az előnyös termelési szintben. A rosszul dolgozó csoportnál a kézügyesség hiánya nagyobb mértékben esett latba, mint az általános figyelmi koncentráció gyengesége. A műszakok közötti eltérésnél jellemző adatokat találtak, a beteg dolgozók átlagértékeinél abszolút és relatív értékben romlást tapasztaltak.

E vizsgálati értékek matematikai-statisztikai elemzése lehetőséget biztosított arra, hogy a szükséges mérési határokon belül következtetéseket vonjanak le. A kondenzátor töltése azonban valamennyi szálszakadást reprezentáló impulzussal növekedett, nem biztosított tehát lehetőséget arra, hogy az egyes szálszakadás eredményét külön-külön is számba vegyék. Olyan átalakításokat kellett tehát az eszközön eltervezni, amelynek segítségével továbbra is mérhetővé válik mindkét érték, de az „a” értéken belül nemcsak az értékek összege, hanem az egyes tagok külön-külön is elemzés tárgyává tehető. E módszer a későbbiekben tágabb lehetőséget biztosít majd arra, hogy egy térben elhelyezett többszintű munkaműveletnek a bal- és jobboldalra vagy középre eső tevékenység-részét a figyelmi koncentráció viszonylatában vizsgálat tárgyává tegyék.

A műszer átalakításánál azt a követelményt kellett tehát megvalósítani, hogy számszerűen kifejezhető legyen mind az „a”, mind a „b” érték, érvényesüljön az általános érték mellett az egyedi különbség, valamint az egyes szálak leállása, illetve beindítása külön-külön is mérhetővé váljon.*

A szálakat korongokkal helyettesítettük, hogy az időnként elkerülhetetlen tényleges szálszakadást, illetve a csigákról való lecsúszást megakadályozzuk. Az eddigiek során ugyanis a csigákon futó szálak kilazulván, vizsgálat közben a korongról leeshettek, és ezáltal a vizsgálati eredményeket nagymértékben befolyásolták. A rögzített korongokkal ezt a hibaforrást teljes mértékben kiküszöböltük. A korongok csikozásával fokoztuk a mozgással járó változás észrevételének lehetőségét. Színezéssel biztosítottuk, hogy a mozgó korongok kiváljanak a háttérből. Minden szál megindítását és leállítását az előbbieknél megfelelően aritmiásan programozás útján biztosítottuk. Így lehetővé vált, hogy egyszerre egy vagy több szál szakadjon el, illetve ennek megfelelően egy vagy több mozgó korong álljon le.

Biztosítottuk a szükséges állási időt ahhoz, hogy módjuk legyen a vsz.-eknek észrevenni a megállás tényét, és gombnyomással megindítani a korongok mozgását. Ha azonban ezt elmulasztották, a korongok egy meghatározott idő elteltével újra mozgásba jöttek, hogy a programnak megfelelő feladatokat végrehajthassák. A megadott időkereten belül módjuk volt a vsz.-eknek gombnyomással megindítani az egyes szálakat reprezentáló korongok működését. Ha ezt helyesen tették, a számolószerve-

* Köszönetet mondunk Vladiszavlyev András tanszéki technikusnak a gép átalakításának végrehajtásáért.

zet a megfelelő korong működésénél jelezte a vsz.-ek eredményes beavatkozását. Ha azonban nem a programnak megfelelően nyomták meg a kérdéses gombot, az így hibásan végzett feladat esetében teljesítményüket a számológépezet nem mérte, illetve hibájuk kivonás útján megállapítható volt. Az összes szálszakadást 88-ban állapítottuk meg az alkalmazott program ideje alatt. Az egyes szálak szerint a maximális lehetőség a következő képet mutatta: (2. ábra)

KORONG SZÁMA	I	II	III	IV	V
SZÁLSZAKADÁS SZÁMA	18	16	18	18	18

A vsz. teljesítményének kiszámítására a következő függvényt konstruáltuk:

$$t = \lambda A - \mu B,$$

ahol

t a kísérleti személy teljesítménye;

A a szálszakadás mennyiségi-állandója (gépi constans=88);

B a fűzés átlagos ideje sec-ban (kísérleti úton megállapított átlagérték=17 sec);

λ a figyelmi koncentráció egyéni értékének mutatója

$$\lambda = \frac{\text{megszüntetett szálszakadások száma}}{\text{szálszakadás mennyiségi állandója}}$$

μ a manualitás egyéni értékének mutatója

$$\mu = \frac{\text{a fűzés egyéni ideje}}{\text{a fűzés átlagos ideje}}$$

Nyilvánvaló, hogy

$$0 \leq \lambda \leq 1$$

$$0 < \mu < \infty$$

A fent említett képlet szerint a „ t ” teljesítményt a két alapvető funkció (λ és μ) lineáris kombinációjaként fejeztük ki.

Maximális (ideális) teljesítmény akkor adódik, ha

$$\lambda = 1 \text{ és } \mu = 0$$

Nulla a teljesítmény értéke, ha $\lambda A = \mu B$, vagyis a $\lambda = \frac{B}{A} \mu$ egyenes mentén.

Negatív teljesítmény is adódhat, amennyiben $\lambda < \frac{B}{A} \mu$.

100%-os teljesítményt akkor mutat a vizsgált személy, ha a két funkció közötti összefüggés

$$\lambda = \frac{B}{A} \mu + \frac{A-B}{A},$$

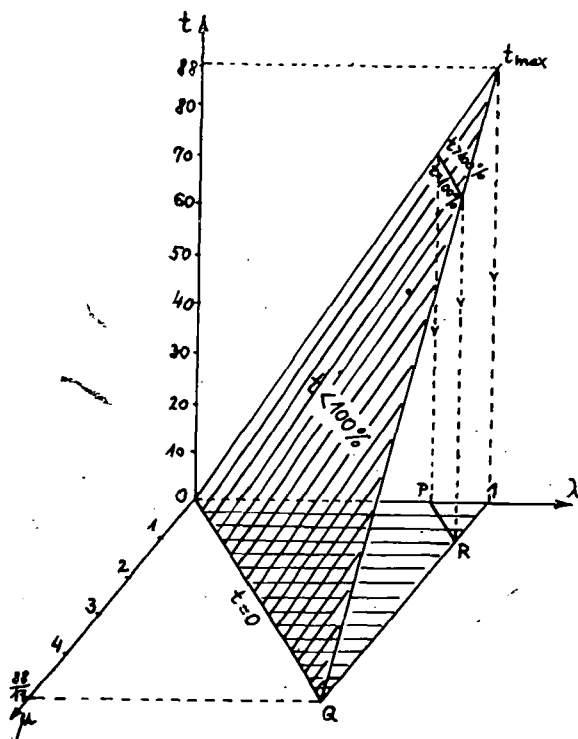
azaz, ha t számértéke $A-B$.

A teljesítmény százalékos értékét a

$$\frac{\lambda A - \mu B}{A - B}$$

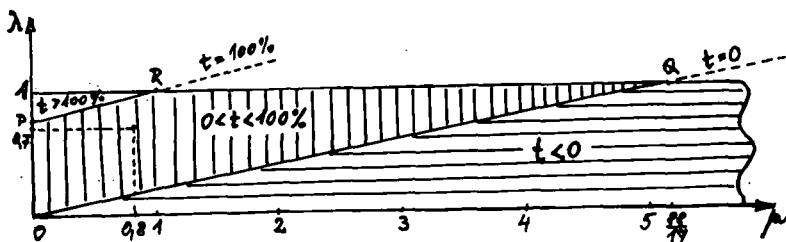
hányadossal számítjuk ki.

Behelyettesítve a $t = \lambda A - \mu B$ teljesítményfüggvénybe az $A=88$, $B=17$ értékeket, a kapott függvény jellegzetes képet mutat. (3. ábra).

Az ábra a sztereométerhez tartozó teljesítménysíkot mutatja. (A teljesítménysíknak csak a pozitív teljesítményt mutató részét tüntettük fel.)

A teljesítmény értékének számszerű leolvasása a teljesítménysíkról nehézkes és pontatlan. Nyilvánvaló azonban, hogy a sík helyett vehetjük a (μ, λ) -síkon lévő vetületét, amely a teljesítményfüggvény értelmezési tartománya. (Ezt a tartományt szerkesztettük meg a 4. ábrán.)

A tartomány hármas tagolódása szemléletesen mutatja a 100% feletti és 100% alatti, valamint a negatív teljesítményt felmutató dolgozók értékeinek szétválasztását.

A résztartományok elhelyezkedése mutatja, hogy a jól dolgozó magas teljesítménye (100%- fölött) a jó manualitás ($\mu \leq 1$) és a jó figyelemi koncentráció eredménye.

Ha a kísérleti úton megállapítottuk a vizsgált személyre jellemző λ és μ értékeket, akkor egyszerű módon leolvashatjuk teljesítményének szintjét.

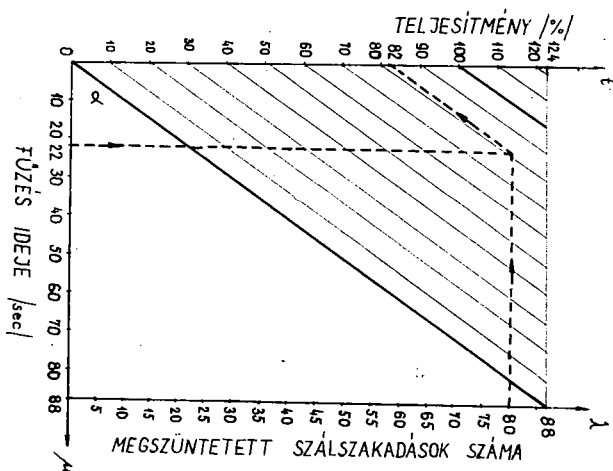
Pl. Legyen a megszüntetett szálszakadások száma 60, a fűzés ideje 13 sec.

$$\text{Ekkor } \lambda = \frac{60}{88} = 0,68 \approx 0,7$$

$$\mu = \frac{13}{17} = 0,76 \approx 0,8$$

$$t < 100\%$$

Az $\overline{OP} = \frac{A-B}{A}$ távolságot 100 egyenlő részre osztottuk és az osztáspontokon át párhuzamosokat húztunk az $\overline{OQ}$ szakasszal. Az így elkészített értelmezési tartományon a vsz. teljesítménye %-os értékben is közvetlenül leolvasható a gyakorlat számára megfelelő pontossággal. (5. ábra).

A leolvasást megkönnyíthetjük, ha kartonlapból kivágunk egy α hegyesszögű, megfelelő hosszú átfogójú derékszögű háromszöget. A leolvasás módja: a $(\mu; \lambda)$ koordinátájú pont megkeresése után az átfogót átfektetjük a ponton úgy, hogy az α szög melletti befogó párhuzamos legyen a μ tengellyel. Ekkor az átfogó kimetszi a „t” tengelyen a teljesítmény %-os értékét.

Példa: Legyen a megszüntetett szálszakadások száma 80, a fűzés ideje 22 sec.

Ekkor $t = 82\%$ olvasható le a grafikonról.

Kapott eredményeink lehetőséget biztosítanak arra, hogy a figyelem megoszlásának és a manualitásnak együttes vizsgálatakor az adott populáción belül nyert értéket százalékosan is kifejezzük. Ennek alapján rangsorolhatjuk a vizsgált személyeket mind alkalmassági, és beválási vizsgálatok számára, mind pedig egyéb figyelemi funkciót vizsgáló feladatok végzésénél.

Ha a program idejét rövidebbre szabjuk (pl. 60 sec.), akkor nyilvánvaló, hogy a 88 szálszakadásnak csupán tört részét lehet kiszolgálni, vagyis az információk tudomásul

vétele és a megfelelő válaszok megadása a lehetőségeknek csupán bizonyos hányadát meríti ki.

Kísérletileg mutattuk ki — a helyes szórási figyelembevételével —, hogy a 60 sec-os programidő keretén belül az összes lehetséges szálszakadás (88) 35%-a bizonyul átlagosan elérhetőnek.

A következőkben ezen alapidő változásából eredő összefüggések feltárására törekszünk.

IRODALOM

- GERÉB GYÖRGY, A megoszló figyelem és kézügyesség együttes vizsgálata különböző termelési szintet elért dolgozóknál. Magyar Tudományos Akadémia. Pszichológiai Tanulmányok 1963. V. 361—83.
- GERÉB, GYÖRGY, Gleichzeitige Untersuchung der Aufmerksamkeit und Geschicklichkeit von Arbeitern mit unterschiedlichem Leistungsvermögen. Textil-Praxis, Stuttgart, 1963. 18. Jg. 7. 693—6. 8. 782—5.
- GERÉB GYÖRGY—SÁRKÁNY ANGYAL, A figyelem és manualitás együtt vizsgálata egészséges és beteg dolgozóknál. Népegészségügy. 1965. 6. 180—5.

УТОНЧЕНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ РАССЕИВАЮЩЕГОСЯ ВНИМАНИЯ И МАНУАЛЬНОСТИ ПРИ ПОМОЩИ СТЕРЕОТОМЕТРА МАТЕМАТИЧЕСКИМИ МЕТОДАМИ

Д. Гереб—А. Вашкор

Авторы обосновали по математике образное выражение величины прибора „стереометр“ (стереометр профессора Гереба) для совместного исследования внимания и мануальности. В целях этого они употребили следующую формулу

$$t = \lambda A - \mu B$$

t: продукция подопытного лица

A: постоянная количественная величина разрыва нитки (механическая константа)

B: общее количество времени на вдвигание нитки за секунду (общая величина, достигнутая путём опытов)

λ : указатель личной величины концентрированности внимания

μ : указатель личной величины мануальности

Авторы получили простой отсчёт величины путём изображения на графиках функции, заключающей в себе связи величин, и так они результаты получили в процентном отношении.

Дальнейшая цель работы авторов: уяснение зависимости, вытекающей из изменения временных отношений данной программы.

VERFEINERUNG DER UNTERSUCHUNG DER GETEILTEN AUFMERKSAMKEIT UND DER MANUALITÄT DER „STEREOTOMETER“ DURCH MATHEMATISCHE METHODEN

Von

Gy. Geréb und A. Vaskor

Es werden die Grundlagen zur mathematischen Bewertung der durch das zur gleichzeitigen Untersuchung der Aufmerksamkeit und der Manualität konstruierte „Stereotometer“ gelieferten Resultate gegeben. Hierzu wurde folgende Formel verwendet:

$$t = \lambda A - \mu B$$

t: Leistung der Versuchsperson

A: numerische Konstante des Fadenreissens (Maschinenkonstante)

B: durchschnittliche Zeitdauer des Einfädelns (experimentell bestimmter Mittelwert)

λ : individueller Index der Aufmerksamkeitskonzentration

μ : individueller Index der Manualität.

Durch graphische Darstellung der Zusammenhänge konnten einfach ablesbare Werte gewonnen und die Ergebnisse prozentuell erhalten werden.

Die Klärung der sich aus der Änderung der Zeitverhältnisse des Programms ergebenden Zusammenhänge ist das Ziel weiterer Versuche.

MINŐSÉGJELZŐS SZERKEZETEK A TIZENEGY ÉVESEK ÍRÁSOS SZÓKINCSEBŐL

Írta: SOMFAI LÁSZLÓ

1. A szóbeli előadóképesség és beszédképesség szinte a születés pillanatával meginduló folyamat, amely az egyén egész élete folyamán állandó mozgásban, formálódásban, alakulásban, változásban, fejlődésben van. A hatéves korban iskolába kerülő gyermek „bizonyos” szókinccsel rendelkezik, ezzel fejezi ki magát — egyelőre szóban, hiszen írni még nem tud —, s ez a szókinccs az egyén beszélt, aktív szókinccse. De van már passzív szókinccse is, hisz eddig is beszéltek hozzá, s azt megértette; vagyis fejlesztették szókinccsét alkalmasszerűen környezete, szülei, testvérei, játszótársai, bölcsődei és óvodai gondozói stb., s most megkezdődik szókinccsének tervszerűbb fejlesztése. A gyakorlatok (olvasás, írás, fogalmazás, nyelvhelyesség, helyesírás, környezetismeret, számtan—mérten, gyakorlati foglalkozás, rajz, ének—zene, testnevelés heti 20—27 órában, majd a felsőtagozatos tizenhárom tantárgy 29—31 órában növeli hozott szókinccsét, fejlesztí beszélt és írott nyelvét. Hogy azonban mit fejleszt, mi a kiinduló alap, melyek azok az igék, főnevek, melléknevek, határozószók, amelyeket fejleszteni kezdünk, ezt talán egyetlen pedagógus sem tudja, de nem is tudhatja többek között azért sem, mert ez annyiféle, ahány tanuló ül az osztálypadokban. Márpedig igazán tervszerű munkát végezni enélkül lehetetlen. Amit elérni akarunk, azt ismerjük, de amiből mint adott alapanyagból kiindulunk, amit formálunk, amit fejlesztenünk kell, azt csak elképzeljük, sejtjük, de nem tudjuk.

Munkánk céljai és feladatai közé nem tartozik annak vizsgálata, milyen nehézségek állják útját, hogy a hatéves gyermek aktív szókinccsét egy-egy tanító évenként felmérje. Még csak azt sem körvonalazzuk, miféle apparátusok, pedagógiai gépek volna szükségesek ehhez. (Pedig a kérdés rendkívüli fontossága miatt multhatatlannul szükséges volna ezek megkonstruálása és munkába állítása.)

A hatéves gyermek még nem tud írni, ezért szókinccsének alapvető igéit, főneveit, mellékneveit, határozószóit, igeneveit sem áll módunkban „összegyűjtetni” vele, arról nem is szólva, hogy e szófaji kategóriákat sem ismeri. S mivel a tanítónak sem áll rendelkezésére apparátus, természetesnek vesszük, hogy fogalmunk sincs róla, e téren mi az adott, mit kezdünk el fejleszteni.

Nekünk sem állnak rendelkezésünkre apparátusok, csupán maga az igény, hogy végre közelebb lépjünk egy lépéssel képzsünk alanyához.

Egy tizenegy éves korcsoport képezte vizsgálódásaink kiindulópontját. A munka elvégezhetőségi határa pedig arra készítette, hogy szókinccsvizsgálódásunk csupán az írott nyelvre korlátozódjék.

Megvizsgáltunk egy nagyvárosi hatodik osztályt: Az 1964—65. tanévben a tanmenet alapján készített írásos fogalmazványokból kiírtuk a minőségjelzős szerkezeteket, ezeket rendeztük, majd néhány szempont szerint elemeztük őket. (További munkánk során ugyanígy megvizsgáljuk majd az igéket és a főneveket.)

2. Elsőül a Szegedi Tanárképző Főiskola I. számú Gyakorló Általános Iskolája 6/C osztálya tanulófüzeteinek alapján végzett munkákat közöljük, ebből is a jelzős szerkezetekre vonatkozókat.

A tanulók létszáma harmincnégy. Az alábbiakban ismertetjük a szülők származását, a tanulók osztályzatát magyar nyelvből és irodalomból a tanév végén, valamint tanulmányi átlagukat.

A szülők	A tanulók száma	Osztályzatuk magyarból					Tanulmányi átlaguk				
		5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Munkás és paraszt	2 5,88%	—	—	2	—	—	—	—	2	—	—
Értelmiségi	19 55,88%	5	6	7	1	—	6	8	5	—	—
Alkalmazott	13 38,24%	—	1	8	—	4	1	5	3	—	4

A négy irodalmi dolgozat fogalmazási átlaga: 3,86,
a magyar nyelv és irodalom átlagosztályzata: 3,26,
a tanulmányi osztályátlag: 3,66.

A fenti átlagok azt mutatják, hogy az osztály jó közepes tanulmányi átlagú, a dolgozatok fogalmazási átlaga ennél két tizeddel magasabb, a tantárgy átlaga viszont csak 3,26, vagyis négy tizeddel gyengébb a tanulmányi és hat tizeddel a fogalmazási átlageredménynél. Ez utóbbi adat nem túlságosan meglepő, hiszen minden magyar-tanár arra kényszerül, hogy a gyengébb helyesírás miatt lerontsa az osztályzatokat, ha objektíve akar értékelni, s ha kellően tiszteletben tartja a tanterv követelményeit; az is köztudott, hogy helyesírástanításunk eredménye még mindig egyik leggyengébb, legsebezhetőbb pontunk.

Ez az osztály írásos kifejezőképesség tekintetében tehát megközelíti a „jó” kategóriát. Magyar nagyváros belső területén élő szülők gyermekeiről van szó, akik négy éven át ugyanegy tanító irányításában fejlődtek, s 5–6. osztályban, két éven át ugyanannak a tanárnak kezében voltak. Így szókincsük bizonyára országos viszonylatban is a jobbak közé tartozik.

El kell még mondani bevezetőül azt is, hogy persze korántsem kiegyensúlyozott a harmincnégy tanuló szókincsé. Sőt, nagyon is nagy az inga kitérése. Ha a két — bizonyára — legszélsőségesebb kifejezőképességű tanuló munkáját szembeállítjuk, eléggé megdöbbentő képet kapunk, s egyben meggyőződhetünk, milyen sokoldalú a tanári felelősségünk, tennivalón. K. M. és T. Gy. egyik dolgozatának vizsgálata a következőket árulja el:

	K. M.	T. Gy.
igét használt	24 félét	12 félét
főnevet használt	39 „	14 „
mellékevet használt	21 „	1 „
határozószót használt	13 „	8 „
névmást használt	5 „	egyet sem
jelzős szerkezetet használt	14-et	1-et.

K. M. dolgozata 122-féle összesen 168 szóból állott, T. Gy.-é 44 féle összesen 54 szóból. Az óriási minőségi eltérés elsősorban a terjedelem 3:1-es viszonyából adódik, ami viszont T. Gy. gondolatszegénységére is vall. (T. Gy. a tanév végén magyarból javítóvizsgára bukkott. K. M. magyar nyelv és irodalomból közepes osztályzatot kapott jeles fogalmazóképesége ellenére, ugyanis máskülönben hanyag, lusta tanuló.)

3. Vizsgálat tárgyává tettük a tanév folyamán készített négy iskolai dolgozatot, valamint a munkafüzetükben található fogalmazványaikból még tizenhármat. Ezek műfaji megoszlása a következő: reprodukáló elbeszélés 2, önálló elbeszélés 2, tájleírás 3, levél 2, jellemzés 2, tárgyleírás 1, vázlatkészítés 3, elbeszélő levél 2. Összesen tehát tanulónként 17 írás képezte vizsgálatunk tárgyát.

Mindezekben a tanulói munkákban talált minőségjelzős szintagmákat összegyűjtöttük. (A betűrendbe szedett szóanyag közlésétől itt most el kell tekintenünk.)

Az alábbiakban néhány szempont szem előtt tartásával vegyük bonckés alá a csaknem kétezer címszavas anyagot.

3.1. Érdekes lehet megfigyelni, melyek azok a jelzők, amelyek a leggyakrabban ismétlődnek a tizenegy éves gyermekcsoport írásos aktív szókincsében. Ezekre bukkanunk: *nagy* 89, *egyik* 60, *szép* 49, *kis* 44, *jó* 32, *minden* 26, *másik* 22, *gyönyörű* 22, *magas* 20, *batalmas* 18, *különböző* 17, *vidám* 15, *olyan* 13, *hosszú* 12, *nehéz* 11, *piros* 11, *török* 11, *új* 11, *utolsó* 11, *fekete* 10, *fiatal* 10, *régi* 10, *rossz* 10, *erős* 9, *gonosz* 8, *izgalmas* 8, *kedves* 8, *meleg* 8, *milyen* 8, *szomszéd* 8, *boldog* 7, *falu* 7, *német* 7, *sötét* 7, *szomszédos* 7, *többi* 7, *zöld* 7, *érdekes* 6, *finom* 6, *gyors* 6, *igazi* 6, *következő* 6, *más* 6, *nyári* 6, *sűrű* 6, *vörös* 6, *édes* 5, *furcsa* 5, *kisebb* 5, *modern* 5, *óriási* 5, *öreg* 5, *saját* 5, *szomorú* 5, *tarka* 5, *téli* 5.

3.2. Vizsgáljuk meg most azokat a jelzőket, amelyek sok jelzett szóval alkottak szerkezetet! Egyik ilyen szó a *gyönyörű*. *Gyönyörű* a *csalogány*, *ház*, *hegy*, *kép*, *mese*, *nagyváros*, *palota*, *síkság*, *virág*, *táj*, *templomsátor*, *vízesés*, *tó*, *bérlház*, *város*, de *gyönyörű* a *vidék*, a *nyári reggel*, sőt az *élmény*, *kilátás*, *látvány* és *történet* is. — *Batalmas* jelzővel illeték ezeket a szavakat: *áruház*, *csörlődaru*, *erdő*, *fa*, *fűrt*, *gép*, *gerenda*, *hegy*, *konyhaszekrény*, *lépcsősor*, *papírtekercs*, *park*, *présgép*, *puttony*, *szökeőkt*, *szörnyeteg*, *zaj*. — A *nagy* jelzett szavai a következők: *ablak* 3, *akaraterő*, *asztal*, *bérlház*, *betegség*, *boldogság*, *bolondság*, *búbánat*, *csapat*, *csatazaj*, *csodálkozás*, *csomag*, *darab* (*hús*), *dübbörgés*, *építkezés*, *épület* 4, *ember*, *emelődaru*, *erdő*, *erőfeszítés*, (és *nehéz*) *gomb*, (és *szép*) *dombok*, (és *világos*) *ablak*, *fa*, *fájdalom*, *fegyelemtartás*, *félelem*, *fenyőerdő*, *figyelem*, *fogadtatás*, *golyó*, *gyár*, *gyümölcsfa*, *hang*, *hangzavar*, *harc* 3, *harcos*, (*hat és tíz év körüli*) *gyermek*, *ház*, *hegy*, *helyiség* 2, *hőstett* 2, *hullám*, *hűtőszekrény*, *injekció*, *kancsó*, *katonaöv* (*övezet!*), *kert*, *készülődés*, *király*, *kiterjedés*, *konyhaszekrény*, *kupa* 2, *láda*, *lárma*, *lárma és sikongás*, *láz* 2, *lelkiismeretesség*, *meleg*, *mező*, *moraj*, *munka* 3, *munkálat*, *ordítás*, *öröm*, *papír*, *park*, *puszta*, *riadalom*, *robaj* 4, *ruhaanyag*, *sereg*, *sikoltás*, *sírás*, *sürgés-forgás*, (*szál*) *legény*, *szeretet* 2, *szoba*, *szükség*, (*tágas*) *udvar*, *tarkabarká*, *tekintély*, *terület*, *tett*, *tisztelet* 2, *úr* 2, *vihar*, *zaj* 3, *zenebona*, *zsibongás*. (A számok itt is és mindenütt az előfordulást jelzik.)

3.3. Legtöbbször a következő szerkezetek fordulnak elő: *egyik nap* 33, *feneketlen tó* 29, *kis Csalogány* 26, *örsi-óra* 19, *gyönyörű táj* 9, *miféle-gomb* 9, *minden ember* 9, *öreg néni* 9, *egyik ház* 8, *Kuckó király* 8, *egri vár* 7, *jó tulajdonság* 7, *német katona* 7, *nyári nap* 7, *bujdosó honvédtiszt* 6, *bujdosó tiszt* 6, *egyik barát* 6, *egyik éjjel* 6, *egyik társ* 6, (*katonákkal*) *megrakott vár* 6, *kis zacskó* 6, *litván falu* 6, *minden férfi* 6, *cementkeverő gép* 5, *drága fiú* 5, *édes fiam* 5, *egyik katona* 5, *egyik gyár* 5, *finom ebéd* 5, *haldokló asszony* 5, *kis falu* 5, *ostromlott város* 5, *örsi foglalkozás* 5, *pesti utca* 5, *társadalmi munka* 5, *új ház* 5.

3.4. Főnévi jelzők:

a) a jelző népnév: *cseh bajnok*, *litván ember*, *litván falu*, *magyar nép*, *magyar rab*, *magyar tiszt*, *matyó viselet*, *német elnyomás*, *német fasiszták*, *német gép*, *német katona*, *német megszálló*, *német pilóta*, *német pusztítás*, *orosz falu*, *török ágyú*, *tö-*

rök csapat, török fogoly, török janicsár, török nő, török tábor, török támadás, török temető, török templom;

b) a jelző egyéb főnév: *cseresznye befőtt, doktor bácsi, doktor néni, ezüst minta, fűzfa erdő, gimnazista egyenruha, kommunista ember, kommunista szövetség, partizán sereg, pogány dal, pogány ének, rab pap, rongy paraszt, turista út, vasbeton alap.*

3.5. Rendkívül sok az olyan szerkezet, amelynek jelzője melléknévi igenév.

a) Folyamatos történést kifejező melléknévi igenév: *bujdosó honvédtiszt 6, bujdosó tiszt 6, haldokló asszony 5, alvó őr 4, hadakozó kedv 4, hancúrozó gyerek 4, csillogó hab 3, csillogó víztükör 3, fásasztó munka, lengő teher 3, malterkeverő gép 3, épülő ház 2, felfedező út 2, következő nap 2, siránkozó hang 2, tűzű nap 2, visszatérő néni 2, aggódó anya, alvó anya, aranyló sugár, áruló pénz, bámuló nagyanyó, benyíló szoba, betolakodó fasiszták, biztató jel, boldogító szó, bólogató gyümölcsfa, bujdosó honvéd, csillámló hab, csillámló kard, dobogó szív, dolgozó család, dorgáló szó, dörmögő férfihang, dübörgő léptek, dübörgő óriás, dühöngő állat, düledező építmény, égő fa, élő hős, elutazó Márton, épülő híd, épülő gyár, érő búza, fájdó szív, földkotró gép, frissítő ital, gyönyörködtető fürdő, hajladozó fa, hajmeresztő dolog, háborzoló hang, hátralevő idő, hazatérő Márton, hazaérkező Márton, hazavezető út, házépítő munkás, hódító német, horkoló hang, hömpölygő víz, hullámozó tükör, hullámozó víztükör, ijesztő alak, jövő nyár, kanyargó Duna, kanyargó lépcső, következő szoba, következő történet, következő szüret, közeledő ember, lázongó tömeg, lengő fal, lógó lámpa, marós anyag, mozgó alak, múlt öröm, ordító ember, ordító fájdalom, örülő legény, perzselő nap, ráeső rész, ragadozó állat, ragyogó hold, remegő kéz, sárguló szőlőtőke, sétáló lakos, sétáló-legény; síró-beteg, síró nő, sóderkeverő ember, szerető édesapa, sziszegő kígyó, szorgoskodó ember, szorongó érzés, tájékozódó képesség, távozó fiú, terelő út, törekvő vitéz, túlkölköző kocsi, tündöklő nap, tündöklő ezüst szalag, ugráló szöcske, úszó farönk, ünneplő ember, vándorló nagyurak, vágató lovas, várakozó teherautó, villogó szempár, virágzó falu, virágzó-rügyező fa, visszatérő anyóka, ziháló mell, zöldellő fa, zúgó tömeg, zsvajgó tömeg, zsvajgó lányok.*

b) Befejezett történésszerű melléknévi igenév: *ostromlott város 5, megvadult bika 3, színlelt almalopás 3, lebontott ház 2, agyafűrt játéka, ajándékozott kendő, becsapott fasiszták, beépített fal, beépített konyhabútor, beépített szekrény, befagyott Tisza, bőszült bika, döglött állat, döglött farkas, dühödő állat, elcsüggedt nép, elfehéřült arc, elfoglalt vár, elhanyagolt ház, elmaradt felhő, elszabadult bika, eltévedt golyó, eszeveszett alakzat, felépült iskola, felnőtt ember, felnőtt férfi, festett tál, főzött kukorica, gondozott park, ígért vár, izzadt arc, izzadt férfi, jóismert dallam, kapott pénz, kiásott föld, kidülledt szem, kihagyott bot, kijelölt ház, kinyújtott fa, kipirosodott férfi, kisírt szem, kivágott fatörök, kivirult arc, kopott szatyor, körülzárt háztömb, körülzárt hely, lebontott téglák, lerombolt, kiégett épület, leszedett szőlő, leszüretelt szőlő, letarolt gabonaföld, letört kukorica, lezárt tér, lezárt város, meglepett bika, megrakott vár, megriadt őz, megszabott jel, megszokott hang, megtámaszkodott férfi, megtébolyodott vőlegény, múlt hét, ottmaradt kisfiú, összerakott fa, rémült ember, rémült sikoltás, sápadt arc, szeretett vadászkutya, színlelt almatolvaj, színlelt lopás, szökő katonák, tagbaszakadt legény, törött téglák, úgynevezett központ, űzött vad.*

c) Beálló történést kifejező melléknévi igeneves jelzőt nem találtunk.

3.6. A minőség legmagasabb mértékét a következő jelzőkkel fejezték ki a tanulók: *legjobb 4, legkedvesebb 3, legkisebb 3, legközelebbi 3, legszebb 3, legmagasabb 2, legnagyobb 2, legbátrabb, legbolondabb, legbolondosabb, legdrágább, legfontosabb, leggyengébb, legjobbak, legkorszerűbb, legmeredekebb, legokosabb, legrovidebb, legsikerültebb, legveszélyesebb.*

3.7. Halmazott jelzőket igen sűrűn használtak:

a) Mellékrendelő jelzős szerkezetek: *izgalmas, érdekes történet 3; alacsony, sovány ember; alacsony, vörös hajú, izzadt fejű ember; barátságos, igen könnyű, egyszerű öltözetű nő; barna hajú, egyszerűen öltöző nő; bátor, barátságos, hős pilóta; bátor, becsületes ember; csöndes, rendes fiú; csúnya, rozoga kis emeletes viskó; együgyű és buta testvér; elég sűrű és sötét folyadék; érdekes és izgalmas esemény; erős akaratú, nem ijedős hős; erős és becsületes ember; fehér, vetett ág; fekete, régi, sokat használt gáz-tűzhely; festett, öblös tál; fizikai, kémiai, mértani eszközök; forró, fülledt nyári délután; fősvény és kevély, zsugori, gonosz ember; fütyülő, viccelődő munkás; helyes és egyforma nővérek; hideg, téli, havas délután; hosszú, hét hetes raboskodás; hosszú és széles gyümölcsöskert; írástudatlan, szegény árva gyerek; izgalmas és érdekes kaland; izmos, magas, barna legény; jó és izgalmas játék; jó és rossz gondolat; jó vagy rossz megjegyzés; jobb és bal oldal; jóságos, értem aggódó arc; kedves, barátságos júlke; kedves és szép helyiség; kedves, mosolygós, nyugodt arc; lágy, sima sugár; lázongó és zavaros napok; lerombolt, kiégett épület; magas, bajúsos, barna hajú ember; magas, barna alak; magas, barna hajú, izmos karú ember; magas, egyenes fa; magas, szikár, széles vállú és erős fiatalember; magas és modern ház; magas, sovány alak; magas, sötét alak; magas, sudár alak; magas, szikár ember; magas, szürke épület; magas termetű, nagyon izmos és vállas parasztleány; magas termetű, szőke hajú asszony; meleg, békés világosság; meleg, fénnel teli otthon; nagy és nehéz gomb; nagy és szép dombok; nagy és világos ablak; nagy, tágas udvar; nagyon kedves és szép falucska; nálam erősebb és bátrabb fiú; nyolc ágyas, fehérre meszelt falú kórterem; okos, fekete szem; penészes falú, vizes, egészségtelen lakás; rongy, alávaló paraszt; sok szép és értékes must; sovány, vézna kislány; sötét, félelmetesen hatalmas torok; sudár, barna törzs; szebb, modernebb ház; szerencsés és szomorú dolog; szerény viselkedésű, közepes termetű, zömök fiú; színes, tarka szírom; szép és hosszú kavicsos út; szép és korszerű óvoda; szép és rokonszenves város; szép és tiszta, rendes és határidőre elkészített épület; türelmetlen és izgatott állapot; újra épített, takaros ház; utolsó, bíborvörös sugár; vidám és kedves ember; vidám és kacagó ember; vidáman játszó és futkározó gyerek; világos, nagy ablak; zöld színű, nagy szemű szőlő; zömök, barna fiatalember.*

A felsoroltak között vannak két, három és négy jelzőjű szerkezetek. A halmazott jelzők többnyire kötőszó nélküliek, vesszővel tagoltak. (Alárendelt viszonyú szerkezetben egyik-másik alaptagként is előfordul.)

b) Az alárendelő jelzős szintagmák a következők:

Határozások: *egybe hordott gabona; napfényben csillogó folyó; tanulásban kiestt lemaradás; tsz-be igyekvő ember; vízbe mártott ruha; gyászruhába öltözött asszony; kezemben szorongó, himporos szárnyú lepke; napfényben csillogó folyó; olvasmányunkban szereplő, kicsiny litván falu; őrsben érvényes szabály; erdőben levő falu; Romániában levő Csonkatorony; sorban álló lányok; tóba nyúló móló; utcában játszó gyerekek; vízbe mártott ruha; — kedvemre való ötlet; kertre nyíló ablak; számomra eddig nem látott város; előre gyártott elem 2; előre eltervezett hely; földre terített tervrajz; aranyárgára beérett kukorica; arra közeledő ember; csapra vert hordó; kedvemre való ötlet; kékre festett pad; szoborra hasonló merevség; fehérre festett konyhaszekrény; fehérre festett parasztház; fehérre meszelt mennyezet; fehérre meszelt szoba; — lakatlannak látszó ház; óriásnak látszó kép; — állathoz hasonlító konyhaszekrény; mosogatáshoz használt másik vízcsap; — emberekből álló sereg; koporsóból kinőtt kápolnavirág; szemekből kiolvasható figyelem; török rabságból megszabadult fogoly; udvarból kiugró zárs; istenről szóló dal; — félig főtt hús; félig kész csatorna; félig kész ház; félig nyers*

hús 3; félig sült hús 3; — ablakon kiszűrődő fény; Baján maradt barátom; dúsan termő fák; gyáván előbújó ember; enyhén ringatózó búza; órán észlelt viselkedés; őrsi órán tanúsított viselkedés; halványan sütő hold; szépen kifaragott széke; szépen felrakott fal; szépen szóló síp; udvaron heverő gyilkos kő; különösen nehéz gombzacskó; lágyan lógó kukoricaszár; sarkon épült iskola; Tiszán vágott lék; török oldalon épülő földbástya; utcán játszadozó gyerek; vendégcsereg élén jövő fiatal pár; vidáman játszó és futkározó gyerek; vörösen izzó napkorong; nagyon boldog ember; nagyon kedves és szép falucska; nagyon jó érzés; nagyon korai idő; nagyon kényelmetlen nap; nagyon rendes gyerek; nagyon sok német; nagyon súlyos eset; nagyon szép bútorzat; nagyon szép nap; nagyon szép táj; nagyon szép kilátás; — dróttal bekerített telep; fákkal teli gyümölcsös; homokkal teli vödör; szerszámokkal teli autó; tervekkel kész építésvezető; farkasokkal hazatérő Miklós; siralmas arccal eltöltött hét; katonákkal körülvett negyed; katonákkal megrakott vár 6; kíváncsisággal vegyes izgalom; málnával megrakott bokor; malterrel teli vödör; szénával megrakott kocsi; vérrel átitatott por; vízzel telt árok; — örökké folyó csap; — ellenségtől kapott pénz 2; — kétszer robbant bomba; — minél több must; — otthon maradt gyerek; ott levő török minaret; itt élő ember; itt használt gép; itt lakó nép; itt szerzett élmény; itt töltött vidám perc; kint hancúrozó társ; jól berendezett és tiszta lakásrész; jól dolgozó munkás; jól felfűjt léggömb; jól felszerelt kocsi; jól fűtött kályha; felfelé vezető út; újonnan épített tv-adó; szemben levő bérház; szemben levő fal; szemben levő szikla; tovább folyó építkezés; újra épített takaros ház; régen látott társ; édesanyám által készített finom ebéd; falu végén élő pásztor; fű között mászkáló szarvasbogár; Böszörmény és a román határ között levő táj; Szabó-hegy felé vezető út; ajtó felett levő lámpa; exkavátor által felrakott kő; ellenség által megölt ember; ház mellett levő kert; gombokkal való cserélés; jelük alatt álló ház; kert felőli ablak; múzeum előtt levő park; nép iránt érzett szeretet; tőkéik közül kikandikáló gyereksereg; élm táruló látvány; előtünk sétáló ember; előttem húzódó gallycsomó; körülötte elhelyezkedő hegy; körülötte levő sétány; mellette levő polc; mellette levő szoba; mellette ülő nő; mellettünk levő ház; Tisza melletti hosszú sétány; benne levő zacskó; feléje tartó asszony; nálam erősebb és bátrabb fiú; fölé hajló fűzfa; fölé hajló ember; velem egykorú gyerek; velem szemben levő fal; velünk szemben levő ház; elég sötét és sűrű folyadék; kicsit szokatlán étel.

Tárgyasak: dalt fújó énekesmadár, erejét meghaladó munka, falat beborító konyhaszekrény, fát hozó fuvaros, fiát váró Toldiné, hordót fészegető vitéz, járókelőket figyelő legény, mézillatot lehelő fű, szemét vesztett nemesúr, szocializmust építő textilgyár.

Jelzősek: a) A jelző szófaja melléknév: boldog szombati nap; csokoládé-barna fejű dankasirály; csúnya vörös folt; csütörtöki őrsi óra; egyik legbecesebb ember; egykori kis Csalogány; egyszerű öltözetű nő; emeletes cserepezett ház; esti narancssárga napsütés; ezeréves földszintes ház; fehér kicsi ujjacska; fehér ruhába öltözött fa; fehér zománcos tűzhely; fekete ruhás asszony; forgalmas pesti utca 2; förtelmes büdös szag; förtelmes üvöltő ének; fürgé mozgású pirospozsgás nénike; gonosz lelkű György; gonosz pesti nép; gyors orvosi beavatkozás; gyors orvosi segítség 4; gyönyörű hegyesdombos vidék; gyönyörű nyári reggel; gyönyörű szép virág; gyönyörű tizenkét lépcsőből álló vízesés; gyönyörű vadregényes táj; hatalmas cementkeverő gép; hatalmas fekete szörnnyeteg; helyes gondolkodású ember; híres magyar művész; hosszúkak alakú konyha; hős Bornemissza Gábor; idős feketeruhás asszony; igazi szép szüret; jobb minőségű lőszer; kis bekerített rész; kis Csalogány című olvasmány; kis takaros ház; kicsi alapterületű konyha; kicsi barátságos fehér ház; kísérteties fehér fal; közepes

magatartású fiú; különböző berendezési tárgyak; különböző használati tárgyak; különböző latin szó; különböző mesterségű szerelők; különböző nagyságú edény; különböző szebbnél-szebb virág; lapos tetejű legnagyobb ház; latin szertartású pap; magas termetű paraszilegény; magas termetű, szőke hajú asszony; meleg nyári nap; meleg őszi vasárnap; milyen nagy kockázat; milyen nagy veszedelem; milyen szép ország; modern emeletes kórház; nagy tágas udvar; a nándorfehérvári csata emlékére emelt lovasszobor; nehéz fizikai munka; nehéz vasbeton gerenda; nem kis kiterjedésű erdő; nyári színeket pompázó erdei csend; ócska földszintes ház; országos hírű tudós; őrsi órán tanúsított viselkedés; pesti utcán sétáló férfiak és nők; piros cserepes ház; piros felvonulási épület; piros kis épület; piros színű fűrt; piros tetejű kicsi házacska; reggeli boldog madárcsicsergés; régi díszített ház; régi egészségtelen lakás; régi fekete gáztűzhely; régi kócsagos szökökút; régi leégett falu; réti farkasokkal való verekedés; rettentő unalmas óra; rossz állapotban levő ház; rossz hírű magyarok; sárga színű csap; siralmas arccal elöltött ház; sokféle színű virág; szegény együgyű Heribald; széles ablakú nádfedeles ház; szerény viselkedésű, közepes termetű, zömök fiú; színes fürdőruhás ember; szorgos kezű dolgozó; szorgos kezű paraszt; szorgos kezű ember; szép dús zöldellő ág; szép és hosszú kavicsos út; szép hegyes út; szép kényelmes pad; szép kis téglaház; szép nagy ablak; szép nagy erdő; szép nagy fűrt; szép napos idő; szép napsütéses reggel; szép napsütéses nap; szép piros kalap; szép rendezett falu; szép selymes fű; szép tarka lepke; szép tiszta, rendes és határidőre elkészített épület; szép új iskola; szőke hajú vékony kislány; szükséges kézi szerszám; tágas tetőteraszos ház; tanulságos szép séta; tarka szárnyú lepke; tarka szárnyú pillangó; tavalyi terméshől csinált bor; téli hétfői nap; újabb adag áru; üdezöld bársonyos nap; üdezöld színű hatalmas fenyőerdő; verőfényes őszi vasárnap; veszedelmes tüzes kerék; vidám hangú fülemile; vidám kacagó ember; vidám természetű, játékos fiú; virágos réttel övezett ház; zord őszi reggel; zöld színű, nagy szemű szőlő. (Meg kell jegyeznünk, hogy egyes szerkezetekből hiányzik a vessző, ezek tulajdonképpen mellérendeltek. Ilyenek: pl.: régi kócsagos szökökút, vidám kacagó ember, idős feketeruhás asszony, gyönyörű tizenkét lépcsőből álló vízesés, szép tiszta romos és határidőre elkészített épület. Ezeket mellérendelteknek érezzük, hiszen nyilván nem a kócsagos régi, hanem a szökökút, nem a kacagó vidám, hanem az ember, nem a feketeruhás idős, hanem az asszony stb. A szöveghűség kedvéért kerültek így ide.)

b) A jelző szófaja folyamatos történetet kifejező melléknévi igenév: bódító illatú virág; közeledő királyi katona; épülő új városrész; forró nyári délután; tündöklő ezüst szalag; világító fényű hold.

c) Befejezett történetet kifejező melléknévi igenév: elhagyatott mezei kert; elmaradt kicsi felhő; felfegyverzett német katona; feltűrt gallérú férfi; izzadt fejű férfi; kopott kabátú fiatalember; nyugodt vízű Tisza.

d) Tulajdonfőnév: Badacsony nevezetű hegy; Gavrik nevezetű barát; Balsova nevű falu; Ságvári Endre utcai építkezés.

e) Köznév: görög stílusban épült ház; háromszög alakú dárda; ház alakú valami; latin szertartású pap; piramis alakú szökökút; török oldalon épülő földbástya.

f) Névmas: minden épkézláb férfi; minden felnőtt férfi; minden kis nesz; minden kis zörej; olyan mély árok; olyan szerencsés helyzet; olyan nagy eső.

g) Számnév: negyvenegy fokos láz; negyvenkét fokos láz; három hónapi mulasztás; két-három méteres gödör; tíz év körüli fiú; harminc év körüli férfi; három hónapi mulasztás; nyolc ágyas, fehérre meszelt falú kórterem; ötven körüli házaspár; tizen-nyolc tantermes iskola; sok érdekes játék; sok feliratú autó; sok jó tulajdonság; sok

moszkvai utca; sok szép emberi vonás; sok szép és értékes mese; sok szorgalmas ember; kevés rossz tulajdonság; számtalan kis zacskó.

3.8. Valamint köznyelvünkben, éppúgy e korcsoport írásos nyelvében is találhatók olyan jelzők, amelyek költői melléknévi metaforák, ill. metonimiák. Az általunk gyűjtött szerkezetek közül ilyenek: *agyafűrt játék, áruló pénz, bánatos vonó, bólogató gyümölcsfa, büszke virág, édesen szundító nagyúr, égő fa* (piros a virágja vagy levele), *eszeveszett alakzat, fülsiketítő rikoltás, gyilkos malomkő, gyilkos név, hajladozó fa, hajmeresztő dolog, halálba vezető út, hamvas fűrt, határtalan öröm, hátborzogató látvány, hátborzoló hang, hideg megfontolás, játékos természet, jeges félelem, jótekonyság, katonás rend, kísérteties fehér fal, lázas gondolat, lágy, sima sugár, lázasabb idő, megtáltosodott férfi, meleg, békés világosság, ordító fájdalom, öreg bükkfaajtó, pironogó szó, rémült sikoltás, szemfüles barát, szenvedélyes gomb, szomorú juharfa, szürkés zuhatag, zord rengeteg.*

3.9. Természetesen akad a fogalmazványokban néhány olyan jelző is, amelyeket elhasználtak, sztereotípoknak érzünk. Ilyenek: *bódító illatú virág, vadregényes táj, kínos gyötrelme, pajkos napsugár, víg kacaj*. A tények ismeretében hozzá kell tennünk a következőket. Az a körülmény, hogy ezek a felnőttek szemében sokszor üres szóvirágok, nem jelenti egyúttal és természetesen az is, hogy ezeket a tizenegy éves gyermek is elhasználta volna. Olvasta vagy hallotta a *pajkos napsugár* kifejezést vagy a *víg kacajt*, de ezek elcsépeltségét nem érzékeli. Neki új ez. Inkább talán a gyűjteményünkben található sok *szép* és *nagy* jelzőjú szerkezet érezhető néha funkciótlanok, s így ezekre inkább ráillik, hogy sztereotípek.

3.10. Szeretnénk bizonyos tekintetben nyomon követni a szókincs gyarapodásának útját, forrásait is. A közel kétezer szerkezet közül sok ebben az esztendőben került bele a tanulók aktív szókincsébe. Ezek egy része szó szerint, más része bizonyos módosulásokkal rögződött a tanulók tudatában. Némelyiket akkor írta le a tanuló, annál a témánál, amelyiket az írásmű alapján adtunk fel házi feladatul. Másikat egészen más témánál alkalmazta.

A Kádár Kata című népballada nyomán készített párbeszédben huszonkilencszer (!) szerepel a *feneketlen tó*. Van, aki *koporsóból kinőtt kápolnavirágról* beszél.

A szomszéd király, szomszédos fejedelem, szép fiatal király, kíméletlen király, tüzes villám a Csörsz árka népmonda hatásáról árulkodik. *A legokosabb bolond, a legbolondabb okos, a szemét vesztett nemesúr, szeretett vadászkutya, sziszegő kígyó* pedig a Beckó várából kerülhetett bele a szókészletbe ebben a formájában.

A magyarok Szentgallenben című 1. dolgozatból valók az alábbiak: *barbár magyarok, barbár pusztítás, borral megtelt hordó, csapra vert hordó, hordót feszegető vitéz, egyházi dal, latin szertartású dal, fogoly pap, papi hadifogoly, szegény együgyű Heribald, együgyű barát, szemfüles barát.*

A Toldira emlékeztetnek ezek: *vad bika, bőszi bika, vad üvöltés, dühödő állat, réti farkas, cseh bajnok, udvaron heverő gyilkos kő, vállas parasztfiú, gonosz György, gonosz lelkű György, meglepett bika.*

Az Egri csillagok tematikájához kapcsolódók: *török rabságból megszabadult fogoly, török temető, török oldalon épülő földbástya, török ágyú, török janicsár, törökverő vitéz, veszedelmes tüzes kerék, történelmi regény, egri vár.*

A bujdosó honvédtiszt, bujdosó katona, bujdosó tiszt, ellenségtől kapott pénz, minden épkézláb férfi, Tiszán vágott lék a Kuckó király című Móra-novella nélkül aligha lett volna olvasható a fogalmazványokban.

A gombok című Katajev-regényrészletre utalnak ezek: üzleti ügy, súlyos zacskó, számtalan kis zacskó, újabb adag „árú”, különösen nehéz gombzacskó, kócsagos szökőkút, rozsdás vaskócsag.

Cvirka A kis csalogányának köszönhető az alábbiak: becsapott fasiszták, betolakodó fasiszták, dalt fújó énekesmadár, litván falu, litván ember, egykori kis Csalogány, hódító német, szépen szóló síp.

A színlelt almalopás, színlelt almatolvaj, a visszatérő anyóka a Timur és csapátára emlékeztet.

*

A szegedi iskola harmincnégy tizenegy éves tanulója a megvizsgált tizenhét írásbeli munkájában 1877 féle minőségjelzőt használt összesen 2404 alkalommal. Gazdagnak tartjuk ezt a gyűjteményt. Mennyisége, minősége akkor lesz pontosabban értékelhető, ha összehasonlíthatjuk egy ugyane korcsoportbeli falusi, illetőleg osztatlan tanyai általános iskola tanulóinak hasonló munkáival.

ОБОРОТЫ КАЧЕСТВЕННЫХ ОПРЕДЕЛЕНИЙ ПО ПИСЬМЕННОМУ ЗАПАСУ СЛОВ У УЧЕНИКОВ 11-ЛЕТНЕГО ВОЗРАСТА

Л. Шомфай

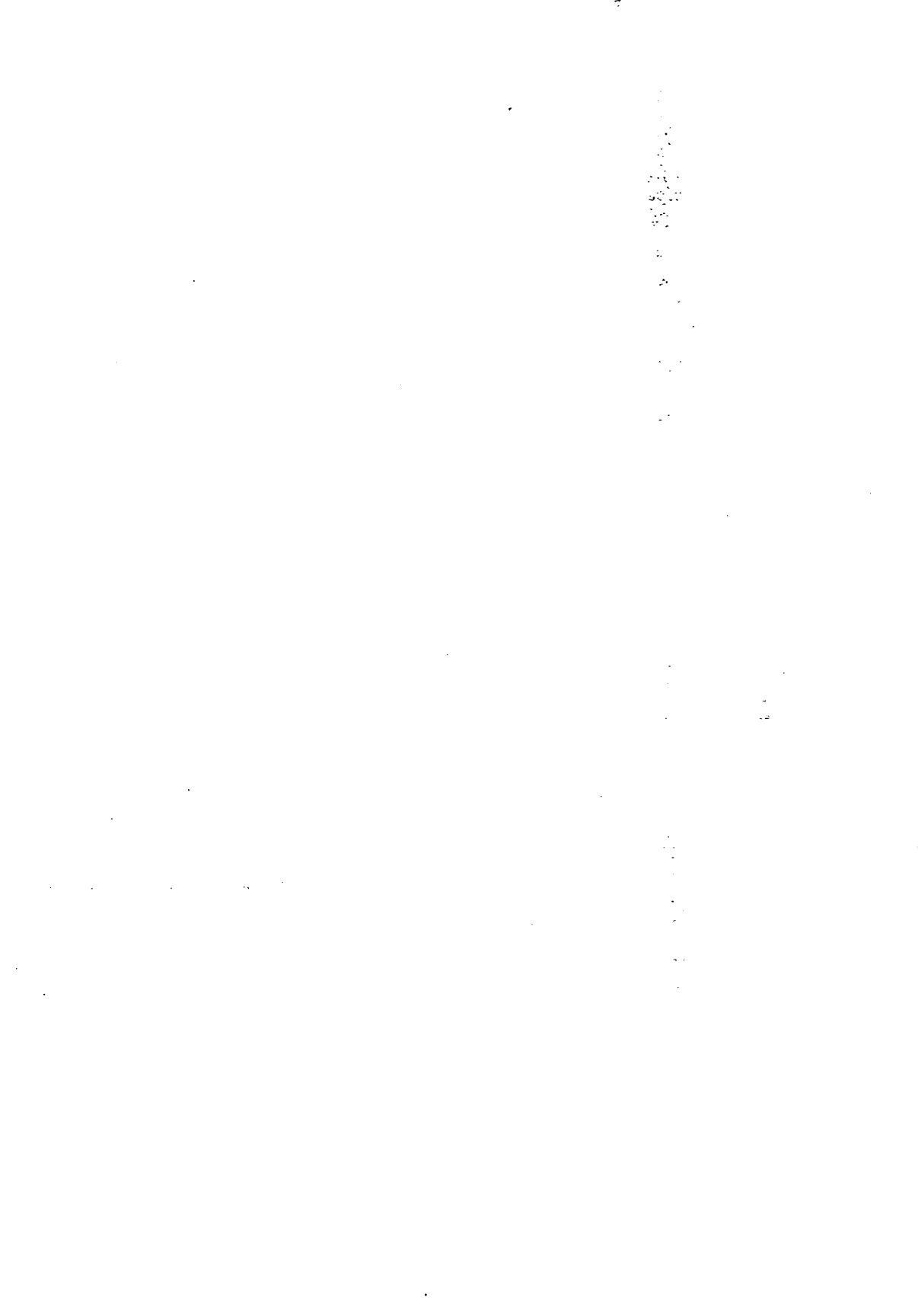
Для цели развития устных и письменных выразительных способностей автору необходимо было бы знать, что в данном возрасте у детей каким запасом слов они обладают. Без этого почти невозможно планомерно развивать запас слов. В настоящее время нет таких машин в нашем распоряжении, с помощью которых представилась бы возможность измерить запас слов учеников. Работа автора в данном случае состоялась в том, что по активному, письменному запасу слов группы учеников 11-летнего возраста он подобрал обороты качественных определений, установил определённый порядок, расставил их по алфавиту, вслед за этим автор разбирал с разных аспектов приблизительно две тысячи разных оборотов определений. При осмотре автор исследовал например, какие качественные определения употребляются чаще всего; что определение само по себе какую часть речи представляет, прилагательное, причастие или существительное. Особому осмотру автора послужили разные виды сочинённых и однородных подчинённых определений. Автор изыскал находящиеся в сочинениях детей поэтические метафоры, а также стереотипные выражения.

ADJEKTIVISCHE ATTRIBUTKONSTRUKTIONEN AUS DEM SCHRIFTLICHEN WORTSCHATZ VON ELFJÄHRIGEN

Von

L. Somfai

Nach Verfassers Meinung könnte die Entwicklung der mündlichen und schriftlichen Ausdrucksfähigkeit der Schüler durch eine eingehendere Kenntnis ihres Wortschatzes stark gefördert werden. Er möchte mit seinen Untersuchungen hierzu einiges beitragen. Deshalb wurde der aktive Sprachschatz einer Altersgruppe von Elfjährigen untersucht, etwa 2000 adjektivische Attributkonstruktionen ausgeschrieben und von einigen Gesichtspunkten einer Untersuchung unterworfen. Nach Anführung einiger hundert Konstruktionen als Beispielen werden die am häufigsten vorkommenden Konstruktionen, die in Verbindung mit den meisten Attributen auftretende Nomina, die am häufigsten gebrauchten Attribute, nominale Attribute, partizipiale Attribute der präsentischen und der perfektiven Form, beordnende und unterordnende attributive Gefüge, sogenannte dichterische Epitheta und die stereotypen Attribute hervorgehoben. Schliesslich wird denjenigen Konstruktionen nachgegangen, die aus den in dem laufenden Schuljahre gelernten literarischen Werken in den Sprachschatz der Schüler gelangten.

„... A MINDENSÉGGEL MÉRD MAGAD!”

József Attila „Nem én kiáltok” c. versének irodalomesztétikai elemzése

Írta: VAJDA LÁSZLÓ

Nem én kiáltok, a föld dübörög,
vigyázz, vigyázz, mert megőrült a sátán,
lapulj a források tiszta fenekére,
simulj az üveglapba,
rejtőzz a gyémántok fénye mögé,
kövek alatt a bogarak közé,
ó, rejtsd el magad a frissen sült kenyérben,
te szegény, szegény.
Friss záporokkal szivárogi a földbe —
hiába fűröszöd ön-magadban,
csak másban moshatod meg arcodat.
Légy egy fűszálon a pici él
s nagyobb leszel a világ tengelyénél.
Ó, gépek, madarak, lombok, csillagok!
Meddő anyánk gyerekért könyörög.
Barátom, drága, szerelmes barátom,
akár borzalmas, akár nagyszerű,
nem én kiáltok, a föld dübörög.

Felejtkezzünk meg arról a közismert elemzési receptről, mely váltig azt ajánlja, hogy legelsőbbet is az eszmeiséget állapítsuk meg, mert mindenfajta műalkotásnak ez az éltető eleme.

A lírai költeményből ugyanis — ha csak nem a gondolati vagy akarati líra körébe tartozik — vajmi nehéz egy mestervágással kihasítani, s még ha odatartozik is, akkor sem iskolás meghatározása a legsürgősebb teendőnk, hanem a vers keltette hangulat tudatosítása, mert a líra — tehát a gondolati és akarati líra is — par excellence érzelm-kifejezés. Ezzel korántsem azt mondtam ki, hogy az érzelem hullámai nem sodorhatnak gondolatokat vagy akaratokat, hanem mindössze annyit, hogy a gondolati és akarati elemek csakis akkor készíthetnek elmélkedésre és noszogathatnak tetre, ha át meg áthatja őket az érzelem.

Mily hangulat lesz úrrá rajtunk, ha elolvastuk a *Nem én kiáltok*-ot?

Megdöbbenünk. Mert a költő valami természeti kataklizma okozta rémületben szakítja, tépi ki magából a szavakat, mely kéllehetetlen végzetként súlyosodik mindenkre, s már pusztán emiatt is kozmikus arányú. Kiáltását túlharsogja ennek robaja, a föld dübörgése, de közelebbit nem tudhatni meg róla. Azzal sem, hogy József Attila a megőrült sátán lába dobogását hallja ki a föld dübörgéséből — így csak a természeti kataklizma méreteit tágította még kozmikusabbá: tobzódik az Ősgonoszság, mint a világegyetem egyik fönntartója, és rémületét tette még indokoltabbá: van-e ember, kinek ne szállna az inába a bátorsága ilyenkor? Az első sor kiváltotta döbbenetet a második sor csak fokozza, s fokozzák a harmadiktól nyolcadikig terjedő sorok is:

az író gyors egymásutánban kilökött kiáltásai, szinte eszelősnek tetsző tanácsai. Mert ugyan hogy lapulhatna az ember a források tiszta fenekére, hogy simulhatna az üveg-
lapba, hogy rejtőzhetne a gyémántok fénye mögé, hogy a bogarak közé, hogy a frissen sült kenyérbe — menedékre sehol sem találna, mindenütt észrevenné. Megháborodott — gondoljuk —, aki ily módon akar segíteni a bajba jutottnak; azt az igazságot, amire a népi bölcsesség már régen rájött, hogy ti. ha nagy a veszély, belebúj^{nánk} akár a fűrűlyukba is, most zavarodottságában úgy értelmezi, hogyha kell, belebúj^{hatunk} a fűrűlyukba is. De hát — nem férünk bele. Megháborodott, s hogy ez a kataklizma így hatott rá, döbbenetünk tetőfokát éri el. A kilencztől tizenharmadikig tartó sorok csitítanak: felvillan a remény, hogy mégis van menekvés. A tizennegyedik sor a „nagy mindent” aposztrofálja, melybe jellemző módon nemcsak a madarak, lombok, csillagok, hanem a gépek is beletartoznak, mintegy felfoháskodás a pillanatnyi megkönnyebbülés után. Oltalomért esengő felfoháskodás. A tizenötödiktől tizennyolcadikig terjedő sorokat olvasva megint döbbenet lesz úrrá rajtunk, mert ismét halljuk a föld dübörgését, de most mintha meddő anyánk könyörgését görgetné — a gyerekért. Ebbe a hangulatba az a kép ránt bele, melyet a költemény tár elénk.

Kép? Tanultuk ugyan, hogy a művészi alkotás képsorozatban „mutatja meg” a belerejtett társadalmi törvényszerűséget, a tudományos mű viszont fogalmi rendszerrel „bizonyítja be” — ebben különbözik egymástól művészet és tudomány! —, miből az következne, hogy a kép egyaránt jellemzője mind az epikai, mind a drámai, mind a lírai daraboknak, mégis a szakemberek kissé zavarban vannak, ha a lírai képről faggatjuk őket, amelyik bizony eléggé elűt az epikai vagy drámai képtől. S tévováságunk érthető. Az epikai meg drámai kép egykönnyen odavetítődik képzeletünk fehér vásznára, mert a hős és sorsa szinte érzékelhető; elsősorban konkrét, külső mivoltában, azaz szociális vonatkozásában megformált. S a hősök és sorsok egymáshoz való viszonyából bontakozik ki az a bizonyos társadalmi törvényszerűség. A lírai kép sem mond le a hős és sorsa ábrázolásáról, de a hős itt mindig maga a költő, sorsa pedig pillanatnyi magatartása, minek kifejezése kedvéért íródott a vers. Igen ám, de ez a költőt s magatartását elsősorban absztrakt, belső mivoltában, azaz pszichés vetületében ábrázolja, s így képzeletünk számára felfoghatatlan lenne, ha csak alkotója a nyelv varázslatával nem bővítené az intimitást externitássá, hogy a kép annyira-
amennyire mégis szinte érzékelhetővé váljék. S a költő magatartásában, abban, ahogy az őt ért hatásokra reagál, lepleződik le a már említett társadalmi törvényszerűség. Ez az egyelőre még egyéni elgondolás, azt hiszem segít azon a bajon, hogy a marxista esztétika egyik legalapvetőbb elvének — a műalkotás: képsorozat — érvényét gyakorlatilag vagy egyáltalán nem vagy csak félszeg módon szoktuk igazolni a líra körében. Ha a lírikus a nyelvvel űzött „szemfényvesztés” segítségével „teszti meg” a külsőben a belsőt, ezt egyedül a belsőt a külsővel egybefűző asszociációs kapcsolatok révén éri el, melyek alkalmasak arra, hogy felfedjék az analógiát e két lét között, — mert poétás szemmel nézve a dolgot sincs összetartozásuknak az analógiánál mélyebb „jogalapja”.

Innen van az, hogy a lírai kép szükségszerűen mást jelent, mint amit mutat, ezért üt el az epikai és drámai képtől, melyek mindig azt jelentik, amit mutatnak, s így a képzeletben való érzékelhetőségi fokuk magasabb. Arany János gondolati lírájának egyik gyöngyszeme a *Dante*. A *Divina comoedia* ihletében fogant magasztos gondolatok hömpölyögnek az áhítat érzelmének hullámain a költeményben, de úgy, hogy mind a gondolatokat, mind az érzelmeket, a belső világot bizonyos fokig érzékelhetővé „anyagiasítja” a külső világ. A költő valamiféle víznek a mélységei fölött áll, melynek felszíne *sima* volt, de *sötét*, mint *árnyék*, a belehullott *rózsalevelet* alig

mozzantá meg, mert mint rengéskor a föld, csak alig hullámlék. A víz acél tiszta tükre híven verte vissza a külső világot, s őt is, az embert, de örvényeibe nem hatott le a szem. Mérné mélységét a mérőónnal, de az mint könnyű pehelyszál, fönnakad, a víz feneketlen mélységére csak abból következtethetni, hogy örvénye vonzza a lelket. Ezt lehetetlen nem elképzelni, de ugyanakkor, mikor elképzeljük, tudjuk azt is, hogy nem szabad késpénznek venni, mert hiszen az a víz voltaképpen a „szellem tengere”, mely valóban, mint a tükör sima lapja visszaveri a képét mindannak, ami belekerül a tudat fókuszába, s melynek tudat alatti legmélyére valóban még ma sem sikerült leeresztenünk az értelem mérőónját. Íme, a szavakkal való játék délibábozza csupán elénk a képet, s e szavakkal való játék következtében jelent a kép mást, mint amit mutat. Mutatni a külső világot mutatja ugyan, de jelenteni a belső világot jelenti. S csakis azért, mert a víz és a szellem a köztük tényleg fennálló analógia alapján asszociálódhatott a költőben, s mert költő volt, az észrevett analógiát következetesen belelátta a kép egészének minden részébe.

Hogy a megfoghatatlan absztrakt így kitapinthatóan konkrétá „lényegült át”, ezt most már valószínűleg senki sem vonja kétségbe. Különösen, ha hozzátesszük: valami furfangos dialektika érvényes itt, mert ez az átlényegülés igaz is, meg nem is. Igaz, mert a konkrétum absztrakt tartalomra vonatkoztatva meggazdagodott jegyeiben, az absztraktum viszont konkrét tartalommal telítve kiteljesedett lényegében. Nem igaz, mert a konkrétumot senki sem hajlandó absztraktumnak, s az absztraktumot konkrétumnak tekinteni. Azzal az állítással sem lehet vitába szállni, hogy az absztrakt — érzelem, gondolat, s hozzátehetjük: akarat — pszichés valóság, azt a kijelentést azonban, hogy a konkrét szociális valóság, nyugodtan megkérdőjelezheti bárki. Ezt a korántsem evidensnek tetsző megállapítást az alábbi elmefuttatás eredményeként vetettem papírra: Mind a természeti, mind a társadalmi jelenségek konkrétanak tekinthetők az absztrakt lelki jelenségekhez viszonyítva; a lírai költőnek tehát a lelki jelenségek szemléltetésére a természeti vagy társadalmi jelenségek köréből kell az éppen megfelelőket felhasználnia (analógián alapuló asszociációs kapcsolatok). Minthogy azonban a fejlődés hajnalán a társadalom is, hogy úgy mondjam „természeti” állapotban leledzik, viszont delelőjén vagy legalábbis affelé tartóban a természet is „társadalmi” színezetűvé lesz, a konkrét e két területét egyaránt szociális valóságnak kellett tekintenem. Néhány példa talán megvilágítja e még mindig dodonai homályú mondatot. Tóth Árpád „faun bokájú vad suhanc”-ként személyesíti meg áprilist, s ez a suhanc, akinek elénk idézésével átfuttatja ereinkben a halálból ébredő élet mámorát, ez a suhanc a maga szilaj hányavetiségével, garabonciáságával semmiféleképpen sem kínálkoznék képül a költőnek, ha nem társaslény volna az ember, hisz akkor nem is tudna róla. Mikor Petőfi Sándor azt írja a hazáról, hogy „szentegyház a keblem belseje, oltára képed; te állj, s ha kell, e templomot ledöntöm érted”, iránta való szereterét oly képbe öntötte bele, mely a munka termékeit sorjáztatja föl, miket kétségtelenül társaslény mivoltában állított elő az ember. Csokonai Vitéz Mihály szerelmi bánatát azért fejezhette ki e képben: „kiáltozom fűnek, fának, kedves nevét itt Lillának, ő pedig ül más ölébe, s nem is jutok tán eszébe”, mert a fűt meg fát társaslény mivoltunkban ruháztuk föl azzal a tulajdonsággal — a szentimentalizmus idején —, hogy megértő részvétet tanúsít az emberi fájdalom iránt, s a holddal is ezért keveredtek akkor bensőséges barátságba a költők.

A lírai kép tehát a „pszichés” tartalmat mindig „szociális” formába önti, s ha ehhez hozzáfűzzük, amit már megállapítottunk, hogy ti. azt a sokat emlegetett társadalmi törvényszerűséget festőjének magatartásából fejthetjük ki, akkor szükségszerűnek kell tartanunk azt, hogy a szociologikum ebben mindig a pszichikum-síkján jelentkezik.

Ritkán hallani a lírai képről, mert esztétikai gondolkodásunkat jobban érdekelte az epikai és drámai kép, s így az hamupipőke sorsra jutott. De nem lehet nem beszélni a lírai képről, mert abból árad felénk a költemény legleleke, az érzelmi állásfoglalás.

Miközben a *Nem én kiáltok* belőlünk kiváltott hangulatát kíséreltük meg tudatosítani, akarva, nem akarva nagyjában fölváztuk azt a képet is, amelyet elénk tárt, s mely alkalmilag az önkifejezés eszközévé lett. Akár nevet is adhatnánk neki. Ezt írhatnánk alá: *A költő a kozmikus természeti kataklizma forgatagában*; vagy még pontosabban: *Tehetetlenségében így kiált a költő az Emberhez a kozmikus természeti kataklizma idején*. Kiáltása a legtisztább vox humana, mert van-e emberibb, mint följajdulni az emberfölötti erők tombolásában? Elégge semmitmondó cím ez persze, de többet nem mondhat, mint ahogy a képen sincs több, csak annyi, hogy „így kiált a költő”, s ennél több igazában egyetlen lírai képen sem lehet. Mert a többletnek, ugyebár vagy annak a „szókimondó baj”-nak részletező rajzát kellene tartalmaznia, mely vallomásra készítette őt, vagy azt kellene megjelentetni a színen — körülményeskedő aprólékossággal — akihez fordul, de a lírai kép így mindkét esetben epikaivá vagy drámaivá torzulna. Maga a vallomás azonban természetesen a kép-egésszé kiteljesülő miniatűr kép-részek sorát tartalmazza, s ezek színesebbénél színesebbek. Úgy vannak fölépítve s egymáshoz fűzve, hogy a bennük s közöttük érvényesülő szerkezeti rend — a költemény architektúrája — is hozzájárul ahhoz, hogy hangulatát zavartalanul magunkévá élhessük.

A *Nem én kiáltok* kép-egésznek sebtében már fölváztuk a kép-részeit is, mikor a vers reánk gyakorolt hangulati hatásáról szóltunk. Csakhogy azokat akkor nem architekturális funkciójuk, hanem osztentatív jellegük miatt vettük szemügyre. Már ez a vázlat elárulta, hogy a költemény két aránytalan részre tagolódik. Az első az 1—13, a második a 14—18 sorokat foglalja magában. Az első rész első sora s a második rész utolsó sora azonos (nem én kiáltok, a föld dübörög), s így mintegy keretként öleli körül a beszórt sorokat. A keretsorok szerepe: intonációként a borzalom-akkordját ütni meg, hogy megdöbbenjünk, s fináléként még egyszer felzúgatni a borzalom-akkordot, hogy a döbbenettől ne szabadulhassunk. A rettenet kiáltását, amely kitört a költőből, az Embert megtipró Végzet láttára, elnyomja a föld dübörgése; a keretsorok így nemcsak a költő érzelmét fejezik ki (első tagmondat: a rettenet kiáltása), hanem egyben távirati rövidségű tényközlést is foglalnak magukban a természetről (második tagmondat: a föld dübörög); a vers első és utolsó sora kezdetként figyelmeztetőül, befejezésként emlékeztetőül mintegy összemarkolja a létezés szubjektív nyilvánulásait és objektív körülményeit, az embert és a világot, félreérthetetlenül utalva ezzel szétválaszthatatlanságukra.

Érzelemkifejezés és tényközlés fonódott össze az első rész első sorában, s ez az első sor két tagmondatát tartalmazza annak a kilenc tagmondatból álló mondatkoloszsusnak, mely nyolc sort tölt be ugyan, de tagoltsága oly világos, akár a kristályoké. Az összetett mondat funkciója a második sortól a nyolcadik sorig: érzelmerkifejezés. Az első sorban szűkülő rettenetet itt — az érzelmek logikája szerint — kínzó tehetetlenség váltja föl. Jellemző, hogy nem is önmaga, hanem mások kiszolgáltatottsága bénítja meg az író, s ezért dobja feléjük mentőkötélként tanácsait (2—7. sor). A második sorban a feltörő indulat jele az óvás megismétlése (harmadik-negyedik tagmondat: vigyázz, vigyázz), s amit az óvás okául felhoz a költő (ötödik tagmondat: mert megőrült a sátán), az már korántsem tényközlő jellegű, mint a második tagmondat — itt indulatában a mítosz régiójába emeli az imént még természetinek minősített kataklizmát. Ez az indulat űzi arra, hogy a végveszélybe jutott Ember érdekében fűhöz-fához kapjon: a második sorban még csak általánosságban elhangzott tanácsból

(vigyázz, vigyázz!), a hatodik, hetedik, nyolcadik, kilencedik tagmondatban (3–7. sor) a legváltozatosabb és leghetetlenebb menekvés módokat ajánló különleges tanácsok rajzanak ki, mégpedig, hogy az indulat forróját jelezzék, gondolatpárhuzamban, mely nemcsak négy, lényegében azonos gondolat futtatásával utal az indulat magas hőfokára (ezek szinte kirobannak a gondolkodó agyból), hanem a tagmondatok azonos szerkesztési módjával, továbbá azzal, hogy a nyolcadik tagmondat nem is egy, hanem két rejtőzési lehetőséget foglal magában, mert az idő sürget, s vétek lenne arra vesztegetni, hogy külön-külön állítvánnyal bíró két tagmondatba törjük azt, ami egy tagmondatba zsúfolva, közös állítvánnyal is érthető. Mintha önmagát emésztene fel ez a vörösen izzó indulat: a nyolcadik sorban már nem futja belőle újabb tagmondatra, heve lecsillapszik a fáradtan, halkán elszuttogott megszólításban (szegény, szegény), mintha a bajbakerültekért való minden erőfeszítés hiábavaló volna, s csak szánakozni lehetne rajtuk. Ezért kerül felkiáltójel helyett pont a mondat végére. E vers nyitányaként elhangzó mondatóriás lüktető dinamikájával — a rettenet pillanatnyi érzésének, amelyet a tényközlés indokolt, átváltása, éppen e tényközlésből fakadó állandósult tehetetlenség érzésére, a velejáró indulat emelkedő, majd eső lázgörbéje, — aszerint, hogy a tehetetlenség béklyójában vergődő költőnek mire futja az erejéből: felszítani a szorongatottak életvágyát vagy simogató részvétellel magához ölelni őket — József Attilát a humanizmus apostolává avatja.

Az első rész második és harmadik mondata (9–13. sor) az első mondatban jajongó kétségbeesett tehetetlenségét bizakodásban oldja föl. Mindkét mondat azonos fölépítésű. A pusztulásra ítélt Emberhez intézett kiáltással kezdődik (második mondat: friss záporokkal szivárogi a földbe — harmadik mondat: légy egy fűszálon a pici él), melynek folytatásaként itt is, ott is az igazolódik be, hogy e lehetetlennél lehetetlenebb menekvés módját ajánlgató tanácsokat meg kell fogadni, mert ha megfogadja, átvészeli a szörnyű időt. Tartalmilag is egybevágó tehát e mondatok; gondolatpárhuzammá lesznek, s a párhuzamosok egymást erősítve enyhítik az olvasó szorongását. A kiáltásba szorított tanács: ez a költemény első részének vezérszólama, mely orkányszerűen viharzott végig első mondatán, s orgonabúgásként zeng föl második és harmadik mondatában; az első mondatban nyugtalanítón, a második és harmadik mondatban nyugtatón. Ott nyugtalanít, mert egy tébolyult agyrémének, itt nyugtat, mert egy bölcs megváltó eszméjének hisszük. De miért? Az, hogy ott a tanácsokat lemondás, itt meg nekibátorodás követi, nem elégséges ok arra, hogy egyik végletből a másikba essünk, csak azért, mert a költő, úgy látszik, a fojtogató pesszimizmusból az éltető optimizmusba csapott át. De van-e aranyfedezete ennek a „pálfordulásnak”? Hiszen a tanácsban megjelölt menekülési lehetőségek éppúgy lehetetlenséggel határosak a második és harmadik, mint az első mondatban. Vagy talán könnyebb záporokkal a földbe szivárogni, mint pl. belesimulni az üveglapba? Nyilván nem. S József Attila mégsem hatásvadászó szeszélyességből vetette le a tehetetlenség koldusgúnyját, s öltötte magára a bizakodás királyi palástját, hanem mert fölismerste, hogy a létezés legfőbb célja maga a létezés, s az ember akkor méltó igazán az ember névre, ha ennek érdekében a lehetetlenségből is lehetőséget kovácsol. S ő ezt cselekszi, a szemünk láttára.

Természetes, hogy mikor megremegettette a mindent elsőpró vész tombolása, hirtelenében támadt bizarr mentőötleteinek valóráválthatatlanságán hökkent meg, s valóráválthatóságuk nem hatolt tudatába, pedig épp annyira megvolt bennük ez a pozitív, mint a negatív adottság. Valóráválthatatlanok, mert az ember tényleg nem rejtheti magát a források tiszta fenekére, az üveglapba, a gyémántok fénye mögé, kövek alatt a bogarak közé, a frissen sült kenyérbe. De valóráválthatók, mert ez a

belesimulás a dolgokba egyértelmű az én-nek a nem én-be való feloldásával, az elve-szejtő individuumnak feladásával az üdvözítő kollektívum javára. S ebben ki aka-dályozhat meg, ha akarjuk? És természetes az is, hogy mikor bele kellett törődni-e ebbe az emberiségre rázúdult ítéletidőbe, mentőötleteinek valóráválthatatlansága már nem kínozza annyira, hogy ne vegye észre valóráválhatóságukat. Ez a kopernikuszi fordulat a kilencedik sorban (a második mondat első tagmondatában) következik be. Itt a kiáltás után — friss záporokkal szivárogy a földre — egy gondolatjel van (most ébred a költő annak a tudatára, hogy tanácsa hasznosítható), s a gondolatjelet követő második és harmadik tagmondat (10—11. sor) e furcsa kijelentés magyarázataként hat: önmagad nem, hanem csak más könnyíthet sorsodon. A harmadik mondat első tag-mondataként fölhangzó kiáltásra (12. sor) — légy egy fűszálon a pici él — a második tagmondat (13. sor) megnövekedett emberi öntudatra valló megállapítása következik — s nagyobb lesz a világ tengelyénél — ti. ha része lettél az egésznek, s az ember külön célja helyett az emberiség közös célja lebeg előtted. Tehát az első rész második mondatából a harmadikba átlépőben fokozódik a költő bizakodása. A humanizmus apostola az individuumot magába olvasztó kollektívumot előbb gyógyítónak, aztán diadalmasnak hirdeti.

A vers első részének keserítő lehetetlenségéből a második részben boldogító lehe-tőséget kovácsolt, s ezzel az „átváltással” oly nagyfeszültségű áramot vezetett be az első részbe, hogy a kisülés lépten-nyomon bekövetkezik, s az olvasó „rángó ideghálója” szinte összekuszálódik az ingerek sokaságától és erősségétől. Persze, ez az „átváltás” a költő pályafutásának arra a szakaszára esik, melyet 1920—1924-ig tett meg, nem egyik nappól a másikra ment végbe, hanem folyamatosan. Egy pár soros lírai vers kereteibe sűrítve fölöttébb drámaian hat. Élmények sokaságából magyarázható; ezek az élmények érlelték meggyőződését József Attilában azt, hogy a lehetetlen is lehet-séges, hogy a humanista legnagyobb tette, ha a lehetetlenségéből lehetőséget csíhol ki. A lehetetlenség sivatagjából lehetőség forrását fakasztani föl — akár mennyire is a fából vaskarikára emlékeztet ez a tétel, mégis az egyetemes létezés legalapvetőbb törvényéből, az ellentétek egységéből s egymásba való átcsapásából vezethető le. Ha a nemlétezés lehetetlenség, mert a lét folyton-folyvást újja szüli önmagát, akkor a létezés lehetősége éppen ebből a lehetetlenségéből adódik, mert hiszen a megsemmi-sülés hordozza magában a szerveződés csírait — az élettelenek és élők világában egy-aránt. Az a népi tudás, melynek kincseit a folklore őrzi, közmondásaiban primitív módon ilyenféleképpen ad számot erről a fundamentális törvényről: „sohse volt úgy, hogy ne lett volna valahogy” — mondják nagy természeti vagy társadalmi katasztró-fák idején, s ebben a mondásban minden belemagyarázás nélkül benne érezzük annak a hitét, hogy valahogyan mindig lenni kell, még akkor is, ha az, ahogy most van, továbbat tarthatatlan. Megszűnik tehát az „ahogy” lét, s ebből adódóan kezdődik a „valahogy lét” — csak a nemlét elképzelhetetlen. S ha a nép tudja ezt, miért ne tudhatná József Attila, aki a legfilozófikusabb magyar költő. Tudja, s mert költő, akinek a kezében a tartalom minden parányában formává lesz, formai elemből, a vers szerkezeti rendjéből: architektúrájából csendíti ki a tartalmi elemet.

A *Nem én kiáltok* második részének első mondata fölkiáltó —, egyetlen fölkiáltó mondat ebben az opusban, mely telve kiáltással (14. sor). Megfogalmazója szavakkal bővülő mágus módjára a nagy mindent: a világot — a természet és társadalom szülte világot — akarja jóindulatúvá békíteni valaki iránt, akit félt, véd. Hogy ki ez a va-laki, azt a második kijelentő mondat közli (15. sor): meddő anyánk, ki gyerekért könyörög. Most már értjük, miért „mozgósítaná” érdekében a világegyetemet. Hogy csoda történjék, termékenyüljön meg. Meddő anyánk kozmikus arányokat ölt, amiért

ég-föld pártfogásába ajánltatik, sőt, akárcsak a megőrült sátán, ő is, mintha a mítosz régiójába sikkana kezünk közül. A harmadik mondat, mely egyben a költemény zárómondata (16–18. sor) az Embert szólítja meg, a humanista szeretetét árasztva rá — barátom, drága, szerelmes barátom — s aztán az első és második tagmondatban (akár borzalmas, akár nagyszerű) mintegy előre „értékeli” azt, amit a harmadik és negyedik tagmondatban (nem én kiáltok, a föld dübörög) ad tudunkra. Az értékelés egyaránt vonatkozik a fölbonthatatlanul összetartozó emberre és világra, tehát a rettenet kiáltása és a föld dübörgése: ez a kettő együtt, ahogy vesszük, lehet borzalmas is, lehet nagyszerű is. Hogy miért borzalmas, azon nem kell soká tűnődnünk, hiszen a föld dübörgéséből a megőrült sátán lábadobogását hallotta ki a költő — de miért nagyszerű? Azt hiszem, azért, mert a föld dübörgésében meddő anyánk könyörgését is tova görgetheti a gyerekért, s a könyörgés meghozhatja a várvavárt kisdedet. Borzalmas — nagyszerű: két egymásnak ellentmondó értékítélet ez, mert József Attila nem tudta eldönteni, hogy ebben a természeti kataklizmában a megőrült sátán hánykódik vagy meddő anyánk hajladozik irgalomért esengve; azt is, ezt is lehetségesnek tartotta; ha a sátán műve, úgy borzalmas, ha anyánk az oka, úgy nagyszerű. Különbösen ebben a harmadik mondatban zuhan vissza a tehetetlenségbe. Erre nemcsak az utolsó sorként megismételt első sor utal, hanem az Emberhez intézett megszólítás is, mely sokban emlékeztet az első rész ily hangulati töltésű megszólítására: „te szegény, szegény,” (8. sor).

A költemény eszmeiségéről, szándékunk ellenére már esett néhány szó, miközben fölvezeltük az architektúráját, de azt pontosabban nem határoztuk, s nem is határozhattuk meg az eddigiekben. Az eszmeiség ugyanis a képben testesedik meg. A képpel is foglalkoztunk a maga oszttentatív mivoltában; a kép-egésznek, mintha festmény lenne, aláírtuk a címét, fősorjázttattuk a kép-részeket, hogy megérthessük a vers hangulati hatását, de a lírai kép, mind egészében, mind részeiben — erről meggyőződhetünk — a nyelv mágikus ereje következtében szükségképpen mást jelent, mint amit mutat, s így a beleformált eszmeiség csakis akkor fejthető ki a képből, ha oszttentatív — mutató — elemeiben fölismerjük azok szignifikáló — jelentő — szerepét. Ennek a feladatnak a megoldása vár még ránk.

Tehetetlenségében így kiált az Emberhez a kozmikus természeti kataklizma idején — ezt a címet adtuk József Attila tablójának.

Kozmikus az, amiben valamiképpen benne van a kozmosz — a „nagy minden ezer neme”: az egyetemesség. Hogy költőnk a filozófus igényével a kozmoszba helyezte nézőpontját, honnan a valóság széttört részei fölbonthatatlan egészként tükröződtek szemében, annak az a nyoma a költeményben, hogy összeabroncsolja az embert és világot. Az intonáció és a finálé ember és világ egymásba játszását idézte, a világ-aposztrofálása után hamarosan következett az ember aposztrofálása (14. és 16. sor), s most ezt azzal egészítjük ki, hogy az első rész vezérszólamként fölhangzó kiáltásai — ezek a miniatűr képek — következetesen az embernek a világba való beolvadását sürgetik. Hogy csupán oszttentatív, s nem egyben szignifikáló jellegükben, az most mellékes, erre elégséges bizonyíték a képek oszttentatív jellege is.

Ez a szörnyű kataklizma nemcsak azért lesz kozmikussá, mert valami könyörtelen törvény erejével hat, s mert két szélsőséges pólus feszültségét érezzük benne — a megőrült sátán és gyerekért könyörgő meddő anyánk — hanem azért is, mert egyaránt fenyegeti az embert és világot. Hogy az ember veszttét érzi, azt a költő kiáltozása, hogy a világ erőinek egyensúlya megbomlóban, azt a természet háborgása jelzi.

A föld dübörgését nyugodtan gondolhatnánk egy óriási földrengés kísérő zenéjének, melyet talán tűzokádó kitorése követ majd, de ebben az elképzelésben nem tu-

dunk mit kezdeni a megőrült sátánnal s gyerekért könyörgő meddő anyánkkal, akik mindenképpen mitikus lények. Hogy kerültek ők ide a realitás talajára? A sátán az Ösgonoszság, kiről azt hiszem, a Bibliából tudjuk, hogy nap mint nap körüljár a földön a jámbor lelkek veszedelmére, s így semmi különös nincs abban, ha az ember és a világ megsemmisítésére tör. De miért őrlt meg, s milyen mikor megőrült? Erre a kérdésre megint a Biblia ad feleletet, mégpedig János apostolnak *Apokalipszis* címen emlegetett könyve. A sátán azért őrlt meg, mert az isten megengedte, hogy eszeveszeten tomboljon, mikor közeledik ideigtartó hatalmának vége, mely az ő örökké tartó uralmának kezdete. Ártani addig is sokat ártott, de most fékerűgottan garázdálkodik. Idézem az *Apokalipszis*-nek József Attila e költeményére fényt vető helyeit. „Jaj a föld és a tenger lakosainak, mert leszállott az ördög tihozzátok, nagy haraggal teljes, úgy, mint aki tudja, hogy kevés ideje van.” ... „Imé, nagy földindulás lőn, és a nap feketévé lőn, mint szörzsák, és a hold egészen olyan lőn, mint a vér; és az ég csillagai a földre hullának, miképpen figefa hullatja éretlen gyümölcseit, mikor nagy szél rázza; és az ég eltakarodék, mint mikor a papírtekercset összegöngyölitik, és minden hegy és sziget helyéből elmozdították.” ... „És a földnek királyai és fejedelmek, és a gazdagok és a vezérek és a hatalmasak, és minden szolga és minden szabad, elrejték magokat a barlangokba és a hegyeknek kőszikláiba; és mondanak a hegyeknek és a kőszikláknak: essetek mireánk, és rejtsetek el minket.”

A nőiség és termékenység kapcsolatát minden nép fölismerte, s ezért rokonította már korán az anyát és a földet. Mi magyarok éltünk fogytán az anyaföldbe térünk meg pihenni, s az ógörögök egyik istene Démétér — eredeti nevén Gémétér, azaz Földanya. A föld mindnyájunk közös anyja — „anyánk”, mint József Attila írja költeményében. Az anya méhének gyümölcse, a gyermek, aki „tisztá, mint a ma született bárány” világszerte az Öjsőség jelképévé lett. Nemcsak az Újszövetség vallja azt, hogy a kisdedeke a menyeknek országa, hanem az Ószövetség prófétái is azt jósolták, hogy egy szűztől született gyermek fogja majd megváltani az emberiséget a bűntől, s a rómaiak nagy költője, Vergilius is azt írta egyik eklogájában, hogy az emberiség rég tovatűnt boldog aranykorát egy gyermek hozza vissza, aki nemsokára „lészen eljövendő”.

A megőrült sátán és a gyermek mitológiai alapon való azonosítása az Ösgonoszsággal és Öjsőséggel közelebb visz a föld dübörgését „mutató” kép „jelentéséhez”. Az *Apokalipszisben* a földindulás csakis természeti kataklimának fogható fel, mert annak annyi más jele is szemünkbe tűnik: elfeketedik a nap, vérvörössé pirosodik a hold, csillag hull, semmibe oszlik az ég, sziget és hegy helyéből kimozdul. A *Nem én kiáltok* c. költeményben mindössze egyetlen tünet észlelhető, a föld dübörgése, s éppen ezért képzeletünket mi sem kötelezi arra, hogy ebbe föltétlenül természeti kataklimát lásson bele, annál is inkább, mert az Ösgonoszság és Öjsőség színrehozatala így értelmét vesztené. A föld dübörög: annyi ez, mintha azt mondanám, hogy ítéletidő van, nem geológiai, hanem történelmi vonatkozásban. Ítéletidő van, azaz korunkban a régi „gonosz” rend végvonaglásában megsemmisüléssel fenyegeti az Embert, s az az új „jó” rend, mely létrejöttével kiteljesíthetné, még nincs sehol.

A föld dübörgésének ez az értelmezése az ellentétek dialektikus egységébe kényszeríti a megőrült sátánt és meddő anyánkat. Filozófiai nyelven szólva, egymást föltételezik, mint a negatív és pozitív elektromosság. Meddő az anya, mert őrjöng a sátán = a régi rossz rend dübörgése késlelteti az új jó rend kialakulását; mennél inkább őrjöng a sátán, annál inkább könyörög gyermekért meddő anyánk = minél inkább elviselhetetlen a régi rossz rend, annál inkább remélhető az új jó rend. Jellegetesen József Attila-i gondolat, mellyel sokszor találkozunk életművében — de egyben a népi

tudás kincsesbányájában is föllelhetjük. A borúra derű, öröm után öröm szólásokban vagy még pontosabban megfogalmazva: ahol legnagyobb a veszély, ott legközelebb a segítség. A megőrült sátán és meddő anyánk dialektikus egysége adja kezünkbe a kulcsát annak a rejtélynek, hogy a föld dübörgéséből a sátán duhajkodását is kihallgatni, meg meddő anyánk foházkodását is. Hiszen a régi haláltánc egyben az új életrevajúdása. S aki fölismerte azt az igazságot, hogy a lehetetlenségből lehetőséget kell kovácsolni, annak szeme elől nem maradhatott rejtve ez a másik igazság sem.

Történelmi időkét élünk: végét járja a régi, az új meg várat magára. Körülbelül ezt jelenti a természeti katakлизмát mutató kép, s jelentése: a költemény eszmei tartalma. De mert csöppentett líra, nem a „tényállás” közlése a lényege, hanem a költő magatartása: a rémületnek és reménynek sajátos örvöződése; Apokalipszisre jellemző Világvége-várás és Megváltó várás. Ugyanaz a magatartás, melyet Ady Endre tanúsított a *Vörös szekér a tengeren* c. költeményben. Ugyanaz a magatartás, amelyet a történelmi idők mindig kiváltak az Emberből, ha túléli magát a régi, és késlekedik az új. Forradalmiságot csak belemagyarázni lehet a költeménybe, s így Hincz Gyulának illusztrációját (József Attila Összes Versei, Szépirodalmi Könyvkiadó 1962) — az eget földet megmozgató proletártömegek erejének különben nagyszerű apoteozisa — a költemény lelke nem hatja át. József Attila itt nem a harc, hanem a szeretet szervezte kollektívumban oldaná föl az individuumot: a megtisztító közösségben, melyből talán majd új élet sarjadhat a romlás közepette: „hiába fürösztöd önmagadban, csak másban moshatsz meg arcodat”. S ez az attitude-je beleillik a húszas évek avantgarde-jának a programjába.

„СОИЗМЕРЯЙСЯ СО ВСЕЛЕННОЙ...”

(Анализ стихотворения)

Л. Вайда

Может быть, этот анализ стихотворения кажется статьей по эстетике, а на самом деле это — попытка литературно-педагогического характера. Автор пытается внушить читателю, что окончательно устарела та неумная вульгаризация, по которой анализировать — это определить идейного содержания, игнорируя художественную форму. Такая трактовка осуществляется теорией, но часто практика освящает её, этим и возвана настоящая статья. Художественное произведение — это оформившееся содержание; идейное содержание может возникнуть в душу только благодаря суггестивной художественной форме всеми своими частицами его выражающей. Следовательно, в ходе анализа только осознание особенностей художественной формы могут раскрыть всю глубину содержания. С учётом этого даётся анализ стихотворения Аттилы Йожефа „*Не я кричу*”, так, как автор представляет художественный анализ на высшей ступени обучения. Результатом этого анализа является то, что данное стихотворение относится не к революционным стихам, как раньше это отвержалось, а в нём автор страшится и надеется между ожиданием конца света и ожиданием Мессии „исторических времён”; он полон надежды на растворение личности в коллективе, организованном любовью.

ANALYSE DES GEDICHTES VON A. JÓZSEF „NEM ÉN KIÁLTOK”

Vor

L. Vajda

Man kann annehmen, daß die Auseinandersetzung eines Gedichtes als esthätisches Studium erscheine, doch dem Wesen nach ist sie ein literaturpädagogischer Versuch. Sein Verfasser versucht den Leser soetwas glauben machen, daß die Zeit der dummen, sinnlosen Vulgarisierungen endgültig zu Ende sei, dem entsprechend analysieren bedeutet, den Ideengehalt fast

mit Nichtachtung der künstlichen Gestalt abzufassen. Obwohl diese Auffassung von der Theorie unzweideutig verurteilt, wird aber von der Praxis oft genehmigt; deshalb erweist sich die Erscheinung gegenwärtigen Artikels als notwendig. Das Kunstwerk ist ein in Gestalt gegossener Inhalt; Der Ideengehalt kann sich nur durch die suggestive künstliche Form — ausgedrückt mit ihren allerkleinsten Mitteln — in die Seelen hineinschleichen. In Verfolg der Analyse gibt sich die inhaltliche Tiefe nur durch die Bewußtmachung der förmlichen Eigenschaften des Werkes zu erkennen. Dies vor Auge haltend, führte ich die Auseinadresetzung des Gedichtes von Attila József: Nem én kiáltok (Nicht ich rufe...) in solcher Weise durch, wie ich mir die Analyse eines Kunstwerkes auf der höchsten Stufe des Unterrichts verstellen mag. Und so, nach einer solchen Analyse ziehe ich die Schlußfolgerung, daß dieses Gedicht nicht zu den revolutionären Gedichten gehört, die es früher so viele verkündeten, sondern sein Dichter in die Erwartung der Weltenende „der geschichtlichen Zeiten“ getrieben oder den Messianismus verfallen — wird einmal vom Schrecken ergriffen, andersmal hegt Hoffnungen und zwischen den Gegenpolen mit sich ringend, hofft auf die Verschmelzung der Persönlichkeit in die durch die Liebe aufgebaute Gemeinschaft.

IV. MŰVÉSZET

A VETETT ÁRNYÉK ALAPELEMEI

Írta: BUDAY LAJOS

A rajzoló számára a tárgyak térbeli megjelenésének és testességük ábrázolásának tanulmányozása fontos feladat. A testesség és plasztika a tárgyak objektív sajátossága. E sajátosságok a fény által látás útján is érzékelhetők és rajzi bárázolásuk is lehetséges.

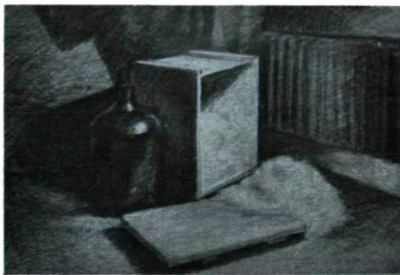
Az árnyék objektív tényezők együttesének eredménye. A *fény*, az *árnyékvető tárgy* és az *árnyékelfogó felület*, mint a vetett árnyék létrejöttében szerepet játszó tényezők a térben mindig egy objektív térbeli viszonyt képviselnek. Ezek viszonya rejti magában, hogy adott alakú tárgy, adott irányú fénnel, adott árnyékelfogó síkon milyen vetett árnyékot eredményez. A tényezők térbeli viszonya méretekkel és szögekkel pontosan kifejezhető. A tárgy a fény és az árnyékelfogó sík kapcsolata olyan, hogy adott tárgy és fényirány valamint árnyékelfogó sík esetében a vetett árnyék alakja meghatározott; a tárgy és árnyéka megszabja a fény irányát; a fény és a vetett árnyék ismeretében — ha nem is mindig egyértelműen — következtetni lehet az árnyékvető tárgy alakjára.

Rajzi tanulmányaink során, amikor a vetett árnyékot elemezzük, általában a nap fényének sajátosságát vesszük alapul. *Paralel sugarú* világításba helyezzük a tárgyakat s ezáltal képződött vetett árnyékon végezzük elemzéseinket. E tanulmányozásnak két jellegzetes oldala van. Először az árnyékot teljes objektivitásban vizsgáljuk; ennek a mozzanatnak jellegzetes kérdése: *milyen és miért* olyan a valóságban a tárgy vetett árnyéka? A másik mozzanat kérdése: ezt az árnyékot a szemlélő, rajzoló *milyennek látja?*

A tárgyak, testek, pontok, egyenesek, síkok együtteseinek foghatók fel, árnyékaikban tehát a pont, az egyenes és síkidom vetett árnyékainak alapproblémái rejlenek. Ezért szükséges a testek és tárgyak vetett árnyékainak elemzését ezen egyszerű elemek árnyékainak elemzésével elkezdenuünk. Megállapításainkat a közvetlen szemléletre és tapasztalatra alapozzuk, mintegy a beállított modellen, mintatárgyon figyeljük meg a térelem árnyékának kialakulását, a megvilágítás a tárgy és árnyékának összefüggéseit, hogy ezekből a jelenség kivonása és elvont elemzése útján általánosítható megállapításokat nyerhessünk. Pl. modellünk egy hasábalakú bűtor, amelynek vetett árnyékát elemezzük. A bűtor egyik vízszintes élének vetett árnyékát megfigyelve megállapítjuk, hogy mivel az, mint árnyékvető egyenes, az árnyékelfogó síkkal, az alapsíknak vett padlóval, párhuzamos, vetett árnyéka párhuzamos lesz magával az árnyékvető egyenessel. E konkrét tapasztalat általánosítható, azaz e megállapítás minden olyan viszonyra vonatkozik, amelyben adott testnek az árnyékelfogó síkkal párhuzamos élének árnyékáról van szó.

A látványok rajzai elemzése alkalmával a beállított modellen a fent említett tényezők konkrétan, adott viszonylatokban szerepelnek. Azaz a viszonylag állandó világítás mellett a tárgy (a modell) és az árnyék; felfogó környezet adottnak vehető, és a vetett árnyék, mint e viszony eredménye is szükségszerűen ebből az adottságból következik. A rajzolás folyamatában azonban egyes részleteket kiemelünk, másokat a képi hatás érdekében alárendelünk. Már a beállítás is tartalmazhat kiemeléseket és

alárendeléseket. A kiemelt részek tömörebben szólnak, mélyükön a teljességet tartalmazták anélkül, hogy mindent megmutatnának. Az alábbi elemzéseknek nem az a célja, hogy a látványok részletének ábrázolására felszólítsák a rajzolókat, hanem az, hogy a jelenlevő, esetleg nem is látszó viszonylatokat tudatosítsák, azért, hogy más alkalommal más helyzetekben, más tárgyakon, a szemlélet alapján szerzett tapasztalatokat, az analógiák felismerésében és minta nélküli rajzi konstrukciókban alkotó módon érvényesíthessük. Rajzi gyakorlatban a munka esztétikai tartalma így racionális tartalommal egészül ki. (1. ábra.) A rajzon bemutatott csendéletszerű mintán a vetett árnyék

elemei viszonylag észrevétlenül a forma alatt mélyen ülően és mégis sokoldalúan vannak jelen, mintegy a festői összefogottságba rejtőznek. Tanulmányunknak ezúttal az a célja, hogy a festői forma mögötti racionális vázat és ennek differenciáltságát megmutassa. Arra a kérdésre válaszol: *milyen a valóságban a vetett árnyék?*

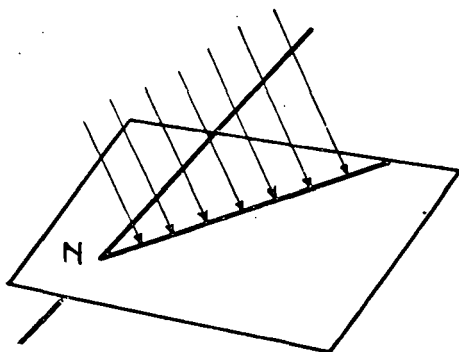
A testek árnyékával kapcsolatos alapfogalmak. A látott tárgyak testszerű képeinek létrejöttében a fénynek van döntő szerepe. A fény a fényforrás felől áradva tárgyakba, felületekbe ütközik, s sugarai közül egyesek azokról úgy verődnek vissza, hogy szemünkbe érkeve közvetítik hozzánk a tárgy képét. A fény az útjában elhelyezkedő testet, síkot fényes és árnyékos felületekre bontja. A test fényes oldala, annak a fényforrás felé eső része. — Az önárnyék a testnek, a síknak a fénysugárral ellentétes iránya felé eső felülete. — Az önárnyékhatárvonal a test megvilágított és önárnyékos felületének határa. — Azok a sugarak, amelyek nem a tárgyat érik, a környeztet felületeit, tárgyait világítják meg. A térnek a tárgy mögötti oldalára nem jut fény, s ebben a térrészen elhelyezkedő tárgyakra, felületekre a fény útját álló test vetett árnyéka esik. A vetett árnyék a test önárnyékhatárának a fénysugarak által körülrajzolt vetülete az árnyékelfogó síkon, illetve síkok, felületek együttesén. Az önárnyék létrejöttének feltétele a fény és a tárgy. E kettős kapcsolat következtében a tárgy képe testessé, plasztikus hatásúvá válik. A vetett árnyék keletkezésében a fény és a tárgy mellett egy másik tárgynak vagy felületnek is van szerepe. E hármas viszonyban a tárgy testszerű megjelenése a környezetével a rejtett árnyék útján létesülő téri kapcsolatokkal gazdagodik. A megvilágított tárgy fényes és árnyékos felületeket és árnyékvető elemeket tartalmaz, amelyek árnyéka az árnyékelfogó felületen jön létre. Az árnyékvető egyeneshez tartozó fénysugarak összessége a fény, ill. árnyéksíkot határozza meg. Az árnyékot vető testet az önárnyék- határvonalában érintő fény- ill. árnyéksugarak a térből fény- ill. árnyéktestet határolnak körül; ez a paralel világítás esetében, henger, ill. hasábalakú, centrális fény alkalmával kúp, ill. gúla alakú. Így beszélhetünk fény- és árnyékhengerről, fény- és árnyékhasábról, fény- és árnyékkúpokról, fény- és árnyékgúláról, ill. ezek kombinációiról.

A vetett árnyékról általában

Tapasztaljuk, hogy az árnyékelfogó felületre illeszkedő elemek vetett árnyékai *önmagukba esnek*. (I. alapszabály). — Gyakorlatilag csak az árnyékelfogósíkon kívüli árnyékvető elemnek lehet vetett árnyéka. — Megfigyelhetjük, hogy *a pont árnyéka mindig a hozzátartozó fénysugár egyenesén helyezkedik el*. (II. alapszabály). Továbbá, ha az árnyékelfogó felület sík, akkor a pontnak pont, az egyenesnek általában egyenes, a síkidomnak általában síkidom az árnyéka. Kivételt képez a fényirányban elhelyezkedő síkidom, amelynek egyenesdarab a vetettárnyéka. A testnek az árnyékelfogó síkra eső vetett árnyéka mindig síkidom.

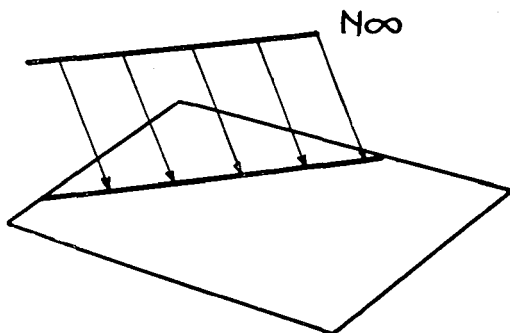
Az egyenes vetett árnyéka

(2. ábra.) Megfigyelhetjük, hogy az egyenes vetettárnyéka az árnyékelfogó síkkal alkotott metszéspontjából (N) indul ki.

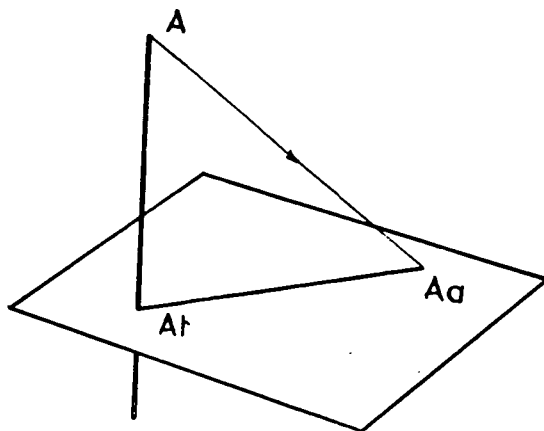
2. ábra

(3. ábra.) Az árnyékelfogó síkkal párhuzamos egyenesnek a síkkal alkotott metszéspontját (N) a végtelenben kell elgondolnunk, ezért az árnyékelfogó síkkal párhuzamos egyenes vetettárnyéka párhuzamos az árnyékvető egyenessel.

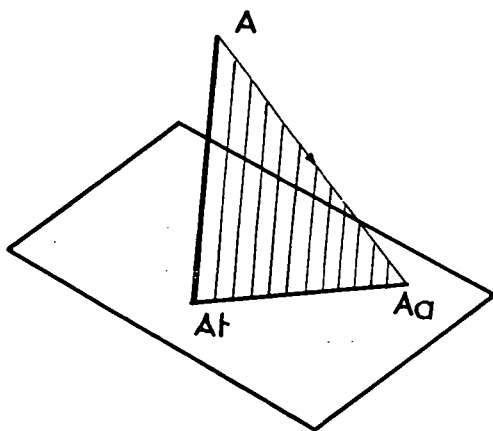
3. ábra

(4. ábra.) Az árnyékelfogó síkra merőleges egyenes vetett árnyéka dőléspontjából (A_t) indul ki és irányát az egyenes egy másik pontjának vetett árnyékával történő összeköttetés határozza meg. Az A térbeli pontnak az árnyékelfogó síkra vetett ár-

4. ábra

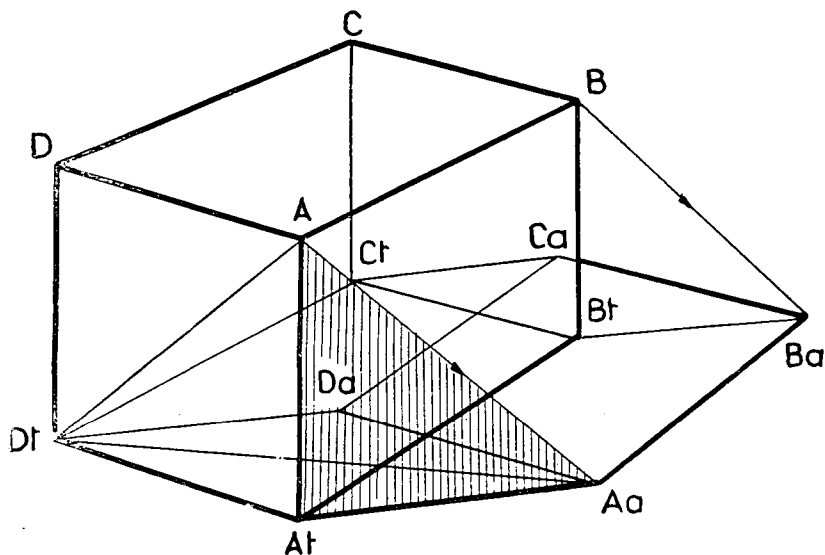
nyékát a pontból a síkra ejtett függőleges árnyékával nyerjük, ill. értelmezzük. (5. ábra.) Az árnyékvető egyenesdarab, (AA_t), valamint ennek vetettárnyéka árnyék-háromszöget alkot. Az árnyék-háromszög tartalmazza az árnyékvető egyenest, a hozzátartozó fénysugarakat, valamint az egyenes vetettárnyékát az árnyékelfogó síkon. Az árnyék-háromszög csúcsai: A = árnyékvetőpont, A_t = az A pont talppontja, A_a = az A pont vetett árnyéka.

5. ábra

Figyeljük meg a hasábon jelentkező fenti helyzeteket (6. ábra):

6. ábra

Az árnyékelfogó síkra illeszkedő egyenesek árnyéka. A_1, B_1 egyenes az alapsíkra illeszkedik, ugyanezt mondhatjuk B_1, C_1 , továbbá C_1, D_1 alapján megállapíthatjuk, hogy az árnyékelfogó síkra illeszkedő egyenesek vetett árnyékai az árnyékelfogó síkon önmagukba esnek.

A vízszintes árnyékelfogó (alap-) síkra vetett árnyékkal kapcsolatban megállapíthatjuk, AB párhuzamos az alapsíkkal, tehát árnyéka ($A_a B_a$) párhuzamos az árnyékvető AB -vel. Ugyanez vonatkozik a BC , CD , valamint a DA árnyékvető egyenesekre, amelyekkel az alapsíkra vetett árnyékuk párhuzamos.

AA_1 merőleges az alapsíkra, árnyékháromszöge merőleges az árnyékelfogó alapsíkra. Árnyéka az alapsíkon levő talppontból (A_1) indul ki. Az árnyékvető pontjainak vetettárnyékát a hozzájuk tartozó fénysugarak tűzik ki az alapsíkon. Ugyanez vonatkozik BB_1 , CC_1 , valamint DD_1 egyenesekére.

AD_1 egyenes ferdeállású az árnyékelfogósíkhöz viszonyítottn. Tapasztaljuk, hogy a ferdeegyes árnyéka is az árnyékelfogósíkon való áthatolási pontból (D_1) indul ki és az A árnyékába (A_a) irányul.

Figyeljük meg az árnyékháromszöget. Ez a pont árnyéka esetében derékszögű háromszög, amelynek egyik átfogója a pontból az árnyékelfogósíkra ejtett árnyékmerőleges, másik befogója a pontból ejtett merőleges árnyéka az árnyékelfogósíkon, az átfogója pedig a ponthoz tartozó fénysugár. Tapasztaljuk, hogy az árnyékelfogó síkra merőleges egyenes árnyékháromszöge derékszögű, viszont a ferde egyenes árnyékháromszöge általában nem derékszögű.

Megállapíthatjuk, hogy bármely állású egyenes vetettárnyékát a hozzátartozó árnyékháromszögnek az árnyékelfogósíkkal alkotott metszését adja.

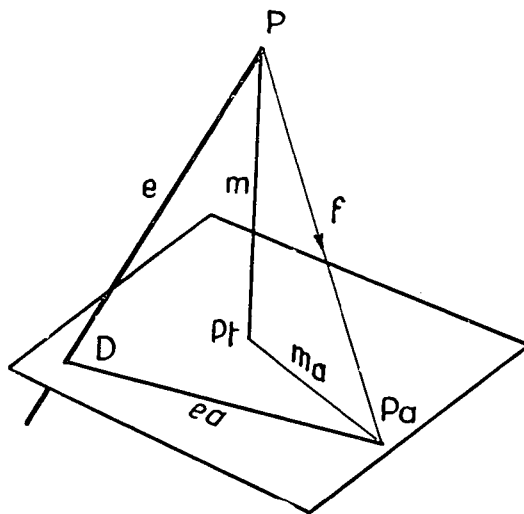
Párhuzamos árnyékai

A függőleges egyenesek párhuzamosak. Megfigyelhetjük, hogy az árnyékelfogó síkra eső árnyékaik is párhuzamosak. $AA_1 \parallel BB_1 \parallel CC_1 \parallel DD_1$, tehát $A_1 A_a \parallel B_1 B_a \dots$

stb. Az alapsíkokkal és egymással is párhuzamos egyenesek esetében szintén párhuzamos árnyékot figyelhetünk meg. Az $AB \parallel CD$ -vel, ezért $A_aB_a \parallel C_aD_a$ -val ... stb. Ugyanezt állapíthatjuk meg az egymással párhuzamos, de az árnyékelfogósíkokhoz viszonyítottan ferdeállású egyenesek árnyékairól.

Osszegezve: *Párhuzamos egyenesek ugyanazon síkra vetett árnyékai párhuzamosak.* (III. alapszabály.)

7. ábra.) Elemezzük egy ferdehelyzetű egyenes árnyékának keletkezését. Említettük, hogy az egyenes (e) vetettárnyéka az árnyékelfogósíkkal alkotott metszés-

7. ábra

pontjából (D) indul ki, s egy másik pontjának vetett árnyékán át helyezkedik el. E pont árnyékát a hozzá tartozó s az árnyékfelfogósíkra ejtett merőleges árnyékával eredményezi. Ezért felveszünk az adott ferde egyenesen (e) egy pontot (P), s ebből merőlegest (m) ejtünk az árnyékfelfogó (alap-) síkra, amelyet ez a merőleges talppontjában (P_1) metsz. E talppontból indul ki P pont árnyékát is tartalmazó merőleges árnyéka (ma), amelyen fényiránnyal (f) metszve jelenik meg a P pont árnyéka. (Pa). Ez a Pa pont egyúttal ferdeegyeneseinkön felvett P pontnak is árnyéka, ezért ezt összekötve a ferdeegyes áthatási pontjával (D) eredményül ferdeegyeneseink vetettárnyékát (ea) nyertük. A fényugár és az árnyékvető egyenes síkot ún. *fénysíkot* határoz meg. Ez egyenes árnyéka az egyenest és a fényirányt tartalmazó fény- és árnyéksík metszése az árnyékfelfogó síkon.

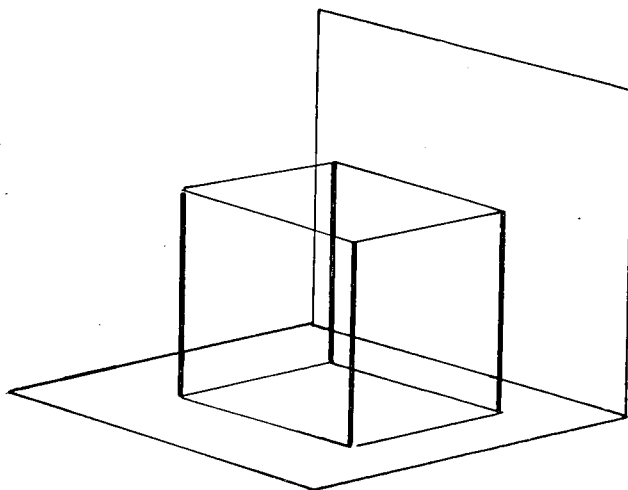
Egyeneseknek különböző állású síkokra vetett árnyéka

Fentiekben az egyenesek árnyékát egyetlen vízszintes helyzetű árnyékelfogósíkon, az ún. alapsíkon vizsgáltuk. A gyakorlatban azonban az egyenesek, síkidomok vetett-árnyéka nemcsak egyetlen és ilyen helyzetű síkra eshet, hanem esetleg több s ezek között az alapsíkhöz viszonyítottan különböző állású síkokra, felületekre is. Az árnyékvető síknak a vízszintes alapsíkhöz való helyzetei között sajátos helyzetet foglal el a *függőleges árnyékelfogó sík*, egyszerűen a függőleges sík. Vizsgáljuk meg ezen is a különböző helyzetű egyenesek árnyékait. Figyelmünket terjesszük ki az alábbi kölcsönös helyzetekre.

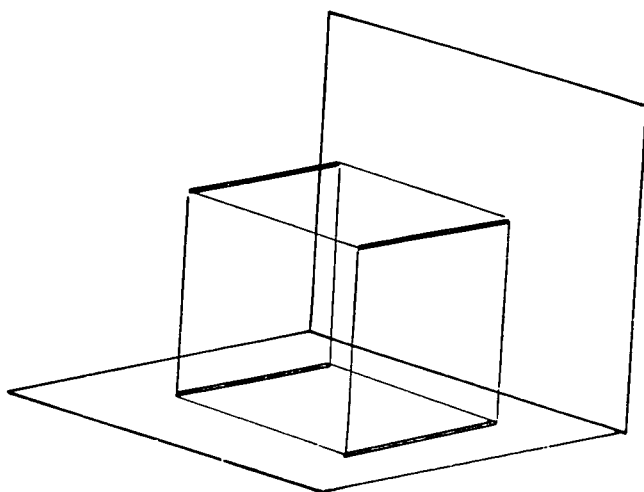
Ha az egyenes helyzete a		Példák
vízszintes síkhöz viszonyítottan	függőleges	
8a. merőleges	párhuzamos	Mint a függőleges villanyoszlop árnyéka a függőleges falon.
8b. párhuzamos	merőleges	Mint a falba merőlegesen bevert szög, a falból kiálló cégtábla rúdja, a derékszögnyire kinyitott ajtó felső széle.
8c. párhuzamos	párhuzamos	Mint a házfallal párhuzamosan futó kerítés, a tatarozóállvány pallóinak iránya.
8d. párhuzamos	ferde	Mint a derékszögnél kisebb vagy nagyobb szögnyire kinyitott ajtó felső vagy alsó széle.
8e. ferde	párhuzamos	Mint a falhoz illesztett lépcső vonala.
8f. és 8g. ferde	ferde	Mint a falhoz támasztott rajztábla oldaléleinek állása a padló és a fal síkjához.

(8. ábrásor: 8a, 8b, 8c, 8d, 8e, 8f, 8g.)

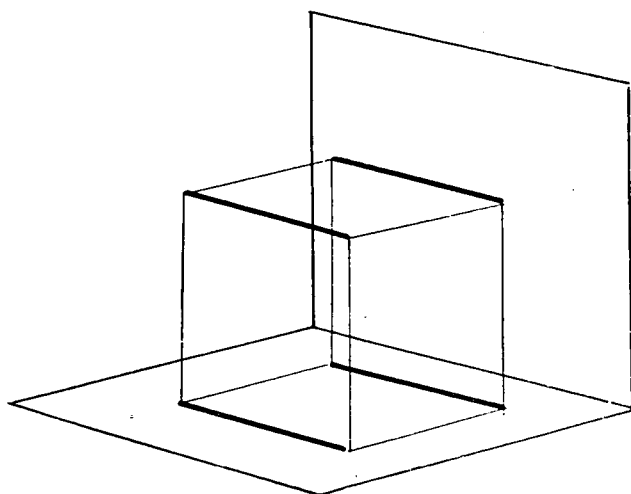
A függőleges és a vízszintes síkhöz viszonyított ferdek helyzetei között *speciális* amikor a ferde egyenes vetítősíkja a függőleges és a vízszintes árnyékfelfogó síkra egyaránt merőleges, profilegyes. Mint pl. a falnak támasztott létra iránya. *Általános* a helyzete az egyenesnek, amikor az ilyen síkba sem foglalható. — Vegyük sorra a fenti helyzetekben az egyenes vetett árnyékát, paralel világítást feltételezve.

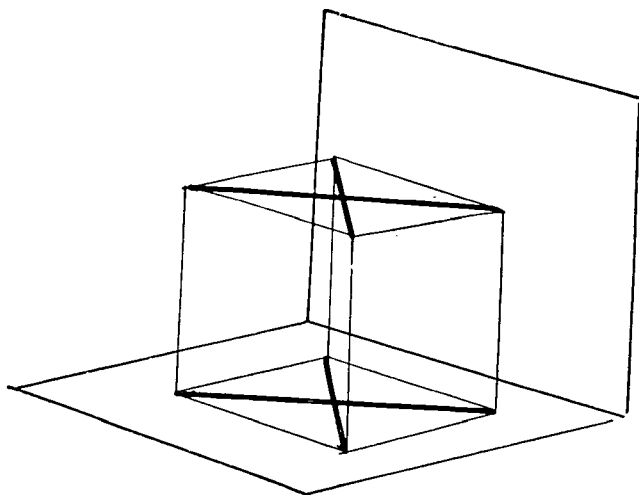
8 a ábra

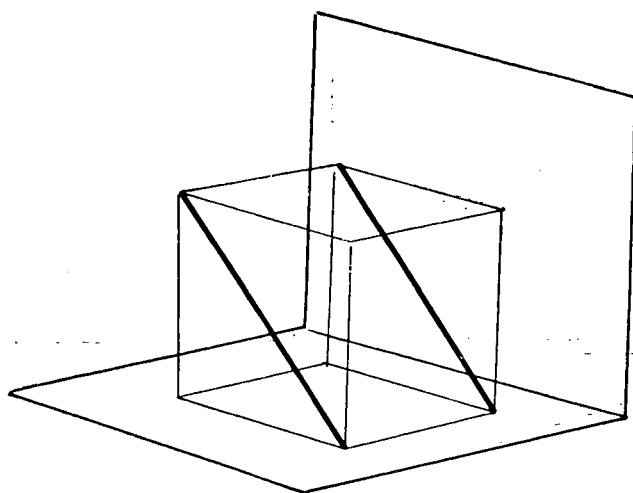
8 b ábra

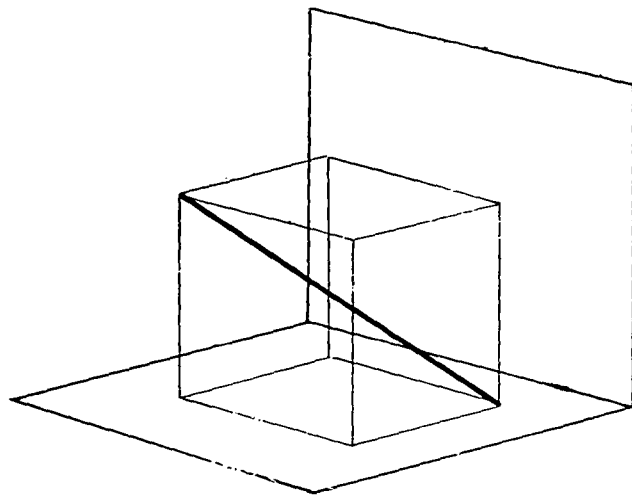
8 c ábra

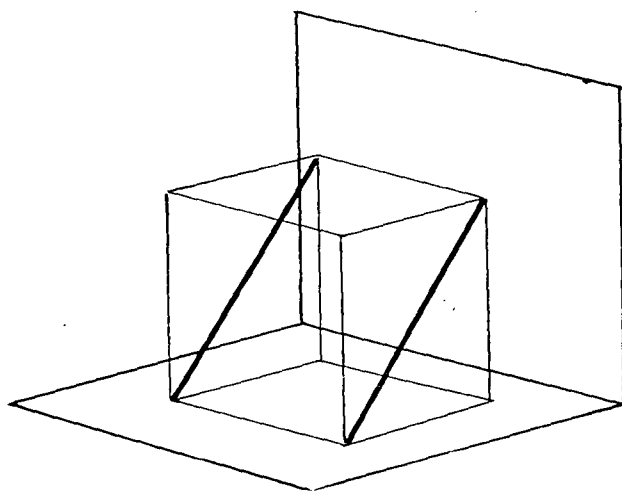
8 d ábra

8 e ábra

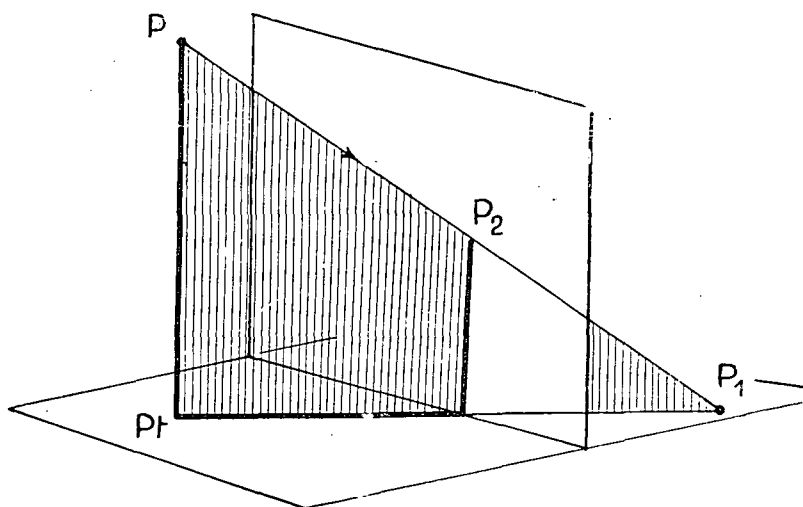

8 f ábra

8 g ábra

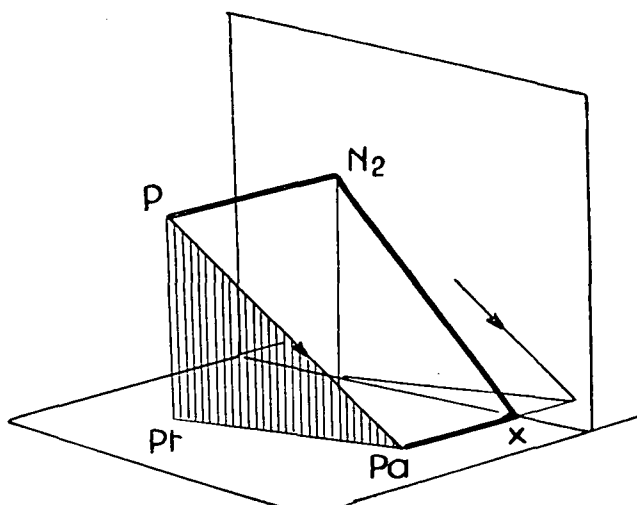
(9. ábra.) A vízszintes alapsíkra merőlegesség és a függőleges síkkal való párhuzamosság esetében a függőleges egyenesnek a vízszintes alapsíkra vetett árnyékából indulunk ki. A függőleges síkot egyelőre tekintetbe nem véve a függőlegesnek a vízszintes síkra vetett árnyéka a fentiek alapján adódik. Most helyezzünk a vízszintes síkra vetett árnyék útjába egy, az alapsíkra merőleges — szükség szerint egyenesünkkel párhuzamos — azaz függőleges síkot. Tapasztalhatjuk, hogy a függőleges egyenesünk árnyéka felkúszik a függőleges árnyékelfogó síkra, s árnyékának arra eső darabja párhuzamos lesz magával az árnyékvető függőleges egyenessel. Az a fenti tapasztalatunk, hogy az egyenesnek a vele párhuzamos síkra vetett árnyéka párhuzamos magával az árnyékvető egyenessel, ezúttal is igazolást nyer: a függőleges egyenesnek függőleges síkra vetett árnyéka szintén függőleges.

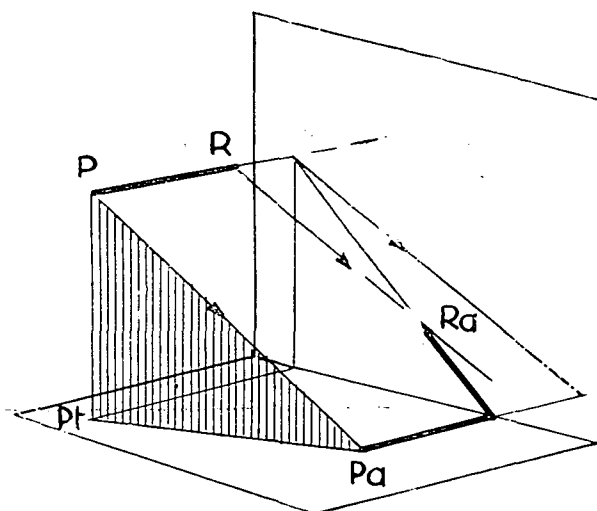
9. ábra

A függőleges egyenes pontjainak a függőleges síkra vetett árnyékai a pontokon áthaladó fénysugaraknak a függőleges síkon történő áthatásai lesznek; tehát P pont árnyéka a P ponthoz tartozó sugárnak a függőleges síkon okozott metszése. Azt is megfigyelhetjük, hogy az egyenes és az alapsíkra vetett árnyéka síkot, ún. fény-, ill. árnyéksíkot képez, amely ez esetben függőleges sík; ennek része egyenesünk árnyék-háromszöge. (PP₁P). Az árnyékszögnek a függőleges árnyékelfogó síkkal képződő metszésre az egyenesnek a függőleges síkra eső árnyéka. — Megállapíthatjuk tehát, hogy a függőleges egyenes és árnyéka függőleges fénysíkot alkot, s e síknak a függőleges árnyékelfogósíkkal való metszése az alapra eső árnyékot eredményezi.

(10. ábra.) A vízszintes alapsíkkal párhuzamosság és a függőleges síkhoz viszonyított merőlegesség esetében is a vízszintes alapsíkra vetett árnyékból indulunk ki. Az egyenes pontjai árnyékának származását e pontokhoz tartozó árnyék-háromszögekkel értelmezzük. Ez esetben az árnyékvető egyenes párhuzamos az árnyékelfogósíkkal, tehát az alapsíkra vetett árnyéka párhuzamos magával a térbeli egyenessel. E párhuzamos vetett árnyék azonban a függőleges síkhoz érve megtörik és arra felkúszik az egyenesnek a függőleges síkkal alkotott metszéséig. (11. ábra.) Ha egyenesünk (PR) olyan egyenesdarab, amelynek nincs közös pontja, konkrét metszése (N) az árnyékfel-

10. ábra

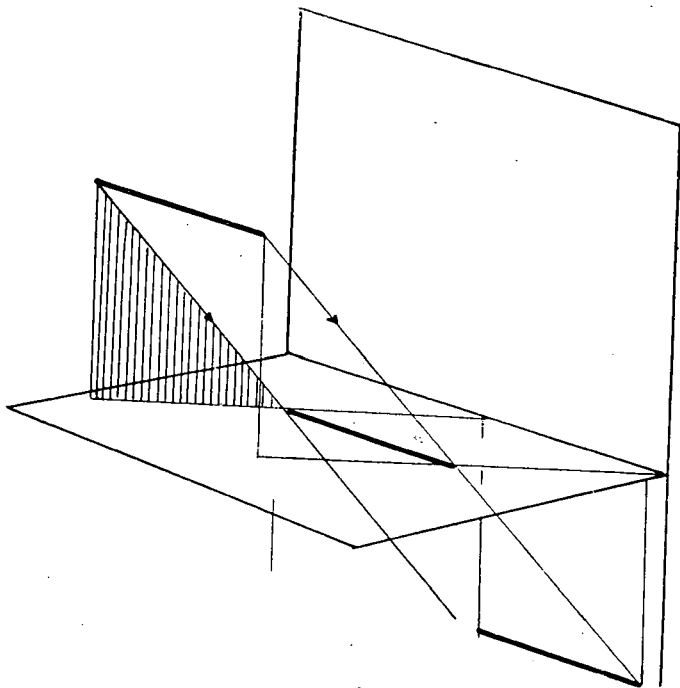
11. ábra

fogó síkkal, akkor azt megfelelően kihosszabbítva kapjuk a függőleges síkon. Ebbe a pontba (N) irányul egyenesünknek a függőleges síkra felkúszó árnyéka.

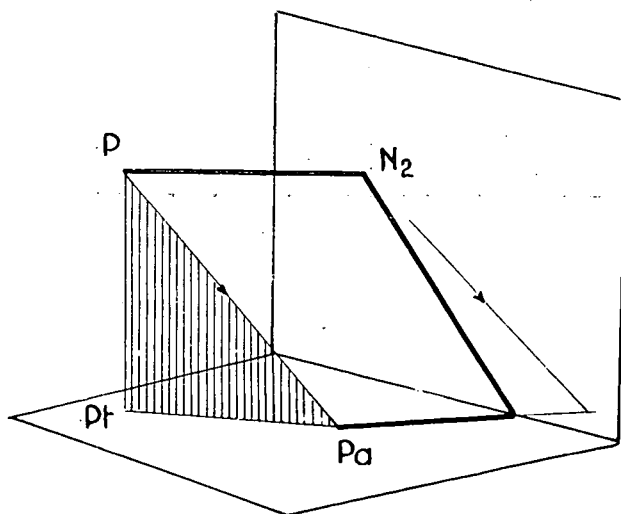
(12. ábra.) A vízszintes és függőleges síkkal egyaránt párhuzamos egyenes esetében az egyenes mindkét síkon párhuzamos árnyékot alkot önmagával, ebből kifolyólag az árnyékok egymással is párhuzamosak.

(13. ábra.) A vízszintes síkkal párhuzamos, a függőleges síkkal ferde helyzetű egyenes árnyéka a vízszintes síkon önmagával lesz párhuzamos, de a függőleges síkkal való metszésvonalán megtörik és az egyenes függőleges síkkal történő metszéspontjába irányul.

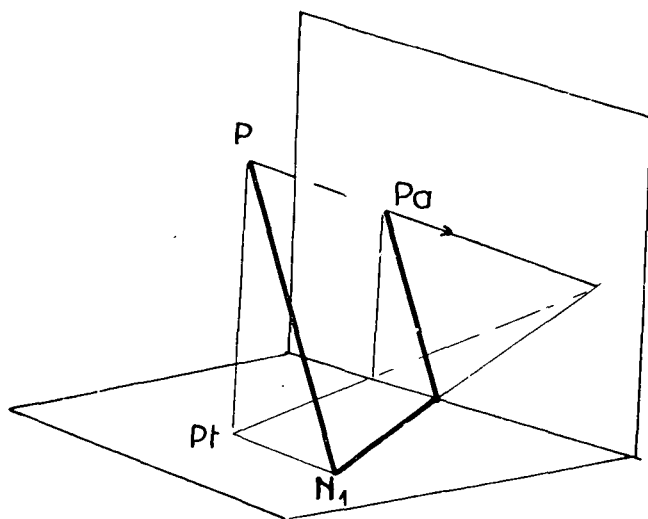

12. ábra

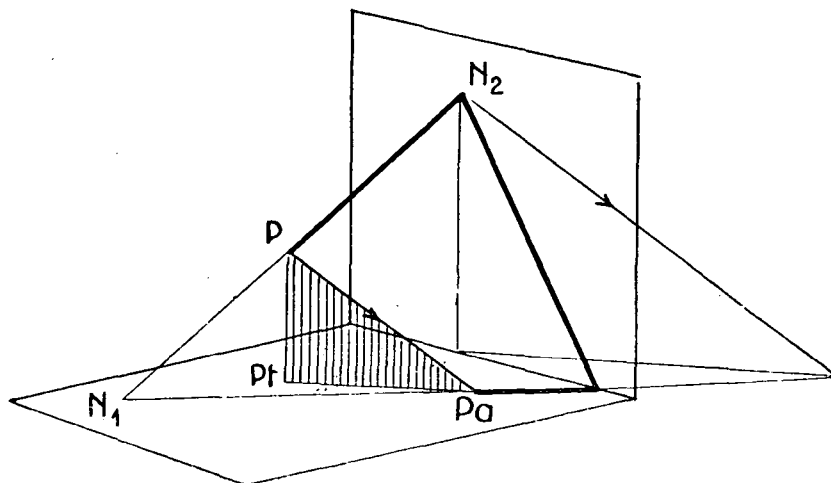
13. ábra

(14. ábra.) A függőleges síkkal párhuzamos és a vízszintes síkkal ferde állású egyenes árnyékát megfigyelve tapasztalhatjuk, hogy a vízszintes síkra vetett árnyék megtöréséből az árnyékvető térbeli egyenessel párhuzamosan a függőleges felületre kúszik fel.

14. ábra

(15. ábra.) A mindkét árnyékelfogósíkra ferde állású egyenes vetett árnyéka az egyenesnek — vagy kihosszabbításának — a síkokon történő metszéspontjaiból indul ki. Egyenesünknek a síkokkal történő metszéspontjain kívüli egy pontjának vetett árnyékát kell még kitűznünk, hogy a két síkon megtört vetett árnyék kialakulhasson. — A lehetséges esetek közül e ferde helyzetű egyenes, árnyéka egyik síkon sem párhuzamos önmagával.

15. ábra

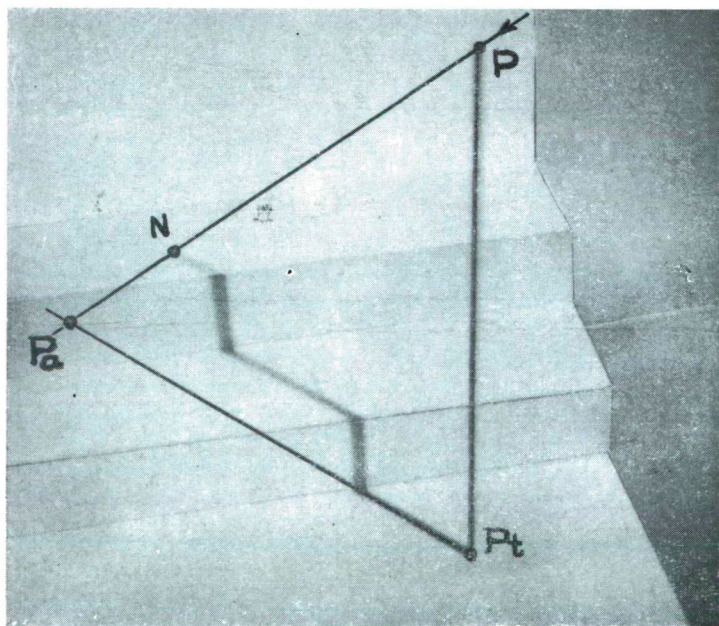
Az egyenes fent lehetséges helyzeteinek árnyékviszonyait megismerve megnyílik a lehetőségünk arra, hogy síkidomok, majd testek árnyékait is helyesen értelmezhessük és ábrázolhassuk. Bármilyen összetett alakú, de egyenesvonalú síkidomok által határolt test egyenesei a fenti csoportok valamelyikébe tartoznak, ilyen módon fenti elemzéseink és megállapításaink minden szögletes téri alakzat vetett árnyékának értelmezésére közvetlenül a görbevonalú testek árnyékainak értelmezésében és ábrázolásaiban pedig közvetve felhasználhatók.

A szint és a termélység. A rajzi gyakorlatban legáltalánosabban előforduló testek (egyenes hasáb, körhenger) alakzatok normálhelyzeteit megfigyelve tapasztalhatjuk, hogy azokon bizonyos oldalak, síkidomok különböző *szinteket* és *termélységeket* képviselnek. Az alapsíkon álló derékszögű hasábnak, egyenes hengernek alap- és fedőlapja két különböző szintet, a hasáb elülső és hátulsó oldallapja két különböző termélységet jelent. Mielőtt a síkidomok vetett árnyékával kapcsolatos elemzésekre rátérnénk, szükséges annak tanulmányozása, hogy az egyenes árnyéka milyen törvényszerűségek szerint jelenik meg, különböző *vízszintes szinteken* illetőleg *különböző termélységű függőleges síkokon*.

Fentiekben tanulmányoztuk az egyenes vetett árnyékát vízszintes illetőleg függőleges síkon, amikor az árnyékfelfogó síkok merőlegesek voltak egymásra. Gyakran találkozunk azonban *párhuzamos, különböző szintű árnyékfelfogó síkokkal*. Ilyenek a lépcsős vízszintes síkjai, építmények, bútorok különböző vízszintes felületeinek szintjei. Ugyanakkor felmerül az a kérdés is, hogy hogyan alakul az árnyék *különböző termélységben levő egymással párhuzamos síkokon*.

Egyenes vetett árnyéka különböző szinteken és termélységben.

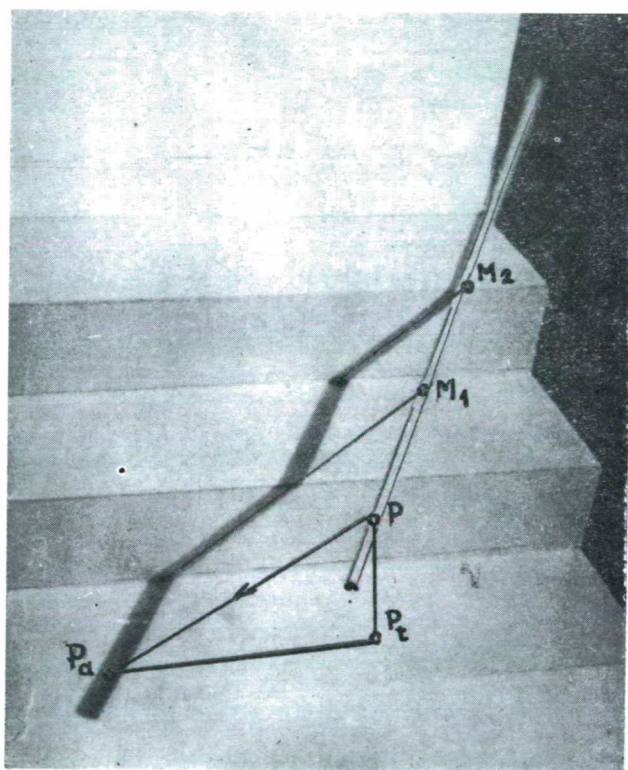
Függőleges árnyéka különböző vízszintes szinteken és termélységben. Kiindulásképpen a lépcsős alakzat elé az alapsíkba szúrt függőleges pálca vetett árnyékát tanulmányozzuk adott fénysugárral. (16. ábra.) A pálca árnyéka, amely PP_1P_a árnyék-

16. ábra

háromszögből vezethető le, a vízszintes alapsíkon a lépcső első függőleges síkjáig látható, majd erre a pálcával mint árnyékvetővel párhuzamosan felkúszik. Tovább ismét törik, d3 ezúttal a magasabb vízszintes szinten az alapsíkra vetett árnyékkal egyező irányt vesz fel, újbóli törés után ismét függőlegest alkot, míg elérve a legfelső vízszintes szintet, ahol – esetünkben – a pálca végének árnyékát a fénysugár tüzi ki.

Vízszintes egyenes árnyéka különböző szinteken illetőleg termélységben. (17. ábra.)
Az egyenest képviselő pálca egy pontjának (P) az alapsíkra vetett árnyékából kell kiindulunk. E pont árnyékát a hozzátartozó (PP_a) árnyékháromszög által értelmezzük. Egyenesünk az alapsíkkal párhuzamos, ezért arra vetett árnyéka P pontjának árnyékán át, magával a térbeli pálca egyenesével párhuzamosan halad a lépcső legközelebbi függőleges síkjáig. Itt megtörik és felfelé kúszik mégpedig a függőleges lépcsőig (illetőleg annak kihosszabbítása) valamint a pálca metszéspontja (M_1) felé irányulva. Közben a második vízszintes szinten ismét törést szenved, s lévén ez a szint párhuzamos az alapsíkkal és a térbeli egyenessel, ezért a rávetett árnyék tovább az alapsíkon levő

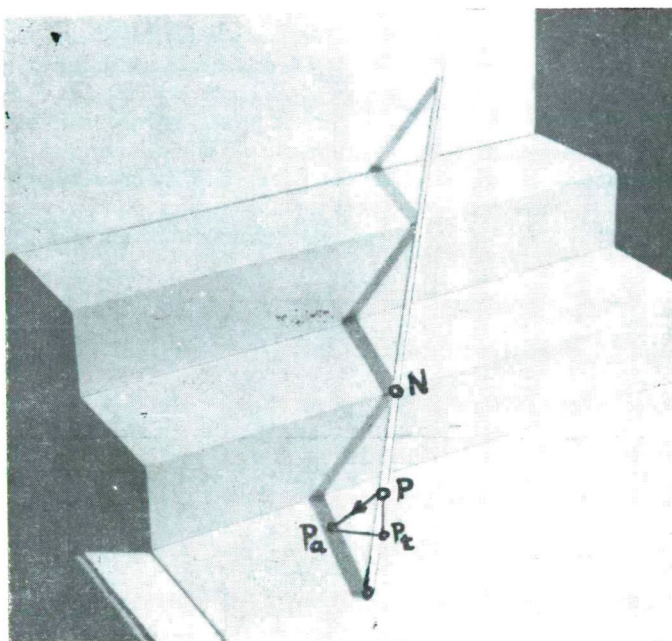
17. ábra

árnyékkal illetőleg magával a térbeli egyenessel párhuzamos. A második vízszintes szinten valamint a távolabbi függőleges síkon ismét törik. A távolabbi függőleges síkon a közeli függőleges síkra vetett árnyékkal párhuzamos irányban halad tovább. Végül az árnyék az egyenesnek a függőleges második termélységű síkkal történő metszésébe

(M_2) irányul, amely egyúttal a harmadik szintnek is pontja. Pálcánk vízszintes egyenes a harmadik szinten nyugszik ezért árnyéka itt véget ér illetve önmagában halad.

Ferde árnyéka különböző szinteken és termélységben. (18. ábra.) Ugyanezen a lépcsőzeten most egy ferde egyenes árnyékát keressük adott fénysugárral. A vetett árnyék a pálca alapsíkon levő metszéséből indul egy pontjának (P) a fényháromszög ($PP_t P_a$)

18. ábra

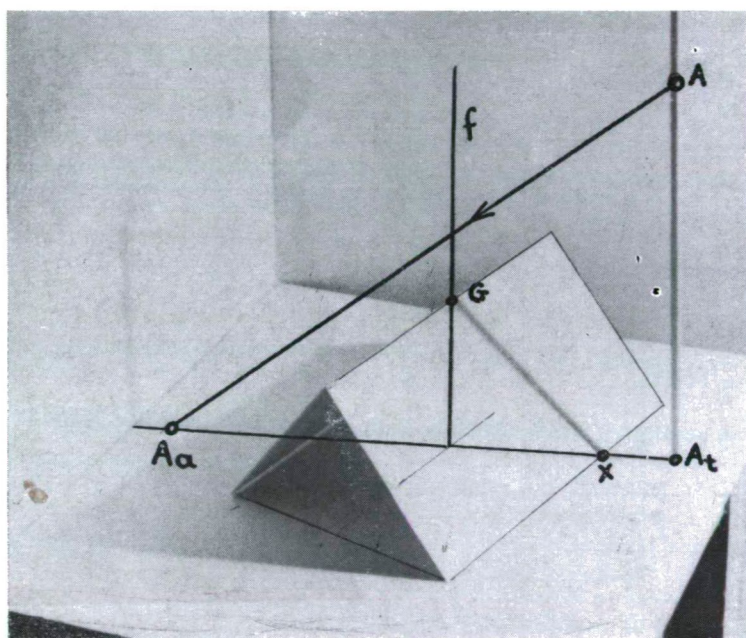
által kitűzött árnyékpont (P_a) felé. Közben a függőleges síkon megtörik s a legkisebb termélységű függőleges sík és egyenesünk áthatási pontjába (N) tart, ez esetben oda, ahol a pálca a lépcső fokán nyugszik. A második szinten ill. termélységben az előbbi árnyék irányok ismétlődnek.

Összegezőképpen megállapíthatjuk, hogy ugyanazon egyenesnek a különböző szintű vízszintes síkokra vetett árnyékai a különböző vízszintes szinteken is egymással párhuzamos egyenesek lesznek. Az egyeneseknek a különböző termélységű egymással párhuzamos síkokra vetett árnyékai egymással szintén párhuzamosak. Másként: egyenesnek párhuzamos síkokra vetett árnyékai párhuzamosak. Az egyenes árnyéka magával az egyenessel csak akkor párhuzamos, ha az árnyékfelfogó síkkal az egyenes párhuzamos. Ezért a lépcső függőleges síkjain a függőleges egyenes árnyéka függőleges, s a vízszintes síkjára vízszintesen elhelyezkedett pálca a vele párhuzamos vízszintes szinteken rajzol párhuzamos árnyékot. Egyenesnek különböző szintű vagy termélységű síkokra, vetett árnyékát úgy kell tekintenünk, mint az egyeneshez tartozó fényárnyék-sík metszését az árnyékfelfogó síkon.

Egyenesnek ferde helyzetű síkra vetett árnyéka. Fentiekben a vetett árnyékot közvetlen módszerrel kaptuk, azaz az árnyékvető egyenes megfelelő pontján át vezetett fénysugár metszését kerestük az árnyékfelfogó síkon. Ferde sík esetében közvetett mód-

szerhez folyamodunk, azaz a ferde síkot annak nyomvonalával párhuzamosan, de az alapsíkra merőleges segédsíkkal metsszük és ezen keressük az egyenes árnyékát, amely a ferde sík és segédsík metszésében egyúttal az egyenes a ferde síkra vetett árnyékának egy pontját (G) eredményezi. Alábbiakban az egyenesnek (árbóc-rúd) egy eldöntött prizmahasáb (sátor) ferde lapjaira vetett árnyékának értelmezését adjuk, a közvetett módszer szemléltetésére.

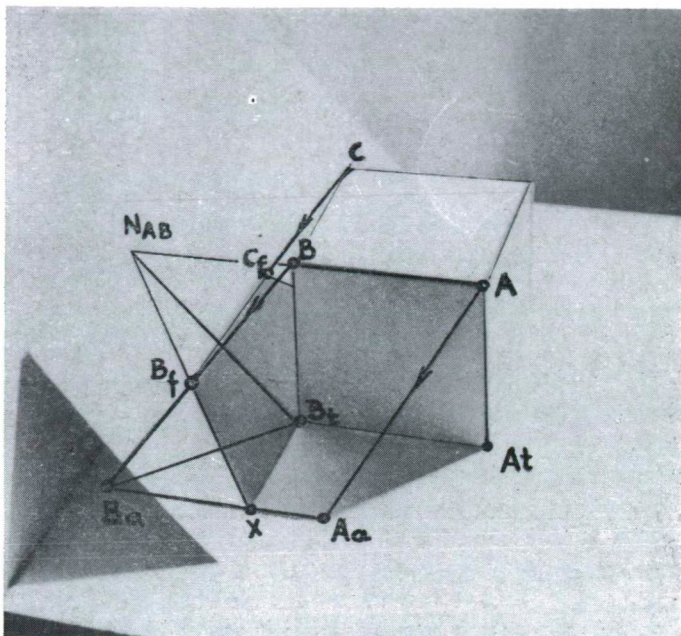
(19. ábra.) Az AA_1 függőleges árnyéka az A_1 talppontból indul ki. (A_1A_a) árnyék háromszög a ferde prizmafelülettel történő metszésénél (x) megtörik. A törés irányát úgy kapjuk meg, hogy a ferde felület egy egyenesét, legcélszerűbben a sátor gerincét egy alapsíkra merőleges síkba foglaljuk s az árnyékvető egyenes árnyékát a vele párhuzamos síkon f függőlegessel jelöljük. Ez az árnyékfüggőleges a sátorgerinccel történő metszése által az árbóc árnyékának egy pontját (G) meghatározza. Ha ezt a pontot az x ponttal összekötjük, a ferde felületen felkúszó árbóc árnyékát nyerjük. Az árbóc árnyéksíkjának a prizma hasábjában alkotott jellegzetes pontjai vezetnek az árbóc egyenes vetett árnyékát tovább a hasáb ferde felületén, majd az alapsíkon.

19. ábra

Különböző helyzetű egyenesek árnyéka ferde síkon. (20. ábra.) Derékszögű hasáb különböző állású egyenesek hordozója, ezért árnyékában azok árnyéka összetetten jelentkeznek. Miként veti a hasáb árnyékát a ferde síkra? Ismeretes, hogy a vetett árnyék az árnyékvető egyenes és az árnyékelfogósík metszéséből indul ki ezért AA_1 -nek az alapsíkra vetett árnyéka az A_1 -ből indul, el, és tart ez A_a -ig. Ha a ferde árnyékelfogó sík nem lenne ott, akkor B árnyéka az alapsíkon jönne létre (Ba). Az AB hasábelnek az alapsíkon levő árnyéka $AaBa$ szakasz lenne, de a ferde sík miatt csak az AaX szakasz jöhet létre. Az alapsík és a ferde sík metszésvonalának X pontjában az AB

20. ábra

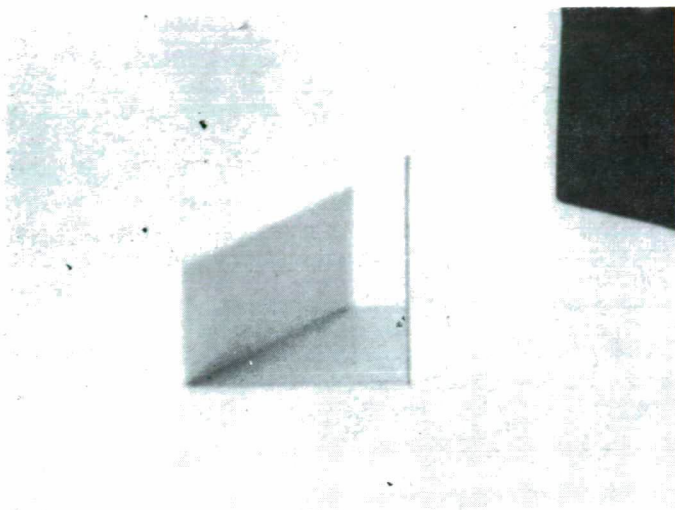
árnyéka megtörik, felkúszik a ferde síkra. Az X ponttól az árnyék az AB egyenesnek a ferde síkon lévő N_{AB} dőléspontjába tart a B pont ferde síkon lévő B_f árnyékáig. A BC fedőél árnyéka $B_f C_f$ ($B_f C_f \parallel BC$ és $B_f C_f = BC$). A C_f pontból az árnyékhatár a ferde síkon folytatódik a C_f pontba, amelyet a hasáb eltakar.

A fenti két elemzésben két különböző megoldás alapján elemeztük a vetett árnyékot. Az első példa esetében azt vizsgáltuk, hogy az árnyékvető egyenes árnyéksíkját a test egyenesei mely pontokon hatják át, azaz az árnyéksík metszetét idéztük elő az árnyékelfogó testen illetve annak felületein. A másodikban egy test (hasáb) ferde síkra vetett árnyékát kutatva — a hasáb különböző elemeinek, mint egyeneseknek árnyékelfogó síkkal alkotott metszéspontjainak segítségével vezettük az árnyékot. Összegezésképpen megállapíthatjuk, hogy: ha az egyenes árnyékát keressük bármilyen felületen az eredmény az egyenes fény, — illetve árnyéksíkjának, valamint az árnyékelfogó felület síkjának metszésében jelentkezik.

Síkidomok árnyéka

Figyeljük meg továbbiakban a legjellegzetesebb állású, egyenes vonalakkal határolt síkidomok árnyékait a vízszintes és a függőleges árnyékelfogó síkokon, és pedig adott felületről hátrafelé irányuló fény esetében.

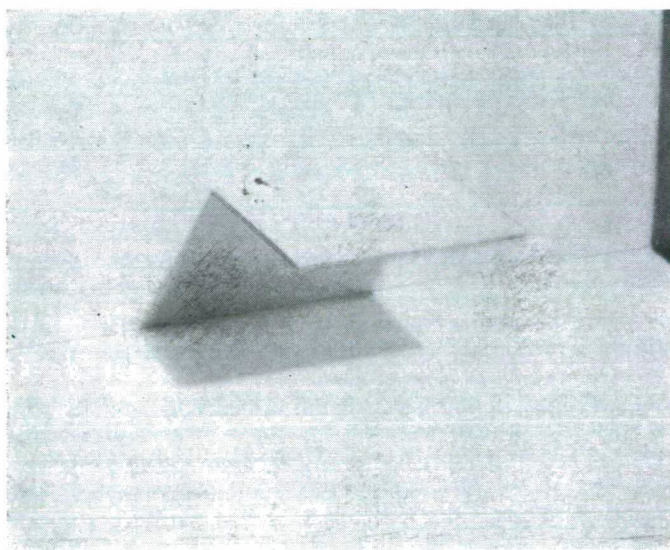
Paralelogramma árnyéka. a) A függőleges síkkal párhuzamos és az alapsíkra merőleges téglalap árnyéka. (pl. mellvéd síkja a fal előtt). (21. ábra.) A függőleges síkon általában az árnyékvetővel egybevágó téglalap, a vízszintes síkon pedig ferde szögű paralelogramma az árnyék. Mindkét síkra merőleges síkba foglalható fénysugár esetében mindkét árnyék általában e sík irányából nézve egymást fedőnek látszó téglalap. Az alapsíkra merőleges fénysugár esetében az alapsíkon vonalárnyék keletkezik, ugyanakkor nincs árnyék a függőleges síkon. A függőleges síkra merőleges fény esetében ennek fordí-

21. ábra

tottja az érvényes. A síkok metszésvonalával párhuzamos fényt feltételezve csak az alapsíkon lehet árnyék, s az is vonalárnyék. —

b) *A függőleges síkra merőleges és az alapsíkkal párhuzamos (eresz) árnyéka. (22. ábra.) A vízszintes síkon az árnyékvető téglalappal egybevágó téglalap, amely a függőleges síkra vetett árnyékát tekintve ferdeszögű paralelogramma.* Fenti megállapításunkban a fényirány különleges helyzetétől el kell tekintenünk. —

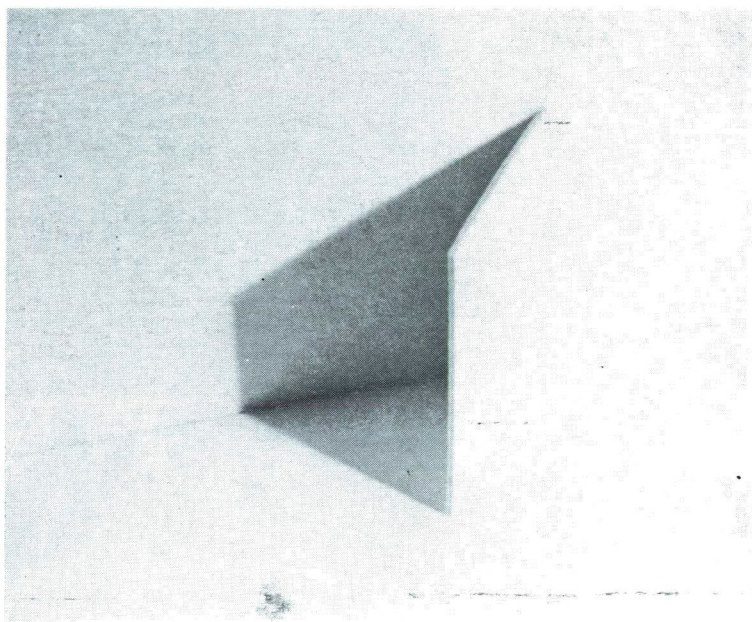
22. ábra

Különleges helyzetben, ha a fény a téglalappal egyező irányú, illetőleg az alapsíkkal párhuzamos, akkor a függőleges síkon téglalapunk árnyéka egyenes, az alapsíkon azonban nincs árnyék. Viszont, ha a fény az árnyékvető síkra, ill. az alapsíkra merőlegesen esik, akkor az árnyék az árnyékvető téglalappal egybevágó téglalap; s ha a téglalap egy oldala a függőleges síkra illeszkedik, akkor súroló árnyék jön létre. — Végül, ha a fény a két árnyékfogó síkra merőleges síkba foglalható, akkor a vetett árnyékok egymást elfedő téglalapok lesznek.

c) *Mindkét síkra merőleges téglalap (választófal), vagy derékszögre kinyitott ajtó árnyéka általános fénysugárral ferde szögű paralelogramma.*

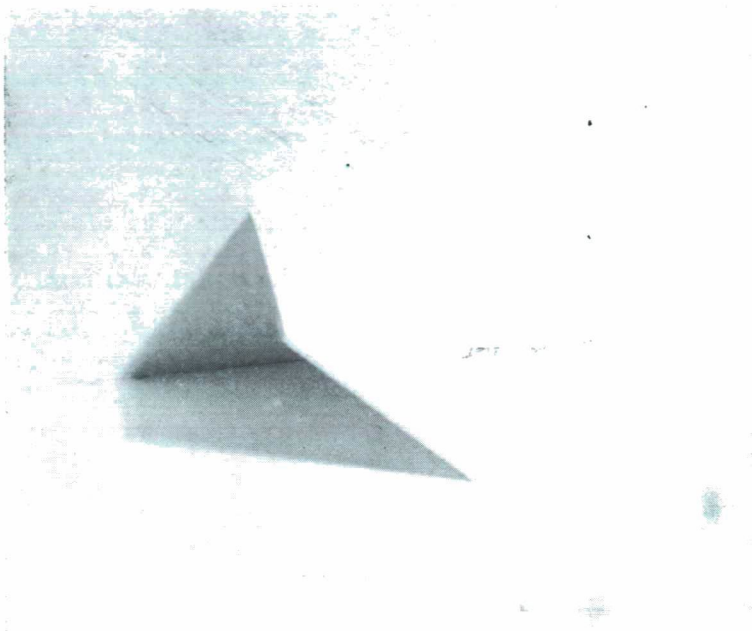
d) Az alapsíkra merőleges téglalapnak (kitárt ajtó) (23. ábra) árnyéka mind a vízszintes, mind a függőleges síkra vonatkoztatva a fényirány különleges helyzetétől eltekintve paralelogramma. Különleges helyzetben, ha a fény a téglalap síkjába esik, akkor egyenes darab, ha pedig az árnyékvető téglalap és az egyik árnyékfelfogósíkra merőleges síkra illeszkedik, akkor az illető felfogó síkon derékszögű paralelogramma alakjában rajzolódik ki, a vetett árnyék.

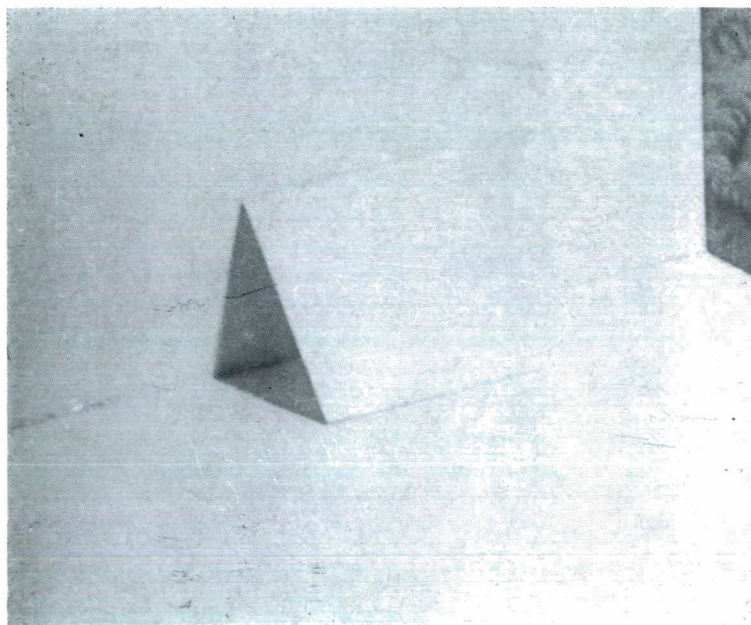
23. ábra

e) *A függőleges síkra merőleges s az alapsíkkal ferde állású téglalap (oldallejtésű háztetősíka) (24. ábra) árnyéka mindkét árnyékfelfogó síkon általában nem derékszögű paralelogramma. — Az árnyékvető és felfogó síkra merőleges síkban fekvő fénysugár esetében azonban derékszögű paralelogramma az árnyék; függőleges síkon az árnyékvető egy oldalának illeszkedése esetében pedig súroló árnyékot figyelhetünk meg. A paralelogramma síkjában fekvő fényvel a függőleges síkra eső árnyék egyenes darab.*

f) *Az árnyékfelfogó síkok metszésvonalával párhuzamos téglalap (pl. előre, vagy hátrafelé lejtő tetősík) (25. ábra) árnyékai általában nem derékszögű paralelogrammák.*

24. ábra

25. ábra

A mindkét síkra merőleges síkba foglalható fénysugár esetében az árnyékok azonban általában téglalapok, amelyek részben, vagy egészében a fényirányból nézve mintegy átfedik egymást. — Ha a fényirány a függőleges síkra merőleges, akkor erre a síkra vetett árnyék téglalap, és az árnyék kizárólagosan a függőleges síkra esik. Ellenben a vízszintes síkra merőleges fénysugár esetében a vízszintes síkon téglalap árnyékot kapunk. Ebben az esetben az egyik árnyékelfogó síkon sűrű árnyék keletkezik.

A paralelogramma vetett árnyékával kapcsolatban a fentiek alapján a következő megállapításokat tehetjük:

1. *A paralelogrammának a síkra vetett árnyéka paralelogramma.* Különleges fényirány esetén egyenes darab.
2. *A derékszögű paralelogrammának a vele párhuzamos síkra vetett árnyéka, az árnyékvető alappal egybevágó derékszögű paralelogramma.*
3. *Párhuzamos síkra vetett árnyéka általában ferdeszögű paralelogramma.* Különleges fény esetében a vetett árnyék derékszögű paralelogramma, sőt egyenes darab is lehet.
4. *Egyenesvonalú síkidomnak különböző állású síkokra eső árnyékai a síkidomhoz tartozó fény-árnyékhasábnak a különböző árnyékelfogó síkokkal történő metszései.*
5. *A két árnyékelfogó síkra vetődő árnyékok (egyenesek, paralelogrammák) a síkok metszésvonalával metszik egymást.*

ОСНОВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ БРОШЕННОЙ ТЕНИ

Л. Будаи

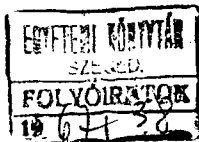
Данная работа представляет собой часть исследования „Познание пространства - рисунок”. Автор исследует объективные основные явления тени. Из комплекса впечатлений рисунка здесь излагается рациональная схема тени и анализируются ее элементы с соотношения, с подчеркиванием таких связей, которые встречаются вообще в впечатлениях рисунка в связи с возникновением и свойствами тени. Основной вопрос: какова брошенная тень в своей полной объективной деятельности. За ответом вводится следующий вопрос: какого мы видим тень и ее характеристические явления. Данная часть работы излагает и возможности глубинного анализа впечатлений рисунка в связи пониманием с изложением закономерностей теней.

GRUNDELEMENTE DES SCHLAGSCHATTENS ABSCHITT AUS DER ABHANDLUNG: ZEICHNERISCHE ERKENNTNIS DES RAUMES

Von

L. BUDAY

Verfasser erörtert die objektiven Grundlagen der Schattenerscheinungen. Aus dem Komplex des zeichnerischen Anblickes wird diesmal das rationale Gerüst des Schattens entwickelt und dessen Elemente und Beziehungen der Reihe nach mit Hervorhebung solcher Zusammenhänge behandelt, die in Verbindung mit der Entstehung und der Eigentümlichkeiten des Schattens im zeichnerischen Anblick allgemein vorkommen. Die Grundfrage lautet: Wie ist der Schlagschatten in seiner ganzen objektiven Wirklichkeit? Die Antwort führt auf die folgende Frage: Wie werden der Schatten bzw. dessen charakteristische Erscheinungen gesehen? Der mitgeteilte Abschnitt zeigt auch die Möglichkeiten der Tiefenanalyse des zeichnerischen Anblickes, im gegenwärtigen Falle im Rahmen der Erklärung des Schattens und der Entwicklung seiner Gesetzmässigkeiten.

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok a társadalomtudományok köréből

I. Nyelv és irodalom

<i>Benkő László</i> : Mondatelemzés	3
<i>Csukás István</i> : Petőfi és a szlovákok (II.)	19
<i>Inczeffi Géza</i> : A települések belterületének földrajzi nevei	69
<i>Steinitz Wolfgang</i> : Az osztják nyelv belső etimológiájának kérdéséhez	75
<i>Sziklay László</i> : Szlovák népdalok a „Pester Tageblatt”-ban	83
<i>Török Gábor</i> : Külföldi nyelvjárástörténeti tanulmányok	91
<i>Zsolnai József</i> : Az ásatthalmi szőlőművelés szaknyelve	99

II. Történelem

<i>Kávássy Sándor</i> : Kossuth nemzetelmélete	113
<i>Kováts Zoltán</i> : A magyarországi népességi reprodukció kérdése és a XVIII—XIX sz.-i családi rekonstrukciós vizsgálatok néhány eredménye	131
<i>Olajos Teréz</i> : Aetius római szobrának felirata és Mérebaudes	149

III. Pedagógia és lélektan

<i>Geréb György</i> : Pszichológiai vizsgálatok a monotónia jelentésköréből	153
<i>Geréb György—Szabó Zoltán</i> : Az álmok élménytartalmának pszichológiai vizsgálata elsőéves főiskolai hallgatóknál	163
<i>Geréb György—Vaskor András</i> : A megoszló figyelem és manualitás „Sztereometer”-rel történő vizsgálatának finomítása matematikai módszerrel	181
<i>Somfai László</i> : Minőségjelzős szerkezetek a tizenegy évesek írásos szókincséből	187
<i>Vajda László</i> : József Attila „Nem én kiáltok” c. versének irodalomesztétikai elemzése ..	197

IV. Művészet

<i>Buday Lajos</i> : A vetett árnyék alapelemei	207
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи по общественным наукам

I. Язык и литература

<i>Л. Бенкё</i> : Анализ предложения	3
<i>И. Чукаш</i> : Петёфи и словаки (II.)	19
<i>Г. Инцефи</i> : Географические названия внутренних районов посёлков	69
<i>В. Штайнш</i> : К вопросу о внутренней этимологии хантыйского языка	75
<i>Л. Сиклай</i> : Словацкие песни в газете „Pester Tageblatt”	83
<i>Г. Тёрёк</i> : Некоторые выводы из зарубежной литературы по исторической диалектологии ..	91
<i>Й. Жолнай</i> : Профессиональный запас слов виноградарства в диалекте деревни Ашот- халом	99

II. История

<i>Ш. Каваш</i> : Теория нации у л. Кошута	113
<i>З. Ковач</i> : Вопросы о демографической репродукции в Венгрии и некоторые итоги ис- следований семУных реконструкций в XVIII—XIX вв.	131
<i>Т. Олайш</i> : Надпись на памятнике Эциу в Риме и Меробауд	149

III. Теория и практика педагогики и психологии

Д. Гереб: Психологические исследования по некоторым явлениям монотонности ..	153
Д. Гереб—З. Сабо: Психологический анализ переживания в сновидении у студентов первого курса Педагогического Института ..	163
Д. Гереб—А. Вашкор: Уточнение исследования рассеивающегося внимания и мануальности при помощи стереометра математическими методами ..	181
Л. Шомфай: Обороты качественных определений по письменному запасу слов у учеников 11-летнего возраста ..	187
Л. Вайда: Литературно—эстетический анализ стихотворения А. Йожефа „Не я кричу...“ ..	197

IV. Искусство

Л. Будай: Основные элементы брошенной тени ..	207
---	-----

INHALTSVERZEICHNIS

Studien aus dem Bereich der Gesellschaftswissenschaften

I. Sprache und Literatur

Benkő, L., Satzanalyse ..	3
Csukás, I., Petőfi und die Slowaken (II.) ..	19
Inczei, G., Über die ON der Innengebiete der Siedlungen ..	69
Steinitz, W., Zur inneren Etymologie des Ostjakischen ..	75
Sziklay, L., Slowakische Volkslieder im „Pesther Tageblatt“ ..	83
Török, G., Lehren aus fremdsprachlichen dialektgeschichtlichen Forschungen ..	91
Zsolnai, J., Die Fachsprache des Weinbaues in Ásotthalom ..	99

II. Geschichte

Kávássy, S., Kossuths Theorie über den Begriff der Nation ..	113
Olajos, T., Merobaudes und die Inschrift der Statue von Aetius in Rom ..	131
	149

III. Pädagogik und Psychologie

Geréb, Gy., Psychologische Untersuchungen aus dem Erscheinungsgebiete der Monotonie ..	153
Geréb, Gy.—Szabó, Z., Psychologische Untersuchung des Erlebnisinhaltes der Träume bei Hochschulhörern im ersten Jahrgang ..	163
Geréb, Gy.—Vaskor, A., Verfeinerung der Untersuchung der geteilten Aufmerksamkeit und der Manualität mit dem „Stereometer“ durch mathematische Methoden ..	181
Somfai, L., Adjektivische Attributkonstruktionen aus dem schriftlichen Wortschatz von Elfjährigen ..	187
Vajda, L., Analyse des Gedichtes von A. József „Nem én kiáltok“ ..	197

IV. Kunst

Budai, L., Grundelemente des Schlagschattens ..	207
---	-----